

861.99.09

un-21

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ժ Զ Ժ

ՄԱՐԺԱՆԵԿՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1895.

13 APR 2011

831 3-1-09
uzf

ՄԵԺՄՆԱԳՐԵԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԲՆԱԳԻՐՔ

ՄԱՄՆ ԵՌԱԶԻՆ, Ե-Ջ

ՆԵՄԵՍԻՈՍ, ՊՐՈԿԼ, ԽՈՍՐՈՎԻԿ, ԵՊԻՓԱՆ

ԵՒ ՍԵԿՈՒՆԳՈՍ

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ. Ո Ւ Խ Տ Է Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1895.

1002
8220

13 SEP 2013

Յաջորդ գրութիւնս նպատակ ունի՝ իւր յաջորդ մասերուն հետ մէկտեղ՝ մեր մատենագրութեան հետազօտութեան նպաստել եւ ասով հայ մատենագրութեան ապագայ պատմագրին հետազօտութիւնը փոքու իւր դիւրացնել։ Առ այս կը դիտուի հետզհետէ հրատարակել համառօտ քննութիւններ նախնեաց այլեւայլ ինքնագիր եւ թարգմանական գրութեանց վրայ, մասամբ նաեւ քննադատական հրատարակութիւններ կցել հետազօտութեանց, ինչպէս եղած է նաեւ այս գրութեան մէջ։ Յաջորդ մասերն ալ կը յուսանք հետզհետէ ի լոյս հանել, եթէ հանգամանք ներեն։

Այս մասին մէջ կը գտնուին հետազօտութիւնք ինչ գրութեանց, որոնք մասամբ լոյս տեսած էին “Հանդիսի”, մէջ (1892—93), կցելով ասոնց այլեւայլ քննագիրներ՝ համեմատութեամբ ձեռագրաց, եւ ծանօթութիւններ։ Իւրաքանչիւր մասին մէջ յիշուած են մանրամասն նոյն ինդրոյ վրայ խօսող գրութիւնք։ Հետազօտութեանցս լոյս տեսնելէն ետքն այլեւայլ գրութիւնք ալ երեւցան, գորոնք չէինք կրնար գետեղել իրենց տեղն, ուստի հոս համառօտիւ կը նշանակենք զխաւորները։

Նեմեսիոսի մեր քննութեան հետ՝ լոյս տեսաւ Խուալացի հայագիտին քննութիւնն նոյն գրութեան վրայ², որ նաեւ հայերէն թարգմանութեամբ ծանօթացաւ “Բազմավիպի”, մէջ³։ Զիչ մ'ետքը նոյն հայագէտն երկրորդ տետրակ մ'ալ հրատարակեց “Նեմեսիականք”, վերնագրով՝ որ է “Տեղեկութիւն Նեմեսիոսի հայերէն թարգմանութեան ինչ ինչ տեղեաց վրայ”⁴։ Ասոր մէկ

¹ Տես Հանդէս 1892, Թ. 3, էջ 65—71։

² E. Teza, La Natura dell' Uomo di Nemesio. Venezia 1892.

³ Բազմավիպ, 1892, Թ. 10—12։

⁴ E. Teza, Nemesiana. Sopra alcuni luoghi della

մասն նուիրուած է մեր հետազօտութեան արդիւնքները յառաջ քերելու եւ քննելու, երկրորդն հայ թարգմանութեան մէկ զլուին մանրամասն համեմատելու յունարէնին հետ՝ նշանակելով նաեւ մեր գրատաւն թ. 90 Բ ձեռագրին ընթերցմունքը։¹

Պրոկղի գրութեան քննութեան² մէկ կարեւոր կէտին վրայ նոր լոյս սփռեց Կոնստնտինոպոլսի իսլամ հատակոտորքն.³ եւ այս յաջորդ գործքիս հինգերորդ մասը կը կազմէ (տես էջ 147 եւն)։ Բիշ մ'հաթն ընդարձակ եւ հմտալից քննութիւն մը լոյս տեսաւ «Բագմաւիպի», մէջ է. Բարսեղ Վ. Սարգսեանի գրէն, ուր Պրոկղի ինդիրը կրկին հետազօտուած եւ շատ կէտեր նոր լուսարանուած են, վեհեւոյ ընտիր մէկ ձեռագրին վրայ տեղեկութիւններ տրուած են։ Յատուածին վերնագիրն է. «Պրոկղ իմաստասիրի աստուածարանական Շաղկապաց հայկական թարգմանութեան ինդիրն եւ Մատենադարանիս թիւ 1123 գրչագրի գաղտնիքն»։⁴ Պրոկղի ասպագայ քննիչը անտեսել չեն կրնար այս հատուածները։ — Անցողակի յիշենք նոս գրքոյկ մ'ալ որ մօտերս մեր ձեռքն անցաւ, եւ որ սա վերնագիրը կը կրէ. «Գրգուկ որ կոչի Պատմասաց. որ է մասն ինչ ի գրոց Արիստոտէլի, կամ որպէս ոմանք կարծեն Պրոկղի իմաստասիրի. թուին 1199 (= 1750 Յ. Բ.)։ Փորքիկ 78 էջով գրքոյկս՝ Ստեփանոսի Լեհացոյ մէկ գործն է, որ ի վերջոյ սա յիշատակարանը կցիր է (էջ 75)։ «Արդ դուզաքեայ քանի թարգմանեալ եղեւ ի լա-

„Natura dell' Uomo“ in Armeno. Nota. Roma. 1893. 80 pp. 16.

¹ Հմմտ. Հանդէս 1893, թ. 11, էջ 343:

² Տես Հանդէս 1892, թ. 4 եւ 5:

³ Հանդէս 1893, թ. 12:

⁴ Բագմաւիպ, 1894, թ. 3, էջ 122—130 եւ թ. 7, էջ 310—328:

⁵ Սկիզբն է աշայես. «Ի գրոց պատմասաց Արիստոտէլի. կամ որպէս ոմանց Թոռի Պրոկղի։ Առարկոռթիւն Առաջնորդ։ Ամենայն պատմաւնալիկն է յառեալ անեղ յիւր պատմաւորին, քան թէ պատմաւ երկրորդ ընդհանուր», եւն։ Ամբողջ գրքոյկը թաժնուած է 32 «Առարկոռթեանց»:

տինացոց քարքառէ ի հայոց լեզու ի ձեռն ուրումն լե-
հացի ստեփաննոս կրօնաւորի ի փառս Քրիստոսի», եւն:
Ինչպէս տալազրոդին յիշատակարանէն (ԼՁ 76—78)
կ'իմանանք, տալուած է գրքոյկս «ի հայրապետութեան
Տեառն Ղազարու», եւ «ի պատրիարքութեան Սրբոյ
աթոռոյն Երուսաղէմի Տեառն Յակոբայ», եւ այն հրա-
մանաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարզին «Տեառն Մինասայ
ճգնագգեաց վարդապետի.», նոյն քաղաքին «Բարսե-
ղեան Գաբրիէլ դպրի», տալարանին մէջ: Տալազրութեան
թուականն ալ է՝ «ի թուի փրկչին ՌՉԺին ի մայիսի
10ին.», Տեղւոյս չէ աւելի խօսիլ թարգմանութեանս եւ
իւր քննարկին վրայ:

Խոսարովկայ¹ եւ «Գրոց Հերթուածոց»² մեր քննու-
թեան մէկ կէտին նկատմամբ կարեւոր դիտողութիւն
մը խաւրեց հրատարակիչը՝ Միաբան:³ Միաբանի ձեռօք
ասոր եւ «Անանիայի», խոստովանութեան հրատարա-
կութիւնն առիթ տուաւ երկու նոր իրարմէ անկախ եւ
իրարմէ շատ մասանց մէջ տարբերող քննութեանց լոյս
տեսնելուն: Երկուքին մէջն ալ աւելի պատմական կողմն
քննութեան նիւթ ամուռած է, ի մասնաւորի հիւսկոլ
Պաւլիկեանց եւ նման աղանդոց հայ նոյի վրայ ունե-
ցած գործունէութեան պատմութիւնը: Առաջինն Լ. Տ.
Բարսղի Վրդի Սարգսեան գրութիւնն «Ուսումնասիրու-
թիւն Մանիքէա-Պաւլիկեան Թոնդրակեցոց աղանդին
եւ Նարեկացոյ թուղթը.», (Վենետ. 1892) եւ երկրորդ՝
Կ. Տէր-Մկրտչեանի գերմաներէն գրութիւնն «Պաւ-
ղիկեանք քիւզանդական կայսրութեան մէջ եւ ազգակից
աղանդը ի Հայս.»,⁴ որուն առաջին զուտ մատենագրա-
կան-քննական մասն լոյս տեսած էր նախ աս վերնա-

¹ Տեա Հաւնդեա 1892, Թ. 9:

² Հաւնդեա 1892, Թ. 10, 11:

³ Հմմտ. Հաւնդեա 1893, Թ. 11. ԼՁ 371:

⁴ Ter-Mkrtschian K. — Die Paulikaner im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. Leipzig 1893. 80 XII 163 pp. Վերջերը կը խօսուի նաեւ «Գրոց հերթուածոց», քանի մը մասանց վրայ:

գրով՝ «Յունական աղբերք Պաւղիկեանց նկատմամբ»,¹ եւ որուն վրայ խօսած ենք համառօտիւ:²

Սեկունդոսի քննութիւն³՝ գերմաներէն գրուած է նախնաքար եւ ներկայացուած վիեննա գիտութեան ծեմարանին, եւ ընդունուելով անկէ լոյս պիտի տեսնէ նոյն ծեմարանին հրատարակած Տեղակազրոց մէջ:⁴ Կննութեանս վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տրուած է ծեմարանին փիլիսոփայական-պատմական քաժնին տեղեկատուութեանց մէջ (1894, Մայիս 2):⁵

Տպագրութեանս մէջ աւելորդ է՝ ըսել քնագիրը ճշդութեամբ ջանացած ենք յառաջ բերել, նաեւ ուր սխալ էր ընթերցումս եւն: Քանի մը տպագրական վրիպակք հայ եւ այլ լեզուաց մէջ կը յուսանք որ ընթերցողը անտես կ'ընեն:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

¹ Die griechischen Quellen über die Paulikaner. Leipzig 1893. 80 pp. 40.

² Հմմտ. Հաւնդէս 1893, Թ. 11, էջ 343:

³ Հաւնդէս 1894, Թ. 4, 5, 7, 8, 9, 11, 12:

⁴ Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secuudus des Schweigsamen in altarmenischer Uebersetzung von P. J. Dashian: Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften. Band XLIV, (Wien 1895), III.

⁵ Sitzungsberichte. Sitzung der phil.-hist. Classe vom 2. Mai. Jahrg. 1894, Anzeige-Nr. XII, p. 51—53.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ազդ

ԼՁ Է—Ը

Բովանդակութիւն

Թ—ԺԲ

Ա. Նեմեսիոսի Յաղագս Բնութեան մարդոյ 1—22

Մատենախօսական տեղեկութիւնք Նեմեսիոսի
նրատարակութեանց նկատմամբ, 1: — Կենսա-
գրական դիտողութիւնք, գրութեան նկիւնակն
ու ժամանակը, 4: — Հայ թարգմանիչն, 7: —
Թարգմանութեան ժամանակը եւ Յիշատակու-
թիւնք հայ գրութեանց մէջ, 9: — Հայ քնազրին
վիճակն, բաժանմունք, 14: — Թարգմանութեան
լիզոն, 15: — Յունախօսութիւնք, 17: — Ան-
յաջող թարգմանութիւնք, 20:

Բ. Պրոկղի Դիադոխոսի Շաղկապը աստուածաբա-
նականք 23—48:

Ներածութիւն, 22: — Պրոկղի կենսագրութիւնն
եւ իւր գրութիւնք, մատենախօսութիւն, 24: —
Հայ թարգմանիչն՝ Սիմէոն կրօնաւոր եւ իւր յի-
շատակարարն, 28: — Գաւնեցի եւ իւր Մեկ-
նութիւնք, Լուծմունք եւ Ամելախօս, 31: — Պրոկղի
մեր ձեռագիրն, 35: — Սիմէոնի Գաւնեցոյ Մեկ-
նութեան յատաճարանը, 36: — Հնագոյն հայ
թարգմանութեան մը ինդիքը, 37: — Թարգ-
մանութեան լիզոն եւ Յունախօսութիւնք, 39:
— Թարգմանութեան որպիսութիւնն, անյաջող
թարգմանութիւնք, 40: — Հայ քնազրին որպի-
սութիւնն յոյն քնազրին համեմատութեամբ, 45:

Գ. Խոսրովիկ. 49—75

1. Հետազօտութիւն, ԼՁ 49—68:

Ներածութիւն մատենախօսական, 49: — Կեն-
սագրութիւն եւ Խոսրովկայ քննադատած գործ-
քերն, 50: — “Արտասանութիւնն”, հատած է
Պիտոյից գրոց, 52: — Խոսրովկայ անուամբ նոր
գրութիւն մը նրատարակութեամբ Միաբանի,

54: — Այլեւայլ կարծիք անոր հեղինակին նկատմամբ, 55: — Երեքմասնեայ ձեռագիրն ու Խոսրովկայ տրուած “Առ այնոսիկ,, գրութիւնն, 57: — Երեքմասնէին նախադրութիւնն (քնագիր), 58: — Աղանեանցի ձեռագիրը, 59: — Վենետկոյ ձեռագիրքն եւ ասոնց կապն Աղանեանցի ձեռագրին հետ, 61: — Խոսրովկայ գրութեան արժէքն. կարծիք Միաքանի, Աղանեանցի եւ Հ. Բարսղի Վրդ.ի Խոսրովկայ անձին եւ ժամանակին, 64:

2. Բնագիր: “Խոսրովկայ Թարգմանչի հայոց առ Այնոսիկ որ ասեն քնութեամբ անձեւ եւ անսկիզբն քնկալեալ զմարդկութիւն Աստուած Բանի կուսէն., (հատած 1—3 ըստ 5Բ եւ 920 ձեռագրաց.) էջ 69—75:

Դ. Գիրք Հերձոռածոց կամ Եպիփան. . . . 76—146

1. Հետազօտութիւն. էջ 76—114:

Ներածութիւն. ձեռագիր Էջմիածնի Թ. 2005, եւ Թ. 56Ա մեր գրատան, 76: — Եպիփան եւ իւր գրութիւնը, 79: — “Գիրք Հերձոռածոց,, Թարգմանութիւն է Եպիփանու համանուն գրութեան ցանկին, 82: — Եպիփանու “Հաւատոց գիրքն,, առ Հայս, 85: — “Հերձոռածոց գրոց նախնական Թարգմանութիւն, 90: — Համեմատութիւն Եզնկայ փոխառութեանց եւ յոյն քնագրին, 92: — Երկրորդ Թարգմանութեան (“Գիրք Հերձոռածոց,,) լեզուի եւ Թարգմանութեան խեղճութիւնն, 99: — Շփոթմունք եւ անյաջող Թարգմանութիւնը, 101: — Հայ Թարգմանութեան որպիսութիւնն, համագօտ եւ աղաւաղեալ ըլլալն, 107: — “Գիրք հերձոռածոց,, եւ Յովհ. Օձնեցի, 112:

2. Բնագիր: “Հերձոռածողք երեւելիք այսչափ են եւ այսորիկ, զոր սերմանեաց սատանայի մարդիկ, զոր կարգաւ ասեմք., (Ա—ՀԸ. ըստ ձեռագրին Էջմիածնի եւ մեր Թ. 56Ա ձեռագրի՝ համեմատութեամբ յոյն քնագրին.) էջ 115—146:

Ե. Պրոկոյի հնագոյն օրինակը. 147—161

1. Ներածութիւն, 147: — Հնագոյն Թարգմանութեան խնդիրն. 149: — Թ 924 ձեռագիրը հնագոյն Թարգմանութիւն չէ, 150: — Լուծմունք,

152: — Պրոկոլի գրութեան զլիսոց ցանկն՝ համեմատութեամբ Էջմիածնի Թ. 924 եւ մեր գրատան Թ. 123 Ա ձեռագրաց, 153:

2. Բնագիր: Համեմատական սկստառիկք նոյն ձեռագիրներէն, էջ 156—161:

2. Սեկունդոս իմաստասէր 162—296

1. Հետազօտութիւն, էջ 162—228:

Ա. Ներածութիւն, 162: — Լուակացի իմաստասէրի գրոյցը, 164: — Լուակացի տրուած Խօսից եւ իւր վարուց յոյն բնագրին հրատարակութիւնը, 166: — Տնոց կարծիք Լուակացի վրայ, 168:

Բ. Մատենախօսականք: Ռըվիյուի գրութիւնն՝ Սեկունդոսի վրայ, 172: — Յովհ. Պախմանի երեք գրութիւնքն, 179: — Պաւղոս Քասէլի հետազօտութիւնը եւ կարծիք Սեկունդոսի վրայ, 181: — Պախմանի չորրորդ գիրքն ու իւր կարծիք, 186:

Գ. Սեկունդոսի աստիճանի իմբագրութիւնն՝ ժամանակն ու թարգմանիչը, 190: — Եթովպական եւ արաբացի իմբագրութիւնը, 192: — Կրկին վճիռք վերջնոցս բով, 193: — Եթովպական արարերէնէն է. Պիլլիսի մէկ ձեռագրին տուած տեղեկութիւնն, 194: — Եթով. եւ Արաբ. քրիստոնէական գոյն ունին, 195: — Լատինականք, 196:

Դ. Հայ թարգմանութիւնն: Մատենախօսական, 197: — Հայն արդեամբք թարգմանութիւն է, համեմատութիւն, 198: — Հայ Չեռագիրք, 199: — Ռրիշ օրինակի մը հետերն, 203: — Հայ օրինակաց աղաւաղութիւնն, 204: — Լեզուն, նութեան նշաններ, 206:

Ե. Թարգմանութեան ժամանակն: Յիշատակութիւնը հայ գրոց մէջ, 208: — Ռիւտանէս, 209: — Սեկունդոսի անուամբ վճիռներ Բանք իմաստասիրաց, գրութեան մէջ, 211: — «Կին» սոհմանն ըստ Թ. 29 ձեռագրի. նոր իմբագրութիւն, 213: — Սեկունդոսի Պիտոյից գրոց եւ «Բանք իմաստասիրաց» գրութեան աղերսն, 215:

Զ. Հայոյն յարարերութիւնն յունին հետ: Հայը կը միարանի մասամբ P եւ մասամբ G ձեռա-

րին, 218: — Ուղղակի յունարէնէ թարգմանուած է, 220: — Այլ խմբագրութեանց հետ ինչ աղերս ունի, 221: — Վճռոց եւ Վարուց կապուած ըլլալն, 222: — Հայոյն քանի մ'առանձնայատկութիւնք, եւ Նորանշան թարգմանութիւնք, 224:

2. Բնագիր: «Խաւար Սեկունդոսի իմաստասիրի առ Աղրիանոս կայսեր., համեմատութեամբ երեք ձեռագրաց, էջ 225—240:
3. Ժանօթութիւնք: Համեմատութիւնք հայոյն յոյն, ասորի, արաբ. եւ եթովպ. քնագրաց եւն. էջ 240—294:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՆՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔ

— 246 —

Ա.

ՆԵՄԵՍԻՈՍԻ ՅԱՂԱԳՍ ԲՆՈՒԹԵԼՆ ՄԱՐԴՈՅ

Շատ ժամանակ չէ որ լոյս տեսաւ մեր նախնեաց զբաւոր վաստակոյ մին ալ Վենեական Ս. Ղազարու տպարանէն: Ըսով «Մատենագրութիւնք Նախնեաց» անուամբ չբատարակուող ժողովածուն ծախացաւ զբութեամբ մ'որ եթէ ոչ իւր ճարտար թարգմանութեան եւ զեղեցիկ լեզուին, զանէ իւր նշանակալից բովանդակութեան կողմանէ արժանի է ոչազրութեան: Այս մատեանն է Նեմեսիոսի Եմեսացւոյ (կամ բոտ մեր նախնեաց՝ Գրիգորի Նիստացւոյ) Մարդակազմութիւնն, որուն վերնագիրն է «Յաղագս Բնութեան մարդոյ» (Περὶ φύσεως ἀνθρώπου) այսպէս նոյն իսկ վերնագրովը տարբերելով Նիստացւոյ նման զբութեան:

Նեմեսիոսի այս զբութեան հայերէն թարգմանութեան վրայ առաջին անգամ զրեց Հ. Արսէն Վ. Սուքրեան «Բազմավէպի» մէջ²: Այս հատուածին վերնագրէն իսկ կ'իմանանք որ ճաշակ մը կ'ուզէր տալ զրիչն սոյն թարգմանութեան բովան-

¹ «Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացւոյ Յաղագս Բնութեան մարդոյ», Վենեական, 1889—91: 80 էջք, 166:

² «Բազմավէպ», ԼԼ, 1880, Գ, էջ 326—340:

գաւկու թեան եւ լեզուին. եւ այս պատճառաւ ամբողջ գրութեան բովանդակութեան քաղաւածոյ համառօտութիւն մըն է հասուածն, ուր ի մասնաւորի ջանաց. ծ է հմտա գրիչն հայոցն ուսումնական բառերուն նշանակութիւնը ճշգրտելու համար՝ դնել փակագծի մէջ համապատասխանող գաղղիականները: Հատուածը կը վերջանայ նշանակալից նախադասութեամբ՝ թէ «Թարգմանն շատ հատարիմ՝ չէ իւր բնագրին, եւ շատ տեղ՝ ուր աւելի ցանկալի էր որ հայերէն բառից լոյս մը տար մեզի՝ հոն լոյս թեամբ կ'անցնի:» Աօթն տարի վերջը սկսաւ լոյս տեսնել այս հետաքրքրական գրութիւնը՝ «Բազմավէպ» 1887—88 տարւոյ թուեկօնն մէջ¹, եւ հասաւ մինչեւ Թ.Մ. դրութիւն, որ գրեթէ կէսն է ամբողջ գրութեան: Մնացեալն ամբողջովն յայտեսաւ ոչ շատ ժամանակ յատաջ համեմատութեամբ ձեռագրաց եւ բնագրին: Այս միջոցին հատուածիկ մ'ալ գրուած է Նախնեաց Թարգմանութեանց Մատենադարանին մէջ:²

Հրատարակութեան յատաջարանին մէջ յատաջ բերուելով «Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց» հեղինակին այս նկատմամբ գրածը՝ կը ցուցայ ի նախ որ Գրիգորի Նիւսապուղ չէ ճառս՝ յիշելով այն էական կէտը՝ թէ գրոցս մէջ հոգւոյ նախագոյնութիւնը կ'ուսուցայ, որ օտար է Նիւսապուղ վարդապետութենէն: Այս մասին աւելորդ է խօսիլն. վասն զի խնդրոյ տակ չէ այն՝ թէ բոլորովն ուրիշ գործը է Նիւսապուղի գրութիւնը: Վերջինս գրած էր նախ «Զատագովական Մեկնութիւն ի Վէյօրեայն» (¹ *Ἀπολογισμὸς περὶ τῆς ἑξῆς ἀρχιμ. ἐρ.*) եւ այն՝ ի խնդրոյ իւր Պետրոս Եղբոր, որ վանահայր

¹ Հմմտ. «Բազմավէպ», 1887, Գ, էջ 318—329: Նոյն՝ 1888, Բ, էջ 31—50. Բ, էջ 118—124. Գ, էջ 217—224 եւ Գ, էջ 313—323:

² «Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց Նախնեաց», Վեներիկ, տպ. Մխիթ. 1889, էջ 629—632: Հմմտ. նաեւ՝ էջ 371:

էր վանքի մ'ի Պանտոս եւ յետոյ եպիսկոպոս եղաւ Սեբաստիոյ: Նիւսացիին իւր այս գրութիւնը 379ին գրած էր. իբր շաբաթ-շաբաթ-շաբաթ գրեց նաեւ երկրորդ մի. «Վասն Մարգականութեան» (περὶ παροσχυσῆς ἀνθρῶπου.) ամբողջն 30 գլխոյ բաժնուած: Այս վերջին ճառին հետ շփոթ ելով Նեմեսիոսի նոյն նիւթոյ վրայ գրածը՝ Գրիգորի Նիւսացւոյ արուեստաւ Նեմեսիոսի գրութիւնը հայ գրութեան մէջ, մինչ ընդհանաւին Գիսնեսիոս Արտսերն (Dionysius Exiguus), որ Նիւսացւոյ գրութիւնը թարգմանեց լատիններէն, վերջնայն ալ Ե-գլխոյն ընծայեց, որ Լուկուլանի վանահայրն էր: Նիւսացւոյ գրութեան հայ թարգմանութիւնն ալ կայ ձեռագրաց մէջ¹, բայց դեռ չէ հրատարակուած: Իսկ Նեմեսիոսի գրութեան յոյն ընդիրը, որ չի կրնար շփոթուիլ Նիւսացւոյ գրութեան հետ, լոյս տեսած է շատ անգամ, եւ մանրամասն ըննութեան առարկայ եղած: Առաջին անգամ հրատարակեց զայն Նիկ. Ել-լեբոգիոս 1565ին յԱնտուերպիա²: Այլ քանի մը հրատարակութիւններէն ետքն³ աւելի կատարեալ եւ ուղղեալ լոյս տեսաւ յՕքսֆորդ 1671ին⁴: Ամենէն աւելի ընտիր հրատարակութիւնն ըրաւ Մատ-

¹ Հմմտ. «Մատեն. թարգմ. Նախն.», էջ 371, որ «Տեսութիւն մարգոյն կազմութեան», տիպոսը կ'ըկէ: Էջմիածնի Մատենադարանին թիւք 445—452 կը բովանդակեն Նիւսացւոյ «Բնութեան Մարգականութեան եւ Վասնութեան գիրք», անուն գրութիւններ: Իսկ թ. 453, որ անուն «Բնութեան եւ Մարգականութեան գիրք», «քառածալ բոլորգիր գրեալ ի թղթի, սկիզբն թերի», գրչութիւն մըն է, կը համարուի թէ Նեմեսիոսի այս գործին բնայ: (Հմմտ. յիշեալ «Մատենադարան», էւն. էջ 631:)

² Nemesii Opera, gr. et. lat. ab Nic. Ellebodio. Antv. 1565.

³ Հմմտ. Auctarium bibl. Patr. Ducaei, Paris. 1621, Tom. II. Դարձեալ Auctarium etc. Morelli, Paris. 1654, Tom VIII.

⁴ Nemesius, etc. Oxon. 1671. Այս հրատարակութեան հեղինակը Fell գիտնականը կը գնեն ոմանք: Հմմտ. Nirschl, Patrologie, II, p. 231.

Թէ ի Մակտեպուրկ 1802ին¹: Ընդարձակ ներածութեամբք կրկին հրատարակուեցաւ Կալւանդիսոսի եւ Մինեէի համբաւաւոր ժողովածուներու մէջ². Թարգմանուեցաւ ի գերմաներէն եւն, եւ մանրամասն քննութեանց ենթարկուեցաւ շատ անգամ: Սակայն եւ այնպէս հայ բնագրին մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը հաճելի է եւրոպական ուսումնականաց: Վասն զի հայն՝ որ կէտ առ կէտ եւ նիւթականաբար թարգմանուած է, շատ հին բնագիր մը կ'ենթադրէ. ըստ որում թարգմանուած է՝ ըստ վկայութեան թարգմանչին՝ 716ին Յ. Ք: Արդ բնգունելով որ թարգմանչին տեսած բնագիրը գոնէ 100ամեայ էր, հազիւ երկու դարու անջրպետ կը մնայ հեղինակին գրութեան եւ թարգմանութեան նախաբնագրին մէջ:

Արշափ ծանօթ է Նեմեսիոսի գրութիւնն, այնչափ աղօտ է նոյն գրոց հեղինակին վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնը: Այսպէս ատմամբ հետեւեալը կը գրուի հրատարակութեանս յառաջաբանին մէջ. «Տարակուսական կ'երեւայ Նիւսացւոյ կամ եպիսկոպոսական աստիճան ունեցող ուրիշ որեւիցէ անձիմը վերագրել՝ անգամազննական մանրամասնութիւնքն որ ի գլուխն իւր: Բովանդակ գրուածին մէջ հեղինակը ոչ աննշան, մանաւանդ թէ բազմահմուտ իմաստասէր կ'երեւայ. բայց քրիստոնէական կրօնից ճշմարտութեանց նկատմամբ՝ թերեւս չափաւոր գիտութեամբ: Ուստի եթէ բռնադատուինք Նեմեսիոս անունով մէկու մ'ալ ընծայել զայն, հաւա-

¹ Nemesius, etc. Chr. Fr. Matthei, Magdeburg, 1802.

² Galandius Bibliotheca veterum patrum. Venetiis, Tom. VII. — Migne, Patrologiae cursus completus. Series Graeca, Tom. XL, pp 503—818. Այս երկու հաւաքածոյից սկիզբն քննութիւնք ալ կան Նեմեսիոսի եւ իւր գրոց վրայ: Գերմաներէն թարգմանեց հանդերձ ծանօթութեամբք Osterhammer գիտնականը (Salzb. 1819.): Բայց յայլոց գրեց գրոցս վրայ՝ Ritter, Geschichte der christlichen Philosophie, II, 461—484 եւ այլք բազումք:

նական կ'երեւայ Հմտից՝ Կապագովկիոյ Համանուն քաղաքապետ մը հեղինակ սեպել, որուն Աստուածաբան ուղղած է իր մէկ քերթուած, քան եպիսկոպոսական աւագութիւն ունեցող անձի մը: — Ապողինարի եւ Եւնոմիոսի անուանոյ եւ հերձուածոյ յիշատակութենէն յայտնի կ'երեւայ թէ 375 թուականէն ետքն եղած է շարագրութիւնը¹ ॥

Այս տեղեկութեան մէջ քանի մը անճշդութիւնք կ'երեւան սպրդած: Նախ այն որ հմուտ է հեղինակն հին իմաստասիրաց գրութեանց եւ իւր ժամանակին քաջ անդամագնիներէն է, արգելք չէ որ հեղինակն յետոյ բարձրացած ըլլայ եպիսկոպոսական աստիճանի: Հին եկեղեցւոյ մէջ ցանցառ չէ այն որ հեթանոս իմաստասէր մը քրիստոնեայ ըլլալով երբեմն մինչեւ եպիսկոպոսական աստիճանին կը հասնի: Գրոցս մէջ չենք տեսներ որեւիցէ արգելք հեղինակին նոյն կարգին վերաբերելուն. եւ չի կրնար անհմուտ բռնիլ քրիստոնէական կրօնից, որուն իւր գրոց մէջ այնպէս գեղեցիկ ջատագով կը կանդնի: Ըստ նորագոյն քննչաց ապահով կրնանք ըսել որ գրոցս հեղինակն եպիսկոպոս էր Եմեսոյ քաղաքին յերկրորդ Փիւնիկէ, եւ իւր գրութենէն իսկ առեալ՝ հաւանականօրէն կ'ապրէր Պդարուն վերջերն եւ Ե դարուն սկիզբները: Սակայն բաւական պատճառ կայ բնգունելու որ այս եպիսկոպոսն միեւնոյն Նեմեսիոսն է, որ երբեմն հեթանոս էր եւ կուսակալ Գամրաց, եւ որուն Գրիգոր Նազիանզացի ուղղած է շատ մը նամակներ: Այժմ իսկ կը գտնուին շորս այսպիսի գրութիւնք՝ գրուած յամի իբր 386—87: Բաց աստի 334 տողէ քերթուած մ'ալ ուղղած է Գրիգոր սոյն Նեմեսիոսի²,

¹ Հմտ. Գրիգորի նամակները՝ Migne, Tom. XXXVII, pp. 21—388, եւ Caillau, Collectio Selecta SS. Ecclesiae Patrum, Parisiis, Tomus LI, 1839. Ի մասնաւորի՝ էջք 267—271: Նամակացս թիւն է ըստ այլոց՝ ԺԶԳ, ԼԹ. ԺԶԳ, եւ ԺԶԵ. իսկ ըստ Caillauի հրատարակութեան՝ ԺԳԸ—ՄԱ:

² Հմտ. Գրիգորի երգերը՝ Migne, Tom. XXXVII,

որուն մէջ կը ցուցնէ գից ստուծիւնը եւ կը յոր-
գորէ քրիստոնեայ ըլլալ. իսկ այս քերթուածը
գոնէ 384 Յ. Ք. տարիէն յառաջ գրուած չ'երեւ-
ար գիտնոյ: Ա'երեւայ որ Գրիգորի սոյն ճիգն քրիս-
տոնեայ բնելու զՆեմեսիոս՝ անպտուղ չէ մնացած.
վասն զի Գրիգոր իւր նամակաց մէջ յայտնապէս կը
յիշէ Նեմեսիոսի մէտ ըլլալն ի քրիստոնէութիւն.
մանաւանդ թէ տեղ մը որոշ կ'ըսէ՝ թէ Նեմեսիոս
քրիստոնէութեան դառնալու առաջին քայլն ա-
ռած էր եւ սկսած: Այսպիսի հռչակաւոր իմաստա-
սէր մը իւր դարձէն ետքը գիւրաւ կրնար մինչեւ
եպիսկոպոսական դահն ամբառնալ:

Նեմեսիոս իւր գիրքն գրած է իբրեւ փիլիսո-
փայ. ամբողջ գրութիւնը լի է յոյն հեթանոս իմաս-
տասիրաց գրութեանց քննութեամբ, եւ մերժելով
զանոնք՝ քրիստոնէական գրութեան ջատագով
կ'ելլէ: Ասով ստացած է Նեմեսիոս «Փիլիսոփայ»
վերագիրը: Թ. դարու վերջերը ծաղկող ասորի մա-
տենագիր մը՝ Մովսէս Բար-Աեփա անուն՝ կը յիշէ
Նեմեսիոսի գործքը «Վասն ծառայն կենաց» տիտ-
ղոսով, եւ կը կոչէ զՆեմեսիոս «Իմաստասէր բրնձա-
նայ»: Բար-Աեփայի այս կոչումը կը գտնուի իւր
«Գրախտի Մեկնութիւն» գրոց մէջ (Մասն Ա. գլ.
Ի:)¹ Նեմեսիոսի գրոց ասորի թարգմանութիւն մ'ալ
կայ, որ սակայն հայոյն հետ կապ չունի: Միայն
մտադրութեան արժանին այն է որ հայ ընթերցող
մը համեմատած կ'երեւայ հայն ասորի թարգմա-
նութեան հետ: Նեմեսիոսի «վասն Յիշողականին»
գլխուն² մէջ հայ թարգմանութիւնն անյարիր կտոր
մ'ուռնի, որ կը գտնուի՝ նոյնպէս անկապակցեալ՝ շատ
մը յոյն ձեռագրաց մէջ: Ճիշդ այս տեղը ամէն հայ

pp. 398—1600 եւ XXXVIII, pp. 11—134. Իսկ Caillau, Collectio, Tom. LII. Paris. 1840, ուր մեր այս երգն է՝ յէջս 484—499:

¹ Հմմտ. J. S. Assemani, Bibliotheca Orientalis, Romae 1721, Tom. II, p. 129.

² Հմմտ. էջ 85, Ծ. 1:

ձեռագիրք լուսանդրի վրայ ունին այս տողը՝ թէ
 “Այս տունս անյար է ի բանս, յաւրբն բնա-
 քիւր” շիրայր այս տունս։”

Հայրյն յունէն թարգմանուած բլրայր խնդրոյ
 նիւ թէ չի կրնար բլրալ, այնպէս որոշ կը տեսնուի այս՝
 ամէն տողի մէջ։ Մեծ բացասութիւն մ’ալ այն է որ
 այս թարգմանութեան ժամանակն եւ թարգմանիչը
 ծանօթ են մեզ, մինչդեռ մեր թարգմանութեանց
 մեծ մասին նկատմամբ այսպիսի տեղեկութիւնք կը
 պակսին ընդ հանրագէտ։ Թարգմանիչը զրոյց վերջը
 կցեր է այսպիսի յիշատակարան մը՝. “Ի վեցհա-
 զարեբորդի երկերի բերորդի քսաներորդի եօթնե-
 րորդի արարածոց աշխարհիս, բոս յունարէն թուոյ՝
 ի շորեքասաներորդի ընդ իբրիսնին, իսկ բոս հայ-
 ումն թուի ՄԻԱ (= 772 Յ. Ք.) յառաջին ամի
 թագաւորութեան Լէւնի (Յունաց կայսեր) թարգ-
 մանեցան զիրք սրբոյն Գրէգորէ, Նէսէյ եպիսկո-
 պոսի, ի ստոյգ օրինակաց, ի Արստանդնուպօլիս, ի
 ձեռն Գաբէի հիւսիսի, եւ թագաւորական սե-
 ղանոց կենտոնի, ի ձեռն Սաբէ-Նիսի քահանայի եւ
 քերթողի, աշակերտի տեսն Սափակի Սիւնեաց
 եպիսկոպոսի Յիշեցէր գնտա ընդ օրինակօք” եւն։
 Այս յիշատակարանէն կը տեսնենք որ արդէն յոյն
 նախաբնագիրն որմէ եղած է թարգմանութիւնս,
 Նեմեսիոսի անուան տեղ Նիսացւոյն անունը կրած
 կ’երեւայ, եւ զրոյց վերնագիրը կամ այնպէս եւ կամ
 գտնէ անանտն գտեր է նաեւ թարգմանիչն, ապա
 թէ ոչ՝ անհնար էր որ թարգմանիչն իսկ Նիսացւոյ
 սարգրութիւնն, եթէ Նեմեսիոս ընթերցած բլրար։
 Միտ է նոյնպէս այն՝ թէ թարգմանութեանս կրե-
 կին թարգմանչաց սրն է գլխաւորն։ Այս խնդրոյս
 վրայ կը գրէ հրատարակիչը¹. “Խնդրելի է թէ ար-
 գեօք ինքնին իցէ թարգմանիչն (Սաւփանոս Սիւ-
 նեցի) թէ լսկ սրբագրող կամ յարգարող թարգ-

¹ Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան, էջ 162 եւ Ծ.։

² Հմմտ, էջ 162, Ծ. 2։

մանութեան յիշատակելոյն ի նմանէ Գաւթի Հիւպատոսի. որում յիրաւի ի գէպ էր բնծայել զյու-
նախօս Հայերէնդ քան Հեղինակի վսեմական Աւագ
(Օրհնութեանց, եթէ չէին ի միջի եւ այլ յունա-
բան թարգմանութիւնք վերջնոյս եւ վկայութիւն
պատմագրաց զգործոց նորա ի քաղաքին Առտանդ-
նուպօլսի: — Իսկ թէ զԷնչ նշանակէ Էնաւ պա-
տուոյ կոչումն՝ զոր վերագրէ Գաւթի՝ անգիտա-
նամբ:» Անգիլ լաւ կ'երեւայ երկրորդն, այսինքն՝
այն թէ Գաւթի թէ բուն թարգմանիչն եւ Ստեփա-
նոս միայն յարգարող. եւ այս յայտնի է նաեւ անկէ
որ նախ կը յիշուի Գաւթի անունն իբրեւ գլխաւոր
թարգմանիչ: Այս Գաւթին, զոր «Հոսվմայեցի»
կը կոչեն ամանք¹, նորանշան երեւոյթ մըն է Հայ
մատենագրութեան մէջ, այնու որ գրեթէ բոլորովին
անտես եղած է եւ իւր գործոց մի մասն ալ զրու-
ցաւոր անձանց վերագրուած: Բայց այս կէտին վրայ
այլուր թերեւս կը խօսինք:

Նշանակալից է Գաւթի «Էնաւ սեղանոյ» վե-
րագիրը, զոր չի կրնար մեկնել Հրատարակիչն, բայց
զոր արդէն 1864ին շատ լաւ մեկնած կ'երեւայ
Բրոսսէ²: Յայտնապէս կը տեսնուի որ «Էնաւ» սխալ
գրչութիւն մը կրնայ բլբալ փոխանակ «Էլլաւ» գրե-
լու, որ է լատինական cellarius բառը, թէեւ կրը-
նանք ալ բռնել որ «Էնաւ» գրագիտաց ծանօթ ա-
ղաւաղութիւնն է «Էլլաւ» ձեւին. գոնէ չենք կար-
ծեր որ ժողովրդեան ծանօթ բառ բլբար «կելար»:»
Այս վերջին բառն, որ «մառանապէս» բռնել է, կը
նշանակէ Գաւթի առաիճանը, որ «թագաւորական
սեղանոյ Էլլաւ» էր: Իսկ եթէ «կենտո» ձեւին Հա-
րազատ բլբալը ստուգուի, կրնանք թերեւս րնդունիլ
որ լատիներէն coena (սեղան, ճաշ), coenatorius

¹ Հմմտ. Աիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, ասպ-
վէնեա. 1865, էջ 40. 31:

² Histoire de la Siounie par Stépharnos Orbélian,
traduite par M. Brosset. St. Pétersbourg, 1864 pp. 82—83:

(ճաշական), coenatorium (ճաշարան) եւն բառերու հետ կապ մ'ունենայ. բայց այս այնչափ հաւանական չէ. վասն զի օրինակի համար * coenarius իբր պաշտաման անուն չի գործածուիր Լատինացոց քով, մինչ Հռովմայեցոց արքունեաց «մատանապետք» արգեամբ cellarius (կելար) կը կոչուէին:

Նեմեսիոսի թարգմանութեան այս յիշատակարանը դեռ շատ խորհրդածութեանց նիւթ կըրնայ բլլալ, բայց մենք համառօտիւ կը յիշենք մին միայն: Թարգմանութեան ժամանակը կը դրուի 622 տարին աշխարհի ստեղծման (= 713 Յ. Ք.) եւ Լեւոնի կայսեր (Խաւրացոյ) առաջին տարին (= 717 Յ. Ք. եւ Յունաց «ընտիքտիսին» 14^{րդ} տարին, որ միաբան է աշխարհիս ստեղծման տարւոյն, բայց ոչ Լեւոնի գահակալութեան, որով երկու տարուան տարբերութիւն կայ¹: Սակայն այս ոչինչ է: Այս թուերուն զիմաց իբրեւ համապատասխանող կը դրուի հրապարակութեան մէջ Հայոց ՄԻԱ տարին, որ է 772 Յ. Ք. () ուստի իւր տարբերութեամբ: Սխալն ակնյայտնի է. մանաւանդ եթէ միտ դնենք որ ըստ Սիւնեաց Պատմութեան² Ստեփանոս Բ-ն է Հայոց 824 (= 735 Յ. Ք.) տարւոյն Յուլիոսի 21ին: Ի հարկէ ինքն Ստեփանոս այսպիսի սխալ թիւ մը չէր կրնար գրած բլլալ, թէ եւ այսպէս ունի՝ բայց ի հրատարակութենէն՝ նաեւ Բրոսսէի տեսած ուրիշ մէկ ձեռագիրը Զուղայի գրատան³: Սակայն եւ ոչ ալ ամէն ձեռագիրք այսպէս սխալ ունին թուականը, թէ եւ հրատարակութեան մէջ հոս ձեռագրաց տարբերութիւն մը չի յիշուիր: Գար մը յառաջ Հ. Միքայէլ Վ. Չամչեան իւր Պատմութեան մէջ բերած է յիշատակա-

¹ Հմմտ. Բրոսսէ, անդ. էջ 82, Ծ. 3:

² Ստեփ. Սիւնեաց եպ., Պատմութիւն, ապ. Մոսկուա 1861. գլ. Լ. էջ 104:

³ Brosset, էջ 83, Ծ.: Զուղայի Հայոց գրատան այս ձեռագրին թիւը կը գնէ 114, որ եւ է Նեմեսիոսի այս գործըն, ինչպէս յառաջ բերուած յիշատակարանէն կը տեսնուի:

բանս ուրիշ ձեռագրի մը համեմատ¹, ուր թուերը քիչ մ'այլազգ են: Աշխարհիս թուական կը դնէ 6225, իսկ «կենառ» բառի տեղ կը կարդանք ուրիշ աղաւաղութիւն մը «յակիւնառի»: Ասոնք ի բաց թողլով՝ կը յիշեցրենք որ Չամչեանի օրինակը «բստ հայում թուականին ճկե», կը կարդայ, որ է 716, ուրեմն՝ կրնանք ըսել՝ ճիշդ: Չամչեան կը յաւելու թէ «ի Ռոմ ձեռագրի» միայն «ՄԻԱ» թուական դրուած է, զոր «յայտնի սխալ գրչաց» կ'անուանէ: Հոս ուրեմն հրատարակչին վերագրելու ենք որ սխալ ընթերցումը նախամեծար ընտրած է միւսներէն՝ առանց միտ դնելու ժամանակագրական վերիպակին: Բայց աւելի մեծ է բստ մեղ այն թեթութիւնն որ եւ ոչ նշանակուած է՝ թէ ուրիշ ընթերցուած ունին միւս գոնէ քանի մը ձեռագիրը:

Թէ 716 կամ 717 թուականն է միայն ուղիղն՝ այն ստոյգ է: Այս թուականը կը հաստատուի նաեւ Սիւնեցւոյ ուրիշ մէկ յիշատակարանովն զոր կ'ըլլայ թէ Վիւրղի գործոց թարգմանութեան վերջնայայտ². «Ի վեցհազարերորդի երկերի բերորդի քսաներորդի չորրորդի ամի արարածոց աշխարհիս, բստ յունարէն թուոյ՝ ի չորեքտասաներորդի ենդիկաթոնի՝ յերկրորդ ամի թագաւորութեան Անուարաթի, թարգմանեցան զիրքս Պարապմանց եւ թրղթոց սրբոյն Վիւրղի եպիսկոպոսապետին Աղեքսանդրի ի ստոյգ օրինակաց, ի Աստանդինուպոլիս, ի ձեռն Գաւթի հիւպատոսի եւ թագաւորական սեղանոյ Կենարաթի, եւ ի ձեռն Ստեփանոսի քերթողի՝ աշակերտի Մովսէսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի: Արգմաղթեմ» եւն: Հոս մտադրութեան արժանի բաց ի «կենառ» խնդրական բառին կրկնուելէն՝ այն է որ Հայոց թուական չէ դրուած, որ սակայն եթէ չէ ապագրութեան վերիպանաց արդիւնք, ստուգիւ գրը-

¹ Պատմութիւն Հայոց, Հար. Բ: Ա. Ենեատիկ, 1785: Գիրք Գ. Ծանօթութիւն Ծ. Զ. էջ 555:

² Հմմտ. «Մատենագ. Թարգմ. Նախ», էջ 519:

չին անմտադրութեան պատուղն է: Բրոսսէի տեսած Զուգայի ձեռագիրն՝ ունի այս տեղ Հայոց թուականն ալ՝ թէեւ դարձեալ սխալ թուով ՄԻԸ (= 779) գրելով, եւ այս զարմանալի չէ այնու որ նաեւ աշխարհի ստեղծման թիւը 6004 եղած է, «Անաստաս» անունէն «Աստաս» մնացած է, միով բանիւ բառական աղաւաղած: Սեղ այժմ կր բաւէ այն որ Անաստասայ երկրորդ տարին թարգմանուած է զիրքս, ուստի եւ յամի 714 Յ Ք. վասն զի Անաստաս Անթիմիոս թագաւորեց 713—716 Յ. Ք., որ միայն կը յարմարի Ստեփանոսի Վ. Պոլիս գրաւուելու ժամանակին: Այսպէս Պարապմանց գրոց թարգմանութիւնն երկու երեք տարի կանուխ է քան Նեմեսիոսի գրոցն: — Գծբախտաբար պատմութիւնն՝ որչափ մեղ ծանօթ է, որոշ չի զնեւր թէ որ տարին Վ. Պոլիս զնաց Ստեփանոս: Այսչափ զիտենք որ յամի ՃԾ (= 701) դեռ իւր Հայրենիքն էր²:

Վերը յիշեցինք քանի մ'օրինակ որ Նեմեսիոսի թարգմանութեան ժամանակը սխալ կը գրեն եւ փոխանակ ՃՎԵ թուին ՄԻԸ թուականը կը կրեն: Իձերեւս հետաքրքրական է զիտնալն այս սխալ բնթմերցման հետ թիւեր: Հատ եւ կարծուած են տուելի հին է այս սխալն. այնպէս որ արդէն Սամուէլ ԺԲ դարուն նոյնը կարգացեր է, եւ բոտ այնմ ալ իւր ժամանակագրութեան մէջ անցուցեր է Փրկչին Ծննդեան 2ՀԵ (775) եւ Հայոց ՄԻԲ (773) տարիէն

¹ Brosset, էջ 82—83, Ծ՝ Ձեռագիրն է՝ թիւ 59 Զուգայի գրառան, որուն ցուցակն Բրոսսէի խաւած է Ad. Berger անուն պաշտօնեայ մ. յԱնգրիովկաս:

² Հմմտ. Ստեփ. Սիւն., Պատմութիւն, ապ. Մակ. էջ 96, ուր կը յիշուի թէ Վ. Պոլիս երթալէն յառաջ Սարենոցաց վանքն էր եւ Սաղամն Նշարանց հօր., առաջնորդութեան տակ, որ «էգոնամոս» (οἰζονόμος անտես) էր նոյն վանաց, եւ «որ յօրինեաց զպայծառացուցիչն սօնից տէրունականաց եւ յիշատակաց մարտիրոսաց զՏօնականի ՃԾ թուին Հայոց», (ուրեմն = 701 Յ. Ք.):

ետքը միայն յիշելով¹ թէ «յայսմ ժամանակի էր Ստեփանոս դրան երէց որ բանիբուն ճանաչէր. հաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական եւ գրամատիկոս² (γραμματικὸς) արհեստից հանդերձ հոգեւորական առաքինութեամբ:» Սամուէլ կր յաւելու հոս թէ «Էին եւ վարդապետք յաշխարհիս Հայոց ընտրեալք եւ լուսաւորեալք՝ Տէր Եփրեմ, եւ Անաստաս եւ Խաչիկ եւ Գաւթի հռոմէացիք. Մեծ Իմաստասէրն Ստեփանոս սիւնեցի աշակերտ Մովսէսի:» Ճիշդ այն տողերը Կիրակոս Գանձակեցի օրինակած է իւր Պատմութեան մէջ³ միայն այն տարբերութեամբ որ ի սկզբան ՄԻԲ թուականն յայտնապէս գրեր կրկներ է գրելով՝ «Յայսմ ժամանակի թուականիս երկերէնէն բաւ է երկու էր, Ստեփանոս դրան երէց» եւն: Աւրեմն Սամուէլի՝ Ստեփանոսի վրայ գրածին աղբիւրն միայն վերը դրուած յիշատակարանն է, եւ այն՝ սխալագիր արդէն:

Ինչպէս Սամուէլ, նոյնպէս նաեւ Սիւնեաց Ստեփանոս պատմիչը կարդացեր է այն յիշատակարանն, երբ Ստեփանոսի համար կը գրէ ի մէջ այլոց.⁴ «Ծանօթացեալ մեծ հիւպատոսի միոյ Գաւթի թանունն եւ թագաւորական սեղանոյն կենսաւ՝ նորին ձեռնտուութեամբ թարգմանէ զգեղեցիկ գիրս Սրբոյն Գիսնիսիոսի, եւ ինքն դնէ դժուարագոյն եւ խրթին բանիցն լուծումն բան առ բան, թարգմանէ եւ զգիրս քաղցրաբան Գրիգորի Նիսացոյ զընութեան եւ զկազմութեան» եւն: Հոս «կենառ» բառը յայտնի ապացոյց է որ առնուած է Ստեփանոսի թարգմանութեանց յիշատակարաններէն, եւ Նեմեսիոսի տեղ Գրիգորի Նիսացոյն անունն ալ մեր թարգմանութեան յիշատակարանէն օրինակուած

¹ Հմմտ. ձեռագիր Մեր Մատեն. Թիւ 130, թղ. 131ա: Նոյնպէս են նաեւ Թիւք 16 եւ 67:

² Թիւ 16 եւ 130 «գրամատիկոս», իսկ Թ. 67 եւ Կիրակոս (էջ 40) «գրամատիկոս»:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, տպ. Վէնետ. էջ 40.

⁴ Ստեփ. Սիւն. Պատմ. տպ. Մոսկ. էջ 98:

կ'երեւայ, եթէ բուն Նիւսացւոյ գրութիւնը չէ ակնարկուած այս տողերով:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ Նեմեսիոսի գիրքը մեծ յարգ գտած է Հայոց քով, եւ մինչեւ անգամ մեկնաբանուած: Հրատարակիչը բնագրին ներքեւ շատ տեղ զետեղեր է «Լուծմանք» անուամբ բաւական ռամկալեզու մեկնութիւն մը որուն հեղինակը կը համարի Գէորգ Սկեւոացի՝ «զորոյ զանունն բերեն զրշադրողք ուրեք ուրեք ի լուսանցս անդ լուծմանց՝ Գէ կամ Գէորգ նշանակելով:» Այս «լուծմանք» կամ մեկնութիւնք հրատարակութեանս մէջ կանոնաւոր եղանակաւ չեն դրուած, այլ տեղ տեղ յառաւել լուսաւորութիւն մթին բնագրին: Ճիշդ նոյնպէս է նաեւ յոյն բնագրի հետ եղած համեմատութիւնը. վասն զի թէեւ նշանակուած են հայոյն յունէն ունեցած խոտորմունքն իրթին եւ յունաբանութեամբն անհասկանալի տեղերը, որ պարզուած են յոյն բնագրին օգնութեամբ եւն, սակայն նաեւ միայն այսչափ: Գլխաւոր թերութիւնն հոս այն է՝ որ չի նշանակուիր թէ այս կամ այն տեղ հայն յոյն բաղմամբիւ ձեռագրաց ո՛ր խմբին հետ միաբան է կամ ոչ. հայոյն այս կամ այն կողիացեալ ընթերցուածն ի՞ր կարգի ձեռագրաց մէջ կը գտնուի կամ ոչ եւն, որով միայն կարելի էր պայծառ գաղափար կազմել՝ թէ ինչ կարգի էր եւ ինչ արժէք ունէր այն յոյն ձեռագիրն, որմէ եղած է թարգմանութիւնս:

Այդ ձեռագրաց համեմատութեամբ եղած է հրատարակութիւնս. սակայն արդէն վերը տեսանք՝ թէ մինչեւ անգամ ամենակարեւոր տեղ մը չէ նշանակուած ձեռագրաց տարբերութիւնն, եւ բնագրին մէջ առնուած ընթերցումն ոչ միշտ ընտրութեամբ եղած է: Հոս ալ գլխաւոր թերութիւնը կը մնայ այն որ ձեռագիրք՝ ուր ուրեք իրենց տարբերութիւնը կը դրուի, որոշ չեն նշանակուիր, այլ ընդհանուր կերպով «այլ օրինակ», «ամանք»,

«յօրինակս ինչ» եւն ասով թեամբք: Ասով չենք կրնար գիտնալ՝ թէ բնագրին մէջ ընտրուած դրուած ընթերցումն ինչ արժէք ունի. քանի՞ ձեռագիրք միաբան են անոր կամ ոչ, եւ այլ նման կէտեր, որոնք բանասիրութեան համար անհրաժեշտ են:

Աւերանգամ մ'առի թ ունեցանք տեսնելու որ տեղ տեղ աղաւաղած էր արդէն՝ ինչպէս կ'երեւայ հայոյն տեսած յոյն բնագիրք: Այսպէս տեղ մը բոլորովին անյարիր կտոր մը՝ որ սպրդած է յոյնին մէջ, թարգմանուած է ճիշտ նոյնպէս¹ ուրիշ տեղ մը, ուր Գաղղիանոսի յիշատակութիւնը կ'ընէ Նեմեսիոս, յոյն քանի մ'օրինակք աղաւաղուած են, այնպէս որ Նեմեսիոսի բնագրիմասոս պատասխանն իբրեւ բուն Գաղղիանոսի խօսքն ի վկայութիւն կը բերեն: Ասոնց կարգէն է նաեւ հայոյն տեսած նախաբնագիրն եւ ասով նաեւ իւր թարգմանութիւնը²:

Ոչ սակաւ տեղ աղաւաղութիւնքն այն չափն հասած են որ բոլորովին անիմանալի դարձած է արդէն խրթին ու յունախօսութեամբք խճողեալ եւ յռեգոյն թարգմանութեամբն անհասկանալի եղած հայ բնագիրք³: Այս անիմանալի, թերատ ու խառնակ կտորներուն մեծ մասին պատասխանատուութիւնն հարկաւ զրչագրաց վրայ է. մաս մ'ալ թարգմանչին յունամէջ մթաբանութեան արդիւնք, եւ անշուշտ ոչ գոյզն բաժին մ'ալ յոյն նախաբնագրին: Թարգմանութեանս մէջ՝ մանաւանդ վերջերը՝ կան նաեւ պակաս կտորներ, որոնք նոյնպէս պէտքէս պատճառաց արդիւնք են⁴:

Նեմեսիոսի մասամբ մարդախօսական եւ մա-

¹ Նեմեսիոս, Յաղագս Բնութեան, ԺԳ, էջ 85, 9—11 եւ Ծ. 1: Տես քիչ մը վերը՝ էջ 6:

² Հմմտ. Նեմեսիոս, Բ, էջ 35, 4 եւ Ծ. 1:

³ Հմմտ. ի մէջ այլոց՝ էջ 38 եւ Ծ. 2.—50, Ծ. 3.—63, Ծ. 1, 2.—70, Ծ. 3.—71, Ծ. 2.—74, Ծ. 1, 2.—94, Ծ. 2.—110, Ծ. 3.—111, Ծ. 1.—155, Ծ. 1, 2 եւն եւն:

⁴ Հմմտ. էջ 106, Ծ. 1.—107, Ծ. 2, 3, 4.—112, Ծ. 3, 4, 5.—149, Ծ. 1.—151, Ծ. 2 եւն:

սամբ հոգեխօսական գրութիւնը 44 գլուխ բաժնուած է: Գլխոյ բաժանմունք կան հայ թարգմանութեան մէջ նոյնպէս անփոփոխ: Երկու տեղ միայն տարբերութիւն կայ: Հրատարակութեան ժԳ եւ ժԵ գլուխները հայ ձեռագրաց՝ ինչպէս քանի մը յոյն ձեռագրաց մէջ՝ միացած եղած են մէկ գլուխ¹, որով յաջորդ ժԶ եւն գլուխն է ձեռագրաց ժԵ եւն գլուխն, եւ յաջորդաբար նոյնպէս կը շարունակուի: Նոյնպէս եւ հրատարակութեան խԳ գլուխը հայ ձեռագրաց մէջ կցուած է խԲ գլխուն հետ. անշուշտ ժամանակաւ կորսուած է հոս վերնագիրն եւ գլխոյ բաժանումն, ինչպէս կը վկայէ խԳ գլխոյ վերջն եղած իբր 5 տող պակաս մասը²: Հարկաւ այս մասին մէջ այլեւայլ ձեռագիրք պէսպիսութիւն մ'ունին. օրինակի համար Մեր Մատ. Թիւ 90 Բ ձեռագիրը 43 գլուխ բաժնուած է. բայց վերջին գլուխն ըստ հեշտի երկու մասի անջատելով՝ եղած են 44 գլուխք:

Ահա գլուխ կողմանէ խեղճ թարգմանութիւն մըն է Նեմեսիոսի մարգալագմութիւնը: Թարգմանիչն այն կարգի Հայերէն է, որ կարծած են՝ թէ լաւագոյն բան մը չեն կրնար բնել բայց եթէ ձուլել հայը բոլորովին յունարէնի համեմատ, եւ գրել թէ խօսիլ հայ բառերով յոյն լեզու մը: Թէպէտ թարգմանութիւնս այս կողմանէ չի հաւասարիր բարեբախտութեամբ «Գաւթի Անյաղթի» անուամբ ծանօթ թարգմանութեանց անհեթեթութեանց, բայց շատ վար ալ չի մնար: Առանց չափազանցութեան թերեւս աւելի շատ են հայաբառ յունակեզու կտորներ թարգմանութեանս մէջ՝ քան անյունագէտ հայու մը հասկանալի մասեր. ուստի աւելորդ է ըսել թէ ոչ միայն բառեր, այլ եւ ամբողջական նախագատութիւնք նիւթական նմանողութիւն են յունա-

¹ Անդ, էջ 87:

² Անդ, էջ 149:

րէնին: Յաւելունք ասոր վրայ որ թարգմանութիւնս բառական կողմանէ համեմատաբար շատ աղքատ է. ուսումնական բառեր ու ասութիւններ կամ դուրս թողուած են (թէ եւ միայն են տեղ տեղ) կամ յունարէնը պարզապէս օրինակուած եւ կամ անհետ թու թեամբ նմանցուցած յունարէնին:

Ընդդիմութիւն չկայ ի հարկէ որ՝ ուր պէտք է՝ դորձած ուին նաեւ յոյն բառերը, զոր օրինակ այս խօսքին մէջ, ուր “անարիւն բայց շնչաւոր” անասունք կը յիշուին թէ ըլլան “սկզբն եւ արեւի(կ)-դէսն . . . կարկինսն եւ աստիւսն եւ զաղաւկուրք”¹ եւն. (յոյնն է՝ στήναι καὶ τενύθεις . . . χάραινοι καὶ χαρσίνου καὶ ἀσταχοί.) ուր միտ դնելու է որ “կարկինսն” էն յառաջ յոյնը “խաշափառ” ալ կը յիշէ, զոր հայն ի բայ թողուցեր է, բայց ի փոխարէն “զաղաւկուրք” կցեր է վերջը: Ընդդիմութիւն չունինք դարձեալ՝ երբ “խելագարութիւն” կամ “մտաբխութիւն” եւն բառին տեղ “սկզբն արեւի” (φρηνίτης)² կը դորձած է եւ այլ նմանները: Սակայն երբեմն նաեւ այնպիսի տեղեր կը դորձած ուին յոյն բառերն որ բոլորովին աւերաբ կ’երեւան: Այսպէս են հետեւեալ երկրաշափական բառերը³. “սկզբն ձեւ (χρῆσις խորանարդ) . . . սկզբն (εἰχοσάξιδρος լասանկողմն, լասանսիտ) . . . սկզբն (πυραμοξιδός բրդածեւ) . . . սկզբն (ὀχτάξιδρος ու թանիտ, ու թանկումն) . . . սկզբն (σχαλγυն անհատաստակող եւ անկին) եւն եւն⁴: Բայց վերջապէս այսպիսիք ալ կրնան մեկնուիլ այնու որ թարգմանիչը կամ չէ իմացած բառին իմաստը կամ չէ կրցած հայերէն յարմար բառ գտնել:

¹ Էջ 29—30:

² Էջ 85, 17:

³ Էջ 64—65.

⁴ Ահա ասիկ օրինակ մ’ոյս կտորէն (էջ 65.) “Զերիս զայստիկ” զպիստամիզն եւ զքրտաէտունն եւ զիկոսաէգունն՝ ի սկզբնեացն եւ անկինից հաստատիլ, եւն եւն. եւ ասունք՝ հայ ընթեցողի համար գրուած են:

Աւելի նորանշան երեւոյթ է հետեւեալը: Թարգմանիչը կը կարծէ թէ անհրաժեշտ է մէկ յունարէն բառին տեղ միշտ միեւնոյն հայ բառը դնել. եթէ յոյն բառը հարիւր նշանակութիւն ալ ունենայ, իւր կարծեօք պէտք է որ նոյն նշանակութիւնքն ունենայ անհրաժեշտ նաեւ հայերէնը: Արնայինք այս տեղ բազմաթիւ օրինակներ բերել, բայց կը շատանանք յիշելով մէկ երկու օրինակ: Ըստ Թարգմանիչին՝ կենդանւոյն ազատ կամքին թողուած է «հաւանելն եւ յարչմիւլ¹», այսինքն «ցանկալ», վասն զի յունարէն ὁρμάω բառն որ «ցանկալ» կը նշանակէ, նախնաբար այլ նշանակութիւն ունի, այսինքն՝ «մղել, գրգռել» եւ «յարձակել, դիմել»: Այս բառն ամէն տեղ՝ յարմար անյարմար միշտ «յարձակիլ» Թարգմանած է Նեմեսիոսի հայ Թարգմանը, որ՝ ինչպէս լաւ մտադիր կ'ընէ հոս հրատարակիչը, «յսլով ուրեք բռնից առաւել՝ քան իմաստից թուի Թարգմանիչ»: — Ըստ Պղատոնի երկերն «ի սոփիստի² հրոյ» կը լուծուի, այսինքն՝ «ի սոփիստի² հրոյ» (ὁπὸ τῆς ὁξύτης τοῦ πλ.) վասն զի ὁξύτης նախնաբար «սրութիւն» կը նշանակէ: Ասոր քով դնելու է Արիստոտէլի համար ըսուածը՝ թէ «սոփ» էր,³ այսինքն՝ սրամիտ: — Յիշողութեան սահմանը՝ զոր Պղատոն կու տայ, Թարգմանուած է այսպէս. «սոփիստի² զգայութեան եւ իմացման»,⁴ այսինքն՝ «սոփիստի² զգայութեան եւ իմացման մտաց մէջ մնալը: Բայց Թարգմանիչն հարկ տեսեր է «փրկութիւն» Թարգմանել, վասն զի յունարէնն է σωτηρία, որ նախնաբար «ազատութիւն» (փրկութիւն) կը նշանակէ: — Վերջապէս շնչառութեան եղանակը մեկնելով կ'ըսէ Նեմեսիոս՝ թէ շնչառութեան ժամա-

¹ Էջ 126 եւ Ծ. 2:

² Էջ 65 եւ Ծ. 1:

³ Էջ 45, 5:

⁴ Էջ 83, Ծ. 1:

նակ սիրտը կ'ընդլայնի եւ կը նեղնայ: Թարգմանիչն այս «ընդլայնել» բառին տեղ միշտ «որոշել» կամ «տարորոշել» կ'ըսէ. այսպէս՝ «մկունք են որ որոշէն զախոնդանսն՝ զտիրագոյնսն գործարան շնչոյն»¹ կամ «քարշէ մասն ինչ յօդոյս՝ ըստ Գործոցն սրտին»² այսինքն՝ սրտին ընդլայնելուն համեմատ: Նորանշան թարգմանութեանս պատճառը յայտնի է: Յունարէն հոս գործածուած $\delta\iota\alpha\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ բառը կը նշանակէ ա) որոշել, զատել. բ) բանալ, ընդլայնել, եւ վերջապէս նաեւ՝ հրամայել եւն: Թարգմանիչը պէտք տեսեր է միշտ առաջին նշանակութիւնը գործածել առանց իմաստին միտ դնելու:

Աւելորդ է յիշեցընել որ բոլորովին անճահ անթիւ բառեր ստեղծուած են միայն յունարէնին նման ըլլալու համար: Օրինակի համար «գիպուած», «բախտ» եւն ըսելու տեղ « $\beta\acute{\iota}\nu\eta\sigma\alpha\mu\alpha\tau\eta\varsigma$ »³ ըսել. վասն զի այսպէս կ'ըսեն Յոյնք. ($\tau\acute{o}\ \alpha\upsilon\tau\acute{o}\mu\alpha\tau\omicron\nu$.) այսպէս են «նախայօժարութիւն»⁴. ($\pi\rho\omicron\alpha\acute{\iota}\rho\epsilon\sigma\iota\varsigma$, որ ըսել է՝ առաջադրութիւն, խորհուրդ): Նոյնպէս՝ «յօդումն»⁵ (որ մեր արդի «ներդաշնակութիւն» բառին տեղ է.) վասն զի յունարէն $\acute{\alpha}\rho\mu\omicron\nu\acute{\iota}\alpha$ (ներդաշնակութիւն) բառին արմատն է $\acute{\alpha}\rho\mu\omicron\delta$ որ կը նշանակէ «յօդուած» եւ «յարմարութիւն» կամ «միաբանութիւն»: Այսպիսեաց լեզէոն մը կրնայինք բերել օրինակ:

Քիչ չկան նաեւ այնպիսի անհետ թեթեւ թարգմանուածոյ բառեր, որ մեզի անհաւատալի պիտի երեւային, եթէ չտեսնէինք առջեւնիս: Ո՞վ կրնար հաւատալ որ Նեմեսիոսի երրորդ գլուխը կը քննէ թէ ինչպէս կ'ըլլայ «միաւորութիւն աշխարհ» եւ մարմնոյ» այսինքն՝ « $\kappa\omicron\sigma\mu\omicron\varsigma$ » եւ մարմնոյ:⁶ Եւ այսպէս է

¹ Էջ 108 եւ Ծ. 1:

² Էջ 110, 5 եւ Ծ. 2:

³ Էջ 135, 5 եւ Ծ. 1 եւն:

⁴ Էջ 120—122 եւ Ծ. եւ այլուր:

⁵ Էջ 33, 5 եւ Ծ. 1 եւն եւն:

⁶ Էջ 14 եւ Ծ. 4—37, Ծ. 2 եւն եւն:

Թարգմանութեանս մէջ, ուր միշտ “անձն” կը նշանակէ “Հոգի” . վասն զի զանազանեւ ուղեւով Յունաց $\psi\upsilon\chi\eta$ (“Հոգի” կամ Հոս աւելի “ոգի”) եւ $\pi\nu\epsilon\tilde{\upsilon}\mu\alpha$ (բուն “շունչ”) բառերուն մէջ, մին միշտ “անձն” Թարգմաներ է, իսկ երկրորդն “Հոգի” . զոր օրինակ “ $\acute{\alpha}\nu\theta\eta\gamma$ բարեխառնութիւն” եւն: — Աւելի նորանշան է հետեւեալը: Նեմեսիոսի Է գլուխը կը ճառէ “Յաղագս Երէւոյ:” Ո՞վ կը գուշակէ որ Հոս եւ ամէն տեղ ի Թարգմանութեանս՝ “երեսք” ուրիշ նշանակութիւն ունի, այսինքն՝ “տեսողութիւն” կամ “տեսութիւն”: Ահա խօսք մը.² “Ընդ Թափանցիկսն մինչեւ ցխորութիւն բնաւորեցան անցանեւ երէւոյ .” այսինքն՝ Թէ Կէսո-Լէ-Նը Թափանցիկ իրերուն մինչեւ խորքը կը Թափանցէ ու կը տեսնէ: Եթէ զեզին պտուղ տեսնենք, կ’ըսէ Նեմեսիոս, եւ սխալմամբ կարծենք Թէ կարմիր է, սխալողը Կէսո-Լէ-Նը չէ, այլ միաբը. (“ոչ երէւոյն եւն որ սխալին, այլ իմացումն:”³) Այս զարմանալի Թարգմանութեան պատճառն այն է որ այս տեղերը յունարէն $\theta\phi\iota\varsigma$ բառը կը գործածուի, որ կը նշանակէ “երէւոյ, գէմք. Կէսո-Լէ-Ն, տեսութիւն. աչք:” — “Պիտոյ է անձին $\acute{\alpha}\nu\theta\eta\gamma$ Էւ մարմնոյ, զի կազմեցէ զնա”⁴ եւն. այսինքն՝ “պիտոյ է $\acute{\alpha}\nu\theta\eta\gamma$ Էւնամ Կանէլ մարմնոյ” եւն. (յոյն է՝ $\epsilon\pi\iota\mu\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\alpha$, խնամք, փոյթ) — “Նէափելով (այսինքն՝ Էւրթեօ, $\epsilon\iota\chi\acute{\alpha}\zeta\omicron\nu\tau\epsilon\varsigma$) սմանք ասէն զայս, որոց ոչ ամենեքին հետեւին:”⁵ Իբրեւ օրինակ յիշենք նաեւ “Զայր՝ որակութիւնք”⁶ ասութիւնն իբր համապատասխանող *summae qualitates* բացատրութեան, ինչպէս լաւ մտադիր կ’ընէ հրատարակիչը:

¹ Էջ 37, 2:

² Էջ 75, 19:

³ Էջ 76, 10. “երեսք” շատ յաճախ է այս իմաստով:

⁴ Էջ 37 եւ Ծ. 4:

⁵ Էջ 43, 10 եւ Ծ. 3:

⁶ Էջ 60, 21 եւ Ծ. 4:

Այս եւ այլ անթիւ կամաւոր յունախօսութեանց մէջ մտած են տեղ տեղ նաեւ ակամայք: Շատ բան յայտնապէս շփոթմամբ, սխալ ընթերցմամբ կամ անճիշդ հասկընալով թարգմանուած է. մաս մ'ալ գուցէ այնպէս էր արդէն իւր տեսած յոյն բնագրին մէջ: Հոս կը յիշենք քանի մը հատը: Յաճախ կը գտնենք թարգմանուած «ստացումն» եւ «ստացուած» իբր «ստեղծում» եւ «ստեղծուած» զոր օրինակ այս խօսքին մէջ¹ «Տարբերութիւն «ստացում» (ստեղծման) եւ նախախնամութեան:» Հոս շփոթեր է թարգմանիչը (եւ իրմէ յառաջ այլք) $\chi\tau\eta\sigma\iota\varsigma$ (ստացում) եւ $\chi\tau\acute{\iota}\sigma\iota\varsigma$ (ստեղծում) բառերը: — Ճաշակելեաց գործարանն է «լեզու... եւ վերնադռն»² այսինքն «քիմք» Ուստի յայտնի է որ շփոթուեր են $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\acute{\omega}\theta\alpha$ (քիմք) եւ $\acute{\upsilon}\pi\epsilon\rho\acute{\omega}\theta\omicron\nu$ (վերնատուն) բառերը: — «Պարտ է ... ընդ տրտմելիսն հաճել...: Ոչ միշտ մեղադրելի: Իսկ Իւրեգինէս³» եւն: Այս անկապ «մեղադրելի» խօսքին տեղը յոյնը կ'ըսէ «պարտ է... ընդ տրտմելիս հաճել...: Բայց ոչ միշտ:» Ապա ուրեմն իրաւամբք կ'ըսէ հոս հրատարակիչը՝ թէ թարգմանիչը բնագրին $\omicron\upsilon\chi$ $\acute{\alpha}\epsilon\iota$ $\mu\acute{\epsilon}\nu\tau\omicron\iota$ (ոչ միշտ «սէպն») կարգացեր է... $\mu\epsilon\mu\pi\tau\omicron\iota$ (մեղադրելիքն), եւ կամ այսպէս էր արդէն իւր նախաբնագիրը: — Նեմեսիոս յիշելով Եւնոմիոսի վարդապետութիւնը՝ թէ «անձն» (այսինքն՝ հոգին) սահմանեց այսպէս. «Իութիւն անմարմին՝ ի մարմնի ստացեալ» կը յաւելու նաեւ՝ թէ այս «Իութիւն անմարմին» բառերն «ի Պղատոնէ էառ» նոյն գիտնականը:⁴ Հայոյն մէջ ասոր տեղն է «ի ճշմարտութեանէ էառ» անյարմար խօսքը: Յայտնի է որ $\acute{\epsilon}\chi$ $\tau\omicron\upsilon$ $\Pi\lambda\acute{\alpha}\tau\omega\nu\omicron\varsigma$ (ի Պլատոնէ) եւ $\acute{\epsilon}\chi$ $\tau\eta\varsigma$ $\acute{\alpha}\lambda\eta\theta\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ (ի ճշմարտութենէ) շփոթուեր են, կամ

¹ Էջ 44 եւ Ծ. 1 եւ այլուր:

² Էջ 80, 29 եւ Ծ. 3:

³ Էջ 115, 19 եւ Ծ. 3:

⁴ Էջ 43, 3 եւ Ծ. 1:

այնպէս էր արդէն հայոյն տեսած բնագիրը: — “Եւ այսպէս ~~արեւել-ւել~~,¹” փոխանակ “այսպէս ~~իմաստաւորելի~~,” ինչպէս կը [թարգմանեն յետինը: Պատճառն այն է որ յոյնը հոս $\sigma\theta\varphi\acute{\iota}\zeta\epsilon\tau\alpha\iota$ կ'ըսէ, իսկ $\sigma\theta\varphi\acute{\iota}\zeta\omega$ (եւ իւր միջականը $\sigma\theta\varphi\acute{\iota}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ ըստ սեռին) կը նշանակէ “իմաստաւորել,” “իմաստուն ընել” (եւ “ըլլալ,” “ըմբռնել,” “ուսանել.”) բայց կը նշանակէ նաեւ ճարտարամտութեամբ եւ հնարիւք պատրել, այս իմաստով է [թարգմանչին “ստերիւրել” բառը: — “Ձմտաւ ածելն ~~իմաստաւորելն~~ եւ դատել.”² հոս “փառաւորել” բային անձա՛հ ըլլալը յայտցան-դիման է եւ պէտք է ըլլալ “խորհել” կամ “կարծել”: Յոյնը հոս $\theta\theta\acute{\omicron}\acute{\alpha}\acute{\zeta}\omega$ բառը կը դործածէ որ կը նշանակէ՝ ա) պատուել, ~~իմաստաւորել~~. բ) խորհել, կարծել, համարիլ: Ուստի [թարգմանութեան սխալ մըն է այս կտորն ալ:

Լեզուի այս մեր քննութիւնը կը փակենք օրինակաւ մ'որ կը ցուցնէ գրոյցս նիւթական ստրուկութիւնը լեզուի եւ նաեւ [թարգմանութեան մէջ՝ մտադիր ընելով որ սոյն խօսքն (եւ այլ անթիւք) գրուած են անյունագէտ Հայոց համար: Այլեւայլ կարծիքներ յիշելով Նեմեսիոս կը յաւելու՝ թէ “եւ կալնու յաւէտառ ի փառաւորագունիցն՝ նախկինն.”³ (բառական՝ $\text{Καὶ χροατεῖ μαῖλλον παρὰ τοῖς ἐνδοξοτέτοις τὸ πρότερον.}$) որ ըսել է “եւ առաջինն (ի կարծեաց) յաղթեալ տիրէ առ ականաւորսն (այսինքն՝ հռչակաւոր փիլիսոփայս): Եւ այս դեռ լաւ կտորներէն է:

Այս ամէնն ի հարկէ [թարգմանութեան լաւ վկայութիւն չեն, եւ արդեամբք [թարգմանութիւնն իւր ստրուկ բառականութեամբն եւ առաւել եւս յունախօս գերի լեզուաւն հաճոյական երեւոյթ մըն չէ հայ մատենագրութեան մէջ, թէեւ այս

¹ Էջ 39—40, 1 եւ Ծ. 1:

² Էջ 41, 10 եւ Ծ. 1:

³ Էջ 32, 7 եւ Ծ. 2:

երկու կողմանէ ալ աւելի յոռեգոյններ կան եւ զժբախտաբար բաւական ստուար թուով: Միւս կողմանէ թարգմանչին գոնէ բարի կամքն ու ճիգն այսպիսի իմաստասիրական գործքերը հայ սերնդոց մատչելի ընելու՝ արժանի է ամենայն յարգանաց: — Գովութեամբ պէտք ենք յիշել որ հրատարակիչն այսպիսի յունախօս տեղերը լուսաբաններ է ծանօթութեանց մէջ:

Մեր Մատենադարանի թ. 90Բ ձեռագիրը՝ զոր առիթ ունեցանք յիշելու, նորագոյն ժամանակի անյիշատակարան ընդօրինակութիւն մըն է անծանօթ ձեռագրէ մը: Հրատարակութենէս ունեցած իւր տարբերութիւնքը համեմատաբար աննշանակ են, որոնց վրայ խօսել այժմ մեր նպատակէն դուրս է:

ՊՐՈԿԼԻ ԳԻՆԴՈՒՍՈՍԻ ԹԵՂԵԼՊԵ ԸՍՏՈՒՆԹԵՐԵՆԵԿԵՔ

Նախնեաց իմաստասիրական բաղմամբիւ թարգմանութեանց մէջ իւր ուրոյն տեղը կը բռնէ Պրոկլի իմաստասիրի գրութիւնը, որ եթէ ոչ իւր թարգմանչին յաջողակութեան եւ ոչ իւր լեզուին կողմանէ մասնաւոր մտադրութեան արժանի է, բայց գոնէ հետաքրքրական այն պարագան ունի որ լեզուէն լեզու լեզուէ թարգմանուած կ'աւանդուի: Այս աւանդութեամբ Պրոկլի մեր այս թարգմանութեան յարգը քիչ մ'աւելի կրնայ ածիլ թերեւս, այնու որ լեզուէն լեզու լեզուէ թարգմանուած այսպիսի գիրք մը, որ իւր յունաձեւ խրթնարան եւ արուեստակեալ լեզուաւ իւր նմանեաց հետ ամենայն կերպով կրնայ մրցիլ, գոնէ սովորական երեւոյթ չէ եւ ոչ հայ մատենադրութեան մէջ:

Պրոկլի այս գրութեան բաւական թուով ձեռագիրք կան հայ մատենադարանաց մէջ. միայն Էջմիածնի մատենադարանն արդէն 1863ին 23¹ օրինակ ունէր: Այս յայտնի նշան է՝ թէ նաեւ Հայոց քով բաւական մեծ քանակութեամբ իւր գտած է հետնոս իմաստասիրին գրութիւնը, որուն ապացոյց է նաեւ այլեւայլ Լուծմանց գոյութիւնն, որ յօրին

¹ Սոյն ցուցակին մէջ նախ 22 օրինակք կը յիշուին ի միասին. (թիւք 1811—1832:) Բայց այլուր կը յիշուի ուրիշ մ'ալ (թիւ 817) որ է «գրեալ ի թղթի ի Մաղաբիայ քահանայէ ի թուին Հայոց ՌՃԶԼ (= 1732), եւ այն՝ «Մակաճութիւն Պրոկլի», անուամբ՝ հանդերձ լուծմամբք Սիմէոնի գառնեցոյ: Անշուշտ կան ցուցակիս մէջ ուրիշ օրինակներ ալ:

նուած են ի մեկնութիւն գրոցս: Մեր մատենադարանը մօտերս ստացաւ օրինակ մը Պրոկլի այս գրոց (թիւ 123 Ա), որ առիթ տուաւ մեր այս Համառօտ գիտողութեանց: Գծբախտաբար պայծառ գաղափար մը պիտի չկրնանք յօրինել շատ մը խնդրոց մէջ՝ քանի որ ծանօթ բազմաթիւ ձեռագիրներուն համեմատութեամբ խստիւ քննադատուած հրատարակութիւն մը լոյս չէ տեսած գրոցս բնաբանին եւ իւր այլեւայլ լուծմանց: Մեր գիտողութիւնքն որ մեր մատենադարանին ձեռագրին վրայ հիմնեալ են, պիտի ցուցնեն որ՝ թէպէտ եւ տեղ տեղ բաղձացուած ստոյգ հետեւութեանց չկարենանք հասնիլ, շատ ալ սխալ ու շփոթ կէտեր լուսաբանելու նպատակին հասնելու ջանացած ենք:

Պրոկլոս յոյն նոր-պղատոնական իմաստասէր մըն է, որ ծնած է ի Կ. Պօլիս 412 ին եւ մեռած 485 Յ. Ք: Իւր կրթութիւնն նախ յԱղեքսանդրիա առաւ, ապա գնաց Աթէնք, ուր աշակերտեցաւ (աւագ) Ողիմպիոգորոսի, Պղոտաբքոսի եւ Սիւրիանոսի: Յաջորդելով Սիւրիանոսի իբրեւ ուսուցիչ իմաստասիրութեան՝ ապրեցաւ յԱթէնս, ուր գրեց բազմաթիւ գործքեր: Մեծ մասն այս գործոց՝ մեկնութիւնք են այլեւայլ գիտնոց գրոց. այսպէս գրեց մեկնութիւն Պղատոնի՝ Տիմէոս,¹ Կրատիւղոս, Աղկիբիադէս² եւ Պարմենիդոս³ գրոց, Եւկլիդեսայ Երկրաշափութեան, եւ այլ գործքեր: Իւր գործոց լիւրի եւ լաւագոյն բազմահատոր հրատարակութիւնն ըրաւ Գուզէն⁴ դարուս սկիզբները: Պրոկ-

¹ Procli in Platonis Timeum comment., ed. Bas. 1534 եւն: Հմմտ. այս գործքին վրայ J. Simon. Du commentaire de Proclus sur le Timée de Platon. Paris, 1839.

² Հմմտ. Excerpta ex Procli scholiis in Plat. Cratylum. Lipsiae 1820, եւ Procli in Plat. Alcibiad., ed. Creuzer. Francof. 1822.

³ Procli in Plat. Parmenidem, ed. Stallbaum, Lipsiae 1839.

⁴ Procli philosophi platonici opera omnia, ed. Couzin. Paris. 1820 ff.

ղոս նոր-պղատոնական դպրոցին ամենամեծ ներկայացուցիչներէն եղաւ. այս փիլիսոփայք արդէն յաղթական քրիստոնէութեան դէմ կը մաքառէին մէկ կողմանէ մաքրելով իրենց հնոց անտեղի կարծիքներն, միւս կողմանէ՝ ազգուելով հանդերձ քրիստոնէութեան շատ մը վարդապետութիւններէն՝ կը ջանային ոգորիւ վերջնոյս դէմ: Պրոկղոս մինչեւ անգամ ուրոյն գործք մ'ընդդէմ քրիստոնէից շարադրեց, որուն անունն է «Հաւաքաբանութիւնք» (ἐπιχειρημα) ընդդէմ քրիստոնէից. ուր կը ջանար աշխարհիս ոչ-ստեղծութեամբ այլ յաւիտենական ինքնագոյութիւնը ցուցնելու. իրեն դէմ մաքառեցան ի հարկէ քրիստոնեայ ջատագով գրիչք¹: Մեր նպատակէն դուրս է նկարագրել հոս Պրոկղի փիլիսոփայական դրութիւնն, որ յամենայն դէպս հին փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ իւր նշանաւոր տեղը կը գրաւէ, եւ արդէն մանրամասն քննադատութեամբ է շատ անգամ եւրոպական գիտնականներէն²:

Պրոկղոս՝ թէպէտ եւ աշակերտ փիլիսոփայական դրութեանց Պղոտինի, (որուն գրութիւնքը շատ կը գործածէ,) Պորփիւրի, Յամբլիքեայ եւ այլոց, եւ նոր-պղատոնական իմաստասիրութեան ընդհանրապէս, բայց ի մասնաւորի ալեհական դպրոցին գլխաւոր ներկայացուցիչն եղած է. բայց իւր գրութիւնք շատ կարգացուած են նաեւ քրիստոնեայ

¹ Այսպէս Պրոկղի ընդդէմ քրիստոնէութեան գրած «Հաւաքաբանութեան» հերքում գրեց յունարէն նաեւ Յովհ. Փիլոպոնոս († 610 էն ետրը) (De aeternit. mundi libri XVII. ed. Venet. 1535) զոր լատիներէն թարգմանեց J. Mahatius, ed. Lugd. 1557.

² Berger, Proclus, exposition de sa doctrine. Paris, 1840. — H. Kirchner, de Procli neoplatonici metaphysica. Berol. 1846. — Steinhart, ի բառն Proklus: Pauly's Realencycl. VII, pp. 62 ff. Հմմտ. A. Stöckl, Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. 2. Aufl. Mainz, 1875 pp. 240 ff. եւն: — Նորբերս՝ J. B. Pitra, Analecta Sacra et Classica, Paris. 1888, Préf. p. XIII-XXXV, եւ Classica, pp. 1—329.

մատենագրերէն, զոր օրինակ ի Դիոնիսեայ եւն: Պրոկ-
ղոս բաց ի վերոյիշեալ գրութիւններէն՝ ունի Պղա-
տոնի Աստուածաբանութեան մեկնութիւն մ'ի վեց
գիրս, որ լոյս տեսաւ նախ ի Համպուրկ 1618ին¹,
եւ ուր կայ նաեւ Պրոկղի առասպելախառն կենսա-
գրութիւնն իւր Մարինոս աշակերտէն գրուած:
Սոյն այս հրատարակութեան մէջ առաջին անգամ
Եմիլիոս Պորտոս հրատարակեց յունարէն բնագիրն
այն գրութեան, որուն հայերէն թարգմանութեան
վրայ է այժմ մեր խօսքը: Բայց Պորտոսի ձեռա-
գիրն, որ Կոստորփի դղեկին (մերձ ի Շլէզվիկ) գրա-
տնէն էր, ձեռագրաց յոռի խմբին կը վերաբերէր,
մինչ յետոյ շատ աւելի լաւագոյն ձեռագիրը յեր-
եւան ելան: Ընտրեւագոյն հրատարակութիւնն ե-
ղաւ գաղղիացի հռչակաւոր Ֆիրմէն-Տիտոյ գրափա-
ճառաց հրատարակած յունական գրութեանց մէջ,
երբ Պղոտինի Էնէադք գրութեան սկիզբն Ներա-
ծութեան մէջ ամբողջովին հրատարակեցին Քրայ-
ցէր եւ Մոդէր գիտնականք²:

Պրոկղի գիրքն, ինչպէս ականարկեցինք, այն-
պէս սերտ կապ ունի Պղոտինի գրութեան հետ, որ
գիտնականն թէնէման մինչեւ անգամ Պղոտինի
գրութեան լուծմունք միայն համարեցաւ Պրոկղի
երկասիրութիւնը³: Հրատարակիչն (Ներած. էջ 49)
չընդունելով հանգերձ սոյն կարծիքը՝ կը խոստո-
վանի որ սոյն գործքը Պղոտինի աստուածխօսու-
թեան համառօտութիւն կրնանք կոչել, եւ թէ այս
կողմանէ նմանութիւն ունի մեծապէս Պորփիւրի մէկ

¹ Procli in Theologiam Platonis libri sex (una cum Marini Vita Procli) et Procli Institutio theologica. Hamb. 1618.

² Plotini Enneades, ed. Frid. Creuzer et Henr. Moser, primum accedunt Porphyri et Procli Institutiones et Prisciani philosophi Solutiones, ed. Fr. Dübner. Paris. 1855, Firmin-Didot. Պրոկղի այս գործքը կը գտնուի Ներածութեան մէջ (Prolegomena, pp. XLIX—CXVII)

³ Tennemann, Grundriss der Geschichte der Philosophie, 30 Aufl. p. 270.

գրութեան, որուն անունն է՝ «Սկզբունք յիմանալիս:» Պրոկղի գիրքն յոյն բնագրին մէջ Στοιχειώσις θεολογική (Նախակրթութիւն Աստուածաբանական) կը կոչուի. հայ թարգմանիչն իւր յոռի լեզուաւ թարգմանած է այս բառերը՝ «Հաղհաղ աստուածաբանականք:» Հայ ձեռագրաց մէջ գրոցս լիուրի վերնագիրն է. «Պրոկղի դիւանական» պղատոնական¹ իմաստասիրի Հաղկապք աստուածաբանականք. Հատորք² ՄԺԱ:» Այսպէս է նաեւ Վենետիկոյ ձեռագրին վերնագիրն: Անշուշտ տարբեր չեն Էջմիածնի ձեռագրաց վերնագիրք ալ, թէպէտ 1863ի «Մայր ցուցակին» մէջ միշտ «Պրոկղի Աստուածաբանութեան Հաղկապաց Մեկնութիւն» տիտղոսով կը յիշուին³: «Դիւանական» յունարէն διάδοχος (յաջորդ) բառն է, որ վերագիր եղած է Պրոկղի՝ իբրեւ յաջորդի Սիւրիանոսի յիմաստասիրութեան: Այսպէս կը գտնենք նաեւ յոյն բնագրին մէջ, որուն վերնագիրն է ճշդիւ համեմատ հայոյն. (Προχλου Διαδοχου πλατωνιχου Στοιχειώσις θεολογική.) — Իսկ «Հաղհաղ ՄԺԱ» ըսելով կը հասկըցուն հաստուածք կամ մանր գլուխք. վասն զի թէ յոյն բնագիրն եւ թէ հայ թարգմանութիւնն արդեամբք այսչափ մանր մասանց բաժնուած է, որոնց վրայ կը խօսինք քիչ մ'ետքը:

Հայոյն «գիագոխոս» բառն ինքնին պիտի բաւէր ըստ ինքեան ցուցնելու՝ թէ անպատճառ յոյն բնագրէ եղած է թարգմանութիւնը: Բայց այս դէպքիս մէջ այնչափ հաստատուն ապացոյց չէ այս բառն. վասն զի Պրոկղի մականունն մ'եղած է, որով անշուշտ այսպէս պիտի գտնուէր նաեւ վրական թարգմանութեանն ալ մէջ, որմէ վերստին թարգ-

¹ Մեր ձեռագիրն է «պղատոնականի», իսկ վենետիկեան օրինակը (հմմտ. «Մատենադարան թարգմանութեանց» էջ 667) միշտ «գիագոխոսի»:

² Վենետիկ. օր. «Հատոր»:

³ Մայր ցուցակ, տպ. ՏՓ. 1863, թիւք 1811—1832:

մանուած կ'աւանդուի հայր: Հայ թարգմանութեան վրայ ցայժմ ոչինչ գրուած կայ, բաց ի այն հատուածիկէն, որ լոյս տեսաւ “Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց” գրոց մէջ¹: Այս հատուածիկին մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնք կը տրուին հայ թարգմանութեան վրայ: Պրոկղի գրոց հայ թարգմանութեան վերջը յիշատակարան մը կցուած է, եւ որ ի մէջ կը բերուի. եւ ապա յիշելով Իջմիածնի 22 ձեռագիրները՝ կ'աւելցուի թէ այս ամէնուն մէջ “թարգմանիչ կը կոչուի Սիմէոն Գառնեցի, եւ միւսալ համանուն Լրեւանցի վարդապետ մը՝ որ թարգմանչէն շատ ետքը յօրիներ է զլուծմունս գրոցն Պրոկղի:” Այսպէս ուրեմն “Մատենադարանի” հեղինակը կը համարի թէ թարգմանիչն է Սիմէոն Գառնեցին, զոր “կրօնաւոր” կը կոչէ պարզապէս քիչ մը վերը: Վերջապէս յիշելով Կոնստանտինոպոլիսի հայագէտի կարծիքն, որ կրկին հայ թարգմանութիւն կը գտնէր (անշուշտ՝ Իջմիածնի) ձեռագրաց մէջ, կը յաւելու. “Մենք այս նախնական թարգմանութեան տեղեկութիւն չունինք. եւ յարգելով իսկ մեր բարեկամին ենթադրութիւնը՝ հաւանական չենք համարիր, զի Գառնեցին Սիմէոն՝ իւր թարգմանութեան բուն պատճառը՝ յայլոց ինչուան իւր ասեն ի հայ լեզու փոխուած չըլլալը կը գնէ²”:

Այս տեղեկութեան մէջ քանի մ'անճշդութիւնք կ'երեւան: Նախ յայտնապէս շփոթութիւն մըն է զՍիմէոն Գառնեցի գնել թարգմանիչ, եւ զինքը նոյնացընել “Սիմէոն կրօնաւորին” հետ, որ արդեամբք թարգմանած է գիրքս: Բոլորովին ուրիշ անձ է Սիմէոն կրօնաւոր, որ յամի 1248 Յ. Ք. թարգմանած է գիրքն, եւ ուրիշ է դարձեալ Սիմէոն Գառնեցի եպիսկոպոս որ յետոյ միայն

1 Հ. Գար. Վ. Զարբ., “Մատենադարան”, եւն: Վե-
նետ. 1889, էջ 666—669:

2 Ընդ, էջ 669:

“Լուծմունք” յօրինած է, եւ այն՝ 1651ին Յ. Ք. որով չորս ամբողջ դարու անջուպետ կայ երկուքին մէջ: Բուն թարգմանիչն այսպիսի յիշատակարան մը կցած է իւր թարգմանութեան վերջը, զոր կը գնենք հոս մեր ձեռագրէն՝ համեմատութեամբ այն օրինակին, որմէ առած դրած է զայն “Մատենադարանին” հեղինակը: Համեմատութիւնս կարեւոր է այնու մանաւանդ որ՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, մեր օրինակին մէջ մեծ կտոր մը պակաս է: Մեր ձեռագիրը գրքին ամէնէն վերջը՝ բոլորովին կղզիացեալ՝ “Յիշատակարան թարգմանողի գրոցս” վերնագրով կը գնէ յիշատակարանն այսպէս¹. “Թարգմանեցաւ² գիրքս³ Պրոկղի դիադոխոսի⁴ պղատոնական իմաստասիրի ձեռամբ Սիմէոնի⁵ անպիտան քահանայի եւ⁶ իրօնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս. յերկրս Հայոց ի վասն վրաց որ կոչի Պղնձահանք. ի⁷ յաւիտեանց Լուսինին Յ. 2. Ծ. Զ. (= ուրեմն 1248 Յ. Ք.:) Արդ⁸ աղաչեմ զձեզ, ով եղբարք, ներել ինձ⁹, զի յոյժ աշխատութեամբ թարգմանեցի. նախ զի ոչ էի արժանի այսպիսի սպասաւորութեան, սակս շաղախեալ գողոյ¹⁰ մեղօք. երկրորդ զի յոյժ ծերացեալ էի, եւ տկարացեալ յաշաց եւ ի մտաց եւ ի զօրութենէ. զի զվնասաւանդեմ էի. այլ զի ոչ էր առ Լուսինեալ ի վեր լեզու. [¹¹եւ սա է մայր աստուածաբանութեան առաջին: Մովսէս զայս

¹ Ձեռ. 123 Ա. էջ 511:

² Վենետ. օր. թէ՛ հոս եւ թէ՛ յետոյ միշտ “(թարգմանեցաւ, եւն կը գրէ:

³ Վենետ. օր. կը յաւելու “որ է շաղկապ եւ գլուխ աստուածաբանութեան:”

⁴ Վենետ. “դիադոխոսի:”

⁵ Ձեռ. 123 Ա. “Սիմէոնէ:”

⁶ Վենետ. չունի “եւ:”

⁷ Վենետ. “ի, չունի:

⁸ Վենետ. չունի “արդ:”

⁹ Վենետ. չունի “ներել ինձ:”

¹⁰ Վենետ. “գող:”

¹¹ Այս ամբողջ կտորն՝ որ փակագծի մէջ առնուած է, չունի մեր ձեռագիրն, որով ամբողջ խօսքն աւելի կապալկցեալ է:

ուսեալ զդպրութիւն, եւ ի սորա բանիցն կարգեաց զիւրն աստուածաբանութիւն. եւ Գիօնեօիոս արիսպագացին եւ Եռօթէոս զիւրեանց զրեանքն բովանդակ ի սմանէ գրեցին. նոյնպէս եւ Գրիգոր աստուածաբան զիւր աստուածաբանութիւն ի սմանէ խօսեալ է. եւ բոլորովիմբն որք¹ զամենայն աստուածաբանութիւնս իւրեանց ի սմին ոլորմանց բանից բխեցին. եւ սա է Հիմն եւ արմատ եւ մայր ամենայնի. ի սմանէ առին նոքա բովանդակ. իսկ այնք փոքր Հատոր ելով. եւ ես]² յայնսակս թարգմանեցի. զի մի պակաս եղիցի³ սա յազգէս մերմէ: ⁴Արդ աղաչեմ որք ընթեռնուք կամ օրինակ առնուք, յիշեաջիք յաղօթս զիս եւ զիմ փոքր բանս գրեաջիք զկնի. եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն:»

Այս յիշատակարանէս կ'իմանանք որոշ նախ թարգմանութեան տարին (1248 Յ. Բ.) եւ թարգմանչին անունն ու աստիճանն, եւ վերջապէս նաեւ 60 ամեայ Հասակը, որ անոր Համար ձեռնարկեց թարգմանել՝ վասն զի Հայ լեզուաւ թարգմանուած չէր գտած: Վրացերէնէ թարգմանած էր անշուշտ անոր Համար որ ուրիշ լեզուի Հմուտ չէր, մինչ ինքն քաջ տեղեակ ըլլալու էր վրացերէն լեզուի՝ բնակելով Վրաց վանաց մէջ, որուն անունն էր Պղնձահանք: Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերակ Հին մեծնաստան կայ նաեւ Բջնոյ Հիւսիս-արեւելեան կողմը⁵. սակայն մեր թարգմանչին յիշածը չէ հարկաւ:

¹ «Բոլորիմբն որք», մենք գրինք ըստ հեշտի: Վենետ. օրինակն է «բոլորովիմբներքս»:

² Ալ սկսի մեր ձեռագիրն:

³ Մեր ձեռագիրն «լինիցի»:

⁴ Յաջորդ մասն ամբողջ մեր ձեռագրէն է. աներկբայ հարազատ է հաաածիկս:

⁵ Հմմտ. Հ. Ղ. Վ. Ալիշան, «Այրարատ», Վենետ. 1890, էջ 258: «Սակաւուք ի ստորեւ ի Հր. Եւ. Պղնձահանիցն եւ ի հարաւոյ գետակին՝ յառապար լանջակողման լերին՝ կայ Հին եւ Լքեալ մեծնաստան, որոցաձեւ անսիւն բարձրակամար եկեղեցեաւ, չափաւոր մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս քուոց

Թարգմանիչն այն Պղնձահանք անուն վանաց մէջն էր, զոր մեր Թարգմանչին Թարգմանութենէն ոչ շատ յառաջ Տաշրաց երկրին մէջ Իւանէ Հայոցմէ առաւ եւ «վրացի վանս» հաստատեց, եւ որ էր գերեզմանատուն Իւանէի եւ իւր որդւոյն Աւագին, ինչպէս կը յիշեն Աիրակոս¹ եւ Վարդան²: Թէպէտ Վրաց վանք էր եւ «վանս Վրաց» հաստատուած, ինչպէս կը յիշէ Աիրակոս, բայց անշուշտ չէին պակսեր նաեւ Հայք, որոնցմէ էր Սիմէոն՝ որ 1248ին 60ամեայ ըլլալով՝ անշուշտ նոյն Վրաց վանաց ամէնէն առաջին բնակիչներէն էր: Ուրիշ տեղեկութիւն չունինք իւր վրայ, եւ չորս դար ետքը՝ Սիմէոն Գառնեցի՝ իրեն եւ իւր ժամանակակցաց բոլորովին «անծանօթ» կը դանէր սոյն անձը³:

Ինչ էր ուրեմն Սիմէոնի Գառնեցւոյ արգիւնքն Պրոկղի գրոց հայ Թարգմանութեան նկատմամբ: Սիմէոն Գառնեցի եպիսկոպոս՝ ըստ իւր իսկ խոստովանութեան՝ բնագրին հետ գործք չունի, այլ «Լուծմունք» միայն յօրինած է նոյն գրոց, որոնց վերջը կցեր է յիշատակարան մը: Թէպէտ

տանեացն չուրջ առեալ պատէ մեծատառ արձանագիր վրայէ. իսկ ի ստորեւ զեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, եւ տնեակք բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թփովք եւ մացառօր: Նման իմն է տեղիս հռչակաւոր Պղնձահանիցն Տաշրաց, սեպհականութեան եւ գերեզմանի Իւանէի Աթաբէկի, եւն:

¹ Հմմտ. Աիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն. տպ. Վենետ. 1865, 116. «Իւանէ եղբայր Զաքարիայի ... Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ վրայէ վանս հաստատեաց:», էջ 126. «Մեռեալ էր Իւանէ, եւ տարեալ Թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն, զոր իւր շինեալ էր վանս Վրաց, առեալ ի Հայոց:», Հմմտ. նաեւ էջ 180. «Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխան Աւագն, եւ Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի:»

² Վարդան, Պատմութիւն. տպ. Վենետ. 1862, էջ 148. «Ի վեց հարիւր իննսուն եւ ինն թուին (= 1250) մեռաւ Աւագն որդին Իւանէի եւ Թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում», եւն: Ուրեմն Աւագի մահուանէ երկու տարի յառաջ եղած է Թարգմանութիւնս:

³ Զեռ. 123Ա, էջ 2, 17:

“Մատենադարանի” հեղինակն այսպիսի յիշատակարան մը չի յիշեր, բայց չենք կարծեր որ չգտնուի վենետիկյ օրինակաց մէջ: Այս յիշատակարանն է¹. “Եղեւ Լուծմունքս բանիցն Պրոկղի պղատոնական իմաստասիրի ի հազարերորդի եւ ի հարիւրերորդի թուականութեանս Հայոց. (= 1651 Յ. Ք.) ի նուաստ Սիմեոնի Գառնուի եպիսկոպոսէ. որ աղաչեմ զհանդիպողսդ ներել ինձ ի ձեռնամխութիւն բանիցս այսոցիկ. զի գուցէ որ հանդիպող, որում Աստուած եւս պարզագոյն տեսութիւն շնորհիցէ. բայց առ այն շնորհ ունիցի շնորհաց պարգեւողին Աստուծոյ, որում անբաւ փառք ըստ անբաւութեան իւրում ամէն:”

Գառնեցւոյ մեկնութիւնը հատած առ հատած է, այսինքն Պրոկղի իւրաքանչիւր հատածին վերջը կ'աւելցուին մեկնութիւնք, որ մեր ձեռագրին մէջ կարմրագիր “ԼԾ” տառերով կը նշանակուին լուսանցքի վրայ: Այս լուծմանց լեզուն աւելի հասկանալի եւ աւելի հայերէն է քան բուն բնագրինը, թէեւ ուսումնական բառերուն մէջ ի հարկէ հայ թարգմանութեան յատուկները գործածուած են: Տեղւոյս չէ Գառնեցւոյ այս գործքին վրայ մանրամասն խօսիլ. ստոյգ է միայն որ արդեամբ յօրինիչն կ'երեւայ Գառնեցին, ինչպէս հայերէն բառերու մեկնութիւնք կը ցուցնեն²: Սակայն Գառնեցի անշուշտ ունի առջեւն առաջնորդ մը, եւ թերեւս իւր Լուծմանց մեծագոյն մասն նմանողութիւն է: Մեր այս ենթադրութեան ուղիղ կամ թիւր ըլլալն կրնայինք իմանալ՝ եթէ առջեւնիս

¹ Զեռ. 123Ա, էջ 506, 11—20:

² Հմմտ. ՃԶԳ, ուր կը խօսի Պրոկղ՝ ըստ թարգմանչին՝ “Յաղագս անիւն” այսինքն “հոգւոյ” (= *ψυχή*). Հմմտ. այս նկատմամբ մեր գրածը նախընթաց հատածին մէջ՝ էջ 18—19: Գառնեցի հանդիպելով այսպիսի նշանակութեան մը “անձն” իրաւին՝ նոյն հասուածին Լուծմունքը բոլորովին նուիրած է մեկնելու “անձն” բառն, որ “հոմանուն է ըստ լեզուիս Հայոցն”, եւն:

ունենայինք Էջմիածնի ձեռագիրներէն գտնէ քանի մը հատածներ, ի մասնաւորի այն մեկնութեանէն կամ լուծմունքներէն որ «Ամելախօսի» անունը կը կրեն: Այս անուամբ հին լուծմունք մը կը գրտնուի հայ թարգմանութեան ինչ ինչ օրինակաց մէջ: Կ'երեւայ թէ Վենետիկ օրինակին լուծմունքն այս կարգէն են. վասն զի «Մատենադարանի» հեղինակը Պրոկղի հայ թարգմանութիւնն յիշելով կը յաւելըւ՝ թէ «Կից էն» ասոր հետ «Ռիւախօսի» իմաստասիրի եւ հռետորի Աթենացւոյ եպիսկոպոսի՝ լուծմունքը Պրոկղի գիաղօխոսի պղատոնական իմաստասիրի: Էջմիածնի ձեռագրաց մեծ մասին լուծմունք Գառնեցւոյ գրութիւնը կ'երեւան, եւ ոչ ալ մեծ հնութիւն ունին, գտնէ ըստ «Մայր ցուցակի»¹:

¹ Էջմիածնի ձեռագիրք են ըստ «Մայր ցուցակի» թիւ 1811. «Պրոկղի Աստուածարանութեան շաղկապաց մեկնութիւն քառածալ նօտրագիր գրեալ ի թղթի ի Գալուստ վարդապետէ ջուղայեցւոյ ի թուին Հայոց ՌԻԺԼ. (= 1769.), ուր կան այլ երեք գրութիւնք: — թ. 1812. «Նոյն՝ քառածալ բոլորագիր գրեալ ի թղթի ի Զաքարիայ վարդապետէ:», — թ. 1813. «Նոյն նօտրագիր» անյիշատակարան: — թ. 1814. «Նոյն բոլորգիր սրբագրեալ ի Սիմէօն վարդապետէ երեւանցւոյ գրեալ ի թղթի ի Կարապետ արեղայէ ի թուին Հայոց ՌԻԺԹ. (= 1770.), — թ. 1815. «Պրոկղի եւն քառածալ նօտրագիր գրեալ ի թուին Հայոց ՌԻԽԵ. (= 1796.):» — թ. 1816. «Նոյն ի վանա Վարդայ ի Յովհաննէիսէ ի թուին Հայոց ՌԻԻԱ. (= 1772.):» — թ. 1817. «Նոյն բոլորգիր գրեալ ի թղթի ի քաղաքն Ասպահան ի գիւղն Քորգիմանու ի Թուման գպրէ ի թուին Հայոց ՌՃԼ. (= 1658.):», — թ. 1818—21 Նոյն՝ անյիշատակարան. առանց որեւիցէ ուրիշ տեղեկութեան, բայց միայն որ թ. 1818 «գրեալ ի թղթի», է եւ թ. 1821 թերի: — թ. 1822. «Պրոկղի Աստուածարանութիւն շաղկապաց մեկնութեան Հոմեախօսի քառածալ նօտրագիր գրեալ ի թղթի ի նահանգին Կարբույ ի վանքն Յաւչոյ Ս. Սարգսի ի վանահայրութեան Տեառն Սսկանայ վարդապետի երեւանցւոյ թարգմանչի ըստ դաղմասերէնի, ի Կարապետէ ի թուին Հայոց ՌՃԼ. (= 1658.):», — թ. 1823. «Նոյն՝ Սիմէօնի, գրեալ ի թղթի ի սուրբ Էջմիածին ի Մինաս արեղայէ ի թուին Հայոց ՌԻԾԲ. (= 1793.):», — թ. 1824. «Նոյն ութածալ գրեալ ի թղթի, անյիշատակարան: — թ. 1825. «Նոյն ի սուրբ Էջմիածին ի Փիլիպոս վարդապետէ ի թուին Հայոց ՌԻԻԶ. (= 1767.):», — թ. 1826—1829 «Նոյն»: — թ. 1830. «Նոյն նօտրագիր Էջմիածին

Մի օրինակ միայն ապահովութեամբ (թիւ 1822) «Պրոկղի աստուածաբանութիւն շաղկապաց մեկնութեան Հոմէրախօսէ» է, այսինքն՝ Լուծմունքն ապահովութեամբ հին այն լուծմունքն են, զոր յիշեցինք: «Հոմերախօս» կամ լաւ եւս «Յամեւախոս» անշուշտ յունական կամ *Ἰάμβλιχος* (Jamblichus) եւ կամ նաեւ *Ἀμφίλοχος* (Amphilochus) անունն է: Առձեռն չունենալով սոյն Լուծմունքն՝ ստոյգ բան մ'ըսել չենք կրնար իւր բովանդակութեան նկատմամբ: Բայց ապահով կ'երեւայ թէ Սիմոն կրօնաւոր Պրոկղի գրոց հետ ի միասին թարգմանած էր նաեւ այն Լուծմունք: Գառնեցի իւր Լուծմանց յառաջաբանութեան մէջ՝ յայտնապէս կը յիշէ թէ «Յառաջագոյն բնաբանն (այսինքն՝ Պրոկղի բուն գիրքն) ունի ընդ իւր Լուծմունս ի Յոմէրախօսէ եպիսկոպոսէ ումեմնէ. եւ յայլմէ Լարգմանեալ ընդ Բնաբանին»: Սիմեոն այս տեղեկութիւնն այլուստ չէր կրնար գիտնալ, (վասն զի Յամեւախոսի անձն իրեն անծանօթ էր, ինչպէս «ումեմնէ» յայտնապէս կը ցուցընէ,) բայց միայն թերեւս յիշատակարանէ մը, զոր անշուշտ նոյն Լուծմանց վերջը գտած էր, եւ որուն նմանելով է թերեւս որ իւր Լուծմանց վերջը գրեր է իւր յիշատակարանը: Ար յիշէ Գառնեցի նաեւ այն որ սոյն Յամեւախոսի Լուծմունք շատ խրթին էին, ինչպէս նաեւ բուն բնաբանը՝ «ի վրաց լեզուէ» թարգմանուած ըլլալով: Իւր այս դատաստանն ամրապնդելու համար կը յիշեցընէ Գառնեցի իբր վկայ գրոցս հին օրինակները, «զոր ոչ է անհնար, կ'ըսէ, գտանել ձեզ հանդերձ իւրով և՛ մեկնութեամբն.», վասն զի նաեւ «յորովք բազմացուցին օրինակելով վասն անծանօթ անուանն»: Ասոր

ի Մատթէոս վարդապետէ ի թուին Հայոց ՌՄԻԱ. (= 1772:), — թ. 1831. «Նոյն ի Զմիւռնիայ ի Յարութիւն գարէ ի թուին Հայոց ՌՄԻ. (= 1771:), — թ. 1832. «Նոյն երկոտասանածալ, անյիշատակարան: — Հմմտ. թիւ 867:

¹ Զեռ. 123 Ա, էջ 2:

Համար, կ'ըսէ, հարկ տեսեր է ձեռնամուխ ըլլալ նոր Լուծմանց: Գառնեցի իւր Լուծմանց մէջ քանի մ'անգամ կոչում կ'ընէ Գիօնեսիօսի, Արիստոտէլի, Փիլոնի, «Գաւթի» եւն գրութիւններէն¹: Վերջապէս կ'երեւայ թէ Սիմէոնի թարգմանութիւնը ներածութիւն մ'ալ ունէր՝ անշուշտ թարգմանչէն յաւելեալ: Ասոր տեղ գրած պիտի ըլլայ Գառնեցի իւր յառաջաբանութիւնն, որ իւր առջեւ ունեցած հին օրինակին «Յառաջաբանութիւն Բարձրանդի» բառերն օրինակեր գրեր է իւր յառաջաբանութեան գլուխը. (— այս յառաջաբանութիւնը յետոյ ամբողջովին կը դնենք —) Թերեւս ալ ինչ ինչ մասեր պահած ըլլայ հին ներածութենէն իւր յառաջաբանութեան մէջ, այսպէս սկիզբն եւ վերջը եւն: Ի հարկէ որոշ բան մը չենք գիտեր այս նկատմամբ: — Ուրիշ Լուծմունք մ'ալ յօրինուած կը յիշուի Լիմիածնի թիւ 1813ին մէջ, որ Պրոկղի գիրքն է, բայց «բարձրեալ ի Սիմէոն վարդապետէ երէնացոյ»:

Մեր ձեռագիրն, ինչպէս ըսինք, Գառնեցւոյ Լուծմունքն ունի: Մաքուր փայլուն ողորկուած թղթի վրայ գեղեցիկ սեւ թանաքով նօտրագիր գրչութիւն մըն է այս. (մեծ. 15×10 սնդ. գրութիւնն միասին 11×6, 5 սնդ. տողք 19.) Լուսանցքները կարմրագիծ են, նոյնպէս եւ գլխաւոր վերնագիրք եւ սովորական վերնագրաց յաջորդող հատածին առաջին տողք, հատածացոյց թիւք եւ հատուածոց սկզբնագիրք կարմրաւ գրուած են: Չեռագիրս, որ 512 էջ² է, «գրեցաւ ձեռամբ ապիկար շնչին Նիկողայոս կոչեցելոյ, ի վայելումն Մեղքիսեգեկ սարկաւագին՝ ստացեալ արդեամբք իւրովք. թվին ՌՃՂԷ. (= 1748) սկիզբն տարւոյն

¹ Հմմտ. Թ, ԾԳ, ՉԳ, ՀԲ եւ այլն հատուածներու Լուծմունքը:

² Սակայն բուն ըլլալու էր 412. վասն զի գրին էջերու թուերը նշանակելու ժամանակ 139էն ետքը շփոթմամբ սկսեր է հաշուել 240 եւն, որով 140—239 էջերը չկան գրոցս մէջ: Վերջն երկու դատարկ թուղթ կայ:

աւարտեցաւ:» Չեռագորիս վերջը՝ Սիմէօնի կրօնաւորի յիշատակարանէն յառաջ կայ ցանկ մը գրութեանս՝ նիւթերուն, բայց մանաւանդ ի սկզբան երկար յառաջաբանութիւն մը Գառնեցւոյն: Այս յառաջաբանութիւնն, զոր արդէն քանի մ'անգամ յիշեցինք, կը դնենք հոս ըստ մեր ձեռագորին²:

«Սիմէօնի հառնայ. Եպիսկոպոսի

Արարիւն Բնութիւն Գրողն Պրովի: — Յառաջաբանութիւն Եպիսկոպոսի: — Ի³ Թարգմանչացն մերոց առաջնոց մօսէսի ասեմ եւ դաւթի եւ ընկերաց սոցին, որ աթենական ուսմամբն էին կրթեալք. ոչ ունիմք զպրովոս Թարգմանեալ, կամ մեկնեալ, գուցէ թէ Թարգմանեալ իցեն, այլ յանհոգութենէ ազգիս, եւ յանուսումնութենէ սպառեալ է յազգէս մերմէ: կամ գուցէ, թէ Թարգմանիչքն տեսանելով, զի ի պորփիւրէ, եւ ի ստորոգութեանցն. նաեւ յանձին գրոցն արիստոտէլի կարելի է ուսանիլ որ ինչ ի գիրս յայսմիկ գոյ, ոչ Թարգմանեցին զայս, զի զնոյն բան կրկնէ. եւ երեքկնէ, եւ չորեքկնէ: եւ եւս բազմակնէ որ յաճախութիւն իմն երեւի: Բայց օգտութիւն բազում ունի յաւելեալ ի պորփիւր (էջ 2) եւ յայլս զորս ոչ գտանեմք ի նոսա⁴. յորոյ օգտութիւնն հայեցեալ, հարկեցայ առնել տեսողաց տեսանել զտեսութիւն սորա. օգնականութեամբ հոգւոյն աստուծոյ, եւ օժանդակութեամբ աղօթից՝ ձերոց: Բայց յառաջագոյն ունի բնաբանն ընդ իւր լուծմունս ի յամելախօսէ եպիսկոպոսէ ումեմնէ, եւ յայլմէ Թարգմանեալ ընդ բնաբանին: այլ դժուարաւ մոլծանէ զմեզ ի բնաբան անդր: նաեւ ի Թարգմանութենէն ունի խանգարումն իմացուածոց. զի ի վրաց լեզուէ է Թարգմանեալ ի հայ բարբառ ի Սիմէօնէ քահանայէ յաշխատասիրէ ումեմնէ: եւ ասացելոցս վկայ ունիմ զգիրքս զայս, զոր ոչ է

¹ Չեռ. 123 Ա, էջ 507—510:

² Չեռ. 123 Ա, էջ 1—5:

³ Չեռ. չունի «Ի» գրուած, այլ տեղ Թողուած է զարդագրով գրելու: Նաեւ ուրիշ շատ տեղեր սկզբնատառք կը պակսին, վասն զի զարդագիրները չեն յօրինուած յետոյ, ինչպէս կը տեսնենք ուրիշ ձեռագրաց մէջն ալ.

⁴ Յայս վայր անշուշտ բուն Թարգմանչին յառաջաբանէն օրինակած է Գառնեցի:

անհնար գտանել ձեզ հանգերձ իւրով հին մեկ-
նութեամբն: զի ի յետին ժամանակս է թարգ-
մանութիւն սորա, եւ ըստ նիւթականին շի-
նուածոյ նոր: նա եւ յորովք բազմացուցին օրի-
նակելով վասն անծանօթ անուանն, յորոց ստի-
պեալ ձեռնամուխ եղէ ի սա ըստ կարի մերում
բացայայտել խնդրողացն (էջ 3) զգորութիւն սորա:
որոյ մակագրութիւնն է այս: «պրոկղի դիադոխոսի
պղատոնական իմաստասիրի: Հաղկապք Աս-
տուածաբանականք: Հատորք. ՄԺԱ:», դիադո-
խոս է ըստ յունացն՝ որ ի հայս փոխանորդ
թարգմանի¹: իրրեւ թէ պրոկղ զինի պղատոնի
յաջորդեալ իցէ զտեղի պղատոնի, եւ փոխանորդ
եղեալ պղատոնի: եւ եթէ այս, յայտ է ապա թէ
պրոկղ էր ազգաւ յոյն, յերկրէն ելագացեաց,
ուստի եւ ամենայն իմաստասէրք աթենացեացն
էին: նա եւ ի նոյն քաղաքէն աթենայ. ուստի
եւ պղատոն էր.», եւն²:

Ըստ վկայութեան թարգմանչին եւ Գառ-
նեցւոյ՝ հայերէն ուրիշ թարգմանութիւն չկար
Պրոկղի դրոց, բայց միայն այս վրացերէնէ թարգ-
մանուածը: Սակայն հայագէտ անդղիացին Աոնիբիր,
որ յայց ելաւ Էջմիածնի գրատան, աւելի հնագոյն
թարգմանութիւն մ'ալ տեսած է, որմէ թարգմա-
նուած է նոյն իսկ վրացերէնը: Հայագէտին հայ
լեզուաւ գրած այս նամակն առ Մեծ. Հեղինակն
«Մատենադարանին»³ է այսպէս. «Աստուածաբա-
նութեանն Պրոկլոսի Գիադոքոսի շէքէն՝ գտի թարգ-
մանութեանն գրութիւնս. զոմն որ հին Բարբառնաչ
գործք է, եւ զոմն որ ի վրաց լեզուէ ի միջին դարու

¹ Անշուշտ այս տեղեկութիւնն գտած է Գառնեցին
թարգմանչին յառաջաբանութեան մէջ. վասն զի չենք կար-
ծեր որ Գառնեցի յոյն լեզուի տեղեակ բլար: Ասեալ թարգ-
մանիչն՝ Սիմէոն կրօնաւոր՝ չունէր յոյն բնագիր մ'առ ջեւն,
այլ վրացերէնն, ուր անշուշտ սոյնպէս մեկնուած էր այս
յոյն բառը: Այս բառին «գիադոխոս», ձեւը կը ցուցնէ որ
հին ժամանակներէն չէ առնուած ընդօրինակութեամբ:

² Բնացեալն սոյնօրինակ խորհրդածութիւն է, յո-
րում կը կարծէ Գառնեցի թէ Պրոկղ Պղատոնի աշակերտն էր
եւ անոր յաջորդ: Ապա կը մեկնուի «Հաղկապք Աստուածա-
բանականք», տիտղոսը:

³ «Մատենադարան», էջ 669:

յարդարեալ է. ամենայնք, — բայց եթէ *Տի*, — օրինակք յԷջմիածին պահեալքն ի վրաց լեզուէ յօրինակեալ են. եւ հնագոյն թարգմանութիւնն առաւել հաւատարմութեամբ արարեալ է քան զայլս. առանց երկմտութեան վրացն թարգմանութիւն ի հայոց լեզուէ ինքն յարդարեալ է, եւ վերստին հայերէն թարգմանեալ:»

«Մատենադարանին» հեղինակը հաւանական չի համարիր այսպիսի հնագոյն թարգմանութեան մը գոյութիւնն, այնու որ նաեւ Սիմէոն, կ'ըսէ, իր թարգմանութեան բուն պատճառն մինչեւ իւր ատեն թարգմանուած չգտնելը կը դնէ: Ճշգիւ խօսելով՝ զօրաւոր ապացոյց մը չէ այս պարագայն. անլուր չէ ընդհանրապէս որ միեւնոյն գործքը կրկին անգամ թարգմանէ կրտսերագոյն մ'առանց գիտնալու թէ արդէն թարգմանուած է այն: Մեզի ապահով կ'երեւայ հայերէնագէտին կարծիքն, ինչպէս նաեւ այն՝ թէ նոյն իսկ վրացերէնը նոյն նախնական հայ թարգմանութենէն է: Ամէն բան կը պարզէ, եթէ այն *Տի* *Տիակ* ձեռագիրն, զոր տեսած է գիտնականն յԷջմիածին, լոյս տեսնէ: Այսպիսի հրատարակութիւն մ'արժէք ունի նաեւ յոյն բնագրին համար, մինչ այժմու թարգմանութեան այս նկատմամբ ունեցած արժէքը գրեթէ ոչինչ է:

Անշուշտ հնագոյն հայ թարգմանութեամբ պէտք է մեկնել սոյն գրոց հայ լեզուին մէջ տեսնուած զարմանալի երեւոյթը: Մէկ կողմանէ յայտնապէս կը տեսնուի յոյն լեզուի ազդեցութիւնն թարգմանութեան մէջ, միւս կողմանէ այնպիսի բառակազմութիւններ, որ յունաձեւ նման գրութեանց անսովոր են, եւ ոչ ալ ըստ յունարէնի՝ ինչպէս են այլոց բառակազմութիւնք: Անշուշտ հայ նախկին թարգմանութիւնը յունախօս էր, եւ տեղ տեղ (ինչպէս պիտի տեսնենք) նաեւ շփոթութիւնք, սխալ ընթերցմունք չէին պակսիր: Սոյն տեղերը նիւթականօրէն թարգմանուած կ'երեւան ի վրացե-

րէն, որմէ կրկին անգամ նոյնպէս նիւթականօրէն հայերէն թարգմանուած են. այնպէս որ եթէ չգիտնայինք կամ չընդունէինք այս պարագայն, պէտք էր ըսել որ «**պաշտօն**» յունարէնէ թարգմանուած է այժմու հայն: Մեր բառը կը հաստատուի հետեւեալ քանի մ'օրինակներով, որով նաեւ գրոցս լեզուին վրայ գաղափար մը կազմել կարելի կ'ըլլայ:

Լեզուին կատմամբ յունարէնի ազդեցութիւնը կը տեսնուի նաեւ շատ մը բառերուն պարզապէս օրինակութեան, զոր օր. «**սիրայ**» (= *σεῖρα*, կարդ. եւն), որ իբրեւ իմաստասիրական յատուկ բառ յեղյեղուած կը գտնենք:¹ Ահա օրինակ մը. Պրոկղ կ'ըսէ թէ պատահական չէ այն՝ «**յորում** **սիրայ** լինիցի ընդ միմեանս **պաշտօն**».² Այսինքն՝ ուր **պաշտօն** եւ **սիրայ** **պաշտօն**: Հայոյն «**ալիւլութայ**» բառը յունարէն *ἀλλήλοϋχία* (կապակցութիւն, աղերս) բառն է: — Հայոյ մը համար բոլորովին անհասկանալի է այն նախադասութիւնն ուր կ'ըսուի՝ թէ «**իմացական տեսակաց անձն զկնի եւ երկրորդ ներկացուցանէ զ(որ) օրինակ եւ զէմբան նախատպին**».³ որ է յունարէն *ἐμψάσει* բառն, որ նախնաբար «**ազդուաբանութիւն**» ըսել է:

Կարծենք թէ աւելորդ է ըսել որ յունարէնի համեմատ յօրինուած բառերու եւ նիւթականօրէն նմանցուած ասութեանց լեզէսն մը կը գտնուի գրոցս՝ ինչպէս նաեւ այլ նմանեաց մէջ. օրինակի համար՝ «**ինքնամիակ (αὐτοεvidος)**» այսինքն՝ մի ըստ ինքեան կամ յինքեան⁴. — «**միեղէն**»⁵. (*ἐνιαῖος, ἐνοειδὲς*, յատուկ). — «**բարետեսակութիւնք**» (*τὸ ἀγαθόει-*

¹ Հմմտ. Հատած ԻԲ, ՂԷ եւն յաճախ:

² ՂԷ, էջ 313, 5 (= Յոյն՝ XCVII, p. 82, 23.)

³ Հմմտ. ՃՂԳ, էջ 461, 18: Յոյն է. (CXCIV, p.

112, 25) *Τῶν νοερώων ἄρα εἰδῶν ψυχὴ δευτέρως ἔχει τὰς ἐμψάσεις*. Լատին թարգմանն հոս emphases թարգմանելով՝ կը մեկնէ *tacitas vel potius apertas significaciones*.

⁴ Հմմտ. Գ. էջ 16, 15 եւն:

⁵ ՁԹ, էջ 298, 10. ՃԺԳ եւ յաճախ:

կարդացեր է *πρόσοιχον* (մերձաւոր, ընդհանր) — Ըստ Պրոկղի՝ այն բանն որ հաղորդ է ժամանակի, նաեւ ըստ թուոյ կը յառաջանայ. [Թարգմանիչն ընդհանրապէս կ'ըսէ՝ թէ «ըստ թուոյ Գաբրէլ լինի՝»] Հոս կ'երեւայ թէ շփոթեր է թարգմանիչն *πορεύω* (Գաբրէլ, խրկել) իւր միջական *πορεύομαι* (Երեմի, յառաջանալ եւն) ձեւին հետ: — (ՃԽԶ. 386, 4) «Ամենայն... էութիւն յամենայն յետինս Գաբրէլ» փոխանակ «հաղորդի» կամ «անցանէ», ինչպէս ունի բնագիրն ալ. (= CXCv, p. 97, 40... *διὰ πόντον φοιτῶ.*) Յայտնի է ուրեմն որ թարգմանիչը շփոթեր է *φοιτῶ* (երթալ, յաճախել) եւ *φύττω* (տնկել, տնկադործել): — Արնայինք դեռ այսպիսի կտորներ բերել հոս. բայց վասն համառոտութեան կը շատանանք դնել լոկ երկու օրինակ, զորոնք առանց բնագրի օգնութեան անհնար է հասկընալ: «Եւ այս, կ'ըսէ թարգմանիչն, ոչ յամէ (ձեռ. «ամի» է) ամենայնի ճշտութեամբ եղեալ:»² Ըստ ինքեան անյունագէտ հայոյ մը համար ասկէ պարզ խօսք չի կրնար ըլլալ. բայց թէ ինչ կը նշանակէ այս խօսքն՝ այն ոչ ոք կրնայ առեղծուէ: Յիշեալ նախագատութեանն՝ որ կէտ առ կէտ նմանողութիւն է յունարէնին, իմաստն է՝ «այս բանս ամենուն հանդիպելէն չի դադրիր:» (՝) Մեկնութիւնն այս է. յոյնը բառ առ բառ կ'ըսէ «Եւ այս կիւր + (*passio*) ոչ դադարի զամենեքումք լինել:» միայն թէ թարգմանիչն *πάθημα* բառն (հոս «կիրք» փիլիսոփայօրէն մտօք առեալ,) թարգմաններ է նիւթական իմաստով (վիշտ, նեղութիւն, վնաս եւն), եւ

¹ ՃԼԸ, 474, 11 (= Յոյն CXCvIII, p. 113, 29 κατὰ ἀριθμὸν πορεύεται.)

² ՄԶ, 489, 19 = Յոյն CCvI, p. 116, 24 καὶ τοῦτο οὐ μὴ παύσεται περὶ πάσας τὸ πάθημα γεγόμενον, Լատ. haec passio non desinet circa omnes (animas) esse. (i. e. hoc singulis ac universis animabus accidere nunquam desinet.) — Հմմտ. նաեւ ԿԶ, 252, 6. եւ «ախտանալ», բային նկատմամբ ըսածնիս:

միշտ «մակացութիւն» կը թարգմանեն, այսինքն՝ գիտութիւն: — «Որոց բարութիւն ներդառնալ է¹» փխ. «ներկայ է ինչպէս է յոյն, եւ ինչպէս կ'ըսեն այլք. սակայն այս բառն կրնայ գուցէ այլազգ ալ մեկնուիլ: — «Ամենայն արեւելացոցոց լաւագոյն է քան զորս յինքենէ ներերեւելցին»². (եւ այլ ասոր շատ ձեւերը,) այսինքն՝ խօսելով մեր նախնեաց իմաստասիրական լեզուով՝ (զոր շատ մասին մէջ յասոր ալ կը գործածենք,) «ենթագրիչն (կամ «ենթակայացուցիչն») լաւագոյն է քան զենթագրեալն»: Հոս յունարէն ὑπόστασις, ὑφίστημι եւն բառերը գործածուած են, զոր այլք միշտ «ենթակայ», «ենթակայիլ» եւն բառերով թարգմանած են եւ դեռ կը թարգմանեն: — «Ոչ կարօտանան տեղւոյ եւ յարաբարչութեան»,³ այսինքն «անջրպետի» կամ «միջոցի», ինչպէս նաեւ այլուր «անյարաձգաբար» կը գործածէ իբրեւ «առանց տարածութեան»: Այս բառն նորանշան է. վասն զի հինք «յարաբարչել» եւն ուրիշ իմաստով կը գործածեն, (այսինքն՝ = παρασύρω, առ ինքն ձգել եւն:) — Վերջապէս այս կարգէն են «հակադրել» «այլադրել», «ինքնադրել» եւ այլ շատ մը

¹ ԺԴ, 46, 19 = XIII, p. 56, 3, 4 κατὰ τὴν . . . παρουσίαν. Հմմտ. ԾԴ, 133, 2 եւն:

² ԺԹ, 69, 6 = XVIII, p. 57, 48. πᾶν τὸ ὑποστατικόν τινος κρείττον ἐστὶν τῆς τοῦ ὑφισταμένου φύσεως. Հմմտ. ԺԹ, 70, 3. ԻԵ, 83, 16, 17 եւն. Խսկ այլուր թարգմանուած է «ներեացեալ» եւն. (Հմմտ. ԶԹ, 298, 10.) Ընկ «կայուն», գրուած է տեղ մ'ալ (ԺԲ, 39, 1) ուր յոյն է προϋπόστασις (= XI, p. 54, 47.) վերջապէս ուրիշ տեղեր (ԻԳ, 78, 1. ԻԵ, 83, 6) «յարեւելացոցոց» յինքենէ, եւն կ'ըսէ, ուր յոյն է դարձեալ ὑφίστημι բառը (= XXIII, 60, 20 եւն.) բայց ճիշդ այս բառն յետոյ նաեւ «ներեւելացոց» զուր էութիւն, փոխեր է (ՃԶԹ, 449, 15 = CLXXXIX, p. 110, 47 ἐαυτὴν ὑφίστησιν) եւն:

³ ՃԽԱ, 377, 9 = CXL, p. 96, 21 . . . τόπων καὶ διαστάσεων.

⁴ ԾԲ, 128, 8:

ձեւեր¹, որոնք “անշարժ”, “այլաշարժ”, “ինքնաշարժ” եւն բառերու տեղն են, ինչպէս է նաեւ յոյնը. եւ այլ նմաններ:²

Այս ամէնը կարծենք կարելի է մեկնել այսպէս: Վրացերէնը թարգմանուած էր յունարէն հայ բնագրէ մը նիւթական կամ բառական ոճով. ասով ծնած պիտի ըլլան ի հարկէ վրացերէնին մէջ ալ յունաձեւ բառեր եւն, որչափ լեզուն կը ներէր, անշուշտ ասով բառական այլայլելով տեղ տեղ յունարէնի հետեւողութեամբ շինուած ձեւերը: Երբ հայն կրկին թարգմանեց վրացերէնէ, այսպիսի բառերն կամ ըստ հեշտի կամ ըստ օրինակի այլայլեալ յունանման վրացի ձեւերուն յերիւրեց: Ասով ծագեցաւ այն նորանշան երեւոյթն, որով մէկ կողմանէ մնաց շատ տեղ յունին ազդեցութիւնը, միւս կողմանէ շատ տեղ ալ զարմանալի կազմութեամբ

¹ ԺԵ եւն. (= XIV, p. 56) յաճախ “անհակադարձական” (ἀκίνητος, անշարժ.) “ինքնադարձական”, (αὐτοκίνητος, ինքնաշարժ.) “այլադարձական”, (ἐτεροκίνητος, այլաշարժ.) եւ այս եւ ասիկէ յօրինեալ բառերը շատ յաճախ են: Հմմտ. ԺԸ, 62, 9 “հակադարձողն եւ ներդարձալի”, այսինքն՝ շարժողն եւ շարժուողն (= XVIII, p. 57, 30 τὸ κινεῖν καὶ τὸ κινούμενον.) Սակայն տեղ տեղ այս բառերն բողբոլին յունարէնին համեմատ ալ գործածուած են. զոր. օր. ԺԶ, 55, 15 “սինքն հակադարձալի”, (= XV, p. 55, 41 τὸ πρὸς ἑαυτὸ ἐπιστροπεπικόν.) “նոյնպէս” ԼԲ, 102, 14 “հակադարձութիւն”, (= XXXII, p. 63, 48 ἐπιστροφῇ,) մինչդեռ ուրիշ տեղ մը (ԺԸ, 63, 9 = XVII, p. 57, 43) ἐπιστροπεπικόν բառն “ներդարձական”, եղած է, եւ վերջապէս նաեւ ճիշդ այս բառն “անդրադառնալ” գրուած է (ԶԳ, 286, 4 = p. 78, 49) եւն եւն:

² Գուցէ այս կարգէն են. ԻԷ, 89, 2 “գերգոյութիւն”, (= p. 62, 13 περυσία) փխ. “առատութիւն”, հմմտ. ԺԲԸ, 342, 5 (ուր p. 89, 8 ὑπερυσίως կ’ըսէ յոյնը.) — ՀԵ, 271, 1 “ամենայն ընդհանրութիւն” պատճառ, այսինքն՝ բոլոր պատճառ. (= p. 76, 37 πᾶν τὸ κοινὸς αἴτιον), զոր այլուր լաւ եւս (ՀԵ, 271, 13) “սեպհական պատճառ”, կ’ըսէ. — ԶԳ, 287, 15 “եթէ սահմանեալ է զօրութիւն ուրդն էութեան” էլնի արդարեւ երբեմն. եւ եթէ անշանի, փխ. “պատիւ երբեմն . . . պատիւ”, (= LXXXIV, p. 79, 12 ἀπολίποισι ἄν ποτε ἀπολιποῦσα δὲ κτλ.) եւ այլ նմաններ:

բառեր ծնան: Ասով կը մեկնուի այն ալ՝ որ միօրինակութիւն չկայ թարգմանութեանս մէջ: Ուրիշ շատ թարգմանիչք իմաստասիրական բառերու որոշ մթերք մ'ունին, այնպէս որ յունարէն բառ մը գրեթէ միշտ միեւնոյն հայ բառով կը թարգմանեն. ուր մեր թարգմանիչն ասոր հակառակ միեւնոյն բառն մերթ այսպէս եւ մերթ այնպէս կը փոխէ ի հայ: Մեր այս կարծիքն հաստատութիւն առնելու համար՝ վրացի բնագրին հայոյն հետ համեմատելն անհրաժեշտ է:

Յայս վայր բերած օրինակներէն կրնանք արդէն գրոցս լեզուին վրայ դադափար մը կազմել, որ լիովին այն կարգէն է, որմէ են “Անյաղթի” անուամբ ծանօթ գրութիւնք: Յիշենք նաեւ ներգոյականի անհետեւ ձեւեր եւն եւն: Ի հարկէ ոչ ամէն բան թարգմանչին յատուկ է, այլ մեծ մասն այն լեզուի շրջանին արդիւնքն է, որով թարգմանուեցան միջին դարու սկիզբն ու մէջերն բազմաթիւ գրեանք. եւ որով շատ անգամ բռնի տողորուած էին գրիչք:¹ Մեծ բաժին մ'ալ կ'իյնայ գրչագրաց անմտադրութեան եւ այլ աղաւաղմանց:

Հայ բնագիրն շատ թերի եւ ոչ սակաւ տեղ բոլորովին աննման է յոյն բնագրին, որուն վրայ երկար խօսիլն մեր նպատակէն դուրս կը համարինք: Ընդհանրապէս հայն աւելի կտորներ քիչ ունի,²

¹ Օրինակի համար՝ Թ, 32, 10 “Ի հաղորդեցելոջն իւրում”, — ՃԽ, 375 “Ի միակ թուումն”, — ՃԽԶ, 387, 2 “յամենայն շիրայով”, — ՃԿԷ, 411, 11 “ի սոսում”, (ի սոսին.) — Մ, 479, 11 “ամենայնում”, եւն: Հմմտ. ԽԼ, 112, 4 “ոչ որպէս նենթակայում ... ի նենթակայովէն”, — ԽԳ, 117, 2 “սպա ներգործութիւնն լաւագոյն քան զգոյութիւն. զի ահ կարող է յինքն դառնալ եւ ահ ոչ”, եւն. — ՂԷ, 313, 20 “ի միեղենութենէ եւ ի սիրային սիրութեան քրիշտոնէս”, — ՂԸ, 316, 7 “ոչ յումեք է յիւրն վատթարով”, եւն եւն: — Գրի սխալի օրինակ ըլլայ ՀԳ, 270, 5 “որպէս վերերեւեցաւ”, անշուշտ “որպէս ի վերայ երեւեցաւ”, էր նախնաբար եւն եւն. զորոնք յիշելն աւելորդ կը համարինք:

² Այսպէս են՝ հատածք ԿԳ, ՃԻԷ, ՃԼ ըստ մեր ձեռագրին:

բայց շատ ու չափէն աւելի շատ պակաս ու թերի եւ համառօտած կտորներ: Բաց ի մանր պակասներէն, շատ հատածներ գրեթէ կիսով՝ (մեծաւ մասամբ վերջերէն՝) կիսատ են¹. տեղ տեղ ամբողջ հատածէն հաղիւ քանի մ'աննշանակ բառ մնացած է², որ յայտնի նշան է ձեռագրաց աղաւաղութեան: Հատուածներուն ոչ սակաւ մասն՝ դոնէ մեր ձեռագրին մէջ՝ չէ ճիշդ թարգմանութիւն, այլ ծայրաքաղ համառօտութիւն, երբեմն մինչեւ անգամ այնչափ՝ որ աւելի ցանկի կը նմանին. ³ եւ վերջապէս քանի մը հատածք բոլորովին կը պակսին⁴, իսկ մէկ քանին բնագրին աննման են:⁵

¹ Մանր թերութիւնք անթիւ են. մեծերէն կը յիշենք միայն՝ Ի, 71, 15 ուր յոյն շատ երկար է, (հայը չունի՝ XX, p. 58, 23 πᾶν γὰρ — 36 ὑπερστώσης.) քիչ մ'ետքն՝ Ի, 72, (չ պակաս է՝ XX, p. 58, 38 εἰ οὖν — 46 νοητικόν կտորը.) — ԻԱ հատածէն հինգ տող մնացած է. (պակասն է XX, 58, 48 νοῦς — 59, 6 δέδεικται.) — Խ հատուածին վերջը. (պակաս՝ XL, p. 66, 19 ἀλλ' εἰ — 31 ὥς δέδεικται.) — ԾՁ վերջը. (պակաս՝ p. 70, 28 εἰ δέ τοῦτο — 40 μεταδεδωκός.) — Նոյնպէս նաեւ ՃԻԹ (թերի՝ 2 տող.) ՃԽԹ (պակաս՝ CXLIX, p. 98, 48—53 եւ 99, 1—10.) եւ այլն եւ այլն:

² Օրինակ ՃԺԵ հատածին (էջ 337, 17) մէջ՝ «Եւ սորա անջատելիք են ի միմեանց», բառերը մնացեր են CXV հատածէն, որով կը պակսին՝ p. 87, 51 ἔτι δέ — 53 եւ 88, 12 αἰτίων եւն:

³ Համառօտ ու ծայրաքաղ են հատուածք՝ Է, ԻԱ, ԻԲ (որ XXI եւ XXII հատածներուն տեղն է,) ԼԶ եւ ԼԷ, ԼԸ (որ երեք տող է, մինչ յոյնը 12 տող = p. 75, 31—43.) ի մասնաւորի ԾԸ—ԿԲ որ ցանկ են աւելի, վասն զի ԾԸէն պակաս են՝ p. 71, 24 εἰ γὰρ — 35 ἀλλ' οὐκ. ԾԹ՝ չորս տող է, յոյնը՝ 15 (p. 71, 36—50.) նոյնպէս Կ (յոյն է՝ p. 71, 51—72, 13.) ԿԱ ցանկ է (յոյն է՝ LXII, p. 72, 20—31) եւն. նաեւ ԿԲ. նոյնպէս՝ ՃԸ, ՃԹ, ՃԺ (որ միասին 19 տող են, յոյնը՝ 51 տող, այսինքն՝ p. 85, 51—86, 43.) ՃԺԵ, ՃԼԵ—ՃԼԸ (որ 7 տող են, իսկ յոյնը՝ CXXXVI եւ CXXXVII, p. 95, 8—24 եւ 25—37, ուրեմն 30 տող.) ՃԽԹ (որ 3 տող է, իսկ յոյնը՝ 19 տող, այսինքն՝ CXLVIII, p. 98, 29—47.) ՃԿԱ եւ ՃԿԵ, ՄԳ եւն եւն:

⁴ Հայը չունի յունին XIX, LXI, CXXXI, CXLIX (որ է՝ p. 98, 48—99, 10 եւն:)

⁵ Այսպէս՝ ՃԻԶ, ՃԼ եւն:

անհնար է առեղծուէլ : Ասկէ յայտնի է որ ինչ մեծ
խնամօք պէտք է որ բլլայ ապագայ հրատարակու-
թիւնն Պրոկղի հայ թարգմանութեան : Բայց յա-
մենայն դէպս՝ ոչ միայն մեր մատենագրութեան ,
այլ եւ եւրոպական բանասիրութեան համար մեծ
արդիւնք կը շահուի , եթէ ի լոյս բերուի Պրոկղի
մանաւանդ **Հայերէն** թարգմանութիւնն ,
որ յԷջմիածին կը գտնուի՝ ըստ անգղիացի գիտնա-
կանին :

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԵՒ ԳԻՐՔ ՀԵՐԶՈՒԸՈՅ

Երեք փոքրիկ գրութիւններ լոյս հանեց տալոյս ընթացքին մէջ “Արարատ” իւր նոր խմբագրին զրչէն, որուն հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնքն Խորենացւոյ ձեռագրաց վրայ (1891) “Միաբան” ստորագրութիւնը կը կրէին: Այս հատուածք արդիւնք էին հրատարակչին այն համոզման որ “Արարատ իւր կրօնական-պատմական բաժինը մեծաւ մասամբ պէտք է յատկացընէ նախնեաց կորած համարուած կամ անտիպ մնացած երկերին եւ նրանց հետազօտութեանը, քիչ թէ շատ ծառայելով մեր Ձեռագրերի մատենադարանի հարստութիւնները երեւան հանելու եւ նրանց ժամանակի մաշող ժանիքներից ազատելու:”¹ Այսպիսի ծրագրի մը գործադրութիւնն՝ ինքնին յայտնի է՝ ցանկալի է ամէն հայ բանասիրի:

Այս գրքոյկներուն առաջինն էր Անանիայի Նարեկացւոյ անուամբ փոքր գրութիւն մը, որ հաւատոյ Գաւանութիւն մըն է²: Սոյն գրութեան վրայ խօսիլ այժմ մեր նպատակը չէ: Երկրորդն էր “Գիրք Հերձուածոց” անուն գրքոյկ մը, որ է նպատակ մեր յաջորդ գիտողութեանց: Սակայն նախ քան ձեռնարկելն նոյն գրութեամբ զբաղելու՝ հարկ կը համարինք քանի մը գիտողութիւն ընել երրորդին վրայ՝ որ ամենէն աւելի հետաքրքրութեան՝ կամ ճիշդ եւս՝ բանակոռի առարկայ եղաւ:

¹ “Գիրք Հերձուածոց”, եւն. Յառաջար. էջ Բ:

² Անանիա Նարեկացի, Գիր Խոստովանութեան. հրտ. Միաբան: Վարդաշապատ, տպ. էջմ. 1892: 8⁰ երես՝ 12 + 13: Գիրն է՝ 50 կ.:

Միաբան «Արարատայ» Ապրիլի թուոյն մէջ
 հրատարակեց «Խոսրովիկ թարգմանիչ» անուամբ
 հատուած մը՝¹ հանդերձ փոքրիկ գրութեամբ, եւ
 յիշելով նաեւ թերակատար գրուածք մ'որ նոյն
 թարգմանչին մտաց արդիւնք, ուստի Ե դարու կոր-
 սուած գրութեանց մնացորդ նշխարք պիտի բլ-
 ւային: Այս այն Խոսրովիկ է, որոյ վրայ մեր գիտ-
 ցած բոլոր տեղեկութիւնքն Ղազարայ Փարպեցւոյ
 սա խորհրդաւոր խօսքերուն մէջ ամփոփուած են.²
 «Անարատ եւ յամենեցունց յարգելի յոյսն՝ տէր
 Խոսրովիկ, չեւ եւս հասեալ ի սահմանս մեր, մինչ-
 դեռ դայր ի ճանապարհի եւ լուան, որպէս ի վերայ
 թշնամւոյ ընդդէմ զինեցան՝ ասելով. Ահա ո՞ր դայ
 միւս թարգմանն: Եւ օրհնելոյն ի հեռաստանէ
 լուեալ զդռնչիւն մահաձայն աղեղանցն՝ աղօթեաց
 առ Բարձրեալն, եւ վաղվաղակի ընկալաւ զինդիրն.
 որում եւ տենչալի նշխարացն այլք՝ եւ ոչ մէք՝ ար-
 ժանի եղեն ընդունակութեան:» Մեր խնդրէն դուրս
 է այս սիրելի անձնաւորութեան կենաց հանգամանք-
 ները քննել, զոր Մեծ. Հ. Գարեգին Ա. «անորոշ
 ժամանակաւ»³ եւ Միաբան⁴ կրտսեր աշակերտաց
 կարգէն կը համարին, իսկ Մեծ. Հ. Բարսեղ Ա.
 Սարգսեան⁵ նոյն իսկ Առաջին թարգմանչաց հասա-
 կակից եւ իբր 387ին ծնած: Միայն կարծենք թէ
 Փարպեցւոյ խօսքէն առեալ կրնանք ընդունիլ որ
 Խոսրովիկ էր արդեամբք «թարգման» եղած իւր ուս-
 ման պարապած միջոցին յօտարութեան, ուստի իւր
 թարգմանութեամբք արդէն ծանօթ անձնաւորու-

¹ «Արարատ», ամսագիր. ԻԵ (1892) Տարի. Թիւ. Դ
 (Ապրիլ). էջ 275—282, որուն մեծ մասն (էջ 275—280)
 Ներածութիւն է հրատարակչին:

² Թուղթ Ղազ. Փարպեցւոյ, Մեղադրութիւն ստա-
 խօս արեղայից. (Ղազ. Պատմութիւն, տպ. Վենետ. 1873,
 էջ 609):

³ Հայկական Հին Դպրութեան Պատմութիւն. Բ.
 Տպագր. Վենետ. 1886, էջ 278:

⁴ «Արարատ», էջ 276:

⁵ «Բաւարական», 1892, էջ 205—207:

Թիւն էր, երբ դեռ չէր դարձած վերջին անգամ ի հայրենիս, ուր շտամանեց հասնիլ:

Գժբախտաբար խոսրովկայ գրութիւնքն ալ անյայտ են, մինչեւ Թերեւս բախտաւոր օր մը քիչ մը լոյս ափռէ այս խնդրոյն: Խոսրովկայ անուամբ յիշուած գրութեանց ցանկն այսպէս կ'ամփոփէ Հ. Գարեգին¹. «Խոսրով, որուն համար կը յիշատակուի թէ գրած ըլլայ 1) զՊատմութիւն Վարուց Ս. Սահակայ հայրապետի²: 2) Չեռագրաց ցուցակի մը մէջ ալ կը հանդիպինք (Մատենադ. Էջմ. Թիւ 920) Արտասանութիւն խոսրովկայ Թարգմանչի ի մենամարտութիւն Գաւթի եւ Գողիթու: . . . 3) Իրեն կ'ընծայուի դարձեալ Զօրհնէից կանոնին Թարգմանութիւնն ի յունէն: 4) Պատառիկ մը կայ առ մեզ «Վասն կարգի կաթողիկոսաց» խորագրով որ խոսրովու կը կարծուի:»

Առաջին հայեցումաւքով իսկ կը տեսնուի որ շատ խնդրական են այս չորս գրութիւնք ալ, ինչպէս արդեամբք գիտցանք երկրորդին նկատմամբ, երբ լոյս տեսաւ Միաբանի խնամովք: Միաբան Էջմիածնի հազարաւոր ձեռագրաց մէջ միայն օրինակ մը գտած կ'ըսէ այս «Արտասանութիւն» եւն գրուածքէն, այսինքն՝ Թիւ 920³ ճառընտրին մէջ, եւ հրատարակած է նոյնը «Իբրեւ նշխար օսկեղէն դարի եւ իբրեւ լեզուի նմուշ, թէեւ յունաբան:» Սակայն՝ ինչպէս գրութիւնն իսկ ինքնին կը

¹ Հայկ. Հին Գպր. էջ 278:

² Արդեօք այս խօսքով ակնարկուած է այն «Պատմութիւն վասն Ս. Սահակայ հայրապետին եւ Մեսրոփայ վարդապետին», զոր հրատարակած կը գտնենք ի Ս. Գեղ. Բ. (Վեներ. 1853) էջ 1—42: Գժբախտաբար յիշուած չէ նաեւ այն՝ թէ ինչ աղբիւրէ առնուած է այս տեղեկութիւնս:

³ Միաբան Թ. 940 կ'ըսէ (սխալմամբ) իսկ Հ. Գարեգին՝ 920, եւ այս վերջնոյս խօսքը կոչած է Միաբանի ի վկայութիւն առանց այս 920 թիւը փոխելու: Բաղմաթի (էջ 204, Ծն. 1) միտ դնել տուած է այս շփոթութեան: Սակայն անշուշտ Միաբանի 940 գրելը տպագրական վրիպակ է. ուղիղն է Թ. 920. (տես «Մայր Յուդակ», եւն, էջ 123, յՀԳ.):

վկայէր, այն ձեւի մէջ ուրոյն գրութիւն մը չէր կրնար ըլլալ հատուածիկս. այլ է բոլորովին «-էն գործք, այսինքն՝ Խորենացւոյ անուամբ առ մեզ հասած Պիտոյից գրոց մէկ կտորը¹, եւ ինչպէս արդէն նոյն հատակոտորին ամբողջ նկարագիրը կը վկայէ, հռետորական կրթութիւն մը պարզապէս: Յաջորդ ըստ մասնէ համեմատութիւնը կը ցուցնէ նաեւ որ Էջմիածնի օրինակը շատ թերի ու աղաւաղ է, ինչպէս կրնայինք արդէն ենթադրել այն պարագայէն առեալ՝ որ ճառքնորի մը մէջ գտած էր զայն Միաբան. իսկ ճառքնորաց մասունքը շատ ընտրութիւն չեն ցուցնէր սովորաբար: Ահա երկու կտորներուն քանի մը մասերը դէմ առ դէմ:²

«Արտասանութիւն Խորովկայ Թարգմանչի ի մեծամարտին Դաւթի եւ Գողթիաթու:» (Արարատ, 1892, Թ. 4, էջ 280—282:)

«Պատերազմական հանդիսիցն գումարք միշտ ահա երիւք այսոքիւք զանազանութեամբք յաւետացեալ իւրաքանչիւրովքն ցուցանին զօրութեամբք. ձիամարտութեամբ եւ հետեւակամարտութեամբ եւ ի գլխովին նաւակռիւ տեսութեամբ:

«Իսկոյն լոկ միայն զպարսատիկն աջոյ ձեռամբն առեալ եւ մահադ ընդ «-էն նոյնպէս եւ ցուպ յահեկումն բերեալ ձեռին, երթայր գողցես մինչ ի հեղեղատ ինչ :

«Արտասանութիւն Միայնամարտութեան Դաւթի եւ Գողթիաթու:» (Խոր. տպ. 1849, էջ 537:)

«Պատերազմական հանդիսիցն գումարք միշտ ահա երիւք այսոքիւք զանազանութեամբք յաւետացեալ իւրաքանչիւրովքն ցուցանին զօրութեամբ. ծովամարտութեամբ, ձիամարտութեամբ եւ հետեւակամարտութեամբ: . . .

«Իւ իսկոյն ի տգայ միայն զպարսատիկն աջոյ ձեռամբն առեալ, եւ մահադ ընդ անութ, նոյնպէս եւ ցուպ յահեկում բերելով ձեռին, երթայր գողցես մինչեւ ի հեղեղատ ինչ. եւն:

¹ «Յաղագս Պիտոյից», Գիրք Թ. («Սահման Արտասանութեան»), Օրինակ Գ: (Հմտ. Մ. Խորենացւոյ Մատենադրութիւնք, Վ ենեւ. 1843, էջ 537—539:)

² Մանրամասն համեմատութիւնք եւ տարբերութիւնք դուրս թողուեցան, որպէս զի աւելորդ կրկնութիւն չըլլայ:

«Յորմէ ի փախուստ այնուհետեւ դարձեալ լինէր այլազգեացն կողմ, ի պարտութիւն մատնեալ ի հերայականացն, (Խէրէ) մինչեւ ցղրունս քաղաքացն երթալին հալածեալք. եւ անդ (Խէրէ) զոմանս ձերբակալ արարեալ սատակէին եւ զոմանս բազում աւարազերիս առեալ: (Թէրէ):»

«Էւ իմ ահա զայս ամենայն տեսանելով՝ իրաւացի համարեցայ եւ ձեզ պատմել:»

նէին տանել քաղաքս, վայելելով ամենագեղեցիկ բարերախտութեամբ: Էւ իմ ահա զայս ամենայն ի տեսանելն՝ սքանչացեալ բերկրեցայ հեշտութեամբ լի, եւ զնոյնս դարձեալ իրաւացի համարեցայ եւ ձեզ պատմել:»

«Յորմէ ի փախուստ դարձեալ այնուհետեւ այլազգեացն լինէր կողմն, եւ ի պարտութիւն մատնեալ ի հերայականացն համագունդ յարուցելոց ի վերայ. եւ առ ածապարեն խուլ ճապիւք լի, այնպէս կէսք վերջացեալք ի փախստեանն սրոյ լինէին կուր, եւ այլքն առաջի մինչեւ ցղրունս քաղաքաց երթալին հալածեալք: Էւ անդ զօրէն անբանից՝ զոմանս ձերբակալ արարեալ սատակէին, եւ զոմանս հանդերձ բազում աւարազերիս առեալ՝ յիւրեանցն խաղացուցա-

Մեր այս համեմատութիւնը պատրաստ էր տպագրութեան, երբ սոյն երեւութիս մտադիր ընել տուաւ, ուստի եւ խոսքովկայ այս գրութեան ոչինչ ըլլալը ծանոյց նախ «Արձագանք»¹, եւ քիչ ետքը նաեւ ինքնին իսկ հրատարակիչը գրելով² թէ «Այդ Արդասանն»-նը նոյնութեամբ գտնուում է խորենացւոյ Պիտոյից գրքում . . . որը վրիպել էր ինչպէս Զարբանալեանի նմանապէս եւ իմ ուշագրութիւնից: Գրուածքի վերտառութիւնը եւ սկզբնաւորութիւնը նոյնը լինելով, պէտք էր անշուշտ նախապէս բաղդատել, եւ այն ժամանակ կ'երեւէր երկուսի նոյնութիւնը, միայն մի քանի բառերի եւ ընթերցուածների տարբերութեամբ, թէ եւ վերագրուած երկու տարբեր հեղինակների:» Պէտք է յաւելուլ որ Հ. Գարեգին Վ. Զարբ. շատ

¹ «Արդասանն», 1892, թ. 66, էջ 1, ՍԽԻՆ՝ 5:

² «Արդասանն», 1892, թ. 5 (Մայիս), էջ 126—127:

աւելի գիւրութեամբ կրնար չիմանալ այս կտորնե-
րուս նոյնութիւնը, քանի որ դեռ լոյս տեսած չէր
Էջմիածնայ ձեռագրին հատուածը: — Վերջապէս
մօտերս սոյն այս խնդրոյ վրայ գրեց նաեւ Հ.
Բարսեղ Վ. Սարգսեան՝ «Խոսքովիկ թարգմանչին
եւ Միաբանի ըրած մի նոր գիւտի առթիւ» վեր-
նագրով¹, ուր նշանակուած են նաեւ այս երկու
բնագրաց տարբերութիւնքը:² Այս հատուածին
վերջին մասն³ ընդարձակ տեղեկութիւն տալով
Վենետիկոյ թ. 504 Է Զ ձեռագրին՝ պարզուեցաւ
ուրիշ խնդիր մ'ալ որ կնճռեալ կ'երեւար նախ:
Այս խնդիրն է այն՝ զոր հետեւեալ տողերով հա-
մառօտիւ պիտի պարզենք:

Միաբան՝ Խոսքովկայ անուամբ մէկ ուրիշ
գրութեան մը ճաշակը տուած էր հրատարակելով
Էջմիածնի ձեռագրի մը մէջ գտնուած մէկ թերատ
գրութիւնն, որուն վերնագիրն է ըստ ձեռնագրին
«Խոսքովկայ թարգմանչի Հայոց» առ այնոսիկ որ
ասեն բնութեամբ անձեւ եւ անսկիզբն ընկալեալ
ղմարդկութիւն Բանի կուսէն:» Ըստ Միաբանի այս
կտորը կը գտնուի թ. 655 ձեռագրի մէջ, որ
«գրուած է Երուսաղէմում 1675 փրկչական թուին:»
Սակայն այս թիւն ալ ճիշդ չէ անշուշտ. վասն զի
«Մայր Յուցակի» նոյն թիւը (էջ 41) «Լուսաւորու-
թիւն Խոստովանութեան» անուն գործք մըն է
գրուած Կ. Պոլիս 1774 թուին: — Էջմիածնի օրի-
նակը թերի է, եւ Խոսքովկայ «ամբողջ հատուածը 5
թուղթ է (10 երես) երկիջեան», այսինքն՝ երկսիւ-
նեան, զոր յետոյ աւելի կը ճշդէ 19¹/₂ էջ (սիւն)
դնելով, որմէ հրատարակած է Միաբանի բըր 2 երես⁴:
Միաբան որ «բոլորովին անձանօթ մեր բանասէր-

¹ «Բաղմաշէպ», 1892, թ. 5 (Մայիս.) էջ 203—214:

² «Բաղմաշէպ», անդ, էջ 208—209:

³ «Բաղմաշէպ», անդ, էջ 210—214:

⁴ Անշուշտ այսպէս հասկընալու է Միաբանի գրածը,
զոր մութ կը գտնէ նաեւ «Բաղմաշէպ», էջ 204, Ծան. 2:

ներին» կ'ըսէ այս հատուածին համար, բնիկ խոս-
րովկայ գործ կը համարի զայն, եւ ասով նաեւ ի-
բրեւ «առաջին գրուածքն ընդդէմ Քաղկեդոնի ժո-
ղովի եւ խոսրովկի մեր ձեռքն հասած երկասիրու-
թիւններից կարեւորագոյնը» Սակայն յերեւան ե-
լաւ որ ինչպէս անծանօթ չէր այն՝ բանասիրաց, նոյն-
պէս եւ ոչ Ե գարու խոսրովկայ գործ:

Միաբանի այս հատուածին հրատարակու-
թեան վրայ քննադատական ակնարկ մ'արձակեց
նախ «Արձագանք»¹ յիշելով որ արդէն 1888ին
Արժ. Գիւտ քհն. Աղանեանց գրած է սոյն գրու-
թեան վրայ եւ Է գարու հեղինակի մը գործք հա-
մարած՝ ցուցնելով որ այն խոսրովկի զԱթանաս Ան-
տիոքացի, զՅուստիանոս կայսր եւն կը յիշէ: Քիչ
մ'ետքը կը տեսնենք Աղանեանցի կարծիքն աւելի
մանրամասն. իսկ այժմ կը գնենք լոկ սոյն քննա-
դատին հանած եղրակացութիւնը. «խոսրովկը
պատկանում է Զ գարու վերջին եւ Էի սկիզբին,
որէն է ժ դարձ խոսրով Անյեանցին եւ չէր ի-
նչ լինել»² վերջին խօսքին պէտք է միտ գնել,
այնու որ սխալ ըմբռնուելով փոքր բանակռուի մ'ա-
ռիթ եղաւ: Վասն զի Միաբան՝ որ այս դիտողու-
թեանս պատասխան գրեց «Մշակ» թերթին մէջ³,
այս խօսքն այնպէս առած էր իբր թէ Աղանեանց այն
խնդրական գրութիւնը խոսրովկայ Անձեւացւոյ կու-
տայ, ուստի թէ «Արձագանք» այն տեղ կ'ուղղէ
նաեւ Աղանեանցի սխալը: Այս խօսքն առիթ եղաւ
Գիւտ քհն. Աղանեանցի մէկ պատասխանին⁴, որ
հաստատեց կրկին անգամ որ այն չէր իւր գրածը:
Միաբան կը կնքէ իւր պատասխանը յայտնապէս ծա-
նուցանելով թէ իւր տեսած ձեռագրին մէջ «չկայ ոչ
Յուստիանոս կայսրի անուն, ոչ «յաւուրս Յուս-
տիանոսի կայսեր» ոչ Անտիոքացու անուն եւ ոչ

¹ «Արձագանք», 1892, թ. 57, էջ 2, Սիւն 5, 6:

² «Մշակ», 1892, թ. 61, էջ 2, Սիւն 3:

³ «Արձագանք», 1892, թ. 61, էջ 2, Սիւն 3, 4:

այդ Աթանաս Անտիոքացուն նուիրուած առանձին գլուխ. — ուստի եւ սխալ համարելով “Արձագանքի” գրածը, կրկին կը հաստատէր իւր կարծիքը:

Այս բանակռուին մէջ՝ որ գծաթետաբար չմնաց լոկ գիտնական նկարագրաւ, երկու կողմն ալ ունէին իրաւունք ըստ իմիք: Ուղիղ էր Միաբանի կարծիքը թէ Աթանասայ Անտիոքացւոյ եւն յիշատակութիւնք չկան իւր “Խոսքովկայ” գրութեան մէջ. եւ այս ուղիղ է ոչ միայն Էջմիածնի թերատ ձեռագրին համար, այլ եւ մեր Մատ. Թ. 5Բ ձեռագիրը,¹ որ անթերի ունի խոսքովկայ “Առաջնորդի” եւն գրութիւնը, չունի այսպիսի կտորներ եւ յիշատակութիւններ: Սակայն միւս կողմանէ ճիշդ էին նաեւ Աղանեանցի տուած տեղեկութիւնք, միայն այն տարբերութեամբ որ այն յիշատակութիւնք ոչ թէ խոսքովկայ “Առաջնորդի” եւն գրութեան մէջն են, որ Ա մասն է միայն խոսքովկայ գրութեանց, այլ Դ եւ Ե Մասանց մէջ: Այս կնճռին պարզուելուն պատճառ եղաւ “Բաղճալի”՝ Վենետիկոյ ձեռագրին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տալով. ասով երեւցաւ միանգամայն որ բաց ի թերատ ձեռագիրներէն՝ այնպէս ցանցառ չեն նաեւ լիակատարը:

Թէ՛ Վենետիկոյ թէ՛ Աղանեանցի եւ թէ՛ Էջմիածնայ այս ձեռագրաց մէջ խոսքովկայ սոյն գրութիւնք անկասխ չեն, այլ մասն են երեքմասնեայ ժողովածուի մը նոյնատեսակ գրութեանց, որուն մէջ

¹ Մեր ձեռագիրը բոլորովին նոր գրութիւն է, եւ ըստ երեւութիւն՝ ընդօրինակութիւն Վենետիկոյ ձեռագրաց միոյն միայն Ա. Մասին՝ նոյն իսկ Վենետիկոյ Մեծ. Հարց միոյն ձեռքով: Ձեռագիր ընդօրինակութիւնն է 21 մեծագիր էջ՝ 30×16, 5 սնդ. մեծութեամբ, իւրաքանչիւր էջ 40 տողով: Միաբանի հրատարակած մասն է սոյն ձեռագրին՝ էջք 1—2, 27. իսկ Էջմիածնի ձեռագրի ամբողջ հատածը, (որ կը լիննայ “որք անհաւատութեամբ են փնասեալ ախաբ, խորհուրդ օրինակ իմն միեւնոյն, բառերով”) է մեր ձեռագրին՝ էջ 1—8, 30 ուստի երեքին մէկը: Իսկ Վենետիկոյ ամբողջական օրինակին հետ կը համեմատի Էջմիածնի ձեռագիրը “իր 10 երես առ 66”, (հմմտ. “Բաղճալի”, էջ 211):

կան սովորաբար այս երեք գործքերը. 1. “Անանիայի վարդապետի Հայոց Բան Հակաճառութեան ընդդէմ՝ երկաբնակաց, զոր գրեաց հրամանաւ Տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի:” 2. “Խոսարովիայ թարգմանչի Հայոց. Առայնոսիկ” եւն. եւ 3. “Յովհաննէս քահանայի յաղագս նշանակ հաւատոյ նիկիականն ՅԹԸիցն¹:” Առաջինն է Անանիայի Սանահնեցւոյ ծանօթ գործքը. իսկ երրորդ գրութիւնը Յովհաննու Սարկաւագի կ’ընծայուի, եւ ըստ Աղանեանցի² երկու մաս է՝ 1 “Յաղագս նշանակ հաւատոյ” եւն. եւ 2 “Նորին Յովհաննու քահանայի ի խնդրոյ Գազկայ կրօնաւորի յաղագս քաղկեդոնականացն:” Էջմիածնի ձեռագրին մէջ ըստ Միաբանի կայ միայն Անանիայի գործքն եւ Խոսարովկայ մի մասը. Խոսարովկայ միւս մասը եւ Յովհաննու գործքը չկան՝ թերթերը դատարկ մնացած ըլլալով³: Մեր խնդրէն դուրս է այս ժողովածուին եւ իւր բովանդակած միւս հեղինակաց վրայ խօսիլ⁴. միայն պէտք ենք յաւելուլ որ սոյն ժողովածուին յօրինողն է “Յովհաննէս Եզնկայ եպիսկոպոս,” զոր

¹ “ՅԹԸիցն,” ունի միայն 2 եռ. վ. ենեռ.:

² “Արժանի,” 1888, էջ 63:

³ Անանիայի գործքը կայ նաեւ ի “Մայր Յուցակ,” թ. 505—506: — Յիշենք որ “Յովհաննու Սարկաւագ վարդապետի ընդդէմ՝ երկաբնակաց,” գործք մը կայ ի թ. 513, որ է “քառածալ երկաթագիր գրեալ ի թղթի,” եւ որուն մէջ կան՝ 1. Թուղթք Փիլիքսիանոս եպիսկոպոսի վասն Էլանելոյ յաշխարհէ. 2. Հարցումն վարդապետաց առ Սարկաւագ. 3. Յաղագս չորից առաքինութեանց ի նոյն Սարկաւագ վարդապետէ: Գրքին սկիզբն ու վերջը թերի կ’ըսուի: Նաեւ ի թ. 519 կայ “Սարկաւագ վարդապետի բանք ընդդէմ՝ այնոցիկ, որ վասն բաժակին մօրին.” (որ կայ նաեւ ի թ. 531.) եւ նոյն ձեռագրին մէջ “Բանք երանելոյն Խոսարովայ,” առանց ուրիշ տեղեկութեան թէինչ է. (— ճիշդ այս կտորները սոյն կարգաւ կան նաեւ ուրիշ ձեռագրի մէջ Աղանեացի (թ. 12.) հմմտ. “Արժ.” 1888, թ. 12, էջ 158) — վերջապէս կայ ի թ. 329 “Բանք վարդապետաց վասն երկաբնակաց, առանց այլ տեղեկութեան: — Անշուշտ է որ բուն այն երեք մասնեայ ժողովածուն “Յովհաննու Եզնկայ եպիսկոպոսի,” ցանցառ պիտի չգտնուի Էջմիածնի հազարաւոր ձեռագրաց մէջ:

⁴ Հմմտ. նաեւ “Արժ.” էջ 61—63: Հ. Գարեգին, չին Դպր. տպ. վ. ենեռ. 1886, էջ 569—572, 597 եւն եւն:

Միաբան հաստատութեամբ եւ Հ. Սարգիս Վ. Բարսեղեան երկբայութեամբ ծանօթ Յովհաննէս Եզնկացին կը համարին ի ԺԳ դարու: Այս ժողովածուին յօրինողը դրած է ի սկզբան նոյնպէս «Նախագրութիւն» մը, որ երեք ձեռագրաց մէջ ալ կայ, եւ զոր թէ Աղանեանց եւ թէ Միաբան հրատարակած են իրարմէ անկախ: Այս տեղ կը գնենք այս նախագրութիւնն ըստ Աղանեանցի օրինակին՝ համեմատութեամբ Էջմիածնի ձեռագրին ըստ հրատարակութեան Միաբանի:¹

«Նախագրութիւն»²: — Նախ քան զմտանել քո ի գրուին ընթացման³ գրոցս՝ պարտ է մեզ ցուցանել զգիւտ այս պատուական եւ բարեւի գանձուց: Նուառտ եւ տկարոգի Յովհաննէս Եզնկայ⁴ եպիսկոպոս՝ սպասաւոր բանի, եւ իմաստից գրոց սրբոց ծարաւի, յոլով ժամանակօք եւ աշխատութեամբ բազմաւ ստացայ զայս երեք գիրքս, որ են հիմունք հաւատոյ ուղղափառութեանն: Եւ թէ զմին մի ի սոցանէ գտանէ որ, բարեբախտութիւն մեծ եւ փարթամութիւն անկշիռ համարիմ նմա, մանաւանդ զճաշակ քաղցրութեանն գիտողի: Զոր եւ գտի ես յայլ եւայլ⁵ տեղի եւ ժամանակի եւ ստացայ զերիս գիրսն. եւ ի նոցունց դարձեալ ետու գրել եւ առ միմեանս եդի եւ արարի մի գիրք: Առաջին զԱնանիային, զՀայոց վարդապետի. երկրորդ զՍոսորովկայ թարգմանչի եւ զՀօր գիտնականի. երրորդ՝ զՍարկաւագ վարդապետին եւ զմեծն իմաստասիրի զհաղբատեցւոյ: Եւ թողում զսոսայեա իմ ժառանգէք յոգնազան բարեաց ճոխու-

¹ Հմմտ. «Աբհ», էջ 63—64. «Աբարա», էջ 279—80: Վենետիկ օրինակինն լոյս տեսած չէ. բայց չենք կարծեր որ կարեւոր տարբերութիւններ գտնուին. նաեւ Աղանեանցի եւ Էջմիածնի ձեռագիրք այս յիշատակարանն այնպէս կէտ առ կէտ նոյնութեամբ ունին, որ հաւանական կ'երեւայ թէ մէկ օրինակէ գաղափարեալ են երկուքն ալ:

² Ձեռ. Աղանեանց ալ ունէր անշուշտ այս վերնագիրը, որ բաց թողուած է:

³ Այսպէս երկուքն ալ: Միաբան կ'առաջարկէ «ընթացման», ուղղել:

⁴ Այսպէս Ձեռ. Աղ. իսկ Էջմ. «Յօհաննէս Եզնկոյ»:

⁵ Ձեռ. Էջմ. «յայլ եւ յայլ տեղի»:

Թիւն, ամենառատ գանձուց փարթամութիւն, աստուածաբանական հանճարով յերկինս թռուցելոց՝ սա թեւք զօրաւոր եւ վերացուցիչ: Յաշխարհիս ծովիս նաւելոց՝ ղեկք վարիչք եւ ուղղիչք: Ի մարտս խմբից հերձուածողականացն ղէնք սրեալք յաջողակ ձեռաց քաջամարտից: Ի խաղաղական ժամու ժողովոց՝ սեղանք երկնաւորք եւ քաղցրաճաշակ լցեալ կերակրով: Աճառականաց հանգոյն բարւոյ եւ հմտագունից մարգարիտ անգիւտ եւ աշխարհաւ ամենայնիւ գնեալ: Աղքատաց անձանց եւ նիւթականաց անձեռնհասից՝ սա ճոխութիւն երկնաւոր եւ անհամեմատելի: Իմաստութեամբ լուսաւոր անձանց՝ արփի լուսաբուխ եւ բազմանշոյլ: Անգիտութեան մթով պատելոց՝ ճրագ լուսատու եւ խաւարափարատ: Սա ձեզ յոլով բարեաց բղխմունս աղբերաց եւ մեզ նիւթ յիշատակի եւ բարբառ եւ ձայն առ ձեզ՝ մաղթանաց: Զի որք օգտիք եւ զուարճանայք՝ զողորմելի Յովհաննէս² յիշեցիք եւ մեղուցելոյս անձին եւ վարդապետին իմոյ եւ ծնողաց՝ ողորմութիւն ի Քրիստոսէ հայցես՛իք:»

Աղանեանց իւր «Գրչագիրներէ մասին» յօդուածներէն միոյն³ մէջ նկարագրելով (Թ. 4) իւր ձեռքն ունեցած Խոսրովկայ ձեռագիրը, կը նկարագրէ զայն «քառածալ, մաքուր նօտրգիր, բամբակի թղթի վերայ, 463 երեսից բաղկացած, որ գրուած է Փրկչի 1779 թուին:» Ձեռագիրը չափազանց երկար յիշատակարան մ'ունի, (զոր գրեթէ ամբողջ հրատարակած է Աղանեանց,) որմէ կ'իմանանք թէ Մարտիրոս ոմն սարկաւագ գրած է զայն «ընդ հովանեաւ . . . Խաչին սրբոյ, որ ի Սելամիէ ի թաղն Իւսկիւտարու:» Երկարօրէն կը մեկնէ դարձեալ թէ ինչպէս իւր գաղափարին սխալ գրչութիւններն ուղղած է. (— բերած օրինակներէն կը տեսնենք որ շատ բան խռնագրած է ըստ իւր խելամտութեան. —)

¹ Այսպէս Ձեռ. Էջմ. իսկ Աղ. «ձայն առ յ.», (= Յիսուս:)

² Ձեռ. Էջմ. «Յօհաննէս:»

³ Հմմտ. Արշ., 1888, Թ. 4, 5, 9, 10, 11, 12, 15, 25, 26, 27, 30:

կը յաւելու ապա ժողովածուիս հեղինակաց վրայ իւր ժողովել կրցած տեղեկութիւնքն՝ որ թէեւ չեն այնչափ ճիշդ, բայց գոնէ հետաքրքրական են. օրինակի աղագաւ այն՝ թէ Խոսրովիկ «ատենադպիր Բագրատունեաց» էր եւն¹: Ապա կը ծանուցանէ գրիչը թէ իւր գաղափարը վերջէն թուղթ մը պակաս էր², եւ հուսկ ուրեմն՝ որ ամէնէն կարեւորն է՝ կը դնէ իւր գաղափարին գրութեան տարին եւ մէկ յիշատակարանը: Եւ այս կը պարզէ մեր առջեւ սա զարմանալի երեւոյթը՝ թէ մեր Խոսրովկայ այժմու ծանօթ երեք օրինակք ալ մէկ օրինակէ մը թագաթ են:

¹ Հմմտ. «ԱԲ»., Թ. 5, էջ 61: «Չհեղինակաց ցանկալի եւ սուրբ գրոցս գիտելի է, թէ ոչ ոմանք էին. նախկինն է Անանիոս վարդապետն, որ ըստ ոմանց ասի գոլ կրթիչ եւ վարժապետն սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն. սա գրեաց զայս սխրալի գիր աստուածատուր իմաստութեամբ իւրով յաղթող սպառազէնս հաւատոյ ի խնդրոյ Տեառն Պետրոսի Գետարգել հայրապետին մերոյ, որ ոչ կարաց տեսանել վասն օրհասի կանխելոյ երջանիկ ելից նորա յաստեացս. այլ առնկալաւ տէր Խաչիկ վերադիտողն Հայոց մեծաց յաջորդն նորին, որպէս երեւի քեզ ի 3 եւ. 164 երեսն սոյն գրոյս: Երկրորդն է Խօսրով Խաչմանիկ մեր. զսա ոչ կարացի իմանալ ի գրոց՝ որ զսակաւս ընթերցայ, այլ ի յերեւելի ի նշանաւոր եւ ի մեծագոյն կարի ծերացեալ եպիսկոպոսէ եւ յիմաստնապետ Վարդապետէ յուսմանէ լուսյ՝ գոլ ատենադպիր Բագրատունեաց թագաւորացն մերոց. իսկ ըստ հաւատոց եւ ըստ վարուցն թէ որպիսի ոք իցէ եղեալ նա, բանք նորին ակներեւ ցուցանեն զնա քեզ: Իսկ երրորդն որ է Յովնանէն Խաչմանիկ կոչեցեալ վարդապետն հաղբատացի՝ մեծիմաստն գիտութեամբ եւ հոգիւնկալ հանճարեղն երանելի. որ զամենայն վարս եւ զգործս կամիցի գիտել երանաշնորհ աստուածաբանիս, ընթերցիր զ636 երեսն Դրախտ ցանկալի անուանեալ գրքի Սրբազան Աթուղիկոսին Ղազարու եւ բաւ է:», — Ըսինք արդէն որ անճշգրտութեամբ լի է տեղեկութիւնս:

² «ԱԲ»., անդ էջ 61. «Չայս եւս կամիմ ծանուցանել սիրելեացդ իմոց, զի ի վերջն առաջաբանութեան օրինակի գրոցս՝ գրեալ էր թէ գիրքս 338 թուղթ է, բայց մէք 337 գտաք, պակասեալ միով թղթով ի վերջէն բանիցն Յօհաննու, եւ վասն ոչ քաջայն այլ օրինակ, զորքանն զոր գտաք՝ զայնքանն միայն օրինակեցաք: Իսկ թիւ գրեցման նորա եւն:» Հարունակութիւնը տես քիչ մ'եաքը դէմ առ դէմ՝ Վենետկոյ ձեռագրին յիշատակարանին: Արդեամբք Վենետկոյ օրինակին Թ. 504 է ք ձեռագրին վերջը թուղթ պակաս է:

«... հայկազեան Գոհարի:» զձեզ յիշէ ի փառս իւթա-
 Որոց յիշատակն օրհնու- լիւր աւրհնութեան ամէն:
 թեամբ եղիցի, եւ աղօթիւք Ի Բլակնի Պէթ (1425)
 նոցին Տէր մեզ ողորմեսցի:» «... հայկազեան Գոհարի:»

Յայտնի է ուրեմն որ այն օրինակն՝ որմէ օրի-
 նակուեցաւ Աղանեանցի օրինակն յիւսկիւտար, ան-
 յաժ է Վենետիոյ մատենադարանն. եւ այսպէս կը
 վկայէ նաեւ Հ. Բարսեղ¹, որ մանրամասն ստորա-
 գրած է այս կարեւոր ձեռագիրը², որ միանգամայն
 հիմն է միւս ծանօթ ձեռագրաց: Այս ձեռագրին
 մէջ (— ինչպէս նաեւ ըստ հետեւորդի Աղանեանցի
 օրինակին մէջ ալ —) չորս գրութիւնք կան Խոս-
 րովկայ անուամբ՝ որ «ընդ ամէն 85 թերթ» կը
 գրուեն, եւ են. 1 «Խոսրովկայ թարգմանչի Հայոց
 Առ այնոսիկ որ ասեն բնութեամբ անձեւ անսկիզբն
 ընկալեալ զմարդկութիւն Աստուած բան ի կուսէն:»
 — 2 «Յաղագս թէ պարտ է զմարմինն տերունա-
 կան համագոյ ասել Աստուածն բանի, կամ թէ
 մարմնոյն եւ Բան եւ մի բնութիւն ասել եթէ ոչ:»
 — 3. «Առ այնոսիկ որ յերկուս զմարդկայինսն ան-
 ջատեն, բնութիւն այլ գոլ ասեն յառաջ բան

¹ Հմմտ. «Բազմ», անդ. էջ 211 Ծն. «Այս նոր շղա-
 գրիս մէջ եղած յիշատակարանէն այնպէս կ'երեւի թէ ու-
 ըիշ հնագոյն օրինակ մ'եւս ատենօք եղած ըլլայ յիւսկիւ-
 տար: Բայց ես կարծեմ, թէ այդ հնագոյն ձեռագիրն ու-
 ըիշ բան չէր՝ բայց եթէ մեր թիւ 504 օրինակն, զոր վեր.
 Հ. Փիլիպպոս Թէրճիմանեան Ասլանեան գնելով ի Կ.Պոլիս
 300 դահեկանի յամին 1830 յղեց ի վանս:»

² Անդ. էջ 210, Ծ. 1: Ձեռագիրս է «բոլորգիր բամ-
 բակեայ թղթի վրայ:», թէեւ անթուական «բայց ամենայն
 վստահութեամբ կարեմք ասել թէ ԺԳ դարու կիսում
 գրուած ըլլայ», ըստ Հ. Բարսեղի: Երեւութիւնն 17×13 սնդ.
 թուղթ 336 (թուղթ վերջոյ պակաս), տողք 27, ան-
 նկար եւ անգորդ, խորագիրք եւ սկզբնատառք կարմրագիր:
 Հ. Բարսեղ մինչեւ անգամ կը համարի որ այս իսկ է, «զոր
 Յովհ. Երզնկացի իւր ողջութեան ժամանակ ի մի հաւաքել
 եւ գրել տուաւ», յեցեալ այն երեւութին վրայ որ յիշա-
 տակարանին մէջ կ'ըսուի թէ Յովհաննէս քահանայ ոմն
 գրած է ձեռագիրն եւ կը նուիրէ առ Վարդապետն Յով-
 հաննէս: Այս խնդրոյն նկատմամբ բան մ'ըսել չենք կրնար
 ձեռագիրը տեսած չըլլալով:

զլանցանան եւ այլ զկնի յանցանացն:» — 4. «Առ այնոսիկ որ տարակուսին ի վրայ (այսպէս որ.) փրկչականն կրից մարդկայնոց. թէ բնական պարտ է ասել թէ անբնական: Նախագիւր բանից աւ Ամենա Անդիւնացի:» — 5. «Կորին Խոսրովն Լոռիէ աւ Տէր Սարգիս Եղեւնոյն Գեւորեւնոյ:»

Այս ամէն կտորները կան անշուշտ նաեւ Վեներտիոյ միւս ձեռագրին մէջ՝ (թ 319 Գ Ե.) որ «շղագիր օրինակ» մըն է եւ «ընդօրինակուած Արմաշու վանքի թ. 1827 գրչագրէն ձեռամբ Յովհաննու Տէր Կարապետեան Պրուսացւոյ:» Սակայն անկախ օրինակ մը չէ այս օրինակը. վասն զի ձեռագրիս գաղափարը՝ Արմաշու թ. 1827 ձեռագիրն ալ «ընդօրինակուած էր յաթիւ 1795 Իսկէ-պարի Սելաթի թաղը բնակող Տէր Մարգիւրի կուսակրօն Սարգիս-պիւ ձեռագրէն, զոր խնդրեց անանուն ոմն Պրուսիացի գաղափարելու համար:» Իսկ վերը տեսանք որ այն 1795ին ի Սելամիէ ընդօրինակեալ ձեռագիրն է այն՝ զոր Աղանեանցի օրինակ կոչեցինք, որուն վրայ տեղեկութիւն տուած է Աղանեանց:

Խոսորովայ գրութեանց ներքին արժէքին վրայ խօսիլ չենք ուզեր, այնու մանաւանդ որ մեր ձեռքն եղած Ա Մասն՝ հազիւ մէկ դոյզն մասն է ամբողջին, եւ դժուար է ասով գաղափար կազմել մնացելոց համար: Յամենայն դէպս չափազանց են կարծենք այն գովութիւնք որ կը տրուին մանաւանդ ի մասին գրութեանս հայ լեզուին, որուն համար կ'ըսուի՝ թէ ըլլայ «Եզնկայ պէս կորովի, կտրուկ, պայծառ եւ ճարտար ի դարձուածս բանից եւ ամենադժուար գաղափարաց բացատրութեանց մէջ, թէպէտ եւ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն ոսկեղէն բովէն թափուած չեն. այնպէս որ եթէ բարեբախտաբար նորա ճառերու մէջ որոշ պատմական եւ ժամանակագրական յիշատակութիւններ առ մեզ հասած չլինէին, իրաւամբ Միաբանի հետ պիտի շփոթէինք

զնա ոսկեդարու համանուն հեղինակին հետ¹։ Այս-
չափ հիացմանէ շատ հեռու է գոնէ մեր հատակոտո-
րին լեզուն, թէեւ համեմատաբար բաւական կոկիկ է։

Միաբան՝ ինչպէս ըսինք՝ ե դարու հեղինակի՝
Խոսրովկայ գործ կը համարէր այս գրութիւնը։ Այս
կարծեաց անհիմն ըլլալն այլ եւս խնդրոյ տակ չի
կրնար ըլլալ։ Իսկ թէ երբ կ'ապրէր ուրեմն այս
Խոսրովիկ՝ երկու տարբեր կարծիք յայտնուած են՝
իրարմէ անկախ։ Աղանեանց² մերժելով ե դարու
Խոսրովիկ տալ այս գրութիւնը, կը ժխտէ նաեւ
այն՝ թէ Խոսրով Անձեւացի ըլլայ հեղինակն³, եւ կը
հաստատէ որ ե դարու կ'ապրէր հեղինակը։ Գլխաւոր
ցուցումն յայտն է որ Խոսրովիկ թղթակցութիւն
ունի Աթանասայ Անտիոքայ պատրիարքի հետ, եւ
դարձեալ թէ այս թղթին մէջ տեղ մը կ'ըսուի
այսպէս. «Յիշե՞ա պաքէն յորժամ հրամայեցեր ի
Դերայիդրոշտադ եպիսկոպոսաց՝ Թէոդոտեայ եւ Ա-
թանասի հարցանել զիս վասն հաւատոյ։» Արդ կը
համարի Աղանեանց թէ այս յիշուած «Թէոդորոս
Փառանեցին եւ Անտիոքեայ պատրիարք Աթանաս
եպիսկոպոսը ապրում էին ե դարու։» Եւ դարձեալ
Խոսրովկայ տրտունջները Հայոց կաթուղիկոսի մը
դէմ՝ թէ «յորդորէր զմեզ ի ժողով գումարիլ» եւ
«զժողովոյն քաղքեգոնի յայտնէր զհամաձայնու-
թիւն», կ'առնու եզր կաթուղիկոսի վրայ։

Թէպէտ այս խնդրոյս մէջ որոշ կարծիք յայտ-
նել մեզ անհնար է, այնու որ Խոսրովկայ գրու-
թեանց այն կտորներն՝ որ կրնան այս խնդրոյս մէջ

¹ Հմմտ. «Բազմ.» էջ 213։

² «Արշ.» անդ, էջ 62—63։

³ Անդ։ Յուցմանց մին ալ այն է որ Խոսրովիկ գրու-
թեանց մէջ ինք զինք «Խոսրով նուաստ ծառայ», կ'անուանէ
ուստի «Հոգեւորականի տիտղոս», չի կրեր։ Սակայն չենք
կարծեր որ ասով ցուցուած ըլլայ Խոսրովկայ եկեղեցական
չըլլալը, որ թերեւս եպիսկոպոս էր, եւ թերեւս իբր այն-
պիսի մասնակից էր ժողովին, («յորդորէր զմեզ ի ժողով»
եւն) եւ այնպէս սերտ մասնակից կրօնական խնդրոց, ինչ
պէս իւր գրութիւնք առ Աթանաս եւն կը ցուցնեն։

կռուան ըլլալ, մեր ձեռքը չունինք. սակայն՝ որչափ կ'երեւայ՝ Աղանեանցի փաստերը շատ հաստատուն չեն: Անտիոքայ Աթանաս պատրիարքին անունը չի բաւեր միայն. վասն զի խնդիրը հոս այն է այժմ՝ թէ որն է հոս յիշուածն Անտիոքայ բազմաթիւ Աթանասներու մէջ, եւ ի մասնաւորի զԱթանաս Ա Կամելարիոս (+ 631 կամ 644 Յ. Ք.)¹ հասկընալու ենք, թէ զԱթանաս Բ Պալատացի (684—687)² թէ զԱթանաս Գ (724—740)³ եւ այլն: Բաց աստի Խոսրովիայ ակնարկութիւնքն սքողեալ են միայն, եւ չկայ կռուան մը թէ ինչու Քայն Եղը կարելի պիտի ըլլայ հասկցուիլ այն տեղ:

Ուրիշ կարծիք յայտնեց Հ. Բարսեղ Վ. Սարգսեան, որ զԽոսրովիկ կը դնէ յԱ դարու՝ անկախ Աղանեանցէն — գոնէ չենք տեսներ նշան մը թէ Աղանեանցի հատուածը ծանօթ էր հեղինակին: Այս կարծիքն աւելի հաստատուն կ'երեւայ քան Աղանեանցի դրութիւնը: Ասոր ալ զխաւոր կռուանն է այն խօսքը՝ զոր դրինք վերը, այսինքն՝ ի «Գերայիզրոշտադ» Թէոդորոս եւ Աթանաս եպիսկոպոսաց առջեւ հաւատոյ նկատմամբ եղած հարցափորձը կամ խնդիրը: Աթանաս պատրիարքն գնելով զԳ. ի Գուբա-Բարայայէ (724—740 Յ. Ք) աւելի հաւանական կ'ըլլայ. վասն զի այս Աթանաս ըստ Բարհեբրէոսի⁴ եւ նաեւ ըստ Կիրակոսի⁵ ինչպէս յիշած է արդէն Չամչեան⁶, Հայոց հետ կրօնական միութիւն ընել ձեռնարկեց մասնակցելով Ժողովոյ՝ յամի Յունաց 1037 (=726 Յ. Ք), Յովհաննու Օձնեցւոյն օրով՝ գէթ ինչպէս կ'աւանդուի: Աթանասայ խաւրած ասորի եպիսկոպոսաց մէջ ալ կը յիշուին «Թէոդորոս եպիսկոպոս Դարգամակաց»

¹ Հմմտ. Assem. Bibl. Orient. etc. II, p. 333—334 եւն:

² Ass. B. O. II, p. 335 եւն:

³ Անդ, II, p. 296, 338 եւն:

⁴ Հմմտ. Assem. B. O. II, p. 296 եւն:

⁵ Հմմտ. Կիրակոս, տպ. վեներտ. 1865, էջ 38:

⁶ Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Հոր. Բ. էջ 397—398:

եւ “Աթանաս եպս. Նիքրկերտոյ:” Հ. Բարսեղ կը համարի թէ Օձնեցւոյն ժողովէն ետքն առ Աթանաս գրած թուղթն է “Խոսորովկայ ընծայուած Գ. Ճառական պատասխանին,” ուստի կը հետեւեցնէ թէ “կամ Խոսորովիկս Յովհ. Օձնեցու կողմանէ գրեց զայն 726ին, եւ կամ դիտմամբ Խոսորովիկ թարգմանչի” տուած են զայն:

Երկրորդ ցուցումն կը բերուի այն՝ որ Խոսորովկայ առ Սարգիս գրած թղթին մէջ Յուլիանեանց եւ Սեւերիանեանց համար կ'ըսուի թէ “Եւ կացին մնացին ի նմին գրի (— “զոր հանեց Յուստիանոս յառաջին ամի գահակալութեան իւրոյ.” = 518 Յ. Բ.) երկէքէն — մօռակաւ — եւ ինքն:” Այս թուէն կը հետեւի 718 տարեթիւը. եւ եթէ աւելցուի “աւելի” իբր 6—8 տարի, կը գտնենք յիշեալ ժողովոյն թիւը 726: Գարձեալ նկատելով որ սոյն թղթի մէջ կը յիշուի թէ “Յիշեցաք սակաւութիւնս զբաղմանս նորա (Սեւերիանոսի) հայհոյանսն ի Բիւզին որ — Պապրէսքին Աթանաս վասն Թէոդիտեայ,” կը հետեւցուի իրաւամբք որ առ Սարգիս յղուած թուղթն գրուած է՝ առ Աթանաս ուղղեալ թղթէն ետքը: Վերջապէս նաեւ յիշելով որ Վիրակոս¹ կը պատմէ՝ թէ Անանիա Մոկացւոյ կաթողիկոսի ժամանակ կար Խոսորով եպիսկոպոս մը, որ կաթողիկոսական իշխանութիւնը չէր ճանչնար, կ'ըսուի որ կարելի է թէ այս Խոսորովն է մեր հեղինակն, եւ Վիրակոս ժամանակագրական շփոթմամբ Անանիայի ատեն գրած է այն դէպքն որ թերեւս Օձնեցւոյն ժամանակ դիպեցաւ, ուստի եւ Խոսորովկայ այն տրտունջները՝ զոր յիշեցինք, վերջնոյս ուղղուած ըլլան: Այս վերջին կէտն՝ այն թէ Օձնեցւոյն են ուղղուած Խոսորովկայ տրտունջները, շատ լաւ կրնայ ըլլալ. բայց միւս

¹ Վիր. եւն 48—49: “Ոչ է պարտ, (կ'ըսէ Խոսորով), եպիսկոպոսապետի՝ այսինքն կաթողիկոսի հըռ լինել, զի աւելի ոչինչ ունի, բայց միայն զանուանակոչութիւն,” եւն:

կէտը՝ թէ այս երկու խոսքովք նոյն անձն են, դեռ խնդրական պէտք է անշուշտ համարիլ:

Ինչպէս ըսինք այս ամէն կարծեաց հաստատուն ըլլալը վերջնականապէս չենք կրնար վճռել առ այժմ, քանի որ անծանօթ են մեզ խոսքովկայ գրութիւնք: Բայց յամենայն դէպս երկրորդ կարծիքն՝ զոր ի «Բաղձովէ» կը կարգանք, շատ աւելի հաւանական եւ հաստատուն հիման վրայ դրուած կ'երեւայ քան Աղանեանցի կարծիքը:

Խոսքովկայ գրութիւնն ի հարկէ յարգի էր յետագայ գրչաց քով: Այսպէս օրինակի աղագաւ կրօնական գրութեան մը մէջ, (— որուն վերնագիրն է «Վարդաւորութիւն սուրբ եւ ուղղափառ հաւատո հայաստան եկեղեցո. որով յամալթ առնէ զհերձուածողն. յառաջ քան զամ. տուր նոյա պատասխանի որ հայոյնն զմեզ այսպէս.», —) Եկեղեցւոյ մեծ Ս. Հարց քով ի վկայութիւն բերուած կը գտնենք «Ի հաւատքս Բաղձին խոսքովք հայոց հաւատքի.¹» — ուր անշուշտ մեր այս խոսքովկայ վերը յիշեալ թղթերէն միոյն ականարկութիւն կ'ըլլայ:

¹ Հմմտ. Ձեռ. մեր Մատ. Թ. 101, Թղ. 63 b: Հոս կը գտնենք այս կոչումն, զոր բաղձալի էր համեմատել խոսքովկայ գրութեանց հետ. «Արդ գրէ առաքեալն պաւղոս. տէր յիսուս ի գիշերին յորում մատնէր առ հաց. զբաղարջն ի սեղանոյն ըստ աւրինացն. եւ զբաժակն գինով առանց ջրոյ. մել(+)խսեգեկ հաց բաղարջ եւ անապական գինի բաշխէր ի վերս գերեզմանին ագամա. որ գուշակէր զանապական ծնունդն տեառն ի կուսէն: նոյնպէս եւ բաղարջն արրահամու եւ զովոա որով զանմարմինն կերակրեցին. եւ նահապեան յակօր ասէ. լուսացէ արեամբ խաղողը զծորցս (Ի լուսնոյն՝ զպատմութեանս) իւր: Ճշմարիտ որթն յիսուս զջուրն ի գինի փոխեաց. իսկ նստօր զգինին ի ջուր. զի ոչ էր նա մանուկ առաքաստի ուրախութեան հարսանեաց, եւ այս յայտնի է յաստուածեղէն գրոց որ զուր եւ տարապարտօց ջանան որ ի սուրբ խորհուրդն ջուր եւ խմոր խառնեն:» — Եթէ ունենայինք առ ձեռն խոսքովկայ գրութիւնքն, կրնայինք վերջնականապէս վճռել թէ այս կոչումն արդեամբք մեր այս խոսքովկայ է թէ ոչ, զոր այժմ չենք կրնար որոշե ստուգութեամբ, վասն զի կարելի է որ մաս ըլլայ այս վերը յիշուած մէկ ճառին, որ բաժակի խնդրին վրայ կը ճառէ. (տես 57, Ծ. 3:)

«Բաղճափէպի» հատուածը կը կնքուի դիտողութեամբ մը՝ թէ կրնայ խոսարովկայ գործքը քննուիլ «գրուածոցս հրատարակութեան ժամանակ, եթէ փափաքին երբեք սիրողք եւ յարգողք մեր նախնեաց գործերուն հրատարակուած տեսնել զայն»։ Մեր ունեցած Ա. մասէն դատելով այս ճառերուն գօնէ այն մասերն որ պատմական ակնարկութիւններ են, պէտք է իւրոյս հանել, ամենէն աւելի առ Աթանաս եւ առ Սարգիս գրուածները։

Իսկ Ա Մասն, զոր առջեւնիս ունինք, երկու կրնանք բաժնել. առաջինը լի է պատմական ակնարկութեամբ խոսարովկայ եւ Վաթուղիկոսի մը մէջ եղած նամակագրութեանց, — եւ այս հետաքրքրական կտորին մէկ մասն է Միաբանի ի մէջ բերածը. — մնացեալը չոր ու ցամաք վիճաբանութիւն է հակառակ կարծեաց դէմ։ Հոս կը գնենք մենք այս սկզբան հետաքրքրական մասն՝ լոկ իբրեւ այսպէս կամ այնպէս պատմական նշանակութիւն ունեցող գրութիւն, եւ այն՝ ըստ մեր Ծ Բ ձեռագրին, բայց համեմատութեամբ Էջմիածնի ձեռագրին՝ ցորչափ ի մէջ բերած է Միաբան։ Հատածի բաժանմունք չկան Էջմիածնի ձեռագրին այլ կան մեր ձեռագրին մէջ։

Իսկ «Գիրք Հերձուածոց» երկասիրութեան վրայ կը խօսինք յաջորդ (Գ.) հատածին մէջ։

ԽՈՍՐՈՎԿԸ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ ՀԱՅՈՑ

Ան աշնոսիկ որ ասեն յնոյթեամբ աննեո եռ¹
անսկիզբն ընկալեալ զմարդկոյթիսն Աստուած
Բան ի կոռսեն:

1. Ոչ ուրուք երբէք նախ քան զվախճան առ-
նուլ մեղացն տեսանեմք դատել զոք զԱստուած².
եւ վկայ աստուածայինն³ առ ի մէնջ ասիցս գիր.
“Չեւ են, ասէ, լցեալ Ամուրհացեոցն⁴ մեղք:”
⁵ Չնոյն տեսանեմք եւ ի վերայ Յուդայի եղեալ ի
Քրիստոսէ: Չի այն՝ որ իբրեւ զմերձակայ⁶ զհան-
դերձեալն տեսանէր, եւ զիւրաքանչիւր ոք ճանա-
չէր նախ քան զաշխարհս հիմնեցուցանել, չարու-
թեամբ ակտացելոյն՝ թոյլ տայ ընտրելոցն հաղոր-
դակցել⁷ բարութեանցն, այլ եւ զտնտեսութեանն
հաւատալ նմա գործ՝ որ անհաւատ պարգեւացն
դտանէր պտուղ⁸: Նաեւ⁹ այժմ աւասիկ առ մեզ
այնպիսի իմն առժամանեաց¹⁰ փորձութիւն քան
զոր յառաջ դոյզն ինչ ժամանակաւ ծածկել¹¹ ջա-
նայաք ընդ քաղցրութեամբն Աստուծոյ եւ մարդա-
սիրութեամբ՝ ոչ հրապարակելով զստահակու-
թեանն նորա զանմարդութիւն. եւ ոչ միայն զսոս-
տացեալն ի վերայ ոչ ածելով նմա իրաւապէս ինչ
արարաք առ անզուգաչարափառագունի միւսոյ մա-
սին, այլ եւ յովմագոյնս զսիրոյն մատուցանելով

¹ “Եւ,” չունի 5 բ:

² 5 բ “աստուած:”

³ Այսպէս 5 բ եւ 920 (Էջմ.):

⁴ 5 բ “ամուրհացեոց:”

⁵ Այս նախադասութիւն չէ հրատարակած Միաբան:

⁶ 5 բ “մերձեկայ:”

⁷ 5 բ “հաղորդակցեալ:”

⁸ Հոս կը սկսի 920 (Էջմ.) ըստ հրատ. Միաբանի:

⁹ 5 բ “նախ եւ,” 920 “Եւ այժմ,” եւն:

¹⁰ 920 “ժամանեաց . . . քանզի որ . . . :”

¹¹ 5 բ “ծածկեալ:” — “ջանացաք:”

յեղանակս¹ առաւել քան թէ արժանաւորաց սիրոյն՝ ոչ առայլ ինչ, այլ ասացելոյն² ակն ունելով իբրու³ թէ Տէր Աստուած կամի զի արդարացի եւ բարձրացուցէ զօրհնութիւն⁴։ Այլ վախճան իրացն յոյժ հակառակ մերոյս երեւիւր կարծեացս, զի որ ուտէրն ընդ մեզ՝ յաճախեաց առնել ընդ մեզ խաբէութիւն։ Զի յորդորէր զմեզ ի ժողով⁵ գումարել, զժողովոյն պատճառս զաշխարհիս⁶ մերոյ մարդիկ դնէր⁷, եւ զմի եւ զնոյն իր միաբանութեան եւ բարժանման կազմէր հնարս։ Խոստանայր ցածուցանել ի ժողովոյ անտի զօտարափառութեան իւրոյ ջերմութիւն, եւ զանչափագիւտն ի բաց թողուլ նորաձեւութիւն կարգաց, կրօնից եւ պաշտամանց։ Այլ եւ որ ծայրագոյն կրճիմն է ընդ մէջ⁸ մեր եւ արեւմտականացն, յանձն առնոյր ընդ մեզ միաձայնել մի բնութիւն բստ գերահրաշ միաւորութեանն Աստուածն Բանի մարմնացեալ⁹ խոստովանել՝ ասելով. «Ընդէ՞ր ոչ զասացեալն ի սրբոց Հարցն ասացից եւ ես.», յիշեցուցանելով յանուանէ զԱթանաս, զԿիւրեղ, զԵփրեմ, զՅուլիոս Հռովմայ¹⁰ եւ զայլս։ Առ այսորքիւք եւ պայմանս իմն վճռաձեւապէս առ միմեանս հաստատեալ յերկրէր՝ ոչ մեզ զժողովն Քաղկեդոնի եւ զՏումարն Լեւոնի յիշել եւ ոչ իւր. նոյնպէս եւ զաշխարհիս մերոյ անտի եւ այսր զեկեղեցեացս վերակացուս. որ թէպէտ եւ անմարթ էր զաւանդութեան հարանցն փոխել զկարգ եւ ոչ կատարելապէս ատել զատեցողսն¹¹

¹ 920 «եղանակս։»

² 920 «ասացելոցն։»

³ 920 «իբրեւ թէ։»

⁴ 5 Բ «օրհնութիւն։»

⁵ 920 «ժողով գումարել։»

⁶ 5 Բ «աշխարհիս։»

⁷ 5 Բ «չունի «դնէր», որով անկապ է։»

⁸ 5 Բ «ընդդէմ մեր», եւ ի լուսանցս «ընդ մէջ ...»։»

⁹ Այսպէս լաւ եւս (= 5 Բ) քան «... մարմնացելոյ»

ըստ 920։

¹⁰ 920 «Հռովմայ։»

¹¹ 920 «զատեցողսն։»

զՏէր, համայն զպատառման¹ նորա ընդ միտ ածե-
 լով՝ մեծագոյն վարկեալ զմիաւորութիւնն զհետ
 տայաք զմեզ եւ յայսմիկ առ ի նմանէ ասացելոյն:
 Այլ եւ զանուանեալն իւր մեծ՝ եւ զորս ընդ նովաւ
 ընդ մերոյ ի ձեռին կարգեալ խոստանայր իշխանու-
 թեամբ: Առ այսոքիւք եւ այսպիսեօքս առանձինն
 հրապուրէր բանիւք. իսկ առ այլս զյաղթասիրելն
 պարծենայր² զիւր եւ զմեզ ի պարտութիւն արկա-
 նել. մինչ զի թէ³ ոչ Տեառն օգնեալ էր, փոքր
 միւս եւս լինէաք ծիծաղելիս բազմաց: Այլ եւ
 դժնդակագոյն եւս քան զծիծաղելն ասացէ⁴ ոք
 զայնքանեաց ժողովրդոց տեսանելով զշփոթու-
 թիւն, որք ոչ նմանապէս իրերաց վախճանի ելից
 ակն ունելով տարակուսանային: Զի զոմանս հոմա-
 կամութեան կարծիք բարկութեամբ զինէին՝ տե-
 սանելով զմեր առ նա խաղաղասիրելն, իսկ այլք
 զօրանալ հակառակամարտին եւ իւրեանցն տկարա-
 նալ գլխոյ երկուցեալք. եւ այսոքիկ՝ մերայնոցն:
 Իսկ նորայքն [այսպէս] եւ որ ի նորուն սուտ ստա-
 պարծ բանիցն քաջալերեալք, զյաղթութեան նմա
 սպասէին բիւր⁵ փառս: Իսկ ապա յորժամ առ-
 տուածային օգնականութեամբն ի յուսոյն զրկեալ՝
 հակառակ այսորիկ եղեն հանդիպեալ, առ այլ իմն
 տեսակ խաբէութեան փոխեալ անկանէր⁶ իբրու
 թէ զհակառակութեան իւրոյ բանս⁷ գրով լուծա-
 նել իսկ միանգամայն՝ որպէս⁸ թէ զհայցուածոցն
 մերոց կատարել փափագումն: Իսկ յորժամ այսու-
 քիկ եւ ստութեան նորա հոլանիւր կեղծիք, եւ⁹

¹ Այսպէս 5Բ եւ 920:

² 920 «պարծանայր . . . զիւրեւ:»,

³ 920 «եթէ ոչ:»,

⁴ 5Բ «ասաց ոք:»,

⁵ 920 «բերել փառս:»,

⁶ 5Բ «անգանէր:»,

⁷ «Բանս» չունի 5Բ, ուստի անկապ:

⁸ 5Բ լոկ «թէ» անյարմար:

⁹ 920 չունի «եւ:»,

պարզաբար զառ մեզ [Թշնամութիւնն, ¹ եւ զԺողովոյն Քաղկեդոնի յայտնէր զՀամաձայնութիւն. զի եւ գիրն՝ զոր խոստանայր առնել զնոյն վկայէր. մինչ զի ապա ցատուցեալ մեր ի վերայ այնպէս բաղմաթիւր եւ բազմայեղանակ² բարոյիցն, ասացաք առնա թէ “Ձայդ զոր գրեցերդ եւ բերեր առ մեզ զըստ սահմանին Քաղկեդոնի բանս, կարծեր մինչեւ ցոյժմ զգոյզն ո՛չ էաք լուեալ եւ ո՛չ գիտացեալ, այսօր ի քե՞ն պէտք եղեն ուսանելոյ սկիզբն առնել. կամ այնքան աւուրս առ միմեանս մեր միաբանելոյն խորհուրդ զայդ երեւեցոյց պտուղ:” Առ որ պատասխանեալ ասաց. “Տիեզերաց աչք յիս հային, եւ ինձ ամօթ մեծ է ի միաբանելոցն քակիլ եւ ընդ անմիաբանիցն լինել, եւ զարձեալ զի դուք եւ զմի ոչ ինչ յիմոց անտի կատարեցէք խնդրոց³:” Ձի յառաջ քան զայս ասէր ձեռնադրութիւնս տալ ուխտի մանկանց, եւ ի քսանեւհինգն⁴ Գեկտեմբերի Ծնունդ⁵ առնել, եւ զերեքսրբեան օրհնութիւնն ի վերայ Երրորդութեանն եւ ո՛չ ի վերայ Որդւոյ միայն նուագել⁶ ի բաց հանելով անդուստ զխաչեցարն, եւ որ ինչ սոյնպիսիք⁷:

2. Առ որ ասացաք. “Ձանց առնելով զայլովքն ամենեքումք իբրեւ յոյժ նուաստագունիւք եւ որովք ո՛չ այնքան յընդունելն օգտեսցի⁸ եկեղեցի եւ ո՛չ յոչ-ընդունելոյն փնասեսցի⁹. բայց յերեքսրբեանն յիրաւի բերեմք ի ներքս զխաչեցարն. զի զՀասարակական անուանսն ի վերայ Որդւոյ ասել[ով]

¹ 5 Բ “զառ մեզ [Թշնամութեանն], անյարմար:

² 920 “բազմայեղանակ:”,

³ 920 “խնդրոցն:”

⁴ 920 “ի քսան եւ ի հինգ:”,

⁵ 920 “Ծննունդ:”,

⁶ 5 Բ “նուագեալ:”,

⁷ 920 “այնպիսիք:”,

⁸ 5 Բ “օգտեսցէ:”,

⁹ 920 “եւ ոչ յոչ-ընդունելն փնասեսցի:” Այս բառերով կը լիննայ Միաբանի Հրատարակած կտորը: Յաջորդը լոկ 5 Բ ձեռագրէն է:

զնա եւ մարդ լեալ գոհաբանեմք մահու խաչի համբերելով վասն մերոյ փրկութեան: Բայց դու յանձնառական անուանսն ո՞րպէս արդեօք յատկացուցանես զհասարակականն՝ օտարացեղութեան տալով կարծիս, ի մի եւ ի նոյն բնութիւն:» Ընդ որ ոչ կարացեալ ելանել: Ղարձեալ ասացաք առ նա. «Իսկ զհարգ գրեցեր դու երկուս բնութիւնս ունել Քրիստոսի ի միում դիմի եւ առանձնաւորութեան. աղէ ասացես մեզ՝ թէ զմի դէմն ի Քրիստոս ըստ նոյնութեան ասես թէ ըստ միաւորութեան:» Նորա զառ ի միաւորութենէն երկուցեալ ասել զմինն՝ թէ գուցէ նովիմք եւ մի ասել բնութիւն հարկաւորեացի ի Քրիստոս, պատասխանի ետ. «Ես բնութիւն եւ ոչ դէմն մարդկային խոստովանիմ ընդունել բանին ի Կուսէն:» Առ որ ասացաքն. «Չէ հնար բնութեան առանց դիմի իմանալ կամ ասել ըստ ամենայն հարկաւորութեան. յաղագս որոյ պարտ է քեզ երկուս դէմն ասել ըստ երկուց բնութեանցն, եւ կամ ըստ միոյ դիմին մի ասել եւ բնութիւն, եւ կամ ապա եւ թէ ոչ մի ոք ի դոցանէ, հարկ է զմիջինն խնդրել՝ որ բարեպաշտութեանն է, որով եւ ճշմարտութիւնն պայծառանայ:» Իսկ նորա զկապումն բանի ոտիցն խնդրել զարձակումն եւ կամ թէ ընդ ձեռն ոտիցն խորհեցեալ հանեալ զբանն ի տանէ կապանաց՝ ասաց. «Չոր հարկեցուցանէքդ զիս ասել վասն մարդկային դիմին, զրով զձերն առ իս առաքեցէք խոստովանութիւն. ի ձեռն գրոյ եւ զպատասխանինն ընկալձիք յինէն՝ զայդորիկ համաձայն:» Եւ զայս ոչ ուղիղ ինչ մտօք, այլ կարծէր ի գրելոյն մերոց առ նա ընդ հնոց ուրուք չարաղանդութեամբ զմեզ արկանել. սակայն մեք գրեցաք առ նա՝ զոր խնդրէրն ըստ օրինակի երկիւղածաց Տեառն, եւ որոյ յաղագս սիրոյն զամենայն ինչ վէր ի վայր մոռանալ զյանցանայն օրինադրեալք, եւ մանաւանդ զի եւ պարզեալ զնա կամեցաք՝ ի պատասխանականացն անտի նորայոցն առ մեզ գրեցելոյ՝ թէ զինչ խոր-

Հիցի, եւ ուժ ումեք արդեօք ձայնակից գտանիցի :
Եւ էր¹ այս. “Ոչինչ պէտս ունի առաջնորդի, որոյ
աչք իւր առողջապէս կարիցեն նկատել. եւ ոչ վար-
դապետի ումեք կարօտացի՝ որ զանմուլարն սիրեցէ
գտանել հաւատոցն բան : Բայց արդ՝ եթէ տացէ
քեզ Աստուած շնորհս բարեպաշտութեան եւ խըն-
դրես ճշմարտութեանն ընդ մեզ լինել խոստովա-
նակից, ասացես՝ որպէս բնութիւն մարդկային,
ընդ նմին եւ դէմ՝ մարդկային առնուլ բանին ի
կուսէն. եւ որպէս զդէմ՝ բանին եւ մարմնոյն իւրոյ
ընդ ձեռն միաւորութեան՝ մի խոստովանելով դէմ,
այսպէս եւ զբնութիւնսն զաստուածայինն² եւ
զմարդկայինն մի դաւանել բնութիւն յանձառ մի-
աւորութեանն. եւ զկենդանարար մարմինն փրկչա-
կան խոստովանելով հաստատել յարդանդէ կուսին
մինչեւ յաւիտեան չարչարելի եւ մահկանացու ըստ
բնութեանն, եւ անչարչարելի եւ անմահ ըստ մի-
աւորութեանն բանի. եւ միանգամայն պարզաբար
զաստուածայինսն՝ մարդկայինս. եւ զմարդկայինս՝
անուանել ածայինս ըստ անձառ միաւորութեանն,
որպէս եւ սրբոյն ուսուցանեն հարանցն ծառք :”

3. Առ ի Սրբութենէդ ձերմէ³. “Տուաւ ինձ
գիր հարկաւորութեան՝ պահանջեալ ի մէնջ՝ ասել

¹ 5 Բ. “Եւ էր այս., որ անյարմար կ'երեւայ, վասն զի
անշուշտ “եւ էր այս., ըսելով կ'ուզուի ըսել թէ այս էր
նախնին :

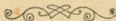
² 5 Բ. “զաստուածայինսն եւ զմարդկայինսն :”

³ Այսպէս անջատել պէտք երեւցաւ իմաստին ամբ-
ողջութեան, թէեւ ձեռագիրն առանց ընդհատման կը գրէ
“Առ ի սրբութենէդ ձերմէ տուաւ ինձ գիր հարկաւորու-
թեան պահանջել ի մէնջ՝ ասել զմարդկային դէմ”, եւն :
Այս խօսքերն են այն կաթուղիկոսին նամակն առ Խոսրով,
որուն դէմ սա ապա կը սկսի յաջորդ մատերուն մէջ ման-
րամասն կռուիլ՝ կոչումն ընելով այս բառերը : Առաջին կո-
չումն է “Ասացեր՝ Հաւատարմութեան . . . : Ասա-
ցեր՝ Այս ինչ ոչ պիլ ինչ երեւի, եւն եւն : Յայտնի է ու-
րեմն որ “. . . գիր հաւատարմութեան . . .”, բառերն կաթու-
ղիկոսին նամակէն են : Թերեւս նախնարար գրուած էր “Առ
ի Սրբութենէդ ձերմէ ասաւ պահանջել”, կամ նման բան
մը, որ դուրս ինկած է :

զմարդկային դէմ առնուլ բանին ի կուսէն. եւ այս
ինձ այլ ոչ ինչ երեւի՝ քան թէ ասել զոմն մարդ
առնուլ: Զի ամենայն մարդ յորմէ հետէ ձեւանայ
յարգանդի՝ յայնմհետէ իմացեալ լինի դէմ. քանզի
այսպէս [եւ] ոչ այլ ինչ գիտեմ զդէմն քան թէ
զոմն մարդ: Արդ թէպէտ եւ Տեառն մերոյ Յիսուսի
Քրիստոսի ոչ ուրանամ մարդկայնովս երեւել մարդ-
կան դիմաւ, այլ քանզի փոխանակ սերման զԲանն
ասեմ ժամանել յարգանդ կուսին, ըստ այնմ մտաց՝
մի ասեմ զդէմն: Իսկ մի բնութիւն յետ շարադրու-
թեանցն՝ ոչ զոք ի Հարցն գիտեմ խոստովանիլ: Զի
թէ ոչ տեսանէի՝ զբոլոր խնդրեալսն հակառակ հարցն՝
ամենայն ուրեք համբուրէի զառ ձեզն ձայնակցու-
թիւն. այլ զի ամենայնիւ տեսանեմ զձեզ փութա-
ցողս առանց հերձուածոյ ատեցման սուրբ Ժողո-
վոցն: Զի՞նչ եւս այլ շատ խօսեցայց. մանաւանդ
թէ ի վերն երեսական բարժանմանս, որ քան զՆես-
տորին եւս ահագին թուի. յոյժ զարմանամ նո-
րայն¹: Եւ այսոքիկ մերն առ նա, եւ նորայն առ
մեզ գրեցելոցն բանք²:

¹ “Զի՞նչ եւս այլ շատ խօսեցայց . . .” նախագասու-
թիւնը, բայց մանաւանդ այս “յոյժ զարմանամ նորայն,”
խօսքը խնդրական է՝ թէ մաս է կաթուղիկոսին նամակին
թէ ոչ:

² Հոս կը լիննայ մեզի համար կարեւոր կտորը: Յա-
ջորդով կը սկսի խոսքով կաթուղիկոսին այս վերջին նամա-
կին ընդդիմաբանել մանրամասն, եւ այս է ամբողջ գրու-
թեան Ա. Մասին նիւթը:

Դ.

Գ Ի Բ Բ Հ Ե Բ Չ Ո Ի Ա Ծ Ո Յ

Այն մտադրութեան եւ հետաքրքրութեան՝ որով ընդունուեցաւ Խոսրովկայ անուամբ գրութիւնը, արժանի չեղաւ Միաբանի հրատարակած երրորդ փոքրիկ գործքը, որ ըստ ինքեան ամէնէն աւելի հետաքրքրական պէտք էր ըլլալ գիտնոց թէ իւր բովանդակութեամբն եւ թէ իւր հեղինակին պատճառաւ։ Այս գրքոյն էր «Գիրք Հերձուածոց»¹ անուամբ համառօտ ցուցակ մը բաղմաթիւ մնորութեանց որ քրիստոնէական առաջին դարուց մէջ յերեւան եկած են։ Այսպիսի գրքոյն մը պէտք էր գտնէ քննուիլ թէ ինչ աստիճանի հնութիւն եւ պատմական արժէք ունի, եւ եթէ հնար է՝ որ հեղինակի գործն է։ Ընդհակառակն ամենօրեայ թերթի մը մէջ, զոր յիշէն աւելորդ կը համարինք, արտունջ լսուեցաւ որ Էջմիածնայ մամուլը հերետիկոսաց անուամբք եւ պատմութեամբք զբաղիլ սկսեւ է։ Եթէ քիչ մ'աւելի ուշադրութիւն դարձուէր այս «Գիրք Հերձուածոց» գրութեան, այսպիսի մեղադրութիւն մ'աւելորդ կ'ըլլար։ Թողլով իսկ գրութեան պատմական յարգը մէկդի, գրքոյն այնպիսի Ս. Հօր մը գործն է, զոր նաեւ հայ եկեղեցին յարգած է միշտ, եւ իւր յարգանքն յայտնած՝ անոր բաղմաթիւ գրութիւնքը թարգմանելով հայ լեզուաւ։ — գրքոյնիս հեղին-

¹ «Գիրք Հերձուածոց», հրտ. Միաբան. (արտատպ. «Արարատ», ամսագրից) Վաղարշապատ, տպ. Էջմ. 1892։ 8⁰ Բ + 22 էջ։ Գինն է՝ 50 կ.։

նակն է Ս. Եպիփան՝ գրնէ առաջին եւ մեծագոյն մասին: Յաջորդ մեր քանի մը դիտողութեամբ պիտի ջանանք թարգմանութեանս ունեցած ներքին արժէքը լուսարանել:

Միաբանի հրատարակած գործքը ճշմարտութեամբ հատած ունի կամ այսչափ թուով հերեսութեանց համառօտ պատմութիւնն է: Մեր քննութիւնը պիտի ցուցնէ որ գրութիւնն այս ձեւին մէջ՝ անձահ խառնուրդ է եւ անշուշտ այլեւայլ գրչակաց արդիւնք, եւ թէ բուն հիմնական մասը՝ Ս. Եպիփանսու գործքն՝ են միայն ՀԸ հատուածք:

Այս գործքը միայն մէկ ձեռագրի մէջ գտած կ'ըսէ Միաբան, այն է Էջմիածնի Գրատան Թ. 2005¹ ձեռագրի մէջ, որ շատ նոր ձեռագիր մըն է, եւ գրուած է Վ. Պօլիս 1621ին Սահակ անուն գրչէն, «պարզ եւ գեղեցիկ նոսրգրով, սակայն սաստիկ շատ սղաղրութեամբ եւ պատիւներով»: Միաբան կը յաւելու ալ թէ «Մեր Մատենադարանի մի քանի ձեռագրում գտնուած Որդան-Էն-Նիւրճ-Քուչ կամ Բան Նիւրճ-Քուչ կոչուած գրութիւնները, որչափով որ մեզի յայտնի են, կամ բոլորովին տարբեր բաներ են եւ կամ նոյն այս մեր հրատարակածի շնչին եւ սխալաշատ պատառիկներ:»

¹ Այս Թ. 2005 Մայր-Յուցակի մէջ (էջ 210—211) «Տօմարի մեկնութիւն Յակովբ վարդապետի Ղրիմեցւոյ» է, ուր կան ուրիշ շատ կտորներ, բայց Հերձուածողաց նկատմամբ բան մը չէ նշանակուած. բայց աստի այս «ութածալ նոսրգիր գրեալ ի թղթի», ձեռագրին համար կ'ըսուի թէ «չունի գիշատակարան, իսկ Միաբան կը գնէ յիշատակարան մ'այն ձեռագրէն» ուստի հանած է «Գիրք Հերձուածոցն», որ է այս. «Թվին կենարարին. ՌՈՒԼ. եւ ի հայոց թվին. Ռ.Շ. գրեցաւ ի քաղաքն ի Ստամբուլ, ձեռամբ յոգնամեզ Սահակի:», կամ Միաբան վերադառնալով նշանակած է ձեռագրի թիւը եւ կամ Մայր-Յուցակի մէջ մոռցուած են յիշուիլ այս ամէնը: Կրնայինք կարծել որ 2006 ձեռագրին է Միաբանի յիշածը, բայց գրիչն ու ժամանակն չեն համադրի մասին չուտով աւելի մանրամասն գրելու, խոստումն ըրած է, անշուշտ պիտի պարզէ այս կէտը:

Սակայն եւ այնպէս չենք կարծեր որ Լճմիածնի հազարաւոր ձեռագրաց մէջ չգտնուին այս գործքիս շատ մը օրինակներ. վասն զի այնպէս հազուադիւս չէ այս գրութիւնս: Թերեւս՝ օրինակի ազագու՝ ուրիշ գործք չըլլայ Մայր-Յուդակի Թ. 2006 ձեռագրի “Բովանդակ անուանք հերձուածողաց” վերնագրով գործքը:¹ Ճիշդ սոյն գործքը կը գտնենք նաեւ Մեր Մատենադարանի 56Ա² ձեռագրին մէջ՝ դժբախտաբար նոյնպէս ազաւաղ եւ սխալաշատ: Նման գրութիւն մ’ալ արդէն լոյս տեսաւ, եւ այն՝ մօտերս շարաթաթերթի մը մէջ.³ անշուշտ վերջինս Միաբանի յիշած “Ուրբանութիւն հերձուածոց” եւն հատուածիկներուն կարգէն է:

Մեր 56Ա ձեռագիրը 1745—6ին գրուած Ոսկեփորիկ մըն է՝ հաւաքածոյ այլեւայլ գրութեանց, ուր կան ի մէջ այլոց Բարոյախօս, Առակք, Քարոզք, Խրատք Իմաստասիրաց, Կանոնք Ազգականութեան, Պատմութիւն Մակարայ միայնակեցի եւն եւն: Չեռագիրը նոր թղթի վրայ՝ կէսը նոսրգիր եւ միւս կէսը մաքուր եւ մեծ բոլորգիր գրութեամբ, բաղմութիւ գատարկ, յաւելուածոյ եւ պակաս թղթերով գրութիւն մըն է. (թուղթք 332, մեծութիւն՝ 21, 5×15, 5 սնդ. տողք 21—24.) եւ գրուած Ալեքսիանոս անուն գրչէն⁴, եւ շատ մ’անձանց ձեռքն անցած, ինչպէս այլեւայլ յիշա-

¹ Թիւ 2006 “ութածալ նօսրգիր գրեալ ի թղթի ի Զուդայ առ ոսն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն յԵրեմիայ քահանայէ ի թուին հայոց Ռիթ(=1600.) ուր կայ ի մէջ այլոց “բ. Բովանդակ անուանք հերձուածողաց”, վերնագրով գրութիւն մը:

² Թ. 56Ա, ա, թղ. 72b — 83a:

³ Հմմտ. “Փռնջ”, շարաթաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1892, Թիւ 2294: Հրատարակիչն է Տ. Ա. Պ. ի Կեսարիա:

⁴ Թղ. 4b “Գիրք որ կոչի ոսկեփորիկ արարեալ սրբոց վարդապետաց . . . գրեալ եղեւ ի թվականութեան որ է սկիզբն մատենիս. ՌՃՂԳին (= 1745). սկիզբն եղեւ. ՌՃՂԵին. (= 1746) կարողութեամբն կենարարին աւարտեցաւ . . . յիշեցէք զանարժան ծրօղս հոգ եւ մոխիր ալեքսան էրեցս Եւ ծնողքն իմ՝ զաւետիսն եւ սառան”, եւն: Հմմտ. նաեւ թղ. 310a:

տակագրութիւնք եւ կնիքներ կը ցուցնեն¹։ Մեզի համար այժմ կարեւոր կտորն, որ Հերձուածոց պատմութիւնն է, կը յաջորդէ Առակաց։ Հատուածիկները բաժնուած չեն իրարմէ թուահամարով կամ այլ կերպով, բայց ամէն հատուածին առաջին տառը կարմրագիր է, եւ ամէնէն յառաջ ալ խեղճ զարդագիր մը կայ։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, մեր ձեռագրին այս մասին մէջ բաւական մեծ թերի մաս մը կայ։

Միաբան իւր հրատարակութեան Յառաջաբանին մէջ դուշակած էր արդէն որ “գրուածքն երեւում է թարգմանական,” եւ աւելի յառաջ երթալով՝ թէ “սա ուղղակի կամ անուղղակի հայպէս է “նէնայ Ս. Եպիփանուս Կիպրացու գլուխգործոց Panariumի կամ Հերձուածոց գրքի հետ.” եւ դարձեալ որովհետեւ Ս. Եպիփանուս այն գործքը շատ ընդարձակ բան է, կը հետեւցնէ որ մերն “աւելի համապատասխանում է Ս. Եպիփանուս միւրիշ երկասիրութեան՝ Anacéphaléosին, որը Panariumի համառօտութիւնն է։” Այս ենթագրութիւնքն արդէն հաստատուն հիման վրայ են. եւ եթէ Միաբան քիչ մ'աւելի մտադիր ըլլար Ս. Եպիփանուս գործոց, (— զոր տեսած չ'երեւար, վասն զի իւր տեղեկութիւնը կ'առնու ուրիշ տեղէ մը², —) դժուարին չէր տեսնել որ իւր հրատարակած “Գիրք Հերձուածոցն” ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ճշգրիտ՝ բայց աղաւաղ՝ Լարգմանոսին Ս. Եպիփանուս Հերձուածոց գրոց գլխոյ ցանկին։

Եպիփան, որուն անունը կրող գրութեանց առ մեզ հասած հայ թարգմանութիւնք շատ մեծ

¹ Հմմտ. թղ. 1a, 4a, 5a 222a, 317a, b, 318b, 328b, 329b, 332b: Աւելի մանրամասնութիւնք՝ Ձեռագրաց Յուցակին մէջ։

² Հմմտ. Յաջբ. Ա. Ծ. 1, ուր ի կոչումն կը բերուի Migne, Dictionnaire de Patrologie.

Թուով են¹, եւ որոնց ոչ սակաւ մասը միայն հայերէն կայ ցայժմ², Արեւելեան Ս. Հարց նշանաւորներէն է, եւ ծնած է ի Յուդայաստան՝ Ելեւթերոպոլեայ մօտ Բեսսանդուկ գիւղը՝ 310ին Յ. Ք. Կիպրոսի Սաղամինայի (Կոստանդիայի) հայրապետ ընտրուած 367ին եւ մեռած 403ին, երբ Կ. Պոլսէն ուր Ս. Ոսկեբերանի խնդրոյն համար դացած էր, կը դառնար: Իւր կենսագրութիւնը³ յայտնի է եկեղեցական պատմութեան հետամտից, մանաւանդ իւր շատ մը վիճամարքն՝ զոր ունեցաւ Երուսաղէմայ Յովհաննէս հայրապետին (— յորում իւր կողմն ելաւ Ս. Հերոնիմոս, —) եւ Ոսկեբերանի հետ, զոր հօս կրկնել աւելորդ կը համարինք: Բայ ի յունարէնէ՝ տեղեակ էր երբայական, ասորի, եգիպտական եւ մասամբ նաեւ լատին լեզուաց, եւ այս է իւր գրոց բազմակողմանիութեան պատճառներէն մին: Եպիփանու ըստմութիւ գործոց մէջ⁴, որոնց վրայ մանրամասն ուսումնասիրութիւնք եղած են շատ անգամ⁵, երկու գործք ի մասնաւորի նշանաւոր են,

¹ Հմմտ. առ ժամն «Մատենադարան Թարգմ. նախնեաց», Վէնեա. 1889, էջ 401—418:

² Այսպէս՝ մեր Մատ. Թ. 49Գ ձեռագրին շատ կտորները, թէեւ մեծ մաս մ'ալ անվաւեր է անշուշտ:

³ Սրբոյն կենսագրութիւնը գրած է՝ թէեւ քիչ մը գրուցախառն՝ իւր Յովհաննէս աշակերտը: Հմմտ. Migne, Patrol. Series Gr. XLI, p. 115—152: Համառօտ բայց հետաքրքրական կենսագրութիւն մ'ալ նոյն Յովհաննիսի անուամբ կայ հայ թարգմանութեամբ. (տես Ձեռ. մեր Մատ. Թ. 56 Ը, ա, էջ 1—9:

⁴ Եպիփանու գործոց առաջին տպագրութիւնն եղաւ ի Պաղէլ 1544, ապա շատ սնգամ ի Փարիզ: Լատգոյններէն է Epiphani... Opera omnia (յոյն-լատին), ed. Petavii, Paris. 1622, եւ editio nova, Coloniae 1682, Tom. I, pp. 1138 եւ II, pp. 394, երրորդ անգամ՝ Rom. 1743. — Լատգոյնն է Migne, Patrol. Cursus Completus. Ser. Gr. t. XLI—XLIII. Միայն յոյն բնագիրը՝ G. Dindorf, Epiph. Op. Lipsiae 1853—63, t. I—VIII. Երկու գլուխ-գործոցները միայն v. Ohler, Op. Berolin. 1855. Հմմտ. Gallandius, IX եւն:

⁵ Հմմտ. Migneի Prolegomena. Petavii Animadversiones in S. Epiphani Panarium, ed. Ohler, Berol. 1861. D. Gervais, l'hist. de la vie de S. Epiphane,

որոնք կապ ունին նաեւ մեր խնդրոյն հետ: Երկու քահանայից եւ պատմիչիւիացի աշխարհականի մը խնդրանօք գրեց նախ Եպիփան 374ին Յ. Ք. իւր «Ἰσχυροτάτος» ($\alpha\gamma\chi\rho\omega\tau\acute{o}\varsigma$ = Ancoratus) գործը,¹ որ կ'աւարտի գեղեցիկ հանգանակաւ մը, այսինքն՝ անով, զոր հայ եկեղեցին կը գործածէ ցայսօր, որուն ցայժմ միտ չէր դրուած²: Սոյն այս գրութիւնը կարդալով Կարքեդոնի, Բերեայ եւ Կղեսուրի կողմերէ երկու վանահայրք՝ Ակակ եւ Պաւղոս՝ նամակաւ³ խնդրեցին Եպիփանէն որ աւելի մանրամասն գրէ հերձուածոց վրայ: Այս խնդրանաց արդիւնքն եղաւ Եպիփանու զլուխ-գործիցն, որ սովորաբար «Ընդդէմ 2. Հերձուածոց» կը կոչուի բայց նաեւ «Պանարիոն» կամ «Տուփ դեղոց» ($\Pi\alpha\nu\acute{\alpha}\rho\iota\omicron\varsigma$, εἴς τ' οὖν Κυβώτιος)⁴, ինչպէս կը մեկնէ ինքն իսկ հեղինակը⁵: Այս հսկայ գրութիւնն, որ պատմութիւն է հերձուածողաց եւ հերքումն անոնց վարդապետութեանց եւ ուր յիշուած են նաեւ հեթանոսական եւ հրէական աղանդք, բաժնուած է երեք գրոց, որոնց առաջինն ունի երեք մաս, եւ երկու վերջինք՝ երկ'երկու, ամբողջը՝ եօթը մաս:

1738. Daucin, hist. de la vie etc. Paris 1720. Lipsius, Zur Quellenkritik des Epiphanius, Wien 1865. Հմմտ. նաեւ Tillemont, X, XLI եւն եւն:

¹ Migne, XLII, p. 12—236. Petav. II, p. (ed. Colon.) 1—125. Նոյնը հրատարակեց նաեւ Amerbach, Augsburg, 1548, եւ C. Thomasius: Institutiones theol. ant. Patr. Romae 1769, Vol. II. Գերմ. թրգմ. Wolfsgruber, Kempt. 1880 եւն եւն:

² Տես Հ. Յովսէփ Վ. Պաթրճեան, Հանգանակ Հաւատոյ որով վարի Հայ. եկեղեցի, քննութիւն եւն: Վիեննա, ապ. Մխիթ. 1891:

³ Migne, XLIII. Petav. I, եւն:

⁴ Migne, XLI (p. 173—1290) եւ XLII p. (9—831.) Petav. (ed Colon.) I, 1—1108 եւն:

⁵ Սովորաբար կը կոչուի նաեւ պարզապէս «Ընդդէմ Հերձուածոց», (= Κατὰ αἰρέσεων = Adversus [LXXX] haereses.)

⁶ Ի սկզբան թղթոյն առ Ակակ եւ Համառօտման. (Հմմտ. Petav. II, p. 126 B.)

Գրքին սկիզբը Եպիփան գրած է պատասխան՝ մը Ա-
կակայ եւ Պաւղոսի թղթին, որուն մէջ կը գնէ իւր
ամբողջ գրոց ծրագիրը կամ հերձուածոց անուանքն
այն կարգաւ եւ բաժանմամբ՝ որով պիտի խօսի
գրութեան մէջ:

Ճշգիւ այս նամակին մէջ կը սկսի այն կտորը,
որուն հայերէն թարգմանութիւնը հրատարակեց
Միաբան “Գիրք Հերձուածոց” անուամբ. վասն զի
Եպիփան իւրաքանչիւր գրոց եւ մասանց սկիզբը
ցանկ մը գրած է անոնց մէջ բովանդակելի առար-
կայից: Սակայն այս ցանկն այնչափ բնդարձակ է,
որ համառօտ պատմութիւն մ’եղած է հերձուա-
ծոց. եւ ահա այս ցանկին Երբեմնեւ-Երբեմնեւ է Միա-
բանի հրատարակածը, զոր կրնանք այսպէս գէտ
առ գէտ գնել:

“Գիրք Հերձուածոց”		Եպիփան Ընդդէմ Հերձուածոց	
Հատուածք՝ Ա—ԺԹ		Ցանկ Ա Գրոց Ա. Մասին:	²
” Ի—ԼԱ	”	” Բ ”	³
” ԼԲ—ԽԳ	”	” Գ ”	⁴
” ԽԵ—ԿԲ	”	” Բ Գրոց Ա Մասին:	⁵
” ԿԳ—ԿԷ	”	” Բ ”	⁶
” ԿԸ—ՀԳ	”	” Գ Գրոց Ա Մասին:	⁷
” ՀԵ—ՀԸ(2)	”	” Բ ”	⁸

Եպիփան իւր այս գրութեան համառօտութիւն մ’ալ յօրինած է, զոր “Համառօտումն”

¹ Migne, XLI, p. 159—172 D եւն:

² Migne, XLI, p. 166C—172D, ապա Adv. Haer. Lib. I, Tom. I (p. 173—280).

³ Անդ, p. 281—284, ապա Lib. I, Tom. II (p. 285—577).

⁴ Անդ, p. 577—581, ապա Lib. I, Tom. III (p. 581—845).

⁵ Անդ, p. 845—850, ապա Lib. II, Tom. I, (p. 850—1290).

⁶ Migne, XLII, p. 9—11, ապա Lib. II, Tom. II, (p. 11—355).

⁷ Անդ, p. 355—357, ապա Lib. III, Tom. I, (p. 339—639).

⁸ Անդ, p. 639—640, ապա Lib. III, Tom. II, (p. 641—834):

(*Ἀνακεφαλαίωσις* — *Anacephalaiosis*) կոչած է իրաւամբը: ¹ Բայց Եպիփանոս այս Համառօտութիւնն յօրինած է շատ անգամ բառ առ բառ օրինակելով իւր զրոյց կտորներն: Ասով եղած է որ այն Յաննէր, զոր բնագիր բոինք Միաբանի հրատարակածին, բառ առ բառ դրուած է կրկին անգամ Համառօտման մէջ. այնպէս որ եթէ սկզբան եւ վերջին մասին կտորները մէկդի հանենք, կրնանք մեր “Գիրք Հերձուածոցն” թարգմանութիւն բսել Եպիփանոս Համառօտման: ²

Այժմ խնդիրն այն է թէ հայ թարգմանիչն ուղղակի “Գիրք Հերձուածոցն” գիտամբ այս ձեւով թարգմանած է — ընտրելով Եպիփանոս միայն ջանէլը, — թէ զըջադրաց արդիւնքն է այն, որոնք Եպիփանոս սոյն գործքին ամբողջական հայերէն թարգմանութենէն քաղելով յանկր՝ այս ձեւի վերածած բլլան: Վերջին պատահականութիւնն ալ այնչափ խախուտ չէ. վասն զի՝ օրինակի աղագաւ՝ մեր այս “Գիրք Հերձուածոցն”ի վերնագիրն անգամ խնդրոյ նիւթ է: Լաւ միտ գնելով կը տեսնուի որ սոյն վերնագիրն չէ բուն վերնագիր, այլ Եպիփանոս գրքին մէկ խօսքն է, զոր կ'երեւայ թէ գրիչ մ'առած բրած է վերնագիր: Միաբան կը խոստովանի որ “Գիրք Հերձուածոցն” տիտղոսը չկայ Էջմիածնի ձեռագրին (— ինչպէս եւ ոչ ալ մեր ձեռագրին —) մէջ, այլ երկուքն ալ տիտղոս գրած են սա խօսքը. “Հերձուածոցք երեւելիք այսչափ են եւ այսոքիկ զոր սերմանեաց սատանայի մարդիկ, (զոր կարգաւ ասեմք):” Արդ կը տեսնենք որ այս խօսքը Եպիփանոս գրքին մէկ պարզ նախադասութիւնն է, որով կը հետեւի

¹ Հմմտ. Migne, XLII, p. 834—846. Petav. II, p. 126—157:

² Այնպէս որ մեր “Գիրք Հերձուածոցն”ի կտորը կը գտնենք կրկին անգամ ի Migne, անդ. p. 839 C ff. Petav. II, p. 130C—150B. Գերմանացին Wolfsgruber զՀամառօտումն (ուստի եւ մեր “Գիրք Հերձուածոցն”) թարգմանած է գերմաներէն. (Kempt. 1880.)

Թէ Հայ գրիչը զայն վերնագիրը բեր է՝ չօրինակել-
լով նախորդները: Ահա Եպիփանի ամբողջ խօսքը:

Epiph. AB¹

(Հայ. Թարգմ.)

Αὕτη ἡ ἀνακεφαλαίω-
σις, καὶ ἐπιγραφὴ τῆς πά-
σης κατὰ τῶν² ὀρθοῶντα
αἰρέσεων πραγματείας, καὶ
μιας³ τῆς ὑπὲρ ἀληθείας ἀ-
πολογίας, τουτέστι⁴ τῆς μό-
νης Καθολικῆς Ἐκκλησίας,
ἐν τρισὶ μὲν βιβλίοις ὑποκει-
μένη συντεταγμένως⁵, ἐπὶ
δὲ⁶ τόμοις διαρρηθῆσα. Ποιη-
σόμεθα δὲ πάλιν ἀνακεφα-
λαίωσιν ἑτέραν⁷ τοῦ πρώτου
τόμου τοῦ πρώτου βιβλίου
τοῦ κατὰ τῶν εἰκοσιν αἰρέ-
σεων διαλαμβάνοντες. Πρῶ-
τον μὲν γὰρ⁸ αἱ τῶν
αἰρέσεων πασῶν μητέ-
ρες⁹, καὶ πρωτότυποι
ὀνομασίαι, ἐξ ὧν ἅλλαι¹⁰

“Այս ինչ է Համա-
ռօտումն եւ վերնագիր բո-
վանդակ գործոյս ընդդէմ
2. Հերձուածոց եւ միակ
Հատագովութեան վասն
ճշմարտութեան այսինքն
միոյն կաթուղիկէ Եկեղե-
ցւոյ, յերիս գիրս կարգեալ՝
յեւթն մասունս (Հատորս)
բաժանեալ: Կարգեմք առ-
տէն զայլ իմն Համառօ-
տումն առաջնոյ մասին ա-
ռաջին գրոց յորում են
հերձուածք ի: Քանզի նախ
ամենայն հերձուածոց մարտ-
նախնին անսանձալութիւնք,
յորոց այլքն յառաջ եկին, այ-
նքն. Նախ քարթարեմսսք”
եւն: (= “Հերձուածոցը

¹ Այսուհետեւ Համառօտութեան Համար հետեւեալ նշանները պիտի գործածենք: B=Եպիփանու “Համառօ-
տումն”, (Anacephalaisis) ըստ Հրատարակութեան Պետաւի-
նոսի (Colon. 1682). — A=Եպիփանու Ընդդէմ Հերձուածոց
(Panarium) ըստ նոյն Հրատարակութեան: — Է=Էջմիածնի
Թ. 2005 ձեռագիրն (ըստ Հրատ. Մխարանի): — 56Ա=2ե-
ռագիր մեր Մատ. Թիւ 56 Ա ա, Թղ. 72b—83a.

² A չուրի տօն.

³ A: միա.

⁴ A: τουτέστι τῆς καθολικῆς καὶ ὀρθοδόξου Ἐκ-
κλησίας.

⁵ A: ὑποκειμένοις συντεταγμένη.

⁶ A: ἐν ἐπὶ κτλ.

⁷ A այլապէ. τὰ δὲ ἔνεστιν ἀνακεφαλαίωσις πρώ-
του τόμου τοῦ πρώτου βιβλίου, τοῦ κατὰ τῶν εἰκοσι
αἰρέσεων ἐλέγχον οὕτω.

⁸ A չուրի γὰρ.

⁹ A: μητέρες τε καὶ πρωτότυποι καὶ ὀνομασίαι.

¹⁰ A: ἐξ ὧν μητέρες πάντα αἱ ἅλλαι ἐφύησαν.

ἔφυσαν, αὖται εἰσι.
Βαρβαρισμὸς γὰρ.

երեւելիք այսչափ են եւ այստքիկ, զոր սերմանեաց սատանայի մարդիկ, զոր կարգաւ ասեմք:»)

Յայտնապէս կը տեսնուի ուրեմն որ Հայոյն վերնագրութիւնն մասն է Եպիփանու գրքին, ուստի կրնայ ըսուիլ որ մեր «Գիրք Հերձուածոց» պակաս է: Նոյն հետեւութիւնը կրնանք հանել ԹԹ հատուածին վերջը գտնուած սա կղզիացեալ նախագատութենէն. «Այս քսան հերձուածք յԱդամայ մինչեւ ի Քրիստոս», որ ուրիշ տեղ չի կրկնուիր: Այս ալ նաւարեկութենէ պրծած պատասիկ մըն է², մի միակը՝ որ պահուած է հայ թարգմանութեան մէջ, մինչդեռ յոյն բնագրին մէջ ամէն գրքի ու մասի սկիզբն եւ վերջը նման սկզբնաւորութիւնք եւ վերջաբանք կան. կրնանք ուրեմն ըսել որ գրիչը միւսներն աւելորդ համարած է օրինակել: — Հասմ'ալ ունի միայն 56Ա, երբ ամբողջ գրութեան վերջը կը յաւելու³, թէ «Այսոքիկ հերձուածօղքս են թուով⁴ ԾԾԷ», որ թարգմանութիւն է յունին⁵, բայց ԾԾԷ եղած է թիւը փոխանակ 2 թուին:

Թէեւ այսու կրնայ ըսուիլ թէ հաւանական եղաւ որ Եպիփանու ամբողջ գործքը կար թարգմանուած հայերէն, բայց ի հարկէ այլուստ ալ պէտք է ստուգութիւն խնդրել այս ենթադրութեան:

¹ Α: καὶ εἰσὶν αὗται προῶται τέσσαρες. Πρώτη, Βαρβαρισμὸς γὰρ.

² Հմմտ. AB (Petav. II, p. 134 եւն) Οὗτος [Α: ὁ] προῶτος τόμος, περιέχων κατὰ πασῶν τῶν εἰκοσι τοῦτων αἰρέσεων γὰρ.

³ 56 Ա. ԹՂ. 83a. Է չունի զայս:

⁴ 56 Ա. «Թգով».

⁵ Հմմտ. AB (Petav. I, p. 994 եւ II, p. 150) Αὕτη . . . καὶ τέλος τῶν τριῶν βιβλίων, ὁμοῦ δὲ αἱ πᾶσαι αἰρέσεις π' γὰρ. (Այս ինչ է . . . եւ կատարած երեց գրոց, եւ են հերձուածք 2 եւն:) Հայ գրիչը հարկաւ ԾԾԷ պիտի գրէր՝ գտնելով իւր օրինակին մէջ միւս յաւելեալ մասերն ալ:

Հ. Գարեգին¹ կը յիշէ ի միջի այլոց Եպիփանուս
այսպիսի մէկ գործքն ալ. «Հոլովմունք շար աղան-
դոց հերձուածողաց, որք ի սկզբանէ աշխարհի սեր-
մանեցան ընդ ժամանակս ժամանակս, որ ի հե-
թանոսաց եւ որ ի կարծիս քրիստոնէութեան ազգի
ազգի խաւարային շառաւելք վերաբուսեալք հա-
կառակ եկեղեցւոյ Քրիստոսի. զոր կարգեաց սքան-
չելիս այս Եպիփան զպատճառս եւ զարմատս եւ
զժամանակս իւրաքանչիւր, ի գիրսն իւր որ անուա-
նեալ կոչի Ունի-կորոս, այսինքն՝ Հռոմոց Գիրս,
զոր Պարտենիաց Եպիփան կարդան:» Հ. Գարեգին
կը յաւելու թէ ուրիշ ձեռագիրք «Բացատրու-
թիւն բանից 2. հերձուածողաց» վերնագիրը կը
կրեն: Խնդրոյ տակ չէ այսուհետեւ թէ Եպիփանուս
Panarium կար հայերէն թարգմանուած, — զոր
կը յիշէ նաեւ Այրիվանեցի իւր ժամանակագրու-
թեան 3-րդ տարւոյն տակ, գրելով² «Աստ Աստուա-
ծաբանն, Բարսեղ, Նիւսացին, Եպիփան՝ որ յայտ-
նեաց զաղանդս մինչեւ ի Քրիստոս, եւ ի Քրիստոսէ
մինչեւ յինքն.» — սակայն քիչ մ'աւելի տեղե-
կութիւն այս կտորիս վրայ բաղձալի էր, եթէ ձե-
ռագիր մ'աչքի առջեւ ունէր Հ. Գարեգին: Աւան-
դի կարելի է որ հոս Եպիփանուս երկու գլուխ-գոր-
ծոյնալ («Խորոխեալ» եւ «Ընդդէմ Հերձուածոց») ի
միասին հասկրցուին: Մէկ կողմանէ յայտնապէս
կ'ըսուի որ Եպիփանուս այն գրութեան մէջ բոլոր
հերձուածողաց մանրամասն պատմութիւնը կայ, —
եւ այս է «Ընդդէմ 2 հերձուածոց» գրութիւնը,
զոր յայտնապէս ալ կը յիշեն այլ ձեռագիրք՝
«Բացատրութիւն բանից 2 հերձուածողաց» գրե-
լով. — միւս կողմանէ կ'ըսուի թէ այն գիրքը «Ու-
նի-կորոս» կը կոչուէր, որ յայտնապէս Ἀγρυποῦτος =

¹ Մատ. Թրգմ. Նախն. տպ. վէճեա. 1889, էջ 418:

² Մխիթար Այրիվանեցի, տպ. Պետր. 1867, էջ 61:

Հ. Գարեգին (անդ) յիշած է այս խօսքն առանց մատենա-
գրին անուան, այլ ըսի «Յիշատակագիր մը կ'ըսէ, ըսելով:

Ancoratus անուան աղաւաղութիւն կ'երեւայ: Հայոց քով Եպիփանու «Հաւատոց Գիրքը», զոր նաեւ «Պարունակաց Գիրքը» եւ «Պարունակասոս» կը կոչեն, շատ սիրելի է¹, եւ զոր յաճախ կը յիշեն մեր եկեղեցական գրիչք եւ նաեւ այլք, այսպէս Մագիստրոս², նոյնպէս պատմագիրք, այսպէս ի մասնաւորի Ասողիկ³, որ Գրատիանոսի ժամանակի իբրեւ գլխաւոր գէպք զայն միայն գիտէ՝ թէ «Եպիփան Եպիսկոպոս Կիպրացւոց զՊարունակասոս գրեաց⁴», թէեւ քիչ չեն յիշուիր նաեւ Եպիփանու այլ գրութիւնք, ի մասնաւորի Սաղմոսաց Մեկնութիւնը⁵, եւն: Անշուշտ նաեւ այս Հերձուածոց գրոց պատմական նկարագիրն եղած է պատճառ որ Եպիփան իբրեւ պատմագիր կը յիշուի առ Արծրունւոյ⁶, Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ, եւ Անեցւոյ⁷

¹ Այս դրբէն հաստուած մ'ալ կը յիշէ Հ. Գարեգին (անդ, էջ 416) այս վերնագրով՝ «Երանելւոյն Եպիփանու Կիպրացւոյ ի Հաւատոց Գրոց (այլ օր. ի Պարունակաց գրոց) վասն յարութեան մեռելոց», — Հմմտ. Զեռ. Էջմիածն. թ. 920, (Մայր Յուցակ. էջ 109), ճժա:

² Հմմտ. Զեռ. մեր Մատ. 50, էջ 15 (Թղ. Ա առ Կաթուղիկոս Ասորոց) «Զհոյս հերձուածողաց . . . որք մինչեւ ցաւուրս երանելւոյն Եպիփանու, զորս յիւրում սրբազան մատենին յիշատակէ, զորս Պարունակասոս անուանեն»,

³ Հմմտ. Ասողիկ, տպ. Պետր. 1885, էջ 214 «Եւ դարձեալ նոյն Եպիփանի Պարունակասոս ասէ . . .», Անդ, էջ 223 «Եւ սրբոյն Եպիփանու ի Պարունակասոս ասացեալ է . . .»,

⁴ Անդ, Բ, զ, էջ 139:

⁵ Հմմտ. Ասողիկ, անդ Գ, իա, էջ 213, 229 եւն: Կիրակոս, տպ. Վենետ. 1865, խԸ, էջ 188, խԹ, 19 (զոր կը գտնենք նոյնպէս Յակովբայ Եպիսկոպոսի գրութեան մէջ՝ Զեռ. Վատիկ. թ. 3, Ծ, [Թղ. 461] եւն եւն:

⁶ Թովմայ Արծրունի, տպ. Պետր. 1887, Ա, բ, էջ 19. «Յետ այնորիկ ի բազմանալ որդւոց մարդկան՝ յերկս մասունս եւ զերկիր բաժանեալ, ըստ ասացելում Հերոգոտեայն, զոր ասէ մի ըստ միոջէ մեծն Եպիփանոս:», Բայց շատ կարելի է որ խորենացւոյ դրբէն (Ա, զ.) փոխառութիւն ըլլայ այս կտորը:

⁷ Մխիթար Անեցի, տպ. Պետր. 1879, էջ 15 կը յիշուին պատմագիրք «Ափրիկանոս, Անդրեաս, Եպիփան, Սոկրատ, Տատիանոս», — Նոյն ցուցակը կը գտնենք Մխիթ. Այրիվանեցւոյ քով, որ «Պատմագիրք ի սկզբանէ», վերնագրին տակ (լէ, էջ 37) կը յիշէ ի մէջ այլոց. «Յովսէպոս որ է Կայիափայ. Երոնոս. Եւսերի. Սոկրատ մեծ եւ փոքր.

եւն, կամ թերեւս այս անուանակոչութեան պատճառն է Եպիփանու անուամբ հայ ձեռագրաց մէջ գտնուած նահապետաց զրուցախառն պատմութիւնը¹. Գոնէ վերջնոյս մէջ կը գտնենք Ուխտանիսի մէկ կոչումը:² Ասով յայտնի եղաւ միանգամայն թէ Եպիփանու անուամբ գտնուած հայ թարգմանութիւնք բաւական հին են. անշուշտ բաւական մաս մ'ալ Ստեփանոսի Սիւնեցւոյ թարգմանութիւնն է: Գոնէ կ'աւանդուի թէ Ստեփանոս Սիւրղի «Պարապմանց» եւ «Գանձուց» եւ Ս. Աթանասի գործոց հետ նաեւ Եպիփանու գործքերն բերաւ ի հայրենիս իւր հետը:³ Աւելի հնագոյն ժամանակներէն Խորենացի իւր Պատմութեան մէջ յայտնապէս կոչում կ'ընէ Եպիփանու գործքերէն գրելով.⁴ «Քանզի եւ որ ի Սիպրացւոյ Կոստանդեայ եպիսկոպոս Եպիփանիոս ի Հերյոն-աթոցն Յանդիման-Ռեան, յորժամ ճշմարիտ եւ արդարադատ զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, եւ վասն ջնջելոյ որդւոցն Իսրայէլի զեւթն ազգսն, ասէ այսպէս եթէ Արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի. զի ի բաժնի որդւոցն Սե-

ւփրիկանոս. Անդրեաս իմաստասէր. Եպիփան հայրապետ, Գաախանոս, Ղերութնաց» եւն:

¹ Հմմտ. մեր Մատ. 2 եռ. Թ. 49Գ, էջ 9—100 եւն:

² Ուխտանէս, տպ. Էջմ. 1871, Ա. իթ, էջ 44 «ՍԱՊԱՄԱՅ մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի ամբ 5500, իսկ ըստ Հրէիցն մինչեւ ի ծնունդն Քրիստոսի 4000 ամբ. . . . Իսկ ըստ Յունացն Եպիփանու Սիպրացւոյ պարմանի» 5500 ամբ:» Հմմտ. ասոր հետ՝ 49Գ, էջ 116 «Եւ զի հինգ հազար եւ հինգ հարիւր ամ էր յԱգամայ մինչեւ յաւեախս սրբոյ կուսին», եւն:

³ Հմմտ. Ստեփ. Սիւնեաց, Պատմ. տպ. Մոսկ. 1861, Լ. էջ 99 «Գառնէ (Ստեփանոս ի Հռովմ) անդ այլ եւս երիս մատենաս համարանս եւ միախորհուրդս նման առաջնոցն. որք էին Պարապմանց Սիւրղի եւ Գանձուց, եւ միւսն Աթանասի Աղեքսանդրացւոյ, եւ միւսն՝ սրբոյ Եպիփանոս ասացեալ:»

⁴ Խոր. Պատմ. Ա. զ. (տպ. Վենետ. 1843, էջ 16:) Խորենացի Եպիփանու. անուամբ գրութենէ մը կոչումն կ'ընէ նաեւ «Առ Սահակ Արծրունի», թղթին մէջ. (Խոր. Մատենագրութիւնք, տպ. 1843, էջ 288) եւն:

մայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, բռնութեամբ Քամ ի վերայ եկեալ յափշտակեաց: Իսկ Աստուած իրաւունս պահեալ զերդման ուխտին, վրէժ հատուցանէ ազգին Քամայ, ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւն Սեմայ:», Հ. Գարեգին¹ Խորենացւոյ այս խօսքին համար կ'ըսէ թէ փոխառեալ ըլլայ Եպիփանու «Յաղագս Մեղքիսեդեկի գալոյն» կտորէն, որ վերոյիշեալ նահապետաց պատմութեան մասն է: Արդեամբք ալ ճիշդ նոյն խորհրդածութիւնը կը գտնենք այս տեղ ալ²: Բայց Խորենացի յայտնապէս կ'ըսէ թէ «ի Հերյո-ածոցն Յանդիման-իւն» գտած է այն խօսքը. եւ այնտեղ նոյնը կը գտնենք, եւ այն՝ շատ աւելի նման բացատրութեամբք³: — Խնդիր չկայ ուրեմն

¹ Մատ. եւն., էջ 403:

² Հմմտ. Չեռ. մեր Մատ. 49Դ, էջ 89 «Եռարժին արար Նոյ զաշխարհս ամենայն յարեւելից մինչեւ ի մուտս արեւու ըստ հասարակածի արեգականն, եւ ետ անդրանկանն իւրոյ Սեմայ զմիջափայրս արարածոց: ... Եւ ի բազմանալն երից ազգացն՝ Սեմայ, Քամայ եւ Յարեթայ: ... Ներքովժ սկայ որդի Քուշայ սկայի յազգէն Քամայ նախանձեալ ընդ բազմանալն որդւոցն Սեմայ, եւ նենգութեամբ յափշտակեալ եհան ի ձեռաց նոցա զհայրենի բնակութիւնն, եւ զամենայն աշխարհն Պաղեստին, եւ բնակեցոյց անդ քսան ազգ յորդոցն Քամայ, եւ զորդիսն Սեմայ եւ զամենայն աղգատոհմն նորա որ էին յամենայն աշխարհին ժառանգաւորք, հալածանօք հրդեհեալ եհան անտի մինչեւ յարդարն Արարհամ:»,

³ Հերձ. Գիրք Բ. Մասն Բ, հոմ. 2Դ. (ed. Petav. 1, p. 703—704.) «Իբրեւ այսպէս բաժանեցան վիճակք, կոչեցեալ Նոյի զերեսին որդիս ի մի՝ հաստատէր նոցա երդմամբ չանկանել ի բաժին եղբօրն եւ յափշտակել զեղբօրն: Իսկ Քանան որդի Քամայ ցանկացեալ այլոց աշխարհաց՝ դիմեաց յաշխարհն Պաղեստին եւ կալաւ զայն, եւ կոչեցաւ երկիրն Քանան, զի ի նմա բնակեցաւ՝ թողեալ զիւր վիճակն, քանզի ջերմագին թուէր: Եւ նստեալ յերկրին Սեթայ, որ այժմ՝ Յուդայաստան կոչի, ծնաւ զորդիս զայսորիկ՝ զԱմօլը: ... Իսկ յաւուրս Նասոնի տոհմապետի եւ ի ժամանակս Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ առին յետս որդիք Սեմայ զաշխարհն իւրեանց, եւ այն ոչ եթէ անիրաւութիւն ինչ էր, այլ արդարադատութիւն: Արդ պարիսպք երկրովի ինքնին անկան: Զի արդարութիւն խնդրեաց զվրէժ անիրաւութեանն» եւն:

որ Խորենացի տեսած է Հերձուածոց գիրքը, եւ թերեւս հայերէն Բարձրմանութեամբ. զոնէ Խորենացւոյ ուրիշ շատ գրոց կոչմանը գիտենք այսօր որ հայ թարգմանութիւնքը կ'անարկեն: Թողլով այս խնդիրն առ այժմ, երկու բան կրնանք հաստատ դնել: Նախ մեր «Գիրք Հերձուածոցն» — նկատելով միայն իւր ներքին հանգամանքները — ստուգիւ չէ քաղուածոյք Եպիփանու հայերէն այնպիսի թարգմանութենէ մ'որ այսչափ հին ըլլայ, այսինքն Ե զարու գործ: Ս'եր յաջորդ գիտողութեանց մէջ բոտ բաւականի պիտի տեսնենք թէ ինչ խեղճ է «Գիրք Հերձուածոցն» թարգմանչին գիտցածն ու կրցածը: — Բայց ստոյգ է նաեւ երկրորդ՝ որ — եթէ նաեւ չընդունուի թէ Ե զարու հայ թարգմանութիւն մը կար, — մեր «Գիրք Հերձուածոցն» ինչ քանի մասնական թարգմանութիւն մ'եղած է Ե զարու, — եւ այն՝ ինչ գեղեցիկ թարգմանութիւն, — նոյն ինչ Եղիշայ չեամբ: Ս'կնտութիւնն այս է որ Եպիփանու ճիշդ այս կտորներէն բաւական բան մը Բարձրմանութեամբ Ե Եղիկ բառաւ բաւ եւ իւր գրոց մէջ առած. — միայն սոյն կտորներու գիրքն այլալլած է: Եղիկայ այս թարգմանութիւնը պէտք ենք ուստի մեր «Գիրք Հերձուածոցն» ինչ իբր առջին հայերէն խմբագրութեանը համարիլ:

Քիչ գիրք կայ որ այսպէս կրնան անգամ թարգմանուած գտնենք մեր նախնիքներէն, եւ այն՝ մին Եղիկայ նման աննման գրչէ մը, եւ միւսն՝ գծբախտաբար շատ խեղճ թարգմանչէ: Փոքր մասի մ'իսկ համեմատութիւնը կը ցուցնէ երկու թարգմանչաց թարգմանական ճարտարութեան՝ բայց մանաւանդ լեզուի նկատմամբ եղած վիհը: Եղիկայ թարգմանածը մեր «Գիրք Հերձուածոցին» առաջին մասն է, այսինքն Եղիկայ Գ գրոց Գ եւ Ե հաստուածները թարգմանութիւն են Եպիփանու «Ընդգէմ Հերձուածոց» Ե գրոց Ե Սասին Կանգնեմէն մէկ մեծ

մասին¹ որ կը սկսի Հեթանոսութեան նկատմամբ եղած հատուածէն մինչեւ Եպիկուրեանց հատածը: Ասել Մարկիոնի կտորը թարգմանած է Եղնիկ եւ իւր գրութեան մէջ առած²:

Եղնկայ այս փոխառութիւնը յերեւան հանեց նախ Մեծ. Հ. Յովհաննէս Վ. Թորոսեան, իւր «Եղնիկ եւ իւր երկասիրութիւնն» անուն հետաքրքրական յօդուածոց մէջ,³ ուր նաեւ կը գտնենք այս կտորները գրուած դէմ առ դէմ՝ հայերէն եւ լատիներէն թարգմանութեամբ Եպիփանու գործքին, այն կարգաւ՝ որով տպուած կը գտնենք Եղնկայ մէջ: Միտ դնելով կը տեսնուի որ Եղնկայ նոյն գրոց Գ եւ Ե կտորները ~~պէղափոխած են~~ ինչպէս բնագորին համեմատութիւնը կը ցուցնէ, եւ կան նշաններ՝ թէ մասեր ալ կրնան գրչաց անհոգութեամբ գուրս ինկած ըլլալ, այսպէս մանաւանդ սկիզբը: Թէեւ թերեւս այլուր կը յուսանք ինչպէս այս փոխառութեան նոյնպէս Եղնկայ Գ-ն փոխառեալ մասերուն վրայ խօսիլ, սակայն անհրաժեշտ կը համարինք այս մասերը դնել հոս, որով պիտի տեսնենք մէկ կողմանէ Եղնկայ թարգմանութեան բնագորին հետ ունեցած աղերսը եւ միւս կողմանէ մեր այս «Գիրք Հերձուածոց»ին հետ ինչ բնագրաբնական կապ ունենալը: Եղնկայ կտորները զետեղուած են ըստ յոյն բնագորին եւ տարբերութիւնքը նշանակուած: Այնպիսի մասեր որոնք այժմու Եղնկայ մէջ գուրս ինկած են՝ ի հարկէ մեծաւ մասամբ գրչաց անմտադրութեան եւ կամ երկարժամանա-

¹ Հմմտ. Եղնիկ, տպ. Վ Ենեա. 1826, էջ 206—208 եւ 204—206, դարձեալ՝ էջ 296—297 = A: Epist. ad. Acacium etc. եւ B: (Anaceph.) ed. Petav. I սկիզբն եւ II, p 130D—132D եւ I, p 230 C եւ II, p 141 D:

² Այժմ մեր խնդրէն գուրս է այն՝ թէ Եղնիկ այս կտորները միայն թարգմանած էր՝ թէ քաղուածոյք են ասոնք աւելի լիակատար թարգմանութենէ մը:

³ Հմմտ. մանաւանդ Բազմալիւ, 1889, էջ 315—317 եւ 386:

կեայ հնութեան պատճառաւ, կրկին գրինք հայ բնագրին մէջ, բայց զանազանելու համար ձեռագրաց ընթերցուածէն՝ գրինք ուրիշ տառերով եւ այն միշտ անկիւնաւոր [] փակագծի մէջ առած: Յոյն B եւ A բնագրաց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնք այն առեն միայն նշանակուած են, երբ այն տարբերութիւնք հայ բնագրին համար կարեւորութիւն ունին:

(Եզրիփան)

(Եզնիկ)

Ἑλληνισμός, ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σεροῦχ ἐνάρο-
ξάμενος, διὰ τοι τῆς εἰδω-
λοατρίας. Καὶ ὥς ἐστοίχουν
τὸ τηνικαῦτα ἕκαστος κατὰ
τινα δεισودαιμονίαν, ἐπὶ τὸ
μᾶλλον πολιτικώτερον, καὶ
ἐπὶ ἔθνη καὶ θεσμούς, εἰδώ-
λων μὲν τοῖ γε ἐναρξάμενα
τάττεσθαι τὰ τῶν ἀνθρώπων
γένη, οἷς τότε στοιχήσαντες
ἐθεοποιούν. Διὰ μὲν χρο-
μάτων διαγράφοντες τὴν
ἀρχήν, καὶ ἀπεικονίζοντες
τοὺς πάλαι παρ' αὐτοῖς τετι-
μημένους, ἢ τυράννους, ἢ
γόητας, ἢ τινὰς τί θρόσαν-
τας ἐν τῷ βίῳ, μνήμης τι

“Բայց՝ հեթանոսութեան սկիզբն ի Սերուքայ ժամանակաց անտի եղել. [2-րդի սկիզբն իւրոն պաշտօն: Է- քանդի ասեայն ոք յայն- ժամ անտի է-էք պաշտօնմք վարէր, յառաւել էնչ քաղա- քայն խորքն է- ի անդրո- թիւնն է- յօրէնն իւրոյ խոր- քեւն էին մարդիւնն ազգ, զորն է- ըստ խորքի տառնաւն խաւն:] Ձի որ լաւ որ եկեալ յաշխարհ մեռանէր, վասն յիշատակի քաջութեանն զպատկերն երանգօք ի նկարու հանէին՝ եւ անտի ուսեալ տխմարաց՝ տակաւ ի պաշտօն առնոյին:”

¹ Արդէն այս “Բայց”, կը ցուցընէ որ պակաս է հոս սկիզբը, ուր անշուշտ Եզրիփանու Բարբարոսութեան վրայ գրածը թարգմանուած էր:

² Այս կտորը չկայ այժմու Եզնիկայ մէջ, ինչպէս նաեւ յաջորդ այն կտորներն՝ զոր նոսր տառերով եւ փակագծի մէջ կը նշանակենք:

³ Եզնիկ քիչ մը համառօտած է այս նախադասու- թիւնն, որ ըստ յոյն բնագրին էր այսպէս “Եւ զորս ի պատուի ունէին, կամ՝ զընտանոսս կամ՝ զկախարդս որ ար- ժանի ինչ յիշատակաց ի կեանս գործեցին, եւ զկորովիս եւ զուժեղս մարմնով, զնոսին երանգօք ի նկարու հանէին”, եւն:

⁴ Այս նախադասութեան համապատասխանող մը չկայ հոս տեղ յոյն բնագրին մէջ: Թերեւս յաջորդ (“քան- զի զնախահարս”, եւն) կտորէն՝ որ չկայ այժմու Եզնիկայ մէջ, մնացորդ մըն է:

δοκοῦν ἄξιον, δι' ἄλλης τε, ἢ σωμάτων εὐρωστίας. "Επειτα δὲ ἀπὸ τῶν χορόνων τοῦ Θάρῥα τοῦ πατρὸς Ἀβραάμ, καὶ δι' ἀγαλμάτων αὐτὴν τὴν πλάνην τῆς εἰδωλολατρίας εἰσηγησάμενοι, τοὺς ἑαυτῶν προπάτορας δι' ἀπεικονισμῶν τετιμηκότες, καὶ τοὺς πρὸ αὐτῶν τετελευτηκότας τεχνησάμενοι, ἐκ κεραμεικῆς ἐπιστήμης τὸ πρῶτον, ἔπειτα δὲ ἐκάστης τέχνης μιμησάμενης, οἰκοδόμοι μὲν λίθον ξέσαντες ἄργυροκόποι δὲ, καὶ χρυσοκόμοι διὰ τῆς ἰδίας ὕλης τεκτονάμενοι, οὕτω καὶ τέκτονες καὶ οἱ καθεξῆς. Αἰγύπτιοι δὲ ὁμοῦ, καὶ Βαβυλώνιοι, καὶ Φοῦγες, καὶ Φοίνικες ταυτησὶ τῆς θρησκείας πρῶτοι εἰσηγηταὶ γεγονάσιν, ἀγαματοποιίας τε καὶ μυστηρίων ἅφ' ὧν τὰ πλεῖστα εἰς Ἑλληνας μετηνέχθη ἀπὸ τῆς Κέκροπος ἡλικίας¹ καὶ κα-

"Էլ կոոց եւ գրօշերոց հանգամանք առ թարայիւ հարբն Արրահամու² [Հրամ.] [Հրամիւն զհաւանհարս իւրեանց պարսկերօքն պարսկեցին, եւ զորս յարաւ իւրեանն եին՝ յօրէնեալ իարգեցին նախ առ իւրեարէ բարսկեան.] եւ անտի իւրաքանչիւր որ իւրով արուեստիւ զնոյն գրօշէր.⁴ Դարբինն՝ դարբնութեամբ, հիւսնն հիւսնութեամբ, արծաթագործն եւ պղնձագործ եւ քարակոփ եւ բրուտ իւրաքանչիւր արուեստիւ: Էլ անտի կարգեալ հասանէր յէգիպտացիս եւ ի Բաբելոնացիս եւ ի Փռիւգացիս եւ Փիւնիկեցիս գործ գրօշագործութեան եւ խորհուրդք նորին. եւ ապա ի Հելլէնս, ծոր են Յոյնք, առ կեկրուպեաւ. եւ եւս յետոյ առ աւել աստիք առ կռոնաւն եւ Բէաւ եւ Գիաւ եւ Ապողոնիւ եւ առ այլովք

¹ В кр. Եւեւու և չորօնօն, զոր չուենն А եւ ? Եզնիկ:

² Այս "գրամն", կամ նման բառ մ'անհրաժեշտ է հոս իմաստին ամբողջութեան համար:

³ Այս ամբողջ կտորը չենք գտներ այժմու Եզնիկայ մէջ, բայց նախնաբար բլաւու էր անշուշտ. վասն զի յաջորդ խօսքը ("եւ անտի իւրաքանչիւր" եւն) անկապ կը մնայ առանց այս մասին:

⁴ Այս մասին մէջ Եզնիկ քիչ մը չըջեր է խօսքին մասերուն դիրքը. այսպէս ամենէն վերջ մնացած են "հարսկեւ բրուտ", (վերջինս այս տեղ չի յիշուիր յունին մէջ), մինչ յոյնը նախ կ'ըսէ "քարակոփք (բուն)՝ "ճարտարապետք") զքարինս կոփելով, եւն: Իսկ "դարբինն" դարբնութեամբ, խօսքը չունին AB.

⁵ Այս մեկնութիւնը ("Որ են Յոյնք,") Եզնիկ աւելցուցեր է:

θεξῆς. Μετέπειτα δὲ καὶ ὑστέρον πολὺν, τοὺς περὶ Κορόνον καὶ Πέαν, Μία τε καὶ Ἀπόλλωνα, καὶ τοὺς καθεξῆς θεοὺς ἀναγορεύοντες.

Ἕλληνες δὲ κέκληνται ἀπὸ Ἑλληνός τιμος ἀνδρός τῶν ἐν τῇ Ἑλλάδι κατοικήζοντων¹. Ὡς δὲ ἔτεροί φασιν, ἀπὸ τῆς ἐλαίας τῆς ἐν Ἀθήναις βλαστησάσης. Ἰόνες δὲ τοῦτων ἀρχηγοὶ γηγόνασιν, ὡς ἔχει ἡ ἀξοβεία, ἀπὸ τοῦ Ἰοντάρ, ἐνὸς ἀνδρός τῶν τὸν πύργον οἰκοδομήσαντων, [ὅτε αἱ γλῶσσαι διεμερίσθησαν τῶν πάντων².] Αἱ ἦν αἰτίαι καὶ μέθοδοι πάντες κέκληνται, διὰ τὴν μεμερισμένην φωνήν. Ὑστερον δὲ ὁ Ἑλληνισμός εἰς αἰρέσεις κατέστη κατοικήσας τῷ χρόνῳ φησὶ δὲ Πυθαγορείων, καὶ Στωϊκῶν, καὶ Πλατωνικῶν, καὶ Ἐπικου-

ραγωγῶν, ἡρῶν δὲ ῥωμαίων³.

“Եւ Հելլէնք կոչին Յոնք յառեւ մոջէ, որում Հելլինոս անուն էր յԱրագացոյ աշխարհին. բայց այլք ասեն եթէ ի ձիթենւոյն որ յԱթէնս բուսաւ իւրովի. ³վասն զի ձիթենի յունարէն էլէս կոչի: Բայց Յոնք [4 էին նախահար + նոս, որպէս “նէլէլ իշուրէր պարտնէն,] ի Յաւանայ որ էր մի յառաջնորդաց աշտարակագործութեանն. վասն որոյ Սերւշ ամենեքին կոչին յաղագս բարբառոյն բաժանելոյ. 5բանդի բաժանումն յունարէն լէւհէս կոչի: — ⁶Այլ եղեն բազում կրօնք փրիսոփայից [հէլանոսայ], [7այ-

¹ В јавле. Каѣ тѣн проговоруѣи тѣ хѣога па-
регламѣну [парехомѣну], гѣр јуѣн А ел бѣнѣлѣ:

² Այս փաղաղեալն ունի А, գր շունին В եւ
бѣнѣлѣ:

³ Այս մեկնու թիւնն Եգնիայ յաւելուածն է ի Հարկէ:

⁴ Այս բառերը գտնու իյնալով այժմու Եգնիայ մէջ
անյարիւր խօսք մ'երած է “Բայց Յոնք ի Յաւանայ, որ...:

⁵ Այս պարզարանու թիւնն ալ Եգնիայ յաւելուածն
է, ինչպէս նախընթացն, որոնք անհրաժեշտ էին անյունա-
դէտ հայ ընթերցողին բմբռնելի ընելու համար խնդիրը:

⁶ Այս կտորը նշանաւոր է անով՝ որ սոյն խօսքը հոս
չենք գտներ Եգնիայ մէջ, այլ փոխադրուած ուրիշ տեղ
մը (Գ. հաճ. Գ, էջ 204, 3) “Եւ գայս ոչ ամենեքին այս-
պէս ասեն: Ալ էն Բաշմէ կրօն + իշուրէր...:” Այս ալ՝
ինչպէս այլ տեղեր՝ կը ցուցնէ որ Եգնիայ ձեռագրաց
թղթերն տեղափոխուած եւ ասով հատածները յետեւաւաջ
գրուած ու շփոթուած են:

⁷ Այս մեծ կտորը պակաս է Եգնիայ քով. բայց
թերեւս նոյն իսկ ինքն Եգնիկ համառօտած է, վասն
զի յաջորդ խօսքը (“Եւ առաջին կրօնք” եւն) ասոր հետ չի

ὕλην¹ καὶ εἶδος, καὶ τὸν κόσμον γεννητὸν καὶ φθαρτὸν ὑπάρχον, τὴν ψυχὴν δὲ ἀγέννητον, καὶ ἀθάνατον, καὶ θείαν. Εἶναι δὲ αὐτῆς τρία μέρη, λογικόν, θυμικόν, ἐπιθυμητικόν. Τὰς δὲ γυναῖκας κοινὰς τοῖς πᾶσι γίνεσθαι, καὶ μηδένα μίαν ἔχειν γαμετήν ἰδίαν, ἄλλα τοὺς θέλοντας ταῖς βουλομέναις συνεῖναι. Μεταγγισμὸν δὲ ὠσαύτως ψυχῶν εἰς σώματα διάφορα, ἄχρὶ κνωδάλων. Ὁμοῦ δὲ καὶ θεοὺς ἐκ τοῦ ἑνὸς πολλοὺς ἐδογματίσαε.

Στοιχοῖ σῶμα τὸ πᾶν δογματίζοντες, καὶ τὸν αἰσθητὸν τοῦτον κόσμον θεὸν νομίζοντες. Τινὲς δὲ ἐκ τῆς τοῦ πυρὸς οὐσίας τὴν φύσιν ἔχειν αὐτὸν ἀπεφῆναντο². Καὶ τὸν μὲν θεὸν νοῦν ὀρίζουσι [B: δογματίζουσι], καὶ ὥς ψυχὴν παντὸς τοῦ

տուած եւ հիւղ եւ իդոս, [3 որ առաջին՝ նիւթ է եւ երկրորդն՝ առանձինն ինչ ուրուք.] եւ զաշխարհս արարած եւ եղծանելի, եւ զշունչ՝ 4 անարար եւ անմահ եւ աստուածական. որոյ երեք մասուէք են՝ բանական, ցանական եւ ցանկական: Եւ զկանայս հասարակաց ամենեցուն համարել, եւ մի ումեք մի կին առանձինն ունել. այլ զոր արքն կամիցին եւ կանայքն ախորժիցեն, այնց ընդ այնս իննել: Եւ փոփոխմունս շնչոց յայլեւայլ մարմինս մինչեւ ցճճիս եւ ցսողունս անգամ: Միանգամայն եւ աստուածս բազումս ի միոջէ ելեալ սահմանէ:

«Իսկ Սոքրատեսն մարմին զամենայն ինչ եղին, եւ զերեւելի աշխարհս աստուած համարին: Իսկ ոմանք ի հրոյ էութենէ համարին ունել սմա զընութիւն: Եւ աստուած զմիտս սահմանեցին, իբրեւ թէ շունչ ամենայնի իցէ տա-

¹ Καὶ ὕλην միայն B ունի = Եզնիկ:

² Փոխանակ ἀπεφῆναντο կը գտնենք ի B: ὀρίζουσι.

³ Հետաքրքրական է այս կտորը՝ զոր Եզնիկ աւելցուցեր է մեկնելու համար նախ «զհիւղն», (ὕλη), զոր «նիւթ», կը թարգմանէ եւ «էրուք» (εἶδος = «տեսակ»), զոր «առանձինն-ինչ-ուրուք» ասութեամբ կը մեկնէ, թերեւս ἴδιος, այսինքն «յատուկ», կարգալով: Նաեւ քիչ մը վերջը Պիւթագորեականց համար ըսածը թէ «ժողովն» կը սորվեցընեն, գրուած է իբր թարգմանութիւն μονάςի, այսինքն = monade, զոր այժմ «մենատարր», կը թարգմանենք:

⁴ Այս երկու «արարած», եւ «անարար» բառերու միտ գնելու է, փասն զի այժմու յոյնը «ծնեալ», եւ «անձին», կ'ըսէ (γεννητὸν, ἀγέννητον.)

δίκαιον καὶ φαῦλον, εἶναι τε τὴν καιρὴν διαθήκην ἀλλοτριάν τῆς παλαιάς, καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ λαλήσαντος. Ἀνάστασιν σαρκὸς ἀθετεῖ. Ἰ Βάπτισμα δίδωσιν οὐ μόνον ἐν, ἀλλὰ καὶ [δύο καὶ] ¹ τρία μετὰ τὸ παραπεσεῖν. Ὑπὲρ δὲ τῶν τεθνεώτων κατηχουμένων ἄλλοι παρ' αὐτοῖς βαπτίζονται. Ἀδεῶς δὲ καὶ γυναιξὶν ἐπιτρέπει δηθὲν λουτρον διδόναι.

առաջ, ուսուցանէ զբարւոյ եւ զբարգարոյ եւ զշարէ: Եւ զնոր կտակարանս օտարոտի համարի ի հնոյն. եւ յայնմանէ, որ ի նմայն խօսէր, զյարութիւն մարմնոյ արհամարհէ: Եւ մկրտութիւն ոչ մի միայն տայ, այլ եւ երես յետ յանցանելոյ. եւ փոխանակ երախայից մեռելոց՝ այլոցստիպէ առնուլ կնիք: Եւ այնչափ յանդգնեալ՝ մինչեւ կանանց հրամայէ մկրտութիւն տալ, ² զոր ոչ որ իշխեաց յայլոց աղանդոցն առնել. ոչ կնիք կրկին եւ երեքկին տալ, եւ ոչ զկանայս առ քահանայս ունել: և

Այս համեմատութեան վրայ ուրիշ դիտողութիւն յաւելուլ աւելորդ է: Ընթերցողը պայծառ կը տեսնէ հոս Եզնկայ թարգմանութեան ոճն ու լեզուն իւր յատուկ բացատրութեամբք քանի մը դիտնական ասութեանց, եւ միւս կողմանէ նաեւ Եզնկայ այժմու հայ բնագրին կրած աղաւաղութիւնը: Եզնկայ առաւելութիւնքն այն ատեն մանաւանդ յերեւան կու գան, երբ համեմատենք զայն երկրորդ թարգմանութեան հետ, կամ այն գործքին՝ զոր «Գիրք Հերձուածոց» կոչեցինք: Արդեամբք ալ յաջորդ տողերը պիտի ցուցնեն՝ թէ ինչ խեղճ բան է այն՝ ամենայն հանգամանօք:

Առնունք նոյն իսկ առաջին տողը եւ կը տեսնենք որ այս թարգմանն Եպիփանուս Բարբարիսմոս (= բարբարոսութիւն) բառը թարգմանուած «բարբարիսմոս» ուստի յունական իսմոս (=

¹ B միայն կը յաւելուլ καὶ δύο, զոր չունին A եւ Եզնիկ. բայց Եզնիկ քիչ մ'ետքը «ոչ կնիք կրկին եւ երեքկին տալ», գրելով կը ցուցնէ որ այսպիսի բան մը կարգացեր էր:

² Այս վերջին մասերը չկան յունին մէջ:

ութիւն) մասնիկն իբրեւ պարզ վերջաւորութիւն
ածականաց՝ յոգնակի կազմելով (= «բարբարոս»:)»
Այսպէս կը գտնենք «Սկիւթիսմոս» (Σχυθισμός,
սկիւթականութիւն.) «Հելէնիսմոս» (Ἑλληνισ-
μός, հելէնականութիւն,) զոր Եզնիկ միշտ «հե-
թանոսութիւն» կը թարգմանէ, զոր այլուր ալ կը
գտնենք. «Յուդայիսմոս» (Ἰουδαϊσμός, Յուդայա-
կանութիւն) եւն¹: — Յաճախ կը տեսնենք նոյն-
պէս հերձուածոց անուանց շարքին մէջ այնպիսի
անուանք, որ բոլորովին անյարմար կերպով յունա-
րէն բառերու ընդօրինակութիւնք են: Քիչ զար-
մանք չէ օրինակի աղագաւ Հերձուածողաց անուանց
մէջ տեսնել «Արտիստիկէ»², որ է յունական Ἀρχον-
τιχαί (իշխանականք, ἀρχός = իշխան) բառն յունա-
րէնի ածականաց յոգնակի վերջաւորութեամբ կամ
ձեւով: Այսպէս յունական հոլովմանց ձեւով օրի-
նակուած են նաեւ «Անկիլիկէ»³ = Ἀγγελοι (Հրեշ-
տակականք.) «Ադոստոլիկէ»⁴ = Ἀποστολικοί (Ա-
ռաքելականք) եւ նմաններ: Ասոնց կարգէն են դար-
ձեալ «Հեթարիանոսք»⁵ = Ἡμιαρείοι (կէս-Ա-
րիանոսք), ուստի յունարէն ἡμι . . . (= կէս) պա-
հելով ճշդիւ եւ միւս կէտը հայացընելով: Յիշենք
դարձեալ «Պնէմատոմոս»⁶ Πνευματομάχοι,
որ է ամենէն սովորական ու ծանօթ «Հոգեմարտք»
աղանդի անունը. դարձեալ «Մարիամիտ»⁷ =
Μαριανῖτοι (Մարիամեանք), ուստի յունարէնի
վերջաւորութեամբ: Բայց ամենէն նորանշանն է
«Անդիդիսմարիտ»⁸ անունը, այսինքն՝ Ἀντιδι-

¹ Հմմտ. հոմ. Ա-Դ, Միաբ. էջ 1:

² Հոմ. ԼԸ, 1. (Միաբան՝ ԼԶ, էջ 6:)

³ Հոմ. ԾԸ, 1. (Միաբ. ԾԷ, էջ 10:)

⁴ Հոմ. ԾԹ, 1. (Միաբ. ԾԸ, էջ 10:)

⁵ ՀԱ, 1. (Հ.) — փակագծեալք կը ցուցընեն Միա-
բանի հրատարակութեան հատուածոց թիւը:

⁶ ՀԲ, 1. (ՀԱ:)

⁷ ՀԷ, 1: Այսպէս են նաեւ «Դեմիւրիտ», = Δε-
μοιοῦται, «Ասողիւնարիտ» = Ἀπολλιναρῖται, եւն եւն:

⁸ Հոմ. ՀԶ, 1: Ինչպէս այս՝ նոյնպէս միւս կոչմանց

χομαριανῖται, որ է “Դիմամարտք Մարիամու՝” ինչպէս կը մեկնէ ինքն իսկ թարգմանիչը: Աերջպէս այս կարգի թարգմանութեան պսակ մըն է Եպիփանու Պաւղոսի թղթերէն բրած մէկ կոչումը, որ թարգմանուած է. “Ասան նոցա Պաւղոս բարբառեցաւ Ո՛չ բարբարիսմոսք, ո՛չ սկիւթիսմոսք եւ յուգայիսմոսք, այլ ամենայն ի Քրիստոս:”¹ Յիշենք որ այս խօսքն Պաւղոսի այն սովորական խօսքն է (Վողոս. Գ. 11) թէ “Ուր ո՛չ հրէայ եւ ո՛չ հեթանոս, թլփատութիւն կամ անթլփատութիւն, խո-ժ-դո-ժ, իհ-մացի, ծառայ, աղատ, այլ ամենայն եւ յամենայնի Քրիստոս.” — ի՛նչ տարբերութիւն թարգմանութեան եւ լեզուի: Թէեւ Եպիփան այս կոչումը բառացի չէ բրած², սակայն հայր բերանացի գիտէր սոյն կոչման հայերէնը, եւ անկէ միայն առած աւելցուցած է վերջին մասը՝ “այլ ամենայն ի Քրիստոս”, զոր Եպիփան չունի հոս:

Այս ամէն յոռութիւնք կամայական էին, այսինքն՝ թարգմանչին քմահաճոյից նոսրանշան ծնունդք: Սակայն եթէ խոր զննենք՝ կը գտնենք շատ անհեթեթութիւնք ալ որ ականայ են, այսինքն՝ թարգմանչին սխալ հասկնալովն, յունարէն նման բառերը շփոթելով եւն յառաջ եկած: Ասոնց մէջ երբեմն նաեւ շատ հետաքրքրական շփո-

մէջ՝ մենք ուղղադրեալ հայ ընթերցումը կը գնենք՝ առանց այստեղ ձեռագրաց աղծատանքները նշանակելու, զոր յետոյ մի առ մի պիտի գնենք իրենց տեղը:

¹ Հմմտ. Միաբան. էջ 1 (Դ. 1) Այս կոչումն ճիշդ այն կտորն է զոր վերը (Թ. 10, էջ 295, ծն. 1) յիշեցինք թէ միայն A ունի, եւ B եւ Եգնիկ չունին:

² Եպիփան կ'ըսէ. Σαφῶς γὰρ περὶ τούτων τῶν τεσσάρων αἰρέσεων ὁ Ἀπόστολος ἐπιτεμὼν ἔφη· Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὐ Βάρβαρος, οὐ Σκύθης, οὐχ Ἑλλήν, οὐκ Ἰουδαῖος, ἀλλὰ καινὴ κτίσις. (Բարւոք ասէ Առաքեալ վասն Դ. հերձուածոցն առ հասարակ եթէ Ի Քրիստոս Յիսուս ոչ խռոժդուժ է եւ ոչ սկիւթացի, ոչ հեթանոս եւ ոչ հրէայ, այլ նոր արարած:) Այս վերջին “այլ նոր արարած,” չէ թարգմանած հայն, այլ փոխեր է “այլ ամենայն ի Քրիստոս,” ինչպէս իրեն ծանօթ էր:

Թուօթիւններ կան: Այսպէս Եպիփանէանց համար կ'ըսէ մեր Թարգմանը թէ «զաշխարհս ինքնեղ եւ ոչ յԱստուծոյ եւ զտեսակս անհատս, եւ քարեպաշտութիւնն զուտեղն եւ զըմպել» կ'ուսուցանեն: Մեկնութիւնն այս է որ Եպիփան գրած է «τέλος εἶναι εὐδαιμονίας τὴν ἡδονήν...», «զոր Եզնիկ' ինչպէս տեսանք, «վախճան լուսնի» (= Երջանիկութիւն) զցանկութիւն սահմանեցին» կը թարգմանէ: Իսկ մեր Թարգմանիչը εὐδαιμονία (յաջողութիւն, երջանկութիւն) բառին իմաստը շփոթեր է եւ «բարեպաշտութիւն» գրեր: — Շատ նշանաւոր է Թարգմանչին Սիմոնացոց համար գրելը² թէ Սիմոն մոգ «կին մի Լուսնի անուանեալ շրջեցուցանէր եւ իւրն անուն Արեգայն դնէր եւ յԱրեգայն նկամել ետ պատկեր երկուցն ի պաշտօն:» Այս շատ կողմանէ հետաքրքրական կտորը կը մեկնուի, եթէ դիտենք յոյն բնագիրը, որ է Εἰχόνα δὲ ἑαυτοῦ καὶ τῆς σὺν αὐτῷ πόρνης Ἑλένης, ὥσει Διὸς καὶ Ἀθηνᾶς παρεδίδου τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς εἰς προσκύνησιν, այսինքն՝ «զՊատկեր իւր եւ զպոռնկին որ ընդ իւր զՀեղինեայ՝ իբրեւ Դիոսի եւ Արեգայն տայր իւրոց աշակերտաց յերկրպագութիւն:» Ուրեմն մեկնութիւնն այս է որ «Լուսին» կնոջ անհաւատարի անունը ծագած է անկից՝ որ Թարգմանիչը տիջս պօրնիս Ἑλένης (պոռնկին Հեղինեայ) կարգացեր է պօրնի Σελήνη (պոռնիկ Լուսին): Իսկ «յԱթէնս» սխալ Թարգմանութիւն է Ἀθηνᾶ (Աթենաս դիցուհին) շփոթելով Ἀθῆναι (Աթէնք) անուան հետ. վերջապէս «Արեգակն»

5799 ① Հած. Ը, 3: Միտ գրուի որ հոս ալ ἄτομος «անհատ» Թարգմանուած է, ինչպէս յԵզնիկ: Տես վերը 98:

② Հած. Ի, 5: Տես Petav. II, 139 B. — Յայտնի է ուրեմն որ հոս հայր Bի նման բնագիր մ'ունէր առջեւ: Վասն զի այս միայն պօրնիս Ἑλένης կ'ըսէ, որմէ հայր կրնար Σελήνη կարգաւ շփոթմամբ, մինչ Α:պօրնիս ὀνόματι Ἑλένης կը գրէ, որմէ այսպիսի շփոթութիւն մը չէր կրնար ծագիլ:

Թարգմանութիւն է “Դիոս” զից անունն. — եւ այսպէս ծագած է վերոյիշեալ նորանշան նախադասութիւնը: — Մարկոսի աղանդին նկատմամբ կ’ըսուի թէ “Մարկոսս այս փառաբանից էր Աղորբասի:¹” Հոս ակնյայտնի է անյարմարութիւնն, եւ ըստ յունին պիտի ըլլայ “~~αποκαταστασας~~” էր Աղորբասի.” (AB: Κολορβάσου συμφοιτητής.) — ուստի Թարգմանիչը συμφοιτητής (ուսումնակից) բառին տեղ շփոթմամբ կարգացեր է συμφορευτικός (փախստակից): — Ասյիանոսաց համար կ’ըսուի թէ “զԱյէն փառաւորեն. ~~εὐδοκῶν~~ զօրութիւն ունել ասէն նմա²:” Հոս “~~εὐδοκῶν~~” անյաջող եւ նիւթական Թարգմանութիւն է յունարէն ισχυρός (ուժեղ եւն) բառին՝ փոխանակ “~~εὐδοκῶν~~ զօրութիւն . . .” ինչպէս կը տեսնենք համեմատելով բնագիրը: — Պեպուզացիք, կ’ըսէ Եպիփան, կ’ուսուցանեն թէ “Տէրդէ [Վուինտիղեայ] կամ Պրիսկիղեայ յղացեալ ծնաւ զՔրիստոս ի Պեպուզա:³” Այս բողոքովին անհեթեթ խօսքը շփոթութիւն մըն է. վասն զի Եպիփան կ’ըսէ Պեպուզեանց համար այսպէս՝ Καὶ ὁ γὰρ τῆς Κυϊντίλλης, ἣ καὶ Πρισκίλλης Χριστὸν ἐκεῖσε ἐν Πεπούζῃ ἀποκεκαλύφθαι ἐν ἰδέᾳ ἀληθείας μυθολογοῦσι, αἰσινῶν “եւ առասպելաբանեն (Պեպուզացիք) եթէ Քրիստոս ճշմարտութեամբ յայտնեալ (ցուցեալ) իցէ զանձն երբեմն (կնոջն) Վուինտիղեայ կամ Պրիսկիղեայ:” Եթէ համեմատենք զայս եւ հայ Թարգմանութիւնը՝ կը գտնենք անհուն տարբերութիւն, եւ ի մասնաւորի հայոյն “Տէրդէ” անունն անառեղծի կը մնայ: Սակայն քննելով կը տեսնենք որ “Տէրդէ” անիմաստ ընդօրինակութիւն է (καὶ) ὁ γὰρ τῆς յոյն μαρτυρίας, իսկ “ծնաւ զՔրիստոս” յառաջ եկած է յունին “ἵστα”

¹ Հմծ. ԼԲ, 4. (ԼՄ:) Տէս Petav. II, 141 C.

² Հմծ. ԼԶ, 2. (ԼԵ:) Տէս Petav. II, p. 142 V
λέγοντες αὐτὸν τῆς ἰσχυροτέρας δυνάμεως.

³ Հմծ. ԽԷ, 10. (ԽԶ:) Տէս Petav. II, 144 III.

նեւ զանձն» ըսածէն: — Մանիքեցիք, կ'ըսէ, «Բ. էշիանո-թի-նս ասեն՝ չար եւ բարի.» (Հտժ. ԿԳ, 5 = Petav. II, p. 146, II.) Հոս Եպիփան կը գրէ Ἀρχὰς δύο εἰσηγοῦμενοι, πονηράν τε καὶ ἀγαθὴν, այսինքն «Երկուս «էշի-ն» մուծանեն՝ չար եւ բարի:» Յայտնի է ուրեմն որ հայր Ἀρχὴ բառին կրկին նշանակութիւնքը (1. «էշի-ն». 2. էշիանո-թի-ն) հոս շփոթեր է: — Հոգեմարտից ուսումը կը սահմանուի թէ «Ոչ ասեն զնա (զՀոգին) յատուածութենէն անսպառ բղիսումն, այլ ըստ շնորհաց յաջողո-թի-նս ստեղծեալ¹.» մինչդեռ ըստ Եպիփանու այսպէս պէտք էր ըլլալ «այլ . . . վասն նորին իսկ Գործո-նէն-թի-նս ստեղծեալ ասեն:» Որչափ կ'երեւայ հոս Թարգմանիչը փոխանակ κατὰ ἰδίαν ἐνέργειαν (վասն յարո-նի գործունէութեան) տեսած է κατὰ ἡδεῖαν եւն²: — Հոգեմարտից հատածէն ետքը հայր կը դնէ «Մի-ս Արիանոս» հերձուածողաց պատմութիւնը, որ ըստ բնագրին Այեթիանոսաց պատմութիւնն է: ³ Մեկնութիւնը հոս դիւրին է. Թարգմանիչը հոս Ἀρειανοί (Այեթիանոսք) անունը շփոթմամբ կարդացեր է Ἀρειανοί (Արիանոսք,) եւ որպէս զի արդէն յիշուած Արիանոսաց հետ չշփոթուի՝ «Մի-ս Արիանոսք» անունը ստեղծեր է: Այս կարդէն է վերջապէս Որոգինէսի համար ըսելը թէ «Համարիք» էր, այսինքն՝ Մատենագիր, այսպէս ճշգիւ Թարգմանելով յունարէն συνταχτιχὸς (մատենագիր) բառը.⁴ եւ այլ շատ

¹ Հտժ. ՀԲ, 3. (ՀԱ:) Տես Petav. II, p. 148 V.

² Եթէ ուղիղ է մեր ըսածն, այս դէպքիս մէջ հայր Բի նման բնագիր մը տեսած է. վասն զի κατὰ ἰδίαν ἐνέργειαν խօսքին մէջ միայն Բ ունի ἰδίαν բառը, որուն հետ կրնար շփոթուիլ ἡδεῖαν եւն:

³ Հտժ. ՀԳ, 1. (ՀԲ:) Տես Petav. II, p. 148 VI.

⁴ Հտժ. ԿԲ, 2. (ԿԱ:) «Այս Որոգինէս Աղամանդ կոչեցաւ ըստ յառաջագոյն հռչակեալ իմաստութեանն եւ մարբութեանն՝ Համարիք:», Հմմտ. Petav. II, p. 146 XVIII.

նման շփոթութիւններ, սխալ ընթերցմունք եւն։¹
Ասոնց եթէ մի մասն խնդրական ըլլայ եւ մաս մ'ալ
այլազգ կարելի ըլլայ անգամ մեկնել, միշտ կը մնայ
մեծ մաս մը, ինչպէս ցայս վայր ալ տեսանք, որ
կը ցուցընեն մեր թարգմանութեան խեղճութիւնը,
եւ այն՝ այս քանի մը էջ գրութեան մէջ։

Ճիշդ այս յունաբանութեանց քով կը գտնենք
նաեւ հակառակը, այսինքն մինչեւ անգամ այն-

᾽Ωριγενιανοὶ ἄλλοι, τοῦ καὶ Ἀδάμαντος τοῦ Συντακτι-
κοῦ. Սակայն թերեւս կարելի է հայն «Համաբնութիւն», ուղղել
եւ զայն նոյնանշան համարիլ «մատենագիր», բառին։

¹ Այսպէս կը գտնենք նաեւ որ Ապեղիանոսաց հա-
մար կ'ըսուի թէ «Սորա ըստ Մարկիոնի շարադրութեան»,
(տես խօսք. = Petav. II, p. 143 XI.) որ ըստ ինքեան շատ
լաւ կրնայ ըլլալ։ Բայց համեմատելով բնագրին հետ (ὁ
Ἀπελλῆς τὰ ὅμοια Μαρκίῳ καὶ Λουκιανῷ δογματίζει,
κακίζων [Α:κακίζει] τὴν πᾶσαν ποιήσῃ, καὶ τὸν
πεποιηκότα, այսինքն՝ «Ապեղէս նման Մարկիոնի եւ Ղու-
կիանու ուսուցանէ պարսպապէս զամենայն ստեղծուածս
եւ զստեղծիչն»,) կը տեսնենք որ «շարադրութեան», սխալ
մըն է κακίζων ըսուածին, որ բուն «պարսաւեալ»
պէտք էր թարգմանուիլ, բայց կրնար առանց միտ դնելու
իմաստին՝ «շարադրութեան» ալ թարգմանուիլ իբրեւ անհաս
κακός (շար եւն) բառին։ — Մեղքիստեղծեանց համար կ'ը-
սուի թէ «Սորա զՄեղքիստեղծիչ զինքն թէր պատուեն», (ԾԳ,
1, = Petav. II, p. 145 IX) բայց AB չունին «զոմն ծեր»,
որ գուցէ աչքի շփոթութիւն մըն է՝ բնագրին... γεραῖρον-
τες (պատուեալք) կարգաւով γεραῖον (ծեր) եւն. բայց ա-
պահով չէ այս մեկնութիւնը։ — Ըստ հայ թարգմանիչի
Պօղիանոսը «գրքիստոս անկէպէս», կ'ըսեն, մինչդեռ պիտի
ըլլայ թէ «գրքիստոս անկէպէս» կ'ուսուցանեն ասոնք. (ԱԳ,
5 = Petav. II, p. 146 I: Οὗτος ἀνύπαρκτον, τὸν
Χριστὸν ὀλίγον δεῖν διαβεβαιοῦται κτλ.) ուստի յայտնի է
որ հայը ἀνύπαρκτον (անգոյ) բառի տեղ շփոթմամբ տեսեր
է ἀναρχος (անսկիզբն)։ — Կէս-Արիանոսը գրքիստոս «որդի
անուանեն. վասն Բրիճիւսայ, շարադրանաց նորա ի Հայր»,
(ՀԱ, 5 = Petav. II, p. 148 IV.) Բայց այս խօսքն բոլոր-
րովն աղաւաղ ու շփոթ բան է։ Եպիփանի կ'ըսէ «Ἀλλὰ,
φασίν, νῖδον αὐτὸν λέγομεν, διὰ δὲ τὸ μὴ πάθος πρὸ σάψαι
τῷ Πατρὶ διὰ τοῦ γεγεννηκέναι, κτιστὸν αὐτὸν λέγομεν,
այսինքն՝ «Այլ, ասեն, Որդի զնա ասեմք, բայց զի Գ. չարա-
բանք նորա եւ ի Հայրն յիշեցին վասն ծնանելոյն, արարած
զնա ասեմք։, Ուստի այժմու հայ բնագիրն կ'մտնեն է հնոյն,
եւ «վասն Բրիճիւսայ, շարադրանաց նորա ի Հայրն», յոռի
թարգմանութիւն եւն եւն։

պիսի անուանց թարգմանութիւնք որ գտնէ աւելորդ էին: Այսպէս փոխանակ «Պիւթագորեանքն որք եւ Պերիպատիկէանք», ըսելու, (որ սովորական ծանօթ անուն է, եւ ինչպէս կը գտնենք թարգմանում ծնաւ յեզնկայ) մեր թարգմանը կը գրէ «Պիւթագորացիք որք եւ Քնացողէանք»¹ վասն զի այսպէս կը նշանակէ Περικαταχτοι փիլիսոփայից անունը: — Թարգմանիչն ուրիշ շատ տեղեր ալ անուանց քով փոքրիկ մեկնութիւններ յաւելցուցած է հայ ընթերցողին հասկըցընելու համար այն անուանց նշանակութիւնը: Այս փոքր յաւելումները բաւական բազմութիւ են:² Ընդհակառակն կան նաեւ այնպիսի մեկնութիւնք, որ թէեւ չկան այժմու AB բնագրաց մէջ, բայց պէտք էր որ նախնաբար գտնուէին: Անհնար է զատոնք հայ թարգմանչին յաւելուածն համարիլ, վասն զի սեմական լեզուաց հմտութիւն կ'ենթադրեն: Այսպէս «Սամարիթիս» (Σαμαρειτισμός), կ'ըսէ Եպիփան, Պաղեստին եկան եւ «Համրտացիք կոչեցան որ է Պաղեստին»³ «Համրտացի» ասորաձեւ անուն է եւ արդեամբք ալ ՌՄՄ (Սամարիա) անունը ՌՄՄ (պահպանել) արմատէն է: Այս մեկնութիւնը չունին AB, բայց հայն իրմէն յաւելուլ չէր կրնար: —

¹ Հտժ. Ե, 2 = Petav II, p. 132 B.

² Այսպէս օրինակի ազագու Հտժ. Ա «Բարբարիսմոսք» որ ինչին իւրեքն է, — ԺԶ, 2 (= Petav. II, p. 134 B) «Հեմերորապիստէք» որ ասին նորա Պրոքլ. (= Ημεροβαπτισται.) — ԼԵ, 2 (ԼԴ = Petav. II, p. 142 IV) «Ոփիտեանք որ են օփիտացք», (= Ὀφῖται.) — ԼԸ, 2. (ԼԶ.) «Արքունտիկէք» որ ասին ինչեքն է, զոր արդէն չիչեցինք. — ԽԵ, 1 (ԽԴ.) «Ենկրատիստոսք որ ասին խեքն է», (Petav. II, p. 144 I: Εγκραῖται.) — ԽԹ, 2 (ԽԸ.) «Աղոգիստոսք» զորս Անթիոս կոչեմք, (Petav. II, p. 144 V: Ἀλογοί.) — ԾԵ, 2 (ԾԶ.) «Կաթարիանոսք որ կոչին Սաթիս», (Petav. II, p. 145 XIII: Καθαροί.) — Հմմտ. նաեւ (ԾԸ) «Անկեղիկէ, որ թարգմանին Հեքիլէանք», (ԾԹ.) «Կոստողիկէ, որ կոչին Աստիլէանք», եւն եւն:

³ Հտժ. Թ. 3 = Petav. II, p. 133 B.

“Փարիսեցիք ու խնդիրքս ինչպէս է”¹ կ'ըսէ Հայր. այս մեկնութիւնը բարեբախտաբար ունին AB, որով կը հաստատուի այն թէ միւսներն ալ այնպէս գտած էր Հայր. — այսպէս նաեւ “Սաղուկեցւոց մեկնութիւնը իբր “Անշարժութիւն”² իսկ “Նազարացիք” կը մեկնէ Եպիփան³ (AB) իբրեւ “յամառք,” մինչ Հայն “ուխտաւորք” բռած “Նազովրացիք” կարծելով: “Ովսենացւոց” մեկնութիւնը Հայր դուրս թողուցեր է⁴. եւ նմաններ:

Թէեւ Հայերէն բնագրին հատածք՝ սակաւ բացառութեամբ⁵ նոյն կարգաւ եւ նոյնչափ են, որպէս եւ որչափ յոյն բնագրին մէջ կը գտնենք. բայց Հայն շատ աղաւաղած է եւ շատ տեղ ալ թերի, պակասորդ ու համառօտուած, եւ շատ

¹ Հած. ԺԴ. 2: Petav. II, p. 133 D: Φαρισαῖοι, ἐξομνηνόμενοι ἀφωρισμένοι.

² Հած. ԺԵ. “Սաղուկեցիք” որ կոչին Անշարժութիւն. = Petav. II, p. 134 B: Σαδδουκαῖοι, οἱ ἐξομνηνόμενοι δίκαιοι (Արդարագոյնք): Կ'երեւայ թէ Հայն δίκαιοι տեսեր է շփոթմամբ եւ ըստ այսմ “Անշարժութիւն” յօրինած:

³ Հած. ԺԸ “Նազարացիք” որ կոչին Անշարժութիւն, իսկ Եպիփան կ'ըսէ ըստ B (Petav. II, p. 134 C: Νασσαράοι, οἱ ἐξομνηνόμενοι ἀφηνιασταί. (... որ թարգմանին Անշարժութիւն) իսկ A: ... ἀφανισταί (... Կործանելիք) ուստի լոկ տառ մը տարբեր գրուելով ծագած:

⁴ Հմմտ. Petav. II, p. 134 B: Ὁσσηνοί, οἱ δὲ ἰταμώτατοι ἐξομνηνόμενοι. (“Ովսենացիք” որ թարգմանին Լիւբէ:”) Հայր չէ թարգմանած այս մեկնութիւնը. (Հմմտ. ԺԷ:)

⁵ Օրինակի համար ԻՄ հատածը (Մենանդրացիք) Հայերէն ձեռագրաց մէջ կցուած է Ի հատածին եւ անոր մաս եղած. (Հմմտ. Միաբան, Ի, էջ 4, 7:). — ԻՂ հատածին տեղը Հայոյն մէջ կը պակսի Նազովրացւոց վրայ եղած փոքրիկ հատուածը. (Petav. II, p. 140 C), որ անշուշտ դրշաց արգիւնքն է, որ քիչ մը յառաջ յիշուած “Նազարացւոց,” հետ նոյն կարծած, ուստի աւելորդ կրկնութիւն համարած պիտի ըլլան զայս: — Հայերէնին մէջ “Արքունտիկէք,” եւ “Կերգոնիանոսք,” կտորները (ԼԸ, ԼԹ) նախ գրուած են քան Ութիանոսաց հատածը (ԼԷ:). Այս կարգի տեղափոխութիւնը կը վերնայ Խ հատուածէն սկսեալ: — Հայերէնին մէջ Եւնոմեանք առանձինն հատուած մ'ունին (ՀԴ) մինչդեռ AB նոյնը շարունակութիւն կը գնեն Աւետիանոսաց:

քիչ տեղ ալ յաւելուածներով: Տեղ մը յայտնապէս թարգմանչին կամ մանաւանդ թէ գրչին յաւելուածը կը տեսնենք, որ Չորեքտասանականաց զատիկը տօնելու կերպը յիշեցընելէն ետքը, յանկարծ կը յաւելու թէ ըստ Հայոց եկեղեցական կանոնաց պատարագի հացն ջերմ պիտի ըլլայ, զոր արդեամբք կը գտնենք Արդապետութիւն Առաքելոց անվաւերականին մէջ.¹ բայց այս ամէնն ամենեւին կապ չունի նոյն տեղւոյ հետ, ուստի գրչի մը յաւելման արդիւնք կը համարինք զայն:

Դժուար է գաղափար կազմել թէ ինչ աղաւաղ վիճակի մէջ է հայ բնագիրը: Չեռագրաց անթիւ տառասխալներէն, որոնցմով երկու ձեռագիրք ալ — թէ Էջմիածնի ձեռագիրն ուստի եւ Միաբանի հրատարակութիւնը եւ թէ մեր 56 Ա ձեռագիրն — խճողուած են՝ ուղիղը մինչեւ անգամ անձանաշելի ըլլալու չափ՝ մանաւանդ անուանք,²

¹ Հտժ. ԽԸ. (ԽԷ.) “Չորեքտասանականք. սորա ի տարւոյն մի օր զատիկ կատարեն եւն: — Իսկ մերս՝ ըստ առաքելական կանոնին՝ Եթէ ոչ ջերմ էլցէ ի սեղանն եւ նոյն ժամայն ծախեսցի, ոչ է ընդունելի: Բայց ի Նիկիայ ժողովն կանոնեցին յԲ. ճրագաւորուցան մասն ինչ թողուլ հիւանդաց եւ տղայոց եւ այլոց եւս:”, Այս վերջին կտորն՝ որ անկապ է բողոքոսին ուստի եւ չկայ յունին մէջ, (Հմմտ. Petav. II, p. 144 IV.), գրչի մը յաւելուածն է յայտնապէս:

² Իբրեւ օրինակ յիշուին միայն հոս մէկ քանին: Երկու ձեռագիրք ալ (Թ.) “Թարմօրտիմոսք, փխ. “Սամարիտիսմոսք, — (ԺԲ) “Գորիթացիք, կը կարդան, որ ըլլալու է յայտնապէս “Դոսիթացիք, (Δοσιθεοί). — (ԻԵ.) “Փարաւոնացիք, փխ. “Փիբիոնացիք, (Φιβιονῖται). քիչ մ'ետքն ալ “ի Բաբելոն պարծին, փխ. “ի Բարբելոյ, (Βαρβελών). — (ԻԸ) “Աբիանացիք, փխ. “Եբիոնացիք, եւ քիչ մ'ետքն “Սամոստացիք, շփոթմամբ փխ. “Սամսիտք, (... τῶν Σαμψάμων), որ կը յիշուի նաեւ յետոյ (ԶԴ.), ինչպէս նաեւ հոս կը գտնենք “Վեսացւոց, փխ. “Եղկեսացւոց, (καὶ Ἐλκесаίων). — (ԱԲ) կ'ըսեն հայ ձեռագիրք “Մարկիոնացիք . . Մարկիոն . . , բայց հօն “Մարկոսացիք . . Մարկոս . . , պէտք է կարդալ, ինչպէս նաեւ “Հաղարբոս, ուղղելու է “Վողորբոս, (Κολορβάσου . .) — (ԽԹ.) “Ողորինոսք, փխ. “Աղորինոսք, (Ἀλογοί). — (ԾԵ) “Նեստիանոսք, փխ. “Նոյետիանոսք, (Νοητιανοί), եւ քիչ մ'ետքը “ի

կարելի է գուշակել երկու գրչաց կամ իրենց գաղափարաց գրիչներուն տգիտութեան աստիճանը: Միաբան՝ որ ի հարկէ տեսած էր իւր ձեռագրին խեղճութիւնը¹ լաւ խորհրդածեր էր թէ բնագրի մը հետ համեմատելով կարելի է պարզել շատ բան: Այս կողմանէ մեր յաջորդ վերանորոգեալ բնագիրը² կը յուսանք բոլորովին ուրիշ կերպարանօք կը ներկայանայ, ուր մանրամասն համեմատուած են նաեւ հայերէն երկու ձեռագիրք եւ յոյն բնագիրը: Հատ տեղ ուղիղ ընթերցուած ունէր մեր 56 Ա ձեռագիրն. բայց յընդհանուրն՝ գրեթէ նոյն կարգի բան են երկուքն ալ: Նաեւ մեր ձեռագրին մէջ մեծ կտոր մ'ալ պակաս է,³ որչափ կ'երեւայ՝ իւր օրինակին մէջ այն տեղ թուղթ մ'ինկած ըլլալով:

Աւելորդ է ըսել թէ սրչափ աղճատմունք կան հայ բնագրին մէջ: Բաւական է այն՝ որ շատ տեղ պակասաւոր է հայն եւ տեղ տեղ կմախք միայն մնացած է բուն գրքէն, եւ լի հակասութեամբք,⁴

Սեմրեայ, զոր «ի Զմիւռնիայ», (ἀπὸ Σμύρνης) ուղղելու է. — (Կ) «Բելիանոսք», ըլլալու է «Սարելիանոսք», (ԿԲ) «Ի Սերբայ, ուղղելի «ի Սիրմիայ», (ἀπὸ Σιρμιού.) (ՀԲ) «Պենեմաստոսք», փխ. «Պենեմատոմաքոսք», (Πνευματομάχοι). (ՀԴ) «Որ յաւէա», ուղղելու է «Աւետիանոսք», եւն եւն: — Աւելորդ է ըսել որ ասոնք հազարէն մէկն են փոքրիկ գրութեանս մէջ խճողուած սխալներուն:

¹ Յնջ. Բ, ուր շատ լաւ ուղղուած է ձեռագրին «Հոմերաբախտիստէքը», անունը «Հեմերաբապտիստէք», ձեռագրաց «Պառաղիանոսք», ի «Մեսաղիանոսք», եւն եւն:

² Որ լոյս կը տեսնէ մեր այս գրութեան մէջ, սոյն հատածէն վերջը կցուած՝ հանգերձ մանրամասն համեմատութեամբք:

³ Հմմտ. 56 Ա թղ. 74b, ուր «Նիկողոսացւոց» հատածին մէջ (ԻԳ) կ'ըսուի «Բայց ոչ նաեւ ոչ || անին յաւիտեանս եւ ունին գիրք մի Սիմոն կախարդ:», Հոս «բայց ոչ նաեւ ոչ», մասն է ԻԳ հատածին, իսկ «անին (Քէրէ) յաւիտեանս», եւն Ա աղենտիանոսաց (ԻԹ կտորին. (պակասն է Միաբանի՝ էջ 4, ԻԳ, տող 20—6, տող 1): Ուրեմն ամբողջ էջ մը պակաս էր 56 Ա ձեռագիրն գաղափարին մէջ, կամ գուցէ գրին ըստ պատահման մոռցեր է զայն օրինակել, առանց իմանալու պակասը:

⁴ Օրինակի աղագաւ Ժ հատուածը մէկ տող է հայոյն մէջ («Գորթենացիք եւ Սեբուացիք զտօնս կատարեն հրէա-

որուն մի մասը թերեւս թարգմանչին յան-
ցանքն է, բայց մեծ մասն անշուշտ ընդօրինակողաց
է: Այս թերութեանց մեծ մասը կարելի էր բառ-
նալ լաւագոյն ձեռագիրներ գտնելով եւ համե-
մատելով բնագրին հետ: — Ընդհակառակն շատ
ցանցառ չեն նաեւ այնպիսի տեղեր ալ՝ ուր հայն
բոլորովին ուրիշ բնագիր մը տեսած կ'երեւայ. այն-
չափ մեծ տարբերութիւնք կը տեսնուին, աւելի
մասեր, կամ փոխանակ յոյն բնագրին ըսածին՝
ուրիշ տեղեկութիւններ, որ երբեմն հետաքրքրա-
կան են: ¹ Իսկ ըստ յոյն բնագրաց՝ ուր տարբերու-

րէնս., = Petav. II, p 133 B.) — ԻԲ (Սատոռնիդիացիք)
հատածը նոյնպէս մէկ տող է եղած («... եւ սորա ըստ
Սիմոնի աղանդին վարին. է- աւելն աշխարհի է- շառնօն ա-
րաւաշ:»,) Այս վերջին բոլորովին անիմաստ խօսքն ալ չկայ
յԱԲ, որ ուրիշ տեղեկութիւններ կու տան. (Հմմտ. Petav.
II, p. 139 III ութ տող) — ՀԵ (Գեմիւրիտք) նոյնպէս մէկ
տող եղած է, մինչ ԱԲ շատ ընդարձակ է (11 տող. Հմմտ.
Pet. II, p. 149 I.) — Պղատոնացւոց համար կ'ըսուի թէ
(Զ) «զաշխարհս քննարարի եւ աշխարհ» կ'ըսեն, որ հակասա-
կան է. պատճառն է այն որ քանի մը բառեր դուրս ինկած
են, եւ պիտի ըլլար «զաշխարհս ծննդական է- ապա աշխարհ»,
է- զհոգի աշխարհ եւ անմահ:», Հմմտ. վերը Եզնկայ թարգմա-
նութիւնը: — Սիմոն մոպի համար կ'ըսեն ԱԲ թէ «ի Գիտ-
թիս գեղջէ», էր, զոր չունի հայը. նոյնպէս Տատիանոսի
համար (ԽԳ) կը յաւելուն ԱԲ թէ Միջագետքէն էր, որ
նոյնպէս կը պակսի հայոյն մէջ: Պեպուզիացւոց մասին մէջ
(ԽԵ) կը պակսին հայոյն մէջ սա մասերը թէ «Պեպուզացիք
որ եւ Կուրտեղիացիք, յորոց կարգի են եւ Արտոտիւրիտք»,
եւ դարձեալ թէ Փռիւզացւոց օրէնքն ունին: Եւնոմեանց
մասին մէջ (ՀԳ) ԱԲ կ'ըսեն թէ ասոնց հետ էր նաեւ Եւ-
թոքսիոս եւն, զոր չունի հայը, եւ այլ անթիւ նման դէպ-
քեր: — Շատ տեղ ալ տեղափոխութիւնք եղած են: Օ-
րինակի համար (Ե) «Պիւթագորացիք որ է հիւսնաւազ հիւ-
նաւաշ, որք են գնացողականք», խօսքին մէջ «որ է հեթանո-
սաց հերձուածք» գրչաց անմտադրութեամբ հոն ինկած է,
որ Գ հատածին վերջը կամ Եի սկիզբն իբր վերնագիր ըլ-
լալու է ըստ բնագրին: Ինչպէս տեսանք վերը՝ նաեւ Եզնկայ
քով այս նախադասութիւնը տեղափոխուած է: Նման տե-
ղեր կը գտնենք այլուր ալ:

¹ Աւելորդ է յիշել օրինակի համար քանի մը կտոր
ներ: Բ (Սկիւթիսմոսք) հատուածին մէջ կտոր մը կայ թէ
ասոնք «զվինս եւ զշխարս գիս պաշտեցին» ըստ խրատու
գիւրի ուրումն Լախանդոս անուն, որ որչափ հետաքրքրա-
կան է՝ այնչափ ալ քննութեան արժանի. զոր չունին ԱԲ: —

Թիւն կայ A եւ B բնագրաց մէջ, հայն երբեմն A բնագրին համեմատ է, բայց ընդհանրապէս այսպիսի տեղերն աւելի Bի հետ նոյնութիւն կը գտնենք:¹

Հոս կնքելով դիտողութիւնքս՝ մտադիր ընել կու տանք որ ցայժմ մեր քննութեան առարկայ ե-

Սամարացւոց համար (Թ) կ'ըսուի թէ իրենց կուռքերը բերին թաղեցին ի Գարեգին եւ Գերաղ. այս չունին AB ինչպէս նաեւ Դպրաց համար ըսուածը (ԺԳ) թէ անլուայ չեն ուտեր եւն, որ սակայն Աւետարանէն առած կ'երեւայ գրիչը կամ թարգմանիչը: — Նիկողոսի նկատմամբ գրուածը (ԻԴ) թէ իւր կիւնն ի հրապարակ հանեց, չունին AB. նոյնպէս այն՝ թէ Եբիովնացիք ջուր կը պաշտեն (ԻԸ, 11). կամ Վաղենտիանոսաց հատուածի մէջ Սիմոն կախարդի Պրակք Առաքելոց գրքին յիշատակութիւնը (ԻԹ, 5). թէ Սեկունդացիք երկաթ կը պաշտեն (Լ, 3). Սեթիանոսաց հատածին մէջ «Պարկեշտագոյնք» անուանեցող կտորը (ԼԷ, 5). Ապեղիանոսաց համար ըսուածը թէ Աստուած ստեղծեց ուրիշ աստուածներ եւ չար աստուած մ'ալ աշխարհը (ԽԲ, 4). Ենկրատիտոսաց վերջը քանի մը տող յաւելուածը (ԽԷ, 6). բայց մանաւանդ Պեպուզացւոց մասին մէջ եղած մէկ կտորը թէ բակաձեւ նստած տղայ մ'իրարու կը նետեն եւ որուն քով մեռնի, այն կ'ըլլայ քահանայ եւն. (ԽԷ, 5, 6.) Ագաթանոսաց համար ըսուածը թէ ասոնք աջակողման աւագակը Ագամե եղած կը կարծեն (Ծ, 3). Վաղեսիոսաց մասին մէջ յաւելուածոյ մէկ կտորը (ԾԶ, 4). Ապոստոլիկեանց համար գրուածը թէ աղօթքի ընկեր չեն ուզեր (ԾԹ, 4). Պօղիանոսաց հատուածին մէջ գտնուած շատ մը հետաքրքրական աւելի կտորները (ԿԳ, 6, 9, 13). Մանիքեցւոց երգման շատ հետաքրքրական բանաձեւը (ԿԴ, 4). Ադիանոսաց մասին մէջ մեծ կտոր մ'ուր կ'ըսուի թէ օգն ու պտուղները կը պաշտեն եւ «Երան եւ Տոհմական» անուն դիւի մ'երկրպագութիւն կը մատուցանեն (ԿԸ, 4, 5). Թէ Մարկեղիանոսք Քրիստոսի մարմինը «յարեգական եղեալ» կ'ուսուցանեն (Հ, 7) եւ այլ շատ նմաններ, որ կամ բոլորովին չկան AB բնագրաց մէջ եւ կամ բոլորովին ուրիշ տեղեկութիւնք կան ասոնց տեղ եւն:

¹ Օրինակի համար յիշեցինք վերը Գ հատուածին մէջ եղած կոչումը (Սոգոս. Գ, 11) զոր չունին B եւ Եզնիկ, ունին A եւ մեր «Գիրք Հերձ», — Պաւղոս Սամոսատացւոյ համար B կը յաւելու թէ Եպիսկոպոս էր Անտիոքայ, զոր չունին A եւ հայը. — թէ Մարկեղոս եպիսկոպոս էր Անկիւրեայ, կ'ըսէ B, զոր չունին A եւ հայը. — Սիմոն մոգի մասին հայոյն ըսածը թէ «յաւուրս առաքելոյ», կ'ըսէ. — A Մոնտանեանց հետ կը յիշէ նաեւ Տասկոնդրուգիտաց անունը, զոր չունին B եւ հայը. — թէ Դեմիւրիոք կը կոչուին նաեւ «Ապողինարիտքս», կը յիշեն միայն B եւ հայը, եւն եւն:

ղաւ “Գիրք Հերձուածոցի” միայն առաջին կէտը (Հտժք՝ Ա—Զ.) վասն զի այսչափն միայն Եպիփանու գործոյն հայ թարգմանութիւնն է, զոր քննադատօրէն վերականգնել էր մեր նպատակը: Մնացեալ մասը՝ որ Միաբանի հրատարակութեան մէջ կրնայ տեսնուիլ,² այլեւայլ աղբիւրներէ հաւաքածոյ մը կ'երեւայ՝ լի նոյնպէս աղաւաղութեամբք եւն. որուն մի մասն ալ կրկնութիւն է նախընթացին կամ Եպիփանու յիշած աղանդոց՝ ուրիշ խմբագրութեամբ: Աւերջին մասին մէջ կը յիշուին նաեւ քանի մ'արեւելեան աղանդոց զըոյցք, այսպէս Մարէ եւ Շէթի կանանց մասին եւն, որոնց քննութեան միջամուխ ըլլալը մեր ծրագրէն դուրս էր: Չկնքած մեր հատուածն՝ դնենք համեմատութիւն մ'ալ աղգային մատենագիրներէն քաղուած: Օրինակի աղագաւ Պեպուզացոյց եւ Մանիքեցոց երգման հետաքրքրական բանաձեւն Յովհ. Իմաստասիրի գրոց մէջ կը գտնենք, ինչպէս կը ցուցնէ հետեւեալ համեմատութիւնը:

Գիրք Հերձուածոց

Յով. Օնեյի

(ԿԳ. — Միաբ. էջ 11:)

(Ընդդ. Պաւղիկ. տպ. Վենետ. 1833, էջ 86:)

“Մանիքեցիք. սոքա Մանեայ պարսկի աշակերտք էին եւ պաշտեն զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղսն: Եւ երդնուն յարեգակն եւ ասեն. Լուսիկ արեւիկ քաղցրիկ, լի՛ ես տիեզերօք: . . .”

“Տղայոցն արեամբ զանգեալ ալիւր . . . Որք եւ զնոցին գիակունս առ երդովք ուրեմն ի տանիս զեղջեալս բարձրահայեաց եւ երկնապիշ լինելով, երդնուն այլ ընդ ընդ այլոյ ասացեալք Բարձրեալն՝ գիտէ: Իսկ զարեգակն աղաչել կամեցեալ ասեն, Արեւիկ, լուսիկ եւ ի ծածուկ զօգային եւ զվերնոտ դեւան կոչեն ըստ Մանեայ եւ Սիմֆլի կախարդի մոլորութեանց:

¹ Հմտ. Միաբ. էջ 14 ՀԹ. — 22:

(ԽԷ. — Միաբ. էջ 8:)

«Պեպուզացիք . . . Բա-
կաձեւ նստուցանեն զգլխա-
ւոր կանայսն՝ եւ մանուկ
տղայ խոցոտեն՝ ձգելով ի մի-
մեանս, եւ առ ով մեռանի՝
նա է նոցա քահանայ: Եւ
յարենէ մանկանն հաց ա-
րարեալ տան ի հաղորդու-
թիւն պատարագաց եւ զոս-
կերսն թաղեն կամ ի բարձր
տաճարի առ երդս, կամ ի
բարձր լեւինս: Եւ յորժամ
խօսին ընդ ումեք կամ երդ-
նուն՝ զձեռս ամբարձեալ
ասեն Միաժինն բարձրեայն,
որ ի վեր է քան զամե-
նայն:» . . .

Գոյնպէս եւ զասացեալ
զառաջնածին կնոջ զմա-
նուկն ի ձերբաձգութենէն
առ իրեարս չարամահ առ-
նելով, զայն՝ յոյր ձեռս ու-
ղեսպառ եղեալ սատակի՝
յաղանդապետական կար-
գեալ պատուի մեծարեն:
Եւ յիւրաքանչիւրոցն ա-
նուն երգմունս կատարել
զառածանին: Երդուեալ,
ասեն, ի միաժինն որդի:
Եւ դարձեալ՝ թէ վկայ
ունիմ՝ քեզ զփառս այնո-
րիկ, յոյր ձեռս միաժինն
որդի զորդի իւրաւանդեաց:»

Առ այժմ մատնանիշ միայն ընելով Օձնե-
ցւոյ այս կտորն, այլուր թերեւս խօսինք նոյն հեղի-
նակին այս մասին աղբեր վրայ: Պեպուզացւոց տղայ
զոհեալ նկարագրութիւնը՝ զոր Օձնեցի Պաւլի-
կեանց վրայ կ'ըսէ, բնագործակ կը դնէ Եպիփան իւր
բուն գրոց մէջ: (Ընդդէմ Հերձ. Գիրք Բ, Հոր. Ա.
Հտժ. ԺԳ. Հմմտ. Petav. I. p. 416 եւն:)

Մեր յաջորդ հրատարակութիւնը մանրամասն
համեմատութեամբ Միաբանի հրատարակութեան
եւ մեր 56Ա ձեռագրին եղած է: Յոյն բնագրաց
հետ ճշգրիտ համեմատութեամբ նշանակած ենք
հայ բնագրին տարբերութիւնքն ծանօթութեանց
մէջ: Իսկ բուն հայ բնագրին մէջ այն մասերը՝ որ
կարեւոր կ'երեւան եւ սակայն չեն գտնուիր հայոյն
մէջ, գրինք բոտ AB բնագրաց, բայց միշտ [] ան-
կիւնաւոր չափերով մէջ, որպէս զի չխառնուին բուն
հայ ձեռագրաց տուած ընթերցումաց հետ:
Հայոյն այն մասերը՝ որ չկան AB բնագրաց մէջ,
նշանակեցինք սովորական չափերով () մէջ առ-
նելով: Այս դիտողութեամբ կը յուսանք որ չեն
շփոթուիր մեր ուղղագրած մասերը բուն ձեռագրաց

տուած բնագրին հետ: Ինչպէս անգամ մը դրինք՝
մեր յաջորդ հրատարակութեան մէջ գործածուած
են սա համառօտութիւնքն.

A = Յոյն բնագիր Եպիփանու Ընդդէմ Հեր-
ձուածոց գրոց Յանկին, որ ամէն գրքին սկիզբը
դրուած է:

B = Յոյն բնագիր Եպիփանու «Համառօտ-
ման» (*Ἀνακεφαλαίωσις* = Anacephalaiosis)

Է = Ճեռագիր Էջմիածնի՝ ըստ հրատարա-
կութեան Միաբանի:

56Ա = Նոյն թուով ձեռագիր օրինակ մեր
Մատենադարանին:

ՀԵՐՁՈՒՆԺՈՂՔ ԵՐԵՒԵԼԻՔ

Այսչափ եւ եւ այսոքիկ՝ զոր սերմանեաց սատա-
նայ ի մարդիկ, զոր կարգաւ սսեմք:*

Ա. ¹ Բարբարիսմոսք, ² որ կոչին խուժա-
դուժք, սկսեալ յԱգամայ մինչեւ ի Նոյ [ընդ տասն
ազգս. եւ կոչին բարբարիսմոսք,] զի ոչ գոյր առաջ-
նորդ եւ [ոչ միաբանութիւն ընդ միմեանս, այլ] ա-
մենայն ոք ըստ կամաց իւրոց գնայր, ³ որպէս եւ
կամէր:

Բ. Սկիւթիսմոսք ի Նոյէ սկսեալ մինչեւ ցաշ-
տարակն [եւ ցԲաբելոնի շինութիւն, եւ զկնի աշ-

* Աբրահամէն ըստ Է. 56 Ա "Հերձուածողք զոր սեր-
մանեաց . . . այս է զոր կարգաւ սսեմք:" Աբրիւն մասն "զոր
կարգաւ սսեմք," չունի Է: Փռնի Հատածը "Ասն [Թէ
քանի են Հերձուածողք յաշխարհիս," — Յոյն բնագրին
մէջ չկայ այսպիսի վերնագիր, որ անշուշտ ծագած է յոյն
սա խօսքէն *Πρωτον μὲν* [B. յաւ. γὰρ] αἱ τῶν αἰρέσεων
πασῶν μητέρες τε [B. չունի τε], καὶ πρωτότυποι [A καὶ]
ὁνομασίαι, ἐξ ὧν [A μητέρες πέντε αἱ] ἄλλαι ἔφυνσαν,
αὗται εἰσὶ [A. καὶ εἰσὶν αὗται πρωταὶ τέσσαρες.] (Քանզի
նախ ամենայն Հերետութեանց մարք եւ նախկին անուանա-
կոչութիւնք՝ յորոց այլքն յառաջ եկին, այս են:)

|| Ա. Բաժանմունք (Ա. Բ եւն) ունի միայն Է եւ
Փռնի եւ յոյն A: (Թ. 56 Ա չունի եւ B ոչ միշտ) —
¹ "Բարբարիսմոսք," = *Βαρβαρισμός*, փխ "Բարբարոսու-
թիւն," նոյնպէս են յաջորդքն "Սկիւթիսմոսք," "Հեքենիս-
մոսք," "Յուդայիսմոսք" եւն եւն: Իզնիկ (էջ 207 եւն) "Խու-
ժականք եւ սկիւթականք եւ հեթանոսականք . . . յուդայ-
ութիւն . . . Հեքենք," կը թարգմանէ: Տես վերը՝ էջ 99: —
² "Որ. . . խուժագուժք," չէք յAB. — ³ "Որպէս . . .," 56 Ա. AB
Հոս վերջը կը յաւելուն καὶ νόμος ἐαυτῷ κατὰ τὴν
προτίμησιν τοῦ ἰδίου βουλήματος ἐγένετο (Էւ օրէնք անձին
իւրաքանչիւր որ ըստ յօժարութեան իւրոց կամաց լինէր:)
Անշուշտ այսպիսի խօսքի մը նշխարքն է "Որպէս եւ կամէր,"

|| Բ. ¹ "Էւ յՌաբաւայ," Է. 56 Ա "ՅԱռաբաւայ:"
Այս խօսքը շատ կրճատ է եւ աղաւաղ: Ըստ AB պիտի
ըլայ "Որոց անցեալ յԷւրոպա ի Իսլամ" Սիւթայն եւ

տարակին սակաւ ժամանակս՝ մինչեւ ցՓաղէկ եւ Ռազաւ,] ¹ եւ յՌազաւայ սկսեալ ի կողմանս Սկիւթացոց, որ եւ ² Թրակացիք՝ անուանեցան: ³ Առաջինն է— զՋնարս դին պաշտեցին՝ ըստ Խրատոս դին ⁴ որոնք Լեւիանդոս անուն:

Գ. ¹ Հելլենիսմոսք ի ² ժամանակացն Սերուքայ սկսեալ. սորա ի ձեռն պատկերացն եւ նկարագրութեանց զանձինս ³ սկայիցն կախարդաց պաշտեցին եւ աստուածացուցին ի խեցի եւ ի քարի եւ յոսկի եւ յարծաթ եւ ⁴ ի պղինձ եւ յերկաթ. եւ դարձան ի հեթանոսութիւն: ⁵ Յետ սրոյ եւ պատուեցաւ ի Պիթագորայ եւ ⁶ յայլոց:

Գ. Բոդայիսմոսք որ է ¹ հրեութիւն յԱրրաւմէ ² եւ Յուդայէ, որ է շորորդ ³ որդի Յակորայ, ⁴ յորոց սխալ լիւրագործութիւնն է— անէաց. ⁵ որ ան

ընդմտեալ յազգս նոցա ի Թարայի ժամանակաց եւ այսր, յորոց է— Թրակացիք՝ սերեցան: Ասորայիք այն նշխարք են որ մնացած են դեռ ի Հ. (փխ «անուանեցան», անշուշտ ընթեռնել «սերեցան».) — ² Է «Թրակացի», — ³ Այս ամբողջ կտորը չիք յԱԲ: Ըստ Եզրիփանու (Հերձ. Գիրք Ա. Մասն Ա. Հոծ. Է) Սկիւթացիք կը պաշտէին «գթուր», (τὸν ἀζιγὰς ἡν), ուր «գին», եւ «ջնար», չեն յիշուիր: — ⁴ Է եւ 56 Ա «ուռմիւն», Է «Լըսիանդոս»:

|| Գ. Այս կտորն կմախք է միայն AB բնագրաց կտորին, զոր այնպէս գեղեցիկ թարգմանած է Եզրիկ. վերը՝ էջ 92: — ¹ Է «Հելլենիսմոս», — ² Ըստ Է (= AB ἀπὸ τῶν χροόνων τοῦ Σερδούχ). 56 Ա «ի ժամանակս», — ³ 56 Ա «Հսկայիցն կախարդացն», — ⁴ 56 Ա չունի «եւ», Է չունի «ի», — ⁵ 56 Ա «յեաղ», — ⁶ 56 Ա «այլոց»:

|| Գ. Այս հատածն ալ տես յԵզրիկ. (վերը՝ էջ 95:) — ¹ 56 Ա «հրեութիւնն յԱրրաւմէ», — ² Ըստ Է եւ 56 Ա: Հոս կը պակտի խօսք մը: AB. Καὶ ἐν Μωϋσῇ ἐβδόμῳ ἀπὸ Ἀβραάμ, διὰ τοῦ αὐτοῦ δοθέντος νόμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πλατυνθεῖς. (Է ի Մովսիսէ՝ եւ թներորդ յԱրրաւմէ ի ձեռն օրինացն որ տուան նմա՝ լրացեալ . . .) — ³ Է «որ Է», (Յակորայ) — ⁴ 56 Ա «որոց», Այս խօսքը չկայ յԱԲ եւ Եզրիկ: — ⁵ Այսպիսի խօսք չունին AB եւ Եզրիկ, եւ նաեւ անյարմար եւ անճաշ է այս տեղ: Ընդհակառակն AB կ'ըսեն այս տեղ «(ի Յուդայէ . . .) որ եւ Իսրայէլ կոչեցաւ, ի ձեռն Գաւթայ որ նախ ի տաճակն Յուդայ թագաւորեաց, կալաւ զկառարեալ անուն Յուդայութեան», (A: τὸ τέλειον τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ ὄνομα κεκληρωμένος,

զՅոսիայ զանյիշէին անպարսոյ յաւիտեանից որաջանացն զանն մարտնոսիւնն որեւորն, որ է հրէութիւն յայտնապէս: ⁶ Վասն նոցա Պողոս բարբառեցաւ ասելով
 “Ոչ բարբարիսմոսք, ոչ սկիւթիսմոսք եւ յուդայիսմոսք, այլ ասեանքի Քրիստոս:” ⁷ [⁸ Այս են կրօնք չեւեռնաց:]

Ե. Պիթագորացիքն¹ որք են ² փնայողականք
 [միութիւն եւ նախախնամութիւն ասեն:] Բայց
⁴ սա արդեւոր զոհս ⁵ աստուածոց եւ զնշաւորս ի ճաշակելոյ, [եւ ի գինւոյ ժուժկալել:] Եւ ասէր ի լուսոյ ի վեր՝ անմահ, եւ անտի ի խոնարհ՝ մահկանացու, եւ ⁷ փոփոխումն շնչոց ի մարմնոց ի մար-

Բ լով τὸ τέλος κεκλήρωμένος.) Անշուշտ այսպիսի խօսքի մը հետքն է “Որ է հրէութիւն յայտնապէս, բայց: Եզնիկ (208, 1 “ի Գաւթայ, որ թերի է) յորմէ թագաւորութիւնն էր, եւ կալաւ անունն զամենայն ազգն յուդայական:” — ⁶ AB σαφῶς (իմաստութեամբ): Այս վերջին կտորը չունի B. ուստի հայր թարգմանած է A բնագրէն: 56 Ա “Պաշտոն:” — ⁷ Նորանշան է այս թարգմանութիւնը (Պողոս. Գ. 11.): Տես վերը՝ էջ 101: — ⁸ Այսպիսի խօսք մ’ըլլաւու է հոս, ինչպէս ունին AB Ἑλλήνων [B յաւ. ծէ] διαφοραὶ [B յաւ. αἰδε.] Այսպէս տեսած է նաեւ Եզնիկ (էջ 206) “Այս են կրօնք փնայողականք, իւր “հեթանոսաց, կամ “չեւեռնաց:”, Անշուշտ ձեռագրաց յաջորդ կտորին մէջ “Պիթագորացիք որ է հեթանոսաց հերձուռնք, այս տեղէն է հոն ինկած գրչաց սխալմամբ:

|| Ե. Հմմտ. Եզնիկ, վերը՝ էջ 96: — ¹ Հոս է եւ 56 Ա ունին “որ է հեթանոսաց հերձուռնք, խօսքը: Տես նախորդ թագ ծանօթութեան վերջը: — ² “Փնայողականք, հմմտ. վերը՝ էջ 106: — ³ Այս կտորն անհրաժեշտ է, ինչպէս ունի Եզնիկ (204, 7, 8) եւ AB τὴν μονάδα καὶ πρὸνεια. — ⁴ 56 Ա “տրա . . . արդեւոր:”, — ⁵ է “յատուածոց:”, Այսպէս պարզ է եւ Եզնիկ (“չորհել աստուածոց,”) եւ B, իսկ A θύεσθαι τοῖς δῆθεν θεοῖς, այսինքն “չորհել անուանելոցն աստուածոց:”, — ⁶ Այս կտորն անհրաժեշտ է. նոյնն ունի նաեւ Եզնիկ (էջ 204, 11) եւ AB. — ⁷ է շատ աղաւաղ “եւ ի փոխումն շնչաւորաց ի մարմնոյ մինչեւ յանասունս, 56 Ա “փոփոխումն շնչոց ի մարմնոյ մինչեւ անասունս:”, — “ի մարմնոց մարմինս, անհրաժեշտ է, զոր ունի նաեւ Եզնիկ (էջ 204, 15) եւ AB (μεταγγισµούς τε ψυχῶν ἀπὸ σωμάτων εἰς σώματα.) — ⁸ Այսպէս բնաւ է բնաւ AB (. . . ἄκρι ζώων καὶ κνωδάλων.) Եզնիկ (էջ 204, 16) “մինչ ցանասունս եւ ց⁵⁶ անգամ,”

մինս մինչեւ յանասունս [8 եւ գաղանս:] Եւ. Ե. ամ լուել տայր աշակերտելոցն նորամտից, եւ յետոյ զինքն աստուած անուանեաց ⁹ Վասն ի մասսոսութեանն:

Զ. Պղատոնացիք զաստուած ¹ Հիւղ եւ տեսակ անուանեցին, զաշխարհս ծննդական եւ [² ապականացու, եւ զհոգի անծին եւ] անմահ եւ աստուածային ³, երիս մասունս ունելով՝ բանական, սրբամտական, ցանկական. եւ զկանայս հասարակաց՝ [⁴ եւ մի ումեք մի կին առանձինն ունել. այլ ընդ ում ումեք] ուր ⁵ եւ կամեսցի որ՝ խառնակեսցի. եւ ⁶ զոգիս մարդկան փոփոխելիս [ի մարմնոց] ի մարմինս՝ [մինչեւ ցգաղանս.] եւ աստուածս բազումս ի միոջէ օրինադրեցին:

Է. Ստոյիկեցիք ¹ զմարմին զամենայն օրինադրեալ ասէն, եւ զգալի աշխարհս զայս՝ աստուած անուանեն, եւ ոմանք ի հրոյ զընութիւն նորա ասացին լինել. [² եւ աստուած զմիտս սահմանեցին, իբրեւ թէ շունչ ամենայնի իցէ տարերն երկնի եւ երկրի.]

[Թարգմանած է: — ⁹ Չիք յAB Եզնիկ: “Ե. ամ., ունի մայն A (σιωπήν δὲ ἅμα ἀσκεῖν ἐπιχρόνον πέντε ἐτῶν ἐδίδασκε.) իսկ B եւ Եզնիկ չունին տարւոյ որոշումն: Ուրեմն Հ [Թարգմանութեան հիմն առած է զA, իսկ Եզնիկ՝ զB:

|| Զ. ¹ 56 Ա “զաստուած հիւսող եւ տեսական ասացին:”, A լուի καὶ εἶδος, B καὶ ὕλην καὶ εἶδος, Եզնիկ (էջ 204, 21 եւն) “հիւղ եւ էփոս:”, Եզնկայ մեկնութիւնը տես վերը՝ էջ 97: — ² Այս բառերն անհրաժեշտ են ինչպէս ունին AB Եզնիկ. հայ ձեռագիրք յայտնապէս թերատ են “ծննդական եւ անմահ”, հակասական բառերը գրելով. հմտ. վերը՝ էջ 97, Ծ. 4: — ³ Հարկ է այսպէս կիտադրել (= AB Եզն.) եւ ոչ թէ ըստ ձեռագրաց (եւ Միաբանի) “... եւ աստուածային երիս մասունս:”, — ⁴ Այս թերի մասն նորոգեցինք ըստ Եզնկայ (էջ 205, 3) = AB. — ⁵ Այս “ուր եւ” անշուշտ մնացորդ է “ընդ ում ումեք”, կամ նման բացատրութեան մը. 56 Ա “ուր եւ կամիցի որ խառնակիւ:”, — ⁶ 56 Ա “զոգ:”:

|| Է. ¹ Այսպէս է եւ 56 Ա (= Στωϊκοί). Եզն. “Ստոյիկեանք:”, — ² Այս թերի կտորն անշուշտ կար նախնարար եւ ի Հ, ինչպէս ունին AB եւ Եզնիկ. է ձեռագրի քիչ մ'եւքն “անձն էրկի է — էրկի”, ըսելը նշան է այս խօսքին: — ³ Ուղեցինք ըստ AB σῶμα δὲ αὐτοῦ τὸ πᾶν, ὥς ἐφη, καὶ ὁφθαλμοὺς κατ. նոյնպէս եւ Եզնիկ (205, 18:)

③անձն [նորա] զամենայն բնութիւն աշխարհի, եւ աչս՝ զուսուսորդ. [④զմարմինս ամենեցուն կորստականս,] եւ զունչս՝ փոփոխելիս [ի մարմնոց ի մարմինս:]

Ը. Եպիկոտրացիք¹ զաշխարհս² ինքնեղ եւ ոչ յԱստուծոյ, եւ զտեսակս՝ անհատս. ③Բարեպաշտքսն՝ զուտելն եւ զըմպելն, եւ ④ոչ նախախնամութեան եւ Աստուծոյ ասեն դարմանել զարարածս, այլ ըստ պատահման:

Թ. ①Սամարիտիսմոսք որ կոչին Շամրտացիք. ②սորա հեթանոսք էին ի Բաբելացւոց, եւ յաւուրս Սաղմանասարայ ի Պաղեստին եկեալ՝ Շամրտացիք կոչեցան, ③որ է պաշտօնական, եւ ընկալան [միայն] ④զօրէնս Մովսիսի ի ձեռն Եզրի քահանայի, եւ ու-

չայ ձեռագիրք շփոթ են. ի “եւ անձն՝ բնութիւնն երկրի եւ երկնի, 56 Ա “եւ զամենայն յանձն բնութիւնն աշխարհի աշխարհի, Հոս “բնութիւն, չունին AB Եզնիկ: — ④Այս կտորն յայտնապէս թերի է ի Հ, զոր սակայն ունին AB Եզն. թէ ի եւ թէ 56 Ա “չունչ փոփոխելիս:,”

|| Ը. ① “Եպիկուրացիք, (Επικούρειοι), Եզնիկ (205, 23 եւն) “Եպիկուրեանք:,” — ② “Ինքնեղ . . . անհատս, խօսքին տեղ կ'ըսեն AB άτομα καὶ ἀμερῇ σώματα, ὁμοιομερῇ τε, καὶ ἀπειρα τὴν ἀρχὴν εἶναι τῶν πάντων κτλ. զոր Եզնիկ (205, 26) կը թարգմանէ “անհատ [atome] եւ անբաժին մարմնք էին զառաջին եւ անտի եկաց ամենայն ինչ:,” — ③ “Բաբելաշտութիւն, յոռի սխալ թարգմանութիւն է բնագրին. տես վերը՝ էջ 102: — ④ “Ոչ, չունի ի, որ “եւ նախախնամութեան Աստուծոյ ասացին դարմանեալ, ունի. 56 Ա “եւ ոչ նախախնամութեանն զԱստուծոյ ասեն . . . այլ ըստ այ պատահման:,” Վերջինս (“այլ ըստ պատահման,”) չունին AB Եզնիկ:

|| Թ. ① Երկու ձեռագիրք ալ սխալմամբ “թարմորսմոսք, փիս. “Սամարիտիսմոսք, (= Σαμαρειτισμός). Իսկ “Շամրտացիք, ասորաձեւ հնչիւն է նոյն անուան: — ② Այս կտորն “սորա . . . Սաղմանասարայ, ըտրորովին այլազգ է յAB, որոնք դարձեալ “Նաբուքոդոնոսոր, կ'ըսեն իրաւամբ փիս “Սաղմանասարայ:,” AB կ'ըսեն “Շամրտութիւն ի յուգայականութենէ ելեալ նախ քան զերեւել աղանդոց ի Հեբլէնս եւ նախ քան զկարգել վարդապետութեանց նոցա. քանզի ի Հրէութենէ առեալ զճաղումն ի ժամանակս Նաբուքոդոնոսորայ եւ Հրէիցն գերութեան. եւ եկեալ յԱսորեստանեայց ի Հրէաստան զհնգամատեանն Մովսիսի միայն ընկալան, եւն: — ③ Այս մեկնութիւնը չիք յAB, տես վերը

ներն զՀրէիցն կարգ. ⁵(եւ խոստովանին զաստուած արարիչ գոյիցս, բայց երկիր պագանեն աստուծոյ ի հարկէ, զի զկուռս իւրեանց բերեալ յերկրէն իւրեանց թաղեցին ի ⁶Գարեգին եւ ի Գեբաղ որ է ընդ հարաւ Երուսաղէմի.) [⁷բայց միայն դարչին յազգաց եւ հպել անգամ չկամին.] եւ զյարութիւն ոչ ընդունին եւ ոչ զայլ մարգարէսն, բայց ի Մովսէսէ եւ ի դրոց նորա: [⁸Սամարիցիք ի չորս մասունս բաժանին: Նախ՝ Գոթոնացիք. եւն]

Ժ. ¹Գորթեանցիք եւ Սեքուացիք ²զտօնս կատարեն հրէարէնս³:

ԺԱ. ¹Եսեանցիք ոչ ումեք ընդգիմանան վասն հաւատոյ, այլ որոց եւ ²պատահենն՝ ընդ նոսաւ տօնեն:

էջ 106: —⁴ “Միայն, անհրաժեշտ է իմաստի ամբողջութեան համար: “Օրէնք, հոս է “Հնգամասեան” (= τὴν Πεντάτευχον) Մովսէսի, ինչպէս կ’անուանեն նաեւ Ասորիք: “Եզր, քահանային համար կ’ըսեն AB թէ Բաբելոնէն խաւրած էր թագաւորը, զոր չունին հայ ձեռագիրք: — ⁵ Այս ամբողջ փակագծեալ կտորը չկայ JAB. — ⁶ 56 Ա “Գաղտ եզրին . . . Գաղարւ, — ⁷ Այս կտորը դուրս մնացած է հայ ձեռագիրներէն, որով խօսքն անկապ մնացած: “Եւ ի դրոց նորա, չունին AB. իսկ 56 Ա “ . . . բայց ի Մովսէս . . . , — ⁸ Այս կտորը չունի Հ, բայց ունին AB (Σαμαρειτῶν [Α γαλ. δὲ] ἔθνη τέσσαρα), վասն զի յաջորդները (Ժ—ԺԳ) Սամարացւոց աղանդներն են:

|| Ժ. Երկու ձեռագիրք ալ սխալ գրչութեամբ “Գոթոնացիք եւ Սեքեացիք.” AB. Γορθηνοὶ . . . Σεβοναῖοι. — ² 56 Ա “տօնս կատարեն հրէայօրէնս ընդ Հրէիցն, — ³ Իմաստն հակառակ է JAB, որ դարձեալ առանձին խօսք ունին Սեքուացւոց: Ըստ AB Γορθηνοὶ, οἱ ἐν ἄλλοις καιροῖς τὰς ἑορτὰς ἄγοντες παρὰ τοὺς Ἑβραίους [B աւելի եւս լաւ παρὰ τοὺς Σεβοναίους.] (Գորթեանցիք յայլ ժամանակս զտօնս կատարեն եւ ոչ ընդ Սեքուացիս.) եւ ապա կ’ըսուի թէ Սեքուացիք ասոր համար բաժնուած են Գորթեանցիներէն: Բոլորովին նման կ’ըլլայ Հ, եթէ գրուի “զտօնս ալ կատարեն հրէարէնս,,”

|| ԺԱ. : “Եսեանցիք, ունին Է եւ 56 Ա սխալմամբ. “վասն հաւատոյ” չունին AB: — ² Երկու ձեռագիրք ալ աւանդաբան են հոս “որ, գրելով. 56 Ա “այլ որոց “ը պատահեն, Է “որոց “ը պատահենն,,”

ԺԲ. ¹Պոսիթացիք զնոյն կրօնս ունին, զի ի Սամարացւոցն են. բայց զշաբաթ եւ զթիփատութիւն պատուեն ²առաւել քան զՍամարացիսն, [³եւ զՀնգամատեանն արկանեն ի կիր.] եւ շնչաւոր ոչ ինչ ճաշակեն, եւ ի պահս եւ ի կուսութիւն ⁴առաւել վարին: Այլ եւ (⁵առ երեսս) յարութեան հաւատան. ⁶եւ առանց հանապազ լուանալոյ ոչ կոչին արժանաւորք:

ԺԳ. [¹Հրէիցն աղանդք եւթն են:] ²Գրամիտիկոսք որ անուանին դպիրք. ³սորա զաւանդութիւն ծերոցն ունին, ոչ յօրինաց՝ այլ յանձանց: ⁴Եւ առանց լուանալոյ ոչ ուտեն եւ ոչ ըմպեն եւ ոչ աղօթեն: Եւ ի հրապարակէ մտեալ՝ ոչ ննջեն առանց լուացման:

ԺԴ. ¹Փարիսեցիք որ կոչին «²բնշալ», կոչեն զինքեանս ընտիրս քան զամենայն մարդիկ: [³Ընդունին զյարութիւն մեռելոց, որպէս եւ Գպիրք, զհրեշտակս եւ զհոգի սուրբ թէ իցեն՝ հաւանին. վարս

|| ԺԲ. ¹ = Δοσίδεοι. Երկու ձեռագիրք ալ սխալ գրչութեամբ «Գորիթացիք»: «Զի ի Սամարացւոցն են», չունին AB: — ² «Առաւել քան», չէ համեմատ AB բնագրաց, որ «Էբրէ» զՍամարացիս կ'ըսեն: — ³ Այս կտորն գուրս ինկած է հայ ձեռագիրներէն: — ⁴ «Առաւել», չէ համեմատ AB, որ կ'ըսեն ընդհանրապէս [A: δὲ] συνεχέστατα βιοῦντες [A: βιοῦν.] ἔχουσι δὲ καὶ παρθενίαν τινὲς αὐτῶν, ἐγκρατεῦνται δὲ ἄλλοι. (Ի պահս հանապազորդեալք. «ման» ի նոցանէ եւ զկուսութիւն ունին, իսկ այլք ժուժկաւնն:) — ⁵ «Առ երեսս» չիք JAB եւ հակառակ Եպիփանու, որ կը յաւելու թէ այս հաւատալն յարութեամբ «օտար է ի Սամարացւոց» (AB: ὅπως ξένον ἐστὶ Σαμαρείταις.) — ⁶ Այս վերջին կտորը չիք JAB.

|| ԺԳ. ¹ Այս կտորս, զոր ունին AB, անհրաժեշտ է. վասն զի յաջորդք եօթը կտորներն այս գլխոյ մասն են: — ² = Γραμματεῖς. 56 Ա. «Գրամատակրոսք . . . զաւանդութիւն . . . յօրինացն այլ յանձանցն»: — ³ Այս վերջին կտորն չիք JAB, որ ուրիշ խօսքեր ունին:

|| ԺԴ. ¹ Է «Փարիսացիք», — ² «Որոշեալք», ասոր վրայ՝ տես վերը՝ էջ 107: 56 Ա. «Ընդիրս . . . մարդիկք»: — ³ Այս կտորը գուրս ընկած է ակնյայտնի եւ ամբողջէն մնացած է միակ նախադասութիւն մը: — ⁴ Գուրս ինկած է այս ալ, որ JAB գեռ երկայն է, եւ կը նկարագրէ

ունին աղնուականս, ժուժկալութիւն մինչեւ ժամանակ մի եւ կուսութիւն.) եւ պահեն երկիցս ի շաբաթու, [⁴մկրտել զստոմանս, զպնակս եւ զբաժակս սովոր են, որպէս եւ Գպիրք, զտասանորդս եւ զերախայրիս նուիրել . . . :] եւ ամենայն ⁵Հմայք եւ խտրութիւնք ի նոցանէ ելանեն.

ԺԵ. Մադոռկեցիք որ կոչին ¹անշարդար, որք էին ի Սողովայ քահանայէ: եւ զամենայն կարգս ըստ Հրէիցն ²ունէին. բայց զսուրբ Հոգին եւ զՀրեշտակս եւ զյարութիւն ոչ ընդունին:

ԺԶ. ¹Հեմերոքսպտիստեք որ ասին նոքա Վերիւն ². ամենայնիւ ³նման են Հրէից, բայց ասեն՝ որ ոչ մկրտի հանապազ, ոչ ընդունի զկեանսն յաւտենականս:

ԺԷ. ¹Սփսեկոսք [²որ կոչին լիրք,] ³որ նման են Հրէից, եւ ընդունին զօրէնսն Մովսէսի, բայց զբազումս ի մարգարէից ոչ ընդունին:

ԺԸ. Նազարացիք՝ որ կոչին ¹սփարսոր ¹. միս ոչ ուտեն, [եւ ոչ ճաշակեն զնշաւորս.] եւ ²մինչ ի Մովսէս եւ յԱբրահամ ընդունին զնահապետսն, եւ այլ ոչ եւս:

զգեստուց խտրութիւնքն եւն: — ⁵ “Հմայք եւ խտրութիւնք, գրուած է “ճնունդք եւ ճակատագիր, իմաստով. (AB. οὐ καὶ παρεισέφερον γένεσιν καὶ εἰμαρμένῃν.)

|| ԺԵ. ¹ Է “անշարդար, 56 Ա “անձն արդարք, = AB. δικαιότατοι (արդարագոյնք.) որուն վրայ տես վերը՝ էջ 107: — ² 56 Ա նախ “ունին, ապա վրան գրուած “ունէին:”

|| ԺԶ. ¹ = Ημεροβαπτισται. Է “Հոմերաբափտիստեք, 56 Ա “Հոմերաբափտեք, բայց ք տառի վրայ ք գրուած: — ³ Մեկնութիւնս թարգմանչին է:

ԺԷ. ¹ Όσσηνοί. Է “Ովկենոսք, 56 Ա “Սովկենոսք, — ² Հ չունի այս մեկնութիւնը, զոր ունի AB (οὐ δὴ ἵταμώτατοι ἐρμηνεύονται.) — ³ “Որ նման են Հրէից, չունի AB:

|| ԺԸ. ¹ Է “Նազորացիք: — “Ուխտաւորք, տես վերը՝ էջ 107. Իսկ AB աննման ընթերցման տարբերութեամբ A. Νασσαραῖτοι, ἐρμηνεύόμενοι ἀφανισταὶ (կործանողք), B . . . ἀφηνιασταὶ (անսանձք): — ² Համառոտուած է Հ:

ԺԹ. Հերովդիսանոսը՝ նմանք են Հրեից, եւ ¹ի խրատուէ գիւաց՝ Հերովդէի որպէս Քրիստոսի ակն ունին, եւ որ ինչ պատիւ է Քրիստոսի՝ զայն նմա համարին եւ պատուեն:

* Այս ¹ քան ² հերձուածք յԱդամայ մինչեւ ի Քրիստոս:

Ի. ¹ Սիմոնացիքն ի Սիմոնէ մօզէ էին, ² յաւուրս առաքելոցն. ³ սամարացի գողով, [⁴ առ երեսո հաւատայր ի Քրիստոս. . . .] որ ոչ ընդունին զյարութիւն եւ զաշխարհս ոչ ասեն Աստուծոյ արարած: Որ եւ կին մի Լուսին ⁵ անուանեալ շրջեցուցանէր, եւ իւրն անուն Արեփին դնէր, եւ յԱրեփին նկարել ետ պատկեր երկուցն ի պաշտօն. (⁶ եւ զբախտն եւ զպատահմունս՝ պարգեւեալ ⁷ յԱստուծոյ՝ ըստ աստեղացն իշխանութեան գուշակէր, որպէս ի Ծնունդս դանդաշէին ⁸ Եզրիպտացիքն եւ Քաղգէացիքն:) ⁹ Եւ կոչեն [զնա] Շամրտացիք՝ Հայր, եւ Հրեայքն՝ Քրիստոս զնոյն ասեն:

|| ԺԹ. ¹ «Ի խրատուէ գիւին», չէք յAB: — Ի Հունի «եւ պատուեն»:

* Վերջապէս: ¹ «Քսան», ունի միայն 56 Ա (Ի «ԺԹ.»), բայց լաւ է եւ համեմատ է Եպիփանու, որ այս վերջաբանն այսպէս ունի. AB Οὗτος [Α. ὁ] πρωτος τομος, περιέχων κατὰ πασῶν τῶν εἰκοσι τοῦτων αἰρέσεων ἐν αὐτῷ δὲ καὶ ἡ περὶ τῆς Χριστοῦ ἐνδημίας ὑπόθεσις, καὶ ἡ τῆς ἀληθείας ὁμολογία, [B. ἡ μία καὶ μόνη οὐσα τοῦ Θεοῦ ἀληθινὴ πίστις. (Այս է մասն Ա, յորում գտանին հերձուածք Ի, եւ են ի սմա բանք զմարմնաւորութենէ Քրիստոսի եւ գաւանթութիւն ճշմարտութեան): — ² Ի «հերձուած», 56 Ա «հերձուածս»:

|| Ի. ¹ Հասածութիւն կը շարունակուի ի ի Հ, որ անընդհատ կը շարէ յաջորդները: Բայց յայն նոր թիւ կը սկսի, վասն զի այս յաջորդները կը գտնուին (յԱ) Եպիփանու Ա. Գրոց Բ. Բաթին սկիզբն իրբեւ Ցանկ (Petav. I, p. 52—54) նշեցաւ եւ B նախ երկար կտորներ ունի Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ. ապա սոյն կտորը կը սկսի (Petav. II, p. 139—141): Վերնագիր ունի A Τάδε ἐνεσι καὶ ἐν τούτῳ τῷ δευτέρῳ τόμῳ τοῦ πρώτου βιβλίου, ἐν ᾧ εἰσιν αἱρέσεις δεκατρεῖς, οὕτως. Իսկ B. Καὶ ταῦτα γὰρ

ԻԱ. ¹Մենանդրացիք [²ի Սիմովնէ ի ձեռն Մենանդրեայ,] ըստ Սիմոնացւոց վարին, բայց զաշխարհս ի հրեշտակաց ասեն արարեալ ³։

ԻԲ. ¹Մատնանդիացիք՝ եւ սոքա ըստ Սիմոնի աղանդին վարին. ²եւ ասեն անծանօթ եւ ծանօթ աստուած։

ԻԳ. ¹Բասիլիդիք՝ ի Բասիլիդեայ ուսեալք. որ աշակերտ էր Սիմոնացւոց [²եւ Մենանդրացւոց՝ ընդ Սատառնիդեայ, եւ զնոյն խորհէր.] բայց ՅԿԵ

ἐνεστιν ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ τοῦ πρώτου βιβλίου, διαλαμβάνοντα περὶ δεκατοῶν αἰρέσεων. Արեմն ԺԳ կտոր միայն ունի այս մասն։ — ² «Յաւուրս առաքելոցն», է ըստ B (ἐν κηρουσορίων τῶν ἀποστόλων). մինչ A ἐπὶ Πέτρου τοῦ Ἀποστόλου կ'ըսէ, այսինքն՝ «յաւուրս Գեարդուսի առաքելոյ։» — ³ AB կը յաւելուն «Ի Գիտթիս գեղջէ. (ζώτης Γαθῶν).» — ⁴ Այս կտորը չունի Հ. AB կը յաւելուն թէ Սիմոն կը վարդապետէր զանհամեստութիւն, զպիղծ խառնակութիւն եւ հասարակաց ըլլալն կանանց։ — ⁵ Այս տեղն երկու անուանք ալ սխալ ընթերցում են։ Տես վերը՝ էջ 102։ Ըստ Միարանի (էջ 4, Ծ. 1) է ձեռագրին մէջ «Լուսին, Արեգակն եւ աստղ», բառերը զաղափարագիր էին գրուած։ — ⁶ Այս փակագծեալ կտորը չունին AB։ — ⁷ 56 Ա. «պարգեւելւ.», — ⁸ 56 Ա. «իշխանութիւն.», է «գանդաջէրն.», — ⁹ AB կ'ըսեն թէ ինքը զանձն Հայր Աստուած կը կոչէր Շամբոացւոց առջեւ, իսկ Հրէից՝ Քրիստոս։ Է «Արպէս ի ծնունդս . . . եւ իսկն Շամբոացիք հայր. . . .»

|| ԻԱ. ¹ = II եւ Միարանի՝ Ի. վասն զի այս ուրոյն հաստուածը թէ է եւ թէ 56 Ա. կցած են Սիմոնացւոց հետ իրեւ մասն այն հաստուածին։ «Մենանդրացիք», Μετάνδριοι. է եւ 56 Ա. սխալ գրելով «Շամբոացիք», կ'ըսեն։ — ² Այսպիսի բան մ'եղալու է հոս ըստ A οἱ ἀπὸ τούτου τοῦ Σίμωνος, διὰ Μετάνδρου τινὸς ἐναοξάμενοι, B քիչ մ'այլազգ (οἱ ἀπὸ Μοτάνδρου τινὸς). — ³ 56 Ա. յաւ. «այս է վարք նոցա.»,

|| ԻԲ = III եւ ԻԱ (Միար.) — ¹ = Σατοριλῖανοί. թէ է եւ թէ 56 Ա. «Սատառնդացիք.», — ² Այս անիմաստ խօսքը չկայ յAB, որ ասոր տեղ ուրիշ տեղեկութիւններ ունին, այսպէս թէ ասոնց գլուխն է Սատառնիդոս որ ըստ Մենանդրի հրեշտակները կ'ըսէր արարիչ աշխարհիս եւն։

|| ԻԳ = IV եւ ԻԲ (Միար.) ¹ 56 Ա. «Բասիլիդէր.» AB Βασιλειδιανοί. — ² Այս կտորը պակաս է ի Հ, բայց ունին AB։ — ³ Այս վերջին կտորը չունին AB, որ ընդհանրապէս ուրիշ կտոր մ'ունին, այսինքն B Καὶ τὸ Ἀβρααμ

երկինս ասեն, եւ անուն գնեն նոցա հրեշտակականս,
³ եւ նոյնքան աստուած ասեն ի նոսա:

ԻԳ. ¹Նիկողոսացիք՝ ի նիկողոսէ մուրեցան, որ
 րնորեցաւն ի սպասաւորութիւն այրեաց. որ յետս
 կալով ուսոյց ² զազրագործութիւն իւրոց աշակեր-
 տացն, զի ունէր կին զեղեցիկ, ³ բնդ որ ոք նա-
 խանձէր. (⁴ եւ ածեալ ի հրապարակ եթող զնա՝
 ում կամիցի ամուսնանալ. բայց ոչ նա եւ ոչ ⁵ գըս-
 տերք իւր բնդ ումէք ամուսնացան:) Եւ ⁶ զկառկա-
 կաքեայ եւ զՊոռնիկեայ եւ զայլոց բարբարոսաց
 վարս եւ զկարգս եմոյժ յեկեղեցի:

ԻԵ. ¹ Գնոստիկեանք. սորա [² առաւել քան]
 զնոսին [³ էլէն—առնալ] զօշարաղութիւն եւ զաղ-
 անղութիւնս գործեն. ³ որք յեգիպոսս ⁴ Զօրաւնէ+

ὄνομα τῆς αὐτῆς ψήφου εἶναι, καὶ εἶναι τοιαυτοῦν ἐξη-
 γοῦνται, καὶ εἶναι τοῦτο τὸ ἅγιον ὄνομα [A: Πνεῦμα/
 γηοί. (A: καὶ τὸ Ἀβραάμζ ὄνομα δυνάμεως, ὃ φέρεται
 ψήφου τῆς. πτλ.) այսինքն՝ «Եւ յաւելոյր զԱրատաքս՝
 զանուն գորութեան իրեր, որ կրէ զԹիւ ՅԿԵ, եւ զայն
 համարի Հոգի սուրբ (B անուն սուրբ):»

|| ԻԳ = V եւ ԻԳ (Միար.) այսպէս եւ յաջորդք:
¹ = Νικολαῖται. 56 Ա նախ «նիկողացիք» եւ ապա վրան
 գրուած «...», քիչ մ'ետորը «... սպասաւորութիւն:» —
² 56 Ա. «զազրագործութիւնն իւրեանց աշակերտացն:» —
³ Այսպէս բնաւու է անշուշտ. Ի «ըստ սրբախանձէր:» —
 56 Ա «ըստ որ ոչ նախանձէր:», AB διὰ ζῆλον τῆς ἰδίας
 γαμετῆς (վրան նախանձու իւրոյ կնոջն:) — ⁴ Ամբողջ փա-
 կագծեալ կտորը չունին AB: — ⁵ Այս անգէն կը սկսի թերի
 բնաւ 56 Ա: Տես վերը էջ 109: — ⁶ Ի «Եւ զՍուրբիկեայ եւ
 զՊոռնիկեայ» դրի սխալ. AB կը գրեն Καὶ περὶ τοῦ Καν-
 λιαζααζ [A: Καὶ λιαζαζ] καὶ Πορνίξον (Պոռնի-
 կեայ) καὶ ἄλλων βαρβαρίζων ὀνομάτων εἰσηγησάμενος
 [A... ὀνομάτων, ἃ τῷ νόμῳ μυσαρῶς εἰσηγήσατο.]
 ուրեմն «եմոյժ յաշխարհ:»

|| ԻԵ. ¹ = Γνωστικοί. Ի «Գնատիանսք:» — ² Այս-
 պէս բնաւու է ըստ AB πλέον δὲ αὐτῶν [B καὶ αὐτοί/
 πάντων πτλ. Ի «սորա զնորին զօշարաղութիւն» եւն: —
³ Ի «որ:» — ⁴ Ի չունի «Զօրականք:», այլ ընդ «Փարաւո-
 նացիք:», որ աղաւաղութիւն է «Փիրիոնացիք», անուն. AB
 Στρατιωτικοί... καὶ Φιβιωνῖται. — ⁵ Ի «Սսկողացիք», AB:
 Σεκουρδιανοί. «Սսկրատացիք», (AB: Σωκρα-

եւ Փիլիպոսի, կոչին, եւ ի վերին կողմանս Յսուսին գացիք, [եւ յայլ տեղիս՝ Սովրատացիք,] եւ առումանս Զաբէացիք: Եւ ոմանք՝ Վոդէանոսք [կոչին,] եւ ոմանք՝ Բորբորացիք, եւ սոքա ամենեքեան ի Բաբելոն պարծին:

Ի Զ. ¹ Կարպոսի խառնուսք որք ի Կարպոսի Կրատէ Ասիացոյ աղանդոցն, որ ուսոյց զամենայն աղտեղութիւնս անխտիր դործել. եւ ասաց որ ոչ կատարէ զկամս զիւացն [²եւ հրեշտակաց], ոչ կարէ ի վերին երկինս անցանել, [²եւ ոչ անցանել ընդ Պետութիւնս եւ ընդ Իշխանութիւնս:] Եւ ասաց՝ թէ Յիսուս ³ շունչ իմանալի ընկալաւ, եւ ապա զիտաց զվերինսն պատմել. եւ թէ որ զբանն Քրիստոսի պահէ՝ հաւատար նմա լինելոց է: Եւ [զօրէնս եւ] զյարութիւնն ոչ ընդունի, [⁴որպէս Սիմոնացիք եւ այլ հերձուածողք: Ի ոմանէ եղեւ Մարկեղինայն այն ի Հռոմ:] Եւ պատկերս Յիսուսի արարեալ եւ ⁵ Պաւղոսի եւ Հովնոսիկայ [եւ Պիւթագորայ] ի ծածուկ, որոց խունկն ծխէր եւ երկիր պաղանէր ⁶ ի Հռոմ:

Ի Է. ¹ Կերինթիաւոսք եւ Բերինթիաւոսք, ² որք են Հրեայք, եւ պարծին ի թլփատութիւն. եւ

τιται) շունի Հ: — ⁶ A. հյց. Koddaroucs, B: Kodiaroucs, իսկ «Բորբորացիք», (այսինքն՝ Աղտեղիք) յAB հյց. Boρβορίτας. — ⁷ Ի «Ի Բաբելոն», պարծին կ'ըսէ, անշուշտ նմանահնչին բնաւու համար. A կ'ըսէ՝ οἱ τοὶ τὴν Βαβυλῶν καὶ Βαβυλῶν ἀνχοῦσι. B շունի այս կտորը:

|| Ի Զ. ¹ AB Καρποκρατιανοί. — ² Այս կրկին կտորներն ալ թերի են ի Հ, որ կան յAB. — ³ AB πνεῦμα τοῦ θεοῦ. — ⁴ Այս կտորը պակաս է ի Հ, որ սակայն կարեւոր մասն է ամբողջին եւ կայ յAB: — ⁵ Այս կտորը գրկեք բառ AB. Ի աղաւաղ է «Եւ Պաղոս նոցա [բուն ձեռ. «Պղտոս»,] եւ Հովնոսիկայ, գրելով: AB կը գրեն՝ εὐχόμενος δὲ ποιήσας ἐν χορρῇ Ἰησοῦ, καὶ Παύλου καὶ Ὁμήρου καὶ Περθεγόρου κτλ. — ⁶ Չէր յAB:

|| Ի Է. ¹ Μηουρθιανοί, Μηουρθιανοί. Ի «Կերինթիաւոսք . . . Բերինթիաւոսք», սխալմամբ: — ² AB յաւ. «Ի Կերինթեայ կամ Բերինթեայ ու մեծէ հրէէ:» — ³ AB κατὰ προκοπήν.

դաշխարհս ի հրեշտակաց ասացին լինել, եւ զՅիսուս ³յառաջագիմութեամբ ասեն աստուածացեալ:

¹ԻԸ. ²Երկուցից իման Վերինթացւոյ ³Եւսաղացոց են. եւ ⁴Սամսիտքն նմանեալ [են նոյա, եւ մասն] Էդիեսացւոյ են, որք ասեն զՅիսուս Քրիստոս ⁵ստեղծեալ ⁶յերկինս եւ զՀոգին սուրբ [նորա.] եւ զգեցեալ ասեն զմարմինն Ադամայ՝ Քրիստոսի, եւ դարձեալ մերկանալ եւ զգենուլ ի գալստեանն: Եւ [⁷Թէպէտ] զվարս Հրէից ընդունին, [բայց] եւ զաւետարանն ⁸եւ զառաքեալսն ընդունին. (⁹բայց զառանց վկայութեան [թուղթան ոչ ընդունին, եւ ասեն զնա մարդկային մտօք ասացեալ, ¹⁰եւ ոչ խոստովանին ի նմա բնակեալ զՔրիստոս:] Ի մոյ գարշին, եւ զչուր որպէս զաստուած պատուեն: ¹¹

ԻԹ. Վաղիճախանոս ¹զօրէնս Մովսէսի [եւ զմարգարէս] եւ զյարութիւն ոչ ընդունին, այլ

|| ԻԸ. ¹ Հոս կը պակսի ի Հ կտոր մը (IX) որ կը խօսի “Նագոփացոց”, վրայ այսպէս. “Նագոփացիք (AB Ναζωραῖοι) որ ընդունին զՔրիստոս Յիսուս եւ որդի Աստուծոյ, բայց վարս ունին ըստ օրինաց [հնոց]ւ. — ² Ἐβιωναῖοι. Ի “Արիանացիք:” — ³ Ի չունի, այլ կ’ըսէ լոկ “նման Վերինթացւոցն աւել”, որ [թերեւս հետք ըլլայ “Եւսաղացոց”, անուան, զոր ունին AB: — ⁴ Ի “Սամսոտացիք, չիսթմամբ. AB: τὼν Σαμσαίων. “Սամսիտք”, կրկին կը յիշուի յետոյ (ԶԳ.) նոյնպէս “Էդիեսացւոց”, (AB καὶ Ἐδισσαίων) որ կը յիշուի յետոյ (ՃԺԳ:) Ի ձեռագիրն Հոս “Վեսացւոյն:” — ⁵ Չեռ. Ի “ստեղծել երկինս:” — ⁶ Ի անյարմարութեամբ՝ “եւ զգեցեալ Հոգին ասեն զմարմինն Ադամայ՝ Քրիստոսի Է— ոչ Հոգին—ըսել ընդ անբար— աստուած—նէ—նէ:”, Նօտարագիրք չկան յAB: — ⁷ Այս “Թէպէտ . . . բայց”, պէտք է յաւելուլ ըստ AB, որով խօսքին իմաստը կ’որոշուի պայծառ: Հոս “զվարս Հրէից ընդունին”, բառին տեղ Միտրան կ’առաջարկէ “. . . աւելն:”, — ⁸ “Եւ զառաքեալսն”, չիք յAB: — ⁹ Ամբողջ այս փակագծեալ կտորը չիք յAB: — ¹⁰ Այս անյարմար խօսքին տեղ AB կ’ըսեն “Եւ Քրիստոս ի մարմնաւորութեան իւրում զգեցեալ ասեն զմարգին:” — ¹¹ AB յաւելուն “Եւ հանապաղ լուսնան զանձինս զամառն եւ զձմեռն, այսինքն” առ արդարանալ, որպէս եւ Սամարացիք:,”

|| ԻԹ. ¹ Ի լոկ “զօրէնս Մովսէսի”, որ հին Ատակարանի տեղ գրուած է (AB παλαῖαν . . . διαθήκη.) —

սակաւ բանս՝ որ իւրեանց առասպելաբան [² վարդապետութեան] պատճառի, ընդունին: Լ յաւիտեանց անուանս ասեն ³ արուաց-եւ-իգաց, եւ զամենեւեան զնոսա ի վերին հօրէն ծնեալ ասեն. եւ աստուածս ⁴ անուանեն զյաւիտեանս: (⁵ Եւ ունին գիրք մի զՍիմոնի կախարդի, որում Պրակս Առաքելոցն կոչեն:) Եւ զԲրիտոսսէ ասեն թէ մարմին յերկինս զգեցաւ, եւ որպէս ⁶ ընդ խողովակ ինչ ընդ Արշն ⁷ անցաւ եւ ոչինչ առ ի նմանէն:

Լ. ¹ Սեկոնդացիք [² ընդ որս եւ Եպիփանէս եւ Իսիդորոս,] զՎաղէնաթիանոսացն զպղծութիւնն վարին. ³ բայց զերկաթ առաւել պատուեն:

ԼԱ. ¹ Պտղոմացիք [² ընդ որս եւ Փղորա,] զՎաղէնաթին[ին] ունին. ³ եւ զձայնս հաւուցն հմայեն եւս: ⁴

¹ ԼԲ. ² Մարկոսացիք. ³ Մարկոսս այս ⁴ ուսումնակից էր Աղորբասի: Բ. սկզբունս ասէ. եւ

² Այսպիսի բառ մը գնելու է՝ իմաստին ամբողջութեան համար: — ³ Եւ “արուաց եւ իգաց”, կից պէտք է գրել անշուշտ ըստ AB αἰώνων . . . ἀῤῥόνοιο θηλειῶν, ուստի “ործեւէգ”, իմաստով: — ⁴ Հոս կը սկսի 56 Ա “բանին յաւիտեանս”, գրելով: Տես վերը՝ ԻԳ: — ⁵ Փակագծեալ հետաքրքրական կտորը չունին AB. 56 Ա “գիրք մի սիմոն կախարդի”, — “Պրակս առաքելոց”, = πράξεις Ἀποστόλων անվան երական գրութիւնը: — ⁶ 56 Ա “որպէս կողովակ”, — ⁷ Այսպէս (“անցաւ”) ռամկախօս են Եւ եւ 56 Ա:

|| Լ. ¹ 56 Ա “Սեկոնդացիք”, — ² Եւ եւ 56 Ա չունին, բայց կայ JAB: — ³ Այս կտորը չկայ JAB, որ ասոր տեղ կ'ըսեն թէ ասոնք զազրագործութիւն կ'ուսուցանէին եւ Մարգեղութիւնը կ'ուրանային:

|| ԼԱ. ¹ Πτολεμαῖοι. — ² Այս մասն չունին Եւ եւ 56 Ա: AB . . . Φλώρα. — “զՎաղէնաթինէն”, գոնէ պէտք գրել, այսինքն՝ զվարդապետութիւն Վաղէնաթինեայ. եւն: — ³ Այսպիսի բան չի JAB: — ⁴ Հոս կը լինայ Եպիփանու Ա. Գրոց Բ Մատնի ցանկն՝ այսու վերջաբանութեամբ JAB. “Այս է համառօտումն (ἀνακεφαλαίωσις) ԺԳ հերձուածոց Բ Մատնի Ա. Գրոց:”

|| ԼԲ. = I ¹ Հոս կը սկսին JAB Եպիփանու Ա. Գրոց Գ Մատնի ցանկն՝ այսու վերնագրով. “Այս ինչ գտանի JԳ Մատնի Ա. Գրոց, յորում հերձուածք ԺԳ.” (A: τάδε

յարութիւն ոչ բնորոշին. եւ ⁵ԻԸ յաւիտեանս
ասէ. [որպէս եւ Վլադէնախանս:]

ԼԳ. ¹Կողորդասացիր ²զՄարկոսին ունին,
բայց ³Ը յաւիտեանս աւելի ասեն:

ԼԳ. ¹Հերակղիսնոսր որ զնոյն. ²Ը. առաս-
պելարանեն, եւ ³զՄարկոսին եւ զՎլադէնախ[ին]
եւ զայլ բազում հերձուածս: Եւ լուանան ⁴ապրաս-
իւնի եւ ջրով:

ԼԵ. ¹Սիսիականք ²որ էն ճշմարտացի, որք զօձս
փառաւորեն՝ որպէս զՔրիստոս. եւ ունին բազում
օձս ընդ ինքեանս ի ³սապատս ի պաշտօնս իւրեանց:

ԼԶ. Կայիսնոսր. ¹զօրէնսն Մովսիսի բամ

ἐνεστι ἐν τῷ τρίτῳ τόμῳ τοῦ πρώτου βιβλίου, ἐν ᾧ εἰσιν
αἰρέσεις δεκατρεῖς.) В նոյնը քիչ մ'այլ ձեւով: — ² ԼԵ
է ուղիւր. (AB: Μαροῶσι.) Ի եւ 56Ը «Մարկիոնացիք:»,
— ³ AB: Μάρκος. 56Ը «Մարկանոս», Ի «Մարկիոնս»,
— ⁴ Ի եւ 56 Ը. «~~Կողորդասացիր~~ էր: ~~Հաւատարմ.~~ Բ. [56Ը «Երկու»]
սկզբունս ասէ, այսպէս աղաւաղ: (AB: Κολοοβάσου
συμφοιτητής.) Տես վերը՝ էջ 103: — ⁵ Հ թերի է հոս. AB
կը յաւելուն թէ այլեւայլ պատրանքներ ալ կ'ըներ եւն:
ԻԸ յաւիտեանս, խօսքին տեղ AB «ԻԳ սարերս», կ'ըսէ
(καὶ αὐτοὺς δὲ τῶν εἰκοσιτεσσάρων στοιχείων βοῦλεται
τὰ πάντα ἡγεῖσθαι.)

|| ԼԳ. = II եւն: Հ համառօտ է քիչ մը: 1 Κολοοβά-
σι. Ի եւ 56Ը «Կողորդականոսր:», — ² Ի եւ 56Ը «զՄար-
կիոնին», որ անձա՛հ է. Հմմտ. ԼԲ: — ³ AB կ'ըսեն Τὰς
προβολὰς δὲ καὶ ὁ γ' δ' ὁ δ' αὖ εἰς ἑτέρας [A: ἐτέροις] ἐδίδαξαν.
(Չճագմունս Յաւիտեանց եւ զՈգդօադ [ogdoade] սղազգ
ուսոյց:) ԼԵ ogdoade իմաստով է «Ը յաւիտեանս»,
ըսիւր նաեւ քիչ մ'եւոր:

|| ԼԳ. 1 Προαξιωνῆται, — ² = Ogdoade (AB: καὶ
αὐτοὶ τῇ τῶν Ὀγδοάδων φέρονται.) — ³ Ի եւ 56Ը «զՄար-
կիոնին», Հմմտ. ԼԲ: — ⁴ Ի «սարատամ աղւժ», 56Ը «...
էլւժ», ըստ AB «իւղով, սարատաղմով եւ ջրով», (AB: ...
λειτουργῆται δι' ἑλαιοῦ, ὁ ποβ' αὐτῶν [սարատաղմասն]
չիլ.) AB կը յաւելուն թէ հրեարէն բաներ կը մրձան զըլս-
ներուն վրայ այս լուսացման ժամանակ:

|| ԼԵ. 1 Ὀφῆται. Ի եւ 56Ը «Ոգդիտեանք:», — ² ԼԵ
ձեկնութիւնը չիւր յAB: — ³ 56Ը «սափաթս», (AB
ἐν κρίσει.)

|| ԼԶ. 1 «Օրէնք Մովսիսի», տես վերը՝ ԻԹ: —
² ԼԵ խօսքը չիւր յAB: — ³ «Նիւթական թարգմանութիւն»

բասեն եւ որ ետ նմա զօրէնսն.² Եւ զօրինազանցսն պատուեն. եւ զկայէն փառաւորեն, ³ Բնաւոր զօրութիւն ունել ասեն նմա, եւ զՅուդա մատնիչ ⁴ Հաստուածացուցանեն, եւ զԿորիս եւ զԴադան, [եւ զԱբիրոն,] եւ զՍողոմացիսն:

¹ ԼԷ. ² Սեթիսանոսք. սորա զՍէթ փառաւորեն, եւ ասեն զնա ի վերին մօրէն ծնեալ. զի յետ սպանմանն Աբէլի ոչ ասեն Ադամայ ամուսնանալ ընդ Եւայի, այլ ի յերկնային ³ մօրէն ասեն ստացեալ զՍէթ. որ ի նմանէ կարգի ազգ մարդկան: (⁴ Եւ ոմանք ի նոցանէ Պալէշտին, անուանին, ծառ կենաց ⁵ զՊառաճայ մայրն (?) անուանեն՝ ⁶ խոստովանել եւ ամուսնանալ ի դրախտին զօր եւ յանցումն կոչեն:)

¹ ԼԸ. ² Արքունտիկէք ³ որ ասին իշխանականք. սորա բազում իշխանութիւնս խոստովանին արարածոց, եւ ի պիղծ տօնս իւրեանց գարշելի իրաց հազորդին, (⁴ որ զազրալի է ասելն՝ զապահարն կանանց) եւ զհին կտակարանս ուրանան եւ ⁵ զյարութիւն:

¹ ԼԹ. ² Կերդոնիսանոսք՝ ի ³ Կերդոնիոսէ ընկալեալ ⁴ գանուանակոչութիւնն, որ յԱսորոց մինչեւ ի

է. AB λέγοντες αὐτὸν τῆς ἰσχυροτέρας εἶναι δυνάμεως. Տես վերը էջ՝ 103: — ⁴ 56 Ա «զուգայ», Է եւ 56 Ա «Հաստուածոցն անուանեն.» (AB ἐκθειάζουσιν.)

|| ԼԷ. ¹ = ԼԸ (Միար.) որուն պէս է նաեւ 56 Ա որ նախ կը գնեն մեր ԼԸ, ԼԹ կտորները: Բայց մեր ըրած կարգի տեղափոխութիւնն (ըստ AB) ակներեւ ուղիղ է, ինչպէս Եպիփանու ուրիշ ցանկերն ալ ու գրութիւնք կը վկայեն: — ² Σηθιανοί. — ³ Այսպէս Է եւ 56 Ա. բայց Α . . . τῶ ἄνω πατρὶ (. . . հօրէն). B չունի այս բառն: — ⁴ Այս ամբողջ փակագծեալ մասը չկայ յAB. եւ ակներեւ լի է աղաւղանօր: — ⁵ Այսպէս Է. 56 Ա «գապառաւայրն»: — ⁶ Է «խոստովել եւ ամուսնալ»: — ⁷ 56 Ա «անցումն»

|| ԼԸ. ¹ = ԼԶ ըստ Է (եւ 56 Ա:) — ² Ἀρχοντικοί. Է եւ 56 Ա «Արքունիաէք»: — ³ Այս մէկնութիւնը չկայ յAB: — ⁴ Այս փակագծեալը չկայ յAB: — ⁵ 56 Ա «եւ զյարութիւնն եւս ուրանան»

|| ԼԹ. ¹ = ԼԷ (ըստ Է եւ 55 Ա:) — ² Κερδωνιοί. Է եւ 56 Ա «Կերդիանոսք»: — ³ Է եւ 56 Ա «ի Կերդիոսէ»

Հռովմ ձգեաց զաղանդն իւր [5 յաւուրս Հիւգենեայ եպիսկոպոսի:] Բ. 6 սկզբունս քարոզեաց հակառակս, եւ զՔրիստոս արարած ասաց, եւ զյարութիւնն ոչ ընդունի, եւ 7 ոչ վարի հին օրինօք:

Խ. 1 Մարկիանոսը. Մարկիանոսս այս պոնտացի էր՝ եպիսկոպոսի որդի, որ ապականեաց զկոյս եւ փախեաւ ի Հռոմ, զի հայրն եհան զնա յեկեղեցւոյն: Եւ սա խնդրեաց ապաշխարութիւն եւ ոչ գտաւ. դարձաւ եւ եղեւ հակառակ եկեղեցւոյ: Եւ ասաց՝ 2 Բ. սկզբունս՝ բարի եւ չար: Եւ զնոր կտակարանս օտար ասէ 3 յօրինաց, եւ զյարութիւնն ուրանայ: 4 Եւ որչափ մեղանչէ՝ մկրտիլ պարտ է ասէ. եւ թէ ոք 5 երախայ մեռանի, զայլ ոք 6 մկրտել յանունն նորա: Այլ եւ կանանց հրամայէ մկրտութիւն ասնել:

ԽԱ. 1 Ղուկիանոսը. [2 այս Ղուկիանոս հնագոյն է եւ ոչ այն՝ որ յաւուրս Կոստանդիանոսի.] սոքա բոս Մարկիոնի աղանդին վարին. 3 [բայց] եւ աւելի [ինչ ուսուցանեն:]

— 4 Է «զանուանկոչութիւնն», — 5 Այս կտորը չունին Է եւ 56 Ա. (AB *ἐν χρόνοις Ὑγίνου Ἐπισκόπου.*) — 6 Այսպէս 56 Ա իսկ Է «*ἐκ τῆς ἀρχῆς*», կ'ըսէ այս տեղ: — 7 Է եւ 56 Ա «եւ մասամբ ինչ վարի օրինօք» որ դիւրաւ կրնայ սխալմամբ գրուիլ փխ «ոչ վարի հին օրինօք» միայն «մասամբ» անմեկնելի կը մնայ. AB *καὶ (τὰ κατὰ) τὴν πολαίαν διαθήκην.*

|| Խ. 1 Հոս կարգը կրկին միացաւ հայ ձեռագրաց եւ AB բնագրաց մէջ: «Մարկիանոսը», = *Μαρκιωνισταί*. Այս հատածն ունի թարգմանած նաեւ Եզնիկ (էջ 296:) — 2 Այսպէս Է եւ 56 Ա. բայց AB Եզնիկ «երեք», կ'ըսեն. (AB: *τρεις ἀρχὰς κτλ.*) ըստ Եզնիկայ թարգմանութեան «Եւ եդեալ երիս առաջս՝ ուսուցանէ զբարւոյ, զարդարոյ եւ զչարէս, (= AB.) — 3 Տես՝ ԻԹ. 1, այսինքն «... ի Հնոյն», (= Եզն.) — 4 Ոչ այսպէս AB Եզն. այլ «եւ մկրտութիւնն ոչ մի միայն տայ, այլ եւ Էրէմ յետ յանցանելոյ», — 5 Այսինքն՝ *κατηχοµένος*. — 6 56 Ա «մկրտել պարտ է...»

|| ԽԱ. 1 *Λουκιανισταί*. — 2 Այս կտորը դժբախտաբար չունին Է եւ 56 Ա: — 3 Այսպէս ուղղելով իմաստ մը կ'ելէ ըստ բնագրին. (Է եւ 56 Ա են բուն լոկ «եւ աւելին»,) AB: *καὶ αὐτὸς δὴθεν περισσοτέρως δογματίζει.*

ԽԲ. ¹ Ապեղիսանոսք. սոքա ըստ Մարկիոնի [եւ Ղուկիանու] ² Էւրաֆորձէաւ. բայց սկիզբն ³ մի ասեն, զի մի Աստուած ասեն, (⁴ եւ նա արար այլ աստուածս,) եւ արար աստուած մի ⁵ եւ նա չար գտաւ եւ նա արար զաշխարհս [չարութեամբն իւրով]:

ԽԳ. ¹ Մեղերիսանոսք. սա [ընդ Ապեղեայ] զգինի խոտէ եւ զորթ. ² ասէ [զնա] ի վիշապի բնութեանէ արեան կաթիլ եւ երկիր բուսոյց զնա: Իւ զկինն ի բաց մերժէ, եւ ասէ թէ ³ ձախակողմանն դասու է, ⁴ այսինքն՝ դիւայ: (⁵ Իւ ընդ արուս խառնակին անխտիր.) եւ գիրս ունին ⁶ ի Զաքարի. որ [զչարութիւն] եւ զհին եւ զնոր կտակարանս անարգէ ⁷:

ԽԴ. ¹ Տատիսանոսք. սա սննդակից էր Յուստիանոսի մարտիրոսին [եւ փիլիսոփայի.] եւ ² յետ կատարման նորա՝ անկաւ ³ յաղանդն Մարկիոնի: ⁴

|| ԽԲ. ¹ Ἀπελληανοί [B: Ἀπελληϊανοί] — ² Սխալ թարգմանութիւն: Տե՛ս էջ 103, Ծ. 1: — ³ Ի “... 𐌐𐌱𐌰 ասեն... մինն Աստուած է, AB կ'ըսեն... θεὸν ὄντα ἀνώτατον καὶ ἀκατονόμαστον (Աստուած վերնական եւ անանուն): — ⁴ Փակագծեալը չկայ JAB: — ⁵ Ի “որ չար...”,

|| ԽԳ. ¹ Σευηριοί. — ² Ի “... եւ զորթ՝ ասէ, ի վիշապ բնութեանէ, 56 Ա “յերկիր բուսոյց զնա, AB ἐκ δὲ τοῦ δράκοντος τοῦ Σατανᾶ καὶ γῆς μυθολογῶν πεφυκέναι, συνελθόντων ἀλλήλοις. (Ի Էւրաֆորձէայ դիւ-է եւ յերկրէ բուսեալ՝ խառնելով նոցա ընդ միմեանս): Զ. յուր թարգմաներ է: — ³ Ի եւ 56 Ա “դասակողմանն, — ⁴ Այս մեկնութիւնը չունին AB: — ⁵ Զկայ JAB այս փակագծեալն, որ ասոր տեղ կ'ըսեն. Ὀνομασίας δὲ Ἀρχόντων καὶ βίβλους κτλ. (Եւ շառաւիղ-իւն-Սիւլֆուր եւ գիրս...): ⁶ Այսինքն “անփաւերականս, (apocryphe) AB: καὶ βίβλους τινὰς ἀποκρύφους. — ⁷ 56 Ա յաւ. “անիրաւարար,:

|| ԽԴ. ¹ Τατιανοί. 56 Ա “Թատիանոսք: Սայ...”, — ² Ի “զհետ, որ սխալ է, ինչպէս Յոյն ալ կը վկայէ: — ³ 56 Ա “աղանդն, — ⁴ AB յաւ. “եւ աշակերտեցաւ նմա. եւ զնոյն վարդապետէր ընդ նմա, եւ զայլս եւս յաւել յանձնէ ի վերայ: Ասեն թէ ի Միջագետացն էր, — Հոս կը լինայ Ա. Գրոց Գ Մասին ցանկն. յԱ վերջաբան չկայ, բայց

¹ ԽԵ. ² Ենկրատախոսք ³ որ կոչին ժուժկալս. սոքա ի ⁴ Տատրանոսի հերձուածոյն են, եւ զամուսնութիւն խոտեն ⁵, եւ շնչաւ որ ինչ ոչ ուտեն. (⁶ եւ խաշն եւ արջառ սրձեւէգ ունին: Եւ զմարմնական կիրս Աստուծոյ բանին ոչ ընդունին, եւ մանաւանդ զերկիւղն եւ զքրտունսն, եւ զշարշարանսն սոսկ աստուածութեանն տան, եւ ոչ միաւորեալ տնօրէնութեանն, եւ են սոքա աստուածաշարշարք: Յայսմ ազանդոյ են Ապողինարիաքն կոչեցեալք:)

ԽԶ. ¹ Մոնտանացիք եւ փոխգացիք սոքա զհին եւ զնոր ² օրէնսն ընդունին, ³ բայց զմարգարէսն ոչ ընդունին, եւ ի Մոնտանոս պարծին եւ ի Պրիսկիլիայ ⁴ [է- Մոնտանայ:]

ԽԷ. ¹ Պեպոռագացիք. ² Պեպուղիա գիւղ է ի Գաղատացւոց աշխարհին ³, եւ նոքա կոչեն զնա ⁴ աստուածային Երուսաղէմ. եւ քահանայս զկահայս կացուցանեն: (⁵ Բաղաձեւ նստուցանեն զգլխա-

В կ'ըսէ "Այս է հառ-εφαλαίωσις) առաջին գրոց երից մասանցն եւ ԽԶ հերձուածոց:.

ԽԸ. ¹ Կը սկսի այս հատուածովս Էպիփանու Բ Գրոց Ա Մասին ցանկը. (Petav. I. p. 396—398) այսու վերնագրով. "Այս ինչ է յԱ Մասին Բ Գրոց" որ շորրորդն է կարգաւ ըստ Մասանց ի սկզբանէ, յօրում են հերձուածք ժԸ՝ այսպէս: — ² Εγχοῦται. Ի "Էսկրիանոսք: 56 Ը. "Մոկրատանոսք: — ³ Այս մեկնութիւնը չկայ յAB: — ⁴ Ի եւ 56 Ը. "Ի Տատրանոսէ: — ⁵ AB յաւ. τοῦ Σατανᾶ γάμοις τοῦτον εἶναι (քանզի Սատանայի զայն համարին ինչեւ): — ⁶ Ըմբողջ փակագծեալը չկայ յAB: — ⁷ Ի "...կոչեցեալ: 56 Ը. "Ապողինարիաքն կոչեցեալք են հերձուած: —

ԽԹ. ¹ B: Καταφρόνας [A: Κατὰ φρονασιῶν κατ.] οἱ καὶ Μορταρισταὶ [A: καὶ Μορταριστῶν καὶ Ταφρονδοσυριτῶν κατ.] Վերջին անունս չունին B եւ Հ: — ² Ի "զնոր եւ զհին: — ³ Այլ է AB, այսինքն՝ ոչ մարգարէս յաւելուն յընկալեալսն եւ հին: — ⁴ "Եւ Մաքսիմիլիան. (AB: καὶ Μαξιμίλλαν) անուան տեղ 56 Ը. "սոքա այսպէս: որ չէր յԷ (... Պրիսկիլիայ):

ԽԺ. ¹ Πεπονζιανοί. Ի "Պեպուղացիք: — ² Ի "Պեպուղիա գեղ է: Այս խօսքէն յառաջ AB կ'ըսեն "Պեպուղացիք, որ եւ Կոնստանդիանոսի (Κωνσταντινιανοί) յորոց կարգի են եւ Ըրոտտիրիաք. (Αροτουριται) եւ թէ փոխգաց-

ւոր կանայսն,) եւ մանուկ տղայ խոցոտեն (⁶ ձգելով ի միմեանս, եւ ⁷ առ ով մեռանի՝ նա է նոցա քահանայ: Եւ յարենէ մանկանն Հաց արարեալ՝ տան ի հաղորդութիւն պատարագաց եւ զոսկերսն թաղեն կամ ի բարձր տաճարի առ երդս, կամ ի բարձր լերինս: Եւ յորժամ խօսին ընդ ումեք կամ երգնուն՝ զձեռս ⁸ ամբարձեալ ասեն. «Միածինն, Բարձրեալն, որ ⁹ ի վեր է քան զամենայն:») Եւ ասեն ¹⁰ Տէրդէ Կռնդէն, յղացեալ ծնաւ ¹¹ զՔրիստոս ի Պեպուղա, եւ զնա իգական կերպարանս առասպելաբանեն: Ունին զհին եւ զնոր կտակարանս՝ ըստ իւրեանց կամայն փոխաձեւեալ:

ԽԸ. ¹ Զորեքտասանականք, սոքա ի տարւոջն ² մի օր զատիկ կատարեն ³ ի Լուսնի ԺԳն, զինչ եւ պատահի օրն (⁴ եւ զչորեքշաբաթին չորեքտասան կոչեն. երկրորդ զատիկ եւ զանարժան օրէնսն թողուն մինչեւ այլ սոյն դիպեցի:) ⁵ Իսկ մերս՝ ըստ առաքելական կանոնին՝ եթէ ոչ ջերմ ելցէ ի սեղանն եւ նոյն ժամայն ծախեսցի, ոչ է ընդունելի: Բայց ի Նիկիայ ժողովն կանոնեցին ⁶ յԲ. Ճրագալուցսն մասն ինչ թողուլ հիւանդաց եւ տղայոց եւ այլոց եւս:)

ԽԹ. ¹ Աղոգիւնսք, զորս ² անբանս կոչեմք, [³ զի ոչ ընդունին զԲանն միշտ Աստուած ի Հօրէ.]

ւոց (ԽԶ) օրէնքն ունին: — ³ AB յաւ. «եւ կապալագովկիայ:» — ⁴ Է «... յեւմ.» 56 Ա «ածայն...» — ⁵ Այս միջանկեալը չկայ յAB. — ⁶ Նոյնպէս չկայ յAB այս ալ: — ⁷ 56 Ա «ձգել ի ով միմեանս:» — ⁸ 56 Ա «Համբարձեալ:» — ⁹ 56 Ա «որ է ի վեր,» — ¹⁰ Է եւ 56 Ա «Տիրդէ կամ Պրիսկիլեսայ:» Տես վերը՝ էջ 103: — ¹¹ Է «ծնաւ Քրիստոս:»,

|| ԽԸ. ¹ Τεσσαρεσκαίδεκαῖται. 56 Ա «չորեքտասանականք:» — ² 56 Ա «մի աւուր:», — ³ 56 Ա «Լուսնի ԺԳն.» Է «Լուսնի ԺԳն:» — ⁴ Ամբողջ փակագծեալը չկայ յAB, որ կը յաւելուն՝ թէ Զատիկի օրն պահելով եւ հսկելով կը տօնեն: — ⁵ Այս կտորն յաւելուած է թարգմանչին. Հմմտ. վերը՝ էջ 108: — ⁶ 56 Ա լոկ «Բ:», — ⁷ 56 Ա «տղայեոց եւ այլ «Է եւս:»,

|| ԽԹ. ¹ Ἀλογοί. Է եւ 56 Ա «Ողորդինոսք:», գրի սխալ — ² Մեկնութիւնս («անբան») թարգմանչին է. 56 Ա «... առ-

սորա զՅովհաննու աւետարանն եւ զՅայտնութիւնն ոչ ընդունին:

Ծ. ¹ Աղստ/խանութ. սորա զԱդամ կենդանի աւետեն². եւ արք եւ կանայք մերկ ժողովին յեկեղեցին: (³ եւ զհաւատացեալ աւագակն ասեն՝ թէ Ադամ էր.) ⁴ եւ զեկեղեցին կոչեն դրախտ, եւ զինքեանս՝ արեղայս եւ կուսանս, եւ ⁵ առ երեսս զամուսնութիւն ոչ ընդունին:

ԾԱ. ¹ Սամսէնացիք, սորա որ են ² առաջին եղկեսացիք, ³ որ [⁴ դեռ այժմ] բնակեալ յԱռաբիա՝ ընդդէմ Մեռեալ ծովուն. եւ են խաբեալք ⁵ յեղեւսյէ սուտ մարդարէէ: եւ ⁶ զՄարթուս եւ զՄարթինա ⁷ կանայս առաջնորդս իւրեանց աղանդոյն՝ աստուած կարծեն եւ (⁸ ի գոգ նոցա երկիր պագանեն զցանկութիւնն պաշտելով.) ⁹ ըստ որում եւ եբրոնացիքն:

ԾԲ. ¹ Թեոդոտիստք. սորա ² ի Թէոդոտէ Սկիւթացոյ խաբեցան՝ որ կայր ի Բիւզանդիայ.

Բ. Բ. — կոչեմք: — ³ Այս մեկնողական մասն չունի է եւ 56 Ա: 56 Ա. քիչ մ'եաքք " . . . զայտնութիւնն: "

|| Ծ. ¹ Ἀδαμιοί. — ² AB յաւ. «ծաղու առաւել քան թէ ճշմարտութեան վարդապետութիւն ունին:» — ³ Այս կտորը չիք JAB, որ կը յաւելուն հոս թէ՛ այնպէս մերկ ընթերցմունս, աղօթս եւն կ'ընեն: — ⁴ Այս կտորին նախադասութեան մէջ յետեւառաջութիւն եղած է, բայց իմաստը նոյն է: — ⁵ AB չունին «առ երեսս:»

|| ԾԱ. ¹ Σαμψαῖοι. — ² «Առաջին» չի յարմարիր հոս եւ չիք JAB (οἱ καὶ Ἐλκεσαῖοι). է «Եկեւսացիք», 56 Ա. «Եկեւսացիք:» — ³ 56 Ա. «սորա» է «Բ. բնակեալ . . .» (անշուշտ «Բ բնակեալ») այլ Միաբան ուղղեր է «Բ. Բ.», որ անյարմար է: — ⁴ [Դեռ այժմ] կարեւոր է յաւելուլ ըստ AB (ἐτι δεῦρο) որ իմաստը կը փոխէ: — ⁵ է «խաբէք յեղբմայէ». 56 Ա. « . . . յեղբմայէ.», գրի սխալ. (AB ἀπὸ τοῦ Ἠλξᾶ Β: Ἐλκεσαῖου) — ⁶ 56 Ա. «Մարթա եւ Մարթա», է «զՄարթուայ եւ զՄարթայ:», — ⁷ է եւ 56 Ա. «կանայք առաջնորդ», Այս կանանց համար ալ կ'ըսէ Եպիփան՝ թէ «այլ», բլան: — ⁸ «Ի գոգ» եւ «զցանկութիւն պաշտելով» չիք JAB: — ⁹ «Եբրոնացիքն», 56 Ա. «Եբրոնացիքն»,

|| ԾԲ. ¹ Θεοδοτιανοί. — ² 56 Ա. «Թեոդոտէ սկիւթացոյ» — է եւ 56 Ա. «Երեւելի ուսմանն հիթանոսութեան» (56 Ա. « . . . թեանն:») Իմաստն է՝ թէ հերեւական

[սա] ³ երեւելի [եղեւ] յուսմանն հեթանոսութեան: եւ ընդ քրիստոնեայս ըմբռնեցաւ ի հալածմանն, եւ յորժամ նոքա կատարեցան՝ ⁴ երկուցեալ ի տանջանայն [⁵ ուրացաւ. եւ զի մի յանդիմանեացի] սոսկ մարդ ասաց զՔրիստոս ըստ կամաց [Թագաւորին. ⁶ զի մի ամբաստանութիւն իցէ զնմանէ թէ զԱստուած ուրացաւ:]

ԾԳ. Սիւրբիստեղեկացիք. սոքա զՄեկքիսեդեկ ¹ և ² Զեբ պատուեն՝ ² աջակողմեան զօրութիւն կոչելով եւ ոչ մարդ ըսկ, ³ այլ ի վեր քան զմարդ, եւ ⁴ յանունս այս առնել եւ ասել համարձակին զամենայն:

ԾԴ. ¹ Բարդեճանացիք. ² Բարդեճանս այս ի Միջագետաց էր, [եւ նախ] ուղիղ վարուք [էր ³ եւ երեւելի իմաստութեամբ.] եւ յետոյ ⁴ փոխեցաւ ի վաղէնախանութի հերձուածն:

ԾԵ. ¹ Կոյնախանութ. սա էր ի ² Սիւնեայ ասիացւոց եւ կառօք շրջէր. [³ հայրորդի ասել զՔրիստոս յանդգնեցաւ,] եւ զՔրիստոս ասէր Հայր եւ Որդի ⁴ եւ Հոգի սուրբ. եւ ասէր ⁵ զինքն Մովսէս եւ զեղբայրն իւր՝ Ահարոն:

գիտութեամբ հաշակաւոր եղաւ. (AB: οὗτος ἐν παιδείᾳ Ἑλληνικῇ γέγονεν ἄστρος.) — ⁴ “Երկուցեալ ի տանջանայ” չիք AB: — ⁵ Այս կրկին կտորները պէտք են իմաստին ամբողջութեան համար:

|| ԾԳ. ¹ “Ո՞՞ Զեբ,” չիք AB, [Թերեւս աչքի շփոթութիւն. տես վերը՝ էջ 103: — ² “Աջակողմեան” չիք AB: — ³ “Այլ ի վեր քան զմարդ,” չիք AB: 56 Ա այս խօսքը կրկնէր է շփոթմամբ: — ⁴ 56 Ա եւ Է “յանունս այս առնել համարձակին զամենայն մարդիկ:” Գրինք ըստ AB:

|| ԾԴ. ¹ Βαρθησαρισται. 56 Ա “Բարդեճանացիք:”, — ² A: Βαρθησαριός [B: . . . σιανής.] Է եւ 56 Ա “Բարդեճանս այս [Է “Բարդեճանս այս] ի Միջագետաց էր:”, — ³ Պէտք է այս՝ մտաց ամբողջութեան համար (AB: . . . καὶ ἐν σοφίᾳ διαπορέπων.) — ⁴ 56 Ա “փախեաւ” անձա՛հ: AB կը յաւելուն թէ քիչ բաներու մէջ տարբեր կարծիք ալ ունէր:

|| ԾԵ. ¹ Νοητιανοί. Է եւ 56 Ա “Նեստիանոսք:”, — ² Է “ի Սեմրեայ. 56 Ա “ի սերմեհայ,” այսինքն՝ ի Չմիւսնիայ (AB: ἀπὸ Σμύρνης). “Սմիւսնիա” կ'երեւայ գրած էր

ԾԶ. ¹ Վաղենախոսք. սա ի ² Բակեթ սն բնա-
կէր, որ է ³ Վարաբիայ: (⁴ Խոստովանին զՔրիստոս
մարդ սոսկ եւ առաքինութեամբ աստուածեալ եւ
յաստիճան ⁵ օրդոյն Աստուծոյ փոխեալ, ոչինչ ա-
ռաւել քան ⁶ զԽարայէլ. զի եւ նոցա կոչեցաւ որ-
դի: Եւ շարաշար իմանալով զգիրս՝ Տաստատեն զա-
ղանդս իւրեանց ի գրոց. եւ զշարադրութիւնն առանց
պատժոց համարին.) ⁷ Սոցա պատկեշտագոյնքն ա-
մենայն կուրա են. ⁸ զի ախտից ոչ կարեն յաղթել:

ԾԷ. ¹ Կաթարիսնոսք ² որ կոչին սուրբք,
սոքա ³ զնաւատիանոսաց հերձուածն ունին: Զա-
պաշխարութիւն ոչ բնդունին, եւ զերկրորդ ⁴ ամուս-
նութիւն խոտեն:

ԾԸ. ¹ Անկէլիկէ, ² որ թարգմանին հրեշա-
կականք, սոքա պարծին ³ հրեշտակական ունելով
զվարս եւ զհրեշտակս ⁴ փառաւորել:

ԾԹ. ¹ Այոսսաղիկէ, ² որ կոչին առաքելա-
կանք, սոքա ի կողմանցն ³ Վիսիդեայ են. (⁴ եւ ա-

թարգմանիչը: — ³ AB: τὸ πᾶσι τὸν Νοτιστὸν ἰδίδαξεν.
— ⁴ Է չունի «եւ»: — ⁵ Այսինքն «զանձն» (ἐν τὸν.)

ԾԶ. ¹ Οὐαί, ἰστοί. Է եւ 56 Ը. «Վաղենախոսք:
— ² «Սա, AB «սոքա . . . բնակէին . . .» «Բակեթ սն» =
AB: Βάσαθον. 56 Ը. «Բակեթ սն» — ³ 56 Ը. «Վարաբիայ,
AB «որ զխոսոր զիւղ է Վարաբիայ Փիղագեղփիայ» (. . .
μητροπολίαν Ἰσραβίαν τῆς Φιλαδέλφειας.) — ⁴ Այս ամ-
բողջ փակագծեալը չկայ JAB: — ⁵ Է «օրդոյն» — ⁶ Է
«գէլ»: — ⁷ «Սոցա պարկեշտագոյնք» խօսքին անդ AB «բա-
ղամբ ի նոցանէ» — ⁸ Այս խօսքը չէր JAB, որ կը յաւելուն
թէ չին կոսակարանք կը մերժեն են:

ԾԷ. ¹ Καθαροί. — ² Բեկնութիւն թարգմանչին
է: — ³ Է «զնաւատիանոսաց» 56 Ը. «զնաւատիանոսաց»: —
56 Ը. . . . թիւն:

ԾԸ. ¹ Ըստ 56 Ը. — Ἀγγέλιχοί. — ² Բեկնութիւն
թարգմանչին: — ³ 56 Ը. «հրեշտակ անուանելով փարս»: —
⁴ AB «կոչել» (διὰ τὸ τοὺς Ἀγγέλους προσεξελέγηται.)

ԾԹ. ¹ Ἀποστολικοί οἱ καὶ Ἀποτακτικοί (հրա-
ժարեալք) մերջինն չունի չ: — ² Բեկնութիւն թարգմանչի:
— ³ Է եւ 56 Ը. «Իսկապիեայ»: — ⁴ Այս փակագծեալը չկայ
JAB, որ կը յաւելուն թէ կ'ընդունին միայն ամեն բանէ
հրաժարողները են:

ղօթս ընկերօք ոչ ընդունին. այլ թռանձինն, եւ այլաբանութեամբ աւելի քան զարժանն իմանան:)

Կ. ¹Սաքելեանք [²որ նման Նոյեմիանոսաց ուսուցանեն. բայց] սոքա զչարչարանս Միածնին՝ Հօր (եւ ³Հոգւոյն) դնեն ոչ հաճութեամբ, ⁴այլ բնութեամբ:

ԿԱ. ¹Սրոգիւնացիք. սոքա ²յՈրիդինէ ումեմնէ զազրագործէ խաբեալք՝ ³զմարմինս ապականեն (⁴երեւելով իբրեւ զպահողս:)

ԿԲ. ¹Սրիս Սրոգեւնացիք. այս Որոգինէս ²Աղամանդ կոչեցաւ ըստ յառաջագոյն հռչակեալ իմաստութեանն եւ մաքրութեանն՝ Համարի. եւ յետոյ ³ուրացաւ զյարութիւն մեռելոց, եւ զՔրիստոս ⁴ստեղծուած ասաց եւ զսուրբ Հոգին. ⁵զգրախտ եւ զերկինս [⁶եւ զայլ ամենայն այլաբանութեամբ իմանան. վախճան ասեն թագաւորութեան Քրիստոսի.]

¹ԿԳ. ²Պօղիսմոսք. ³Պօղոսս այս էր Սամոստացի: ⁴Սա նախ անուանէր զՔրիստոս ⁵անսկիզբն,

|| Կ. ¹Σαβελλιανοί. Ի եւ 56 Ա «Բելիանոսք», — ² AB ի այս կտորը կարեւոր է իմաստին համար: — ³ 56 Ա «եւ Հոգւոյն» Այս «եւ Հոգւոյն», չունի AB: — ⁴ «Ոչ հաճութեամբ», այլ բնութեամբ [56 Ա «...: այլաբանութեամբ»,] չունին AB:

|| ԿԱ. ¹Ωριγενιανοί. Ի «Որգինացիք», 56 Ա «Որգոնացիք»: — ² Ի «յՈրոգինի», «Զազրագործէ», չիք յAB. որ բայց կ'ըսեն թէ «զարգործ էն», — ³ 56 Ա յաւ. «ստեղծմարմինս», եւն: — ⁴ 2իք յAB:

|| ԿԲ. ¹Ωριγενιανοί ἄλλοι. — ² «Համարի», եւն տես վերը՝ էջ 104: — ³ Ի «ուրացեալ»: — ⁴ 56 Ա «ստեղծած», — ⁵ Ի եւ 56 Ա սխալմամբ «ստեղծուած ասաց. եւ զսուրբ Հոգին դրախտ եւ յերկինս», — ⁶ Ի եւ 56 Ա անկապակցեալ թերի են. թերեւս վերը (ԾԹ) «այլաբանութեամբ իմանան», խօսքն այս տեղէն հոն ինկած է, ուր չկայ յAB: — ⁷ A միայն յաւ. թէ եւ Հրեշտակք, կ'ըսեն, պիտի վերջ ունենան եւն: — Հոս կը լինայ Բ Գրոց Ա Մասին ցուցակն՝ այսու վերջաբանութեամբ (AB.) «Այս դարձեալ որ Մեռածն ում Մասին Բ Գրոց՝ Հերձուածք ժլւ:»

|| ԿԳ. ¹ Կը սկսի Բ Գրոց Բ Մասին ցանկը. վերնագիրն է AB «Այս ինչ է յԲ Մասին այս Բ Գրոց, որ է է

խակ յետոյ ի Մարիամայ ասաց սկսեալ, (⁶եւ յառաջագիմութեամբ հաճոյացեալ աստուծոյ: Էւ երկրորդ գալուստ ⁷զ'ի Կուսէն երեւումն ասաց.) եւ որ յառաջ ⁸ասացաւ զնմանէ ի մարգարէիցն, ասաց, չէ ստոյգ. (⁹եւ թէ՛ որ ասաց՝ Արասցուք մարդ եւ իջցուք եւ խառնակեսցուք զլեզուս նոցա՝ զիւրական խորհուրդն յայտնեաց, ասէ, եւ ոչ առ ¹⁰անձնաւորութիւն: Եւ սոքա վասն մեռելոյ պատարագս ոչ ընդունին եւ ոչ կատարեն. զի ապականացու եւ հողեղէն բնութեանս ¹⁰նորոգութիւն ոչ խոստովանին. եւ ¹¹յարութիւն՝ զաճումնս ասեն. եւ յանուն Աստուծոյ պատարագ մատուցանեն. ¹²եւ որ յանուն լուսաւորացդ ¹³եւ Թէոօն կոչեցեալ դիւի: Սոքա ¹³զբարեխօսութիւն սրբոցն ոչ ընկալան եւ ոչ զՔրիստոս յարուցեալ ի մեռելոց ¹⁴ասեն. եւ պահեն զշաբաթս սուրբ քառասնորդացն եւ ծոմանան ի շաբաթու եւ ի ¹⁵կիրակէի: Նմանապէս սոքա ի խորհուրդն ջուր խառնեն եւ երզնուն յարեգակն:)

ԿԴ. Մանիքեցիք [որ եւ ¹Ակուանիացիք.] սոքա Մանեայ պարսկի աշակերտք էին. [²զՔրիստոս կերպարանս ասեն.] եւ պաշտեն զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղսն: (³Եւ երզնուն յարեգակն եւ ա-

բստ կարգին, յորում Հերձուածք Ե, այսպէս: — ² AB: Παύλον [A: τοῦ] Σαμουατέως. — ³ Է "Պօղիանոսս պս.", 56 Ա "Պօղիանոսս պս.", — ⁴ B յաւ. "Եպիսկոպոս Անտիոքայ Մեծի.", — ⁵ AB: ἀνύπαρχτον (անկիղքն) բառին հետ: — ⁶ Այս մասը չիք յAB: — ⁷ Է եւ 56 Ա "զի կուսէն: — ⁸ 56 Ա "ասաց զնմանիէ: — ⁹ Այս մեծ փակագծեալ կտորը՝ որ շատ աւաղանաղ է, չկայ յAB: — ¹⁰ Երեք անգամն ալ 56 Ա "... թիւնս: — ¹¹ Է "յարութիւն զաճումս.", 56 Ա "յարութիւնն զաճումս: — ¹² "Եւ, չիք ի 56 Ա: — ¹³ Արգեօք = Τιτάν? Է եւ 56 Ա "եւ թէ տօն.", Միարան "թեւեւ Թէոօն: — ¹⁴ "Ասեն, ունի լոկ 56 Ա: — ¹⁵ 56 Ա "ի կիրակի:",

|| ԿԴ. ¹ AB. Ἀκουανῖται Հ. չունի: — ² Է եւ 56 Ա չունին: — ³ Այս հետաքրքրական կտորը չունին AB: — ⁴ Այս ալ չիք յAB, որ լոկ "Ձօր-Ռէ-Ն-Ն" եւ Գիւաց երկիր պագանեն, կ'ըսեն: — ⁵ AB աւելի որոշ "զՔրիստոս Խ-Ն-Չ-Չ"

սեն. Լուսիկ, արեւիկ քաղցրիկ, լի ես տիեզերօք.)
 4 զի Քրիստոս զարեգակն խոստովանին. եւ զիւայ
 երկիր պազանեն, եւ 5 զՔրիստոս կուսիւ երեւեալ
 եւ խաչեալ ոչ ընդունին: 6 Բ. Իշխանութիւն ասեն՝
 չար եւ բարի. եւ զՀին կտակն հայհոյեն: 7:

ԿԵ. 1 Յերակացիք որ 2 ի Յերակայէ [մեկնչէ
 եւ վարդապետէ]՝ ի քաղաքէն Եգիպտացւոյ Ղեւ-
 ոնտոպոլիս [անուն]. որ հին եւ նոր կտակարանօք
 վարին, եւ մարմնոյ յարութիւն ոչ ընդունին եւ
 յամուանութենէ հրաժարին (3 իբրեւ զճգնաւորս:
 Բայց ճգնաւորն այն է որ զինս տան, եւ խառնա-
 կին, եւ զաղջկունս ի չափ հասեալ՝ այրիս անու-
 անեն:)

ԿԶ. 1 Մեղեմիսնոսք. 2 սա նախ աշակերտ
 էր Պետրոսի 3 եպիսկոպոսին աղէքսանդրացւոյ, եւ
 ապա խոտորեալ ի հալածանացն՝ ընդ Արիոսի միա-
 բանեաց:

ԿԷ. Արիսնոսք. սա զՈրդին Աստուծոյ արա-
 բած ասաց եւ զսուրբ Հոգին՝ ստեղծուած. եւ մար-

երեւեալ, եւն: — 6 Սխալ թարգմանութիւն. տեղ վերը՝
 էջ 104: — 7 AB յաւելուն թէ Աշխաբքս, կ'ըսեն, ըստ
 մասնէ միայն ստեղծած է Աստուած:

|| ԿԵ. 1 *Ἰεροζιταί.* — 2 *Ἰερακος.* Ի եւ 56 Ա. «որ Յե-
 րակայի [56 Ա. յերակիոյ] քաղաքէ եգիպտացւոյ [56 Ա.
 «... ցոց,] Ղեւոնտէ», (= ... τοῦ Ἀεροπολίτου.) —
 3 Այս նորանշան կտորը ճիշտ հակառակն է AB, որ կ'ըսեն.
 «Ընդունին զճգնաւորս եւ զկուսանս, զժուժկալս եւ զայ-
 րիս. բայց զմանկունս՝ որ ոչ իցեն հասեալ ի չափ, ոչ ա-
 սեն լինել արժանի արքայութեան, զի չէ նոցա մարտու-
 ցեալ:»

|| ԿԶ. 1 *Μελητιανοί.* AB կը յաւելուն թէ ասոնք
 «չերձուածողք են յեգիպտոս եւ ոչ հերեսիովայք:», —
 2 Այս կտորն ամբողջ անմասն է AB, որ կ'ըսեն «Աշխաբքն
 աղթակից լինել ընդ այնոսիկ որ խոսքերէալ էին ի հաւատոց
 ի հալածանս: Այժմ ընդ Արիսնոսէանս Բաբանիցին:», Ուրեմն
 Հ. յայտնապէս աղաւաղ է. գուցէ ալ «նախ աշակերտ էր
 ... աղէքսանդրացւոյ» խօսքին տեղը հոս չէ, այլ ԿԷ.
 (Հմմտ. ԿԷ. 4:) — 3 56 Ա. «եպիսկոպոսին աղէքսանդրացւոյ»,

|| ԿԷ. 1 Ի չունի «ի:», — 2 «Աշխաբքն Ի եւ 56 Ա.
 (AB: καὶ οὐχὶ [B: οὐ] ψυχὴν) եւ կը յաւելուն «եւ
 զառնացի [56 Ա. «զառնի,] անդամն ոտորեւ՝ ոչ, անձահ խօսք

մին միայն ասաց Փրկչին ¹ի Մարիամայ առեալ եւ
²ալ զունն ³. Եւ սա էր ⁴երէց Աղէքսանդրի [եպիս-
 կոպոսին Աղէքսանդրիոյ.] (⁵Եւ վաղէսի ամբարիշտ
 թագաւորի վարդապետ:) ⁶

ԿԸ. Առդիւանոսք. սոքա վարուք ըստ կաթու-
 ղիկէ եկեղեցւոյ վարին ²: Բայց ի վանս ուրեք ³բնա-
 կեն: Ունին եւ կարգս ինչ ⁴ի ծածուկ զօշաքաղու-
 թեան. եւ ընդ մեզ ոչ աղօթեն: (⁵Եւ պատուեն զօղս
 եւ զպտուղս. եւ յորժամ ի մի վայր ժողովին ի խոր-
 հուրդս՝ զԱստուած ոչ յիշեն, այլ զհողմ եւ զտոհ-
 մականս. եւ գիւի ումեմն զոհ մատուցանեն՝ Երան
 եւ Տոհմական կոչեցեալ անուն:) Եւ զատիկ ընդ
 Հրեայս կատարեն. (⁶Եւ զամենայն բարերար իւ-
 րեանց՝ յանասնոց եւ ի զաւանաց՝ պաշտեն:) Եւ զե-
 պիսկոպոսունս ⁷եւ զքահանայս մեր բամբասեն
⁸վասն ընչասիրութեան:

ժը, որ չէր յAB: — ³ Ի «երէց էր Աղէքսանդրի», (Միաբ.
 ուղղէ «... Աղէքսանդրիոյ») 56 Ա «Երէց Աղէքսանդրի»,
 A: . . . Προεσβύτερος Ἀλεξάνδρου Ἐπισκόπου Ἀλε-
 ξανδρείας. (երէց Աղէքսանդրի եպիսկոպոսի Աղէքսանդրաց-
 ւոց.) B ըսկ προεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας
 (երէց Աղէքսանդրացւոց եկեղեցւոյն:) — ⁵ Այս խօսքն ի-
 րաւամբք չունին AB: — ⁶ Հոս կը լիննայ Բ Գրոց Բ Մասին
 ցանկը: Վերջաբան AB «Այս է համառօտումն Ի հերձուածոց
 Բ գրոց, որ Երրորդ է ըստ կարգին»,

|| ԿԸ. ¹ Կը սկսի Գ Գրոց Ա Մասին ցանկը: Վեր-
 նագիր AB «ՅԱ Մասին Գրոց՝ որ Զերրորդն է ըստ թուոյ,
 են Ի հերետութիւնք ընդ հերձուածս», — «Ագիանոսք», =
 Ἀγδιανοί. Ի եւ 56 Ա «Ագգիանոսք», AB յաւելուն թէ աւելի
 հերձուածող են անոնք քան հերետիկոսք: — ² AB յաւ.
 «նաեւ զհաւատս ունին ըստ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ», — ³ Ի
 եւ 56 Ա «ի վանս ուրեք ալ բնակին», որ հակառակ է բնա-
 գրին. AB: Μοναστήρια οἱ πλείους καθοικοῦσι. —
⁴ Այսպէս բան չկայ յAB. բայց թերեւս աղաւաղութիւն է
 փխ «ունին եւ գէր» ինչ ծածուկս, (AB: κέχρηται δὲ καὶ
 ἀποκρῦφοις πολλοῖς κατακόρω.) «զօշաքաղութիւն», չի
 մեկնուիր: — ⁵ Այս հետաքրքրական կտորը չկայ յAB: —
 2իք յAB: — ⁷ «Եւ զքահանայս», խօսքն տեղ AB «զմե-
 ծատունս», (πλουσίους): — ⁸ «Վասն ընչասիրութեան. չիք
 յAB. եթէ ոչ «զմեծատունս», բառին տեղն է:

ԿԹ. *Փոռտիանոսը*. Փոռտինոսս այս ի¹ Սիրմիայ էր. որ ի սերմանէ ասաց ծնեալ զԱստուած Բանն ի Մարիամայ՝ ըստ Պօղեայ անօրէնութեանն, (²զմարմին Տեառն ապականացու, եւ այսաՀար՝ զառաքեալն³, որում ոչ գոյ թողութիւնն:)

Հ. ¹Մարկէդիանոսը. ²Մարկէդոսս այս յԱնկիւրեայ Պաղատիոյ էր [³Եպիսկոպոս.] եւ ⁴սա յառաջ Սաբելեան էր, եւ յանդիմանեալ՝ ⁵ոչ եկն յուղղութիւն, ⁶այլ աշակերտք նորա ի նմին կային: Սորա զմարմին Տեառն յարեզական ասեն եդեալ:

ՀԱ. ¹Հեմիարիանոսը ²որ ասին կէսք յԱրիանոսացն: Սորա զՔրիստոս ³յինքենէ ասեն ստեղծեալ. [⁴բայց ոչ նման այլոց ստեղծուածոց.] եւ որդի անուանեն զնա ⁵վասն մերձենալոյ Հարչարանաց նորա ի Հայր. (⁶յորմէ արդեօք Համարելի է կալեալ վճարումն, կամ որ բաւականութեամբ կայր, կամ խնամօղին բոլորեցունց աջոյ Աստուծոյ, զի նմա եւեթ է ձեռնՀասութիւն: Եւ յեզակար-

|| ԿԹ. ¹ Ի եւ 56 Ա “ի Սերմիայ., (AB: από Σιρμίον) — ² Այս կտորը չիք յAB: — ³ Ի “զառքեալն., ըստ Միարանի թերեւս պէտք է “զառաքեալն, կարգաւ, բայց 56 Ա որոչ “զառաքեալն:.

|| Հ ¹ Μαρκέλλιοι. Ի եւ 56 Ա “Մարկէդանոսը: — ² 56 Ա “Մարկէդանոսս: — ³ A միայն ունի զայս: — ⁴ Այսպէս 56 Ա = AB: Ի այլ կարգաւ “Եւ յանդիմանեալ ոչ եկն յուղղութիւն, քանզի յառաջ սաբելեան էր: — ⁵ 56 Ա “ոչ յեկն: — ⁶ 56 Ա “աշայկքն., AB այլադգ են: — ⁷ Այս կտորը չկայ յAB. մանաւանդ թէ կը յաւելուն՝ AB թէ ուղիղ դաւանութեան դարձած պիտի ըլլայ Մարկէդոս կամ իւր աշակերտք, վասն զի ուղղափառ պաշտպաններ ունեցած են:

|| ՀԱ. ¹ Ημιάρειοι. Ի եւ 56 Ա “Հոմերիանոսը: — ² Մեկնութիւն թարգմանչին: — ³ “Յինքենէ, ստեղծեալ (զոր ունի Ի եւ 56 Ա) չիք յAB. որ պարզ “արարած, (κτίσμα) կ'ըսեն: — ⁴ Այս չիք յAB: — ⁵ 56 Ա “... ի Հայրն: Այս նախադասութիւնն աղաւաղութիւն է. տես վերը էջ՝ 105: — ⁶ Ամբողջ այս փակագծեալը որ աղաւաղութեամբն անիմաստ է եղած, չունին AB, որ Հոս կ'ըսեն թէ ասոնք “Համադոյակից, ըլլաց (όμοούσιος) կը մերժեն

ծուճն եւ առանց միջոցի զարմանալիս ⁷երեւեցուցանէր, որ ⁸մշտնջենաւորեալ էր ⁹յուսահատեւոցն վայելչութենէ եւ ընդ եղկելին պարարկեալ տարակուսութեամբ ¹⁰շնորհել մխիթարութիւն ապաստանութեան:

ՀԲ. ¹Պնկմատուարոսք. [սոքա զՔրիստոսէ] ²բարեգք ասեն. բայց զՀոգին հայհոյեն, եւ ոչ ասեն զնա յաստուածութենէ անսպառ բղիւումն, այլ ըստ շնորհաց յաջողութեան ստեղծեալ եւ ³սրբաւորական զօրութիւն:

ՀԳ. ¹Միկս Արիսնոսք [Այերիսնոսք.] սա պոնտացի էր, երէց ²Ստաթէ եպիսկոպոսի, ³որ ընդ Արիանոսս կամակից եղեալ [էր:] եւ զի ոչ ոք կացոյց զնա եպիսկոպոս [փոխանակ Ստաթէի,] բազում ինչ հակառակ եկեղեցւոյ կարգեաց: [⁵Հաւատովքն արիոսեան էր կատարեալ, բայց եւ աւելի ինչ ուսոյց:] Ոչ է պարտ, ասէ, վասն մեռելոց պատարագ առնել եւ ոչ պահել զուրբաթ եւ ⁶գշորեքշաբաթի եւ ⁷զսուրբ քառասնորդոն, եւ զԶատիկն արգելոյր ի կատարելոյ: Զմիս անխտիր ⁸հաճեալ յամենայն աւուր եւ ի փափկութիւնս հեշտանալ: Պահք այն է, ասէ, զի իւր կամօք ոք պա-

եւ կ'ընդունին միայն «նմանագոյակից», (ὁμοιούσιος.) — ⁷ է «երեւեցնէր», 56 Ա «երեւեցնել», — ⁸ է «մշտնջենաւոր», 56 Ա «... է», — ⁹ 56 Ա «յուսահատեւոցն վայելչութիւնէ», — ¹⁰ է «շնորհեալ»:

|| ՀԲ. ¹ Πνευματομάχοι. է եւ 56 Ա «պնկմատուարոս» — ² Ամբողջ խօսքէն «բարիոք ասին «աղաւաղ բառերը մնացեր են յի եւ 56 Ա. վերջինս լաւս եւս «... ասեն», — ³ է «սրբւրկն», «Ըստ շնորհաց յաջողութեան», անյաջող թարգմանութիւն (հմտ. վերը էջ 104): «Սրբաւորական զօրութիւն», = AB AB: ἁγιαστικὴν . . . δυνάμιν.

ՀԳ. ¹ AB: Ἀετιανοί, (Այերիանոսք:) Շփոթութիւն թարգմանչի. տես վերը էջ 104: — ² AB: τοῦ Ἐὐσταθίου. (Եւստաթէոս) — ³ է եւ 56 Ա «եւ», — է «ընդ Արիանոսք», — ⁴ Լոկ B կը յաւելու նաեւ ἀντὶ Ἐὐσταθίου, «փոխանակ Եւստաթէի», — ⁵ Հ չսւնի, որ սակայն իմաստին ամբողջութեան համար պէտք է: — ⁶ է եւ 56 Ա «գշորեքշաբաթ», — ⁷ «Սուրբ», չունին AB. է «... քառասնորդոն»,

հիցէ եւ ⁹յօշինչ կարգաւորեալ աւուրս, եւ զի
չեմք ընդ օրինօք, ¹⁰այլ ընդ շնորհօք, եւ ոչինչ
աւելի է եպիսկոպոս քան ¹¹զերէց: ¹²

ՀԴ. ¹Ահապիսկոսք. որ ²յԱւետէ կիլիկեցոյ,
³որ եղեալ սարկաւազ ի Գէորգայ եպիսկոպոսէ, (⁴եւ
խոտորեալ յաղանդն Արիանոսաց. սոքա ⁵զերէքչա-
բաթի խոտեն եւ ի նմա ⁶ասեն եղեալ զչար:) [⁷Վո-
չին սոքա Անովիանոսք կամ] Եռնոմիսկոսք. սոքա
յԱւետիանոսէ ի նորին աշակերտէ [⁸յԵւնոմիա-
նոսէ] մուրեալ ⁹օտար ասեն զՔրիստոս եւ զՀօգին
յաստուածութենէն, ¹⁰եւ ասեն աստուած այլ փո-
քրագոյն. զի ոչ, ասեն, հաւասար են հօր յեռ-
թեանն ¹¹: Եւ որ յայլոց հերձուածոց դան առ նո-
սա՝ դարձեալ մկրտեն. [¹²ոչ միայն որ ի կաթուղի-
կեայց, այլ] եւ որ յԱրիանոսացն դառնան առ նո-
սա. գլխիվայր մկրտեն: Եւ ¹³զարուամուլութիւն եւ
զպոռնկութիւն եւ զայլ մեզս ոչինչ համարին, զի
հաւատ միայն խնդրէ Աստուած՝ ասեն: ¹⁴

56 Ա. «քառանորդն», — ⁸Այսպէս 56 Ա. Ի «հաջէ», զոր
նաեւ Միաբան կ'առաջարկէ ուղղել: — ⁹Այսպէս ընթաց-
է ըստ AB: $\mu\eta\ \acute{\epsilon}\nu\ \eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha\iota\varsigma\ \tau\epsilon\tau\alpha\gamma\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha\iota\varsigma\ \pi\acute{\iota}\lambda.$ Ի եւ 56 Ա.
«ոչ ինչ կարգաւորել աւուրս», — ¹¹Ի «քան երէց», —
¹²Լոկ 56 Ա. ունի հոս յաւ. «այլ մի են», զոր չունին եւ AB:

|| ՀԴ. ¹Ἀετιανοί. — ²Ի «որ յաւետ», 56 Ա. «որ ա-
ւետ կիլիկեցոց», = AB: $\text{o}\acute{\iota}\ \acute{\alpha}\pi\omicron\ 'Αετιόν\ \tau\omicron\upsilon\ \text{Κίλικος}.$) —
³«Որ», չունին Ի եւ 56 Ա, որով կաղ է իմաստը: — ⁴Այս
փակագծեալը չունին AB: — ⁵Ի եւ 56 Ա. «զերէքչաբաթի»,
— ⁶56 Ա. «ի նմա եղեալ զչար ասելով», — ⁷Ἀνόμοιοι եւ
Εὐνομιοι. Այս կտորը չունի Ի եւ 56 Ա, որ Եւնոմեանքն
ալ առանձին հատած կը դնեն (ՀԴ.), մինչ յAB շարունա-
կութիւն է Արիանոսաց մասին: — ⁸= $\delta\iota'\ \text{Εὐνόμιον}.$
— ⁹AB կը յաւելուն թէ ասոնց հետ էր եւ «Եւգորսիոս»,
(Εὐδόξιος). բայց Կրտսանդիանոսէն վախճալով՝ բաժնուե-
ցաւ, եւ միայն Աւետիոս արտորուեցաւ: — ¹⁰Ի «... յաս-
տուածութենէն: Ասեն աստուած, այլ փոքրագոյն», 56 Ա.
«... ասեն աստուած այլ փոքրագոյն», — ¹¹Ի «հաւասար ի
հօր», 56 Ա. «հաւասարի հօր», AB յաւ. թէ Արիանոսէի օրամա-
բանութեամբ եւ Երկրաշափութեամբ կը ջանան զԱստուած
ըմբռնել: — ¹²Այս մասը, զոր չունին Ի եւ 56 Ա, պէտք է ի-

¹ՀԵ. ²Գեղեցիկութիւնը որ ասին ³Ապոլինարիւք, որք ասեն հոգի եւ միտք ոչ էառ ⁴Տէրն: ⁵

ՀԶ. ¹Անտիդիքոմարիաւսիւք, ²որ կոչին Գիմամարտք Մարիամու, զի ասեն թէ յետ ծնանելոյն զՔրիստոս ամուսնացաւ ընդ Յովսէփայ ³Մարիամ:

ՀԷ. ¹Սարիաւսիւք [Կողդիկիդիաւնոսք = Խորտկարարք]: Սքա ²յամի մի անգամ կարգեալ են ³խորտիկս մատուցանել յանուն նորա [Մարեմայ], որոց անուն եղաք՝ Խորտկարար:

ՀԸ. ¹Մենադիաւնոսք, որ ասին ²Աղօթականք: Մերձաւոր են սորա ամենայն հերձուածողաց հեթանոսաց, [³ որ կոչին Եւփիմիաէք, եւ Մարտիրոսեանք եւ Սատանայականք:]

մաստին ամբողջութեան համար: — ¹³ “Ջարուամուլութիւն, չունին AB: — ¹⁵ Հոս կը ընկայ Գ Գրոց Ա Մասին ցանկը վերջաւան AB “Այս ինչ են Գ Գրոց, որ Ջերորդ է ըստ կարգի, Հերձուածք է:”,

|| ՀԵ. ¹ Կը սկսի Գ. Գրոց Բ (եւ վերջին) մասին ցանկը: Վերնագիր. AB “Այս ինչ են յԲ Մասին այս Գ Գրոց, որ է Երորդն է ըստ թուոյ, որ է վախճան գործոյ”, յորում Հերձուածք Գ: — ² Δεμοιοῦται 56 Ա “Գեմիւրիւք:” — ³ “Որ ասեն Ապոլինարիւք” միայն B ունի (οἱ καὶ Ἀπολιναριται.) է “Ապոլինարիւք:” — ⁴ 56 Ա “տեսնէ:”, — ⁵ Հատ կրճատած է այս կտորը. AB շատ աւելի ընդարձակ են:

|| ՀԶ. ¹ = Ἀντιδιχομαριανῖται. է “Անդիտրո Մարիամիդէ, 56 “Անդիտոսք Մարիամիդէ: — ² Եւկենութիւն թարգմանչին: — ³ Լսի 56 Ա ունի “Մարիամ:”, նաեւ ոչ AB:

|| ՀԷ. ¹ Անշուշտ թարգմանչիւր Μαριανῖται տեսեր է, բայց չկայ յAB այժմ այսպիսի անուն մը, այլ Κολλυριδιανοί (Կողլիւրիդիանոսք) զոր թարգմանչիւր քիչ մ'ետքը “Խորտկարար” թարգմաներ է: — ² է “յամի միանգամ.” 56 Ա “յամենայնի միանգամ:”, AB: ἐν ἡμέρᾳ τινὶ τοῦ αἵτους (յաւուր միում ի տարւոյն.) — ³ “Խորտիկս.” AB կ'ըսեն (A: κολλουριδα τινὰ, B: κολλυριδας τινὰς.) այսինքն “շօթս ինչ:”

|| ՀԸ. Μασσαλιανοί. է եւ 56 Ա “Պասադիանոսք:” — ² Այս կտորը չունի 56 Ա: Բայց ունի է եւ AB (. . . εὐχόμενοι.) — ³ Այս մասը չունի է եւ 56 Ա. AB: Εὐφημίται καὶ Μαριτυριανοί καὶ Σατανιανοί.

[* Այս ինչ է համառօտումն է Մասին եւ վախճան Գ գրոց. եւ են ամենայն հերձուածք 2: Ի կատարածի Գ գրոց եւ է Մասին՝ եղեալ կայ Հանգանակ կաթուղիկէ եկեղեցւոյ*՝ եւն:]

* Վերջաւանութեամբ (զոր չունին է եւ 56Ա) կը փակի ամբողջ գրոց ցանկը յԱ եւ նաեւ B (որ այսուհետեւ դեռ կը շարունակուի վարդապետօրէն): Ատով կը լինայ հայ գրութիւն այն մասն որ Եպիփանէն թարգմանուած է: —

** Այս հանգանակն է հայ եկեղեցւոյն գործածածը: Տես վերը:

Ե.

ՊՐՈԿԸԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿԸ

“Պրոկըի Դիագոսիսի” քննութեան մէջ վերը՝¹ մանրամասն խօսած ենք գրութեանս հայերէն թարգմանութեան վրայ, որ ինչպէս տեսնուեցաւ՝ վրացերէնէ թարգմանուած է: Յընթացս մեր գրութեան յիշեցինք նաեւ որ ծանօթ հայագէտն Փ. Աոնիբիւր աւելի հնագոյն թարգմանութիւն մը տեսած կ’ըսէ Էջմիածնայ ձեռագրի մը մէջ, եւ յայտնած էինք մեր բաղձանքը՝ նոյն կարեւոր ձեռագրին վրայ աւելի տեղեկութիւն ստանալ: Այժմ մեր այս բաղձանքը կատարուեցաւ. վասն զի նոյն հայագէտ գիտնականն ինքնայոժար խաւրած է մեզ հրատարակել իւր ըրած քանի մը քաղուած ոյքն սոյն հին օրինակէն, ինչպէս նաեւ նոր թարգմանութեան համապատասխանող կտորները նոյնպէս Էջմիածնի (թ. 1853—60) ձեռագիրներէ՝ հանդերձ նիւթոց ցանկով այս ձեռագրին, որով քիչ մ’աւելի զազաւար կ’ունենանք այն ձեռագրաց վրայ, որոնց վրայ բան մը մ’աւելի չէինք գիտեր մեր քննութիւնը գրած ժամանակն՝ բայց միայն՝ ինչ որ “Մայր-Յուցակէն” իմանալ կարելի էր:

Նախ քան սոյն նշանակալից հատակոտորները դնելը՝ պարտք կը համարինք գիտողութիւն մ’ընել: Հայագիտիս գտած օրինակին կարեւորութիւնն ակնյայտնի կ’ըլլայ՝ եթէ միտ դնենք թէ ինչ ձեռագրի մէջ գտած է զայն: Հայագէտը կը նշա-

նակէ թէ Մայր-Յուցակի թ. 924 ձեռագրին մէջէն օրինակած է սոյն կտորներն, եւ արդեամբք ալ Մայր-Յուցակի նոյն ձեռագրին մէջ (թ. 924 լե. տես Մայր-Յուցակ՝ էջ 130) կը գտնենք նշանակուած «Լուծմունք Պրոկղի Աստուածաբանութեանց:» Սակայն թէ միայն Լուծմունք չի բովանդակեր այն ձեռագիրն, այլ նաեւ Պրոկղի բուն գիրքն, կը ցուցնեն յաջորդ կտորները՝ զորոնք հայագէտն օրինակած է այս տեղէն: Մեր Պրոկղի քննութեան մէջ թէեւ յիշած ենք Էջմիածնի միւս ձեռագրերը, բայց այս թ. 924 չէինք յիշած, վասն զի Մայր-Յուցակէն չէինք կրնար իմանալ թէ Պրոկղի բուն գիրքը գրուած կը գտնուի հոն: Եւ սակայն ճշդիւ սոյն ձեռագիրն է ամենահին, եւ ամէնէն կարեւոր ձեռագիրն Պրոկղի թարգմանութեան համար, վասն զի հազիւ իբր 24 տարի ետքը գրուած է Պրոկղի թարգմանութիւն, ուստի պէտք է որ ամէնէն ընտիր եւ հաւատարիմ օրինակն ըլլայ՝ զերծ յետագայ աղաւաղմանց: Արդեամբք ալ Մեծ. Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմբեարեան ցուցուց (տես Հանդէս Աճ. 1891, թ. 6, էջ 161—167) որ այս թ. 924 ձեռագիրն, — օրուն համար կը գրէ Մայր-Յուցակը թէ գրուած ըլլայ «ի սուրբ ուխտն Այրիվանից, այսինքն սրբոյն Գեղարդայ ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարին, ձեռամբ Տէր Միքիմիա Վարդապետի,» — է բուն իսկ Միքիթարայ Այրիվանեցւոյ այն կարեւորագոյն ձեռագիրն, զոր ինքը Միքիթար Այրիվանեցի կը յիշէ իւր Պատմութեան մէջ (Միքիթ. Այրիվ. Պատմ. հրատ. Բ. Պ. ի Պետրբ. 1867, էջ 33) թէ գրուած է իրմէ եւ Անանէէ. ուստի այն ձեռագիրն գտնէ իբր 1272—1286 Յ. Բ. տարիներուն մէջ գրուած լինցած է: Եթէ նկատենք որ 1272 տարւոյն եւ 1248 տարեաց մէջ (— գիտենք որ այս վերջին տարին թարգմանած է Սիմէոն կրօնաւոր Պրոկղի գործքը, —) հազիւ 24 տարի անջրպետ կայ, յայտնի կը տեսնուի

ձեռագրին կարեւորութիւնը՝ Պրոկղի Հայ թարգմանութեան հաւատարիմ ընթերցուածը գտնելուն նկատմամբ։

Սակայն մեր ունեցած ուրիշ մէկ յոյսն ի դերեւելաւ այս ձեռագրով։ Մեր Քննութեան մէջ յիշած էինք հռչակաւոր հայագիտիս մէկ նամակն առ Մեծ. Հ. Գարեգին Վ. Զարբ. (Մատենադարան Հայկական Թարգմ. տպ. Վենետ. 1889, էջ 669) ուղղած մէկ նամակն, որ է այսպէս. «Ատուածաբանութեան Պրոկղոսի Գիագրոսի ղէքէն՝ գտի թարգմանութեան գրութիւնս, զոմն որ հին Խորհրդապետի քերթ է, եւ զոմն որ ի վրաց լեզուէ ի միջին դարու յարգարեալ է. ամենայն — բայց եթէ Ք, — օրինակք յիշմիածին պահեալքն ի վրաց լեզուէ յօրինակեալ են. եւ հնագոյն թարգմանութիւնն առաւել հաւատարմութեամբ արարեալ է քան զայլս. առանց երկմտութեան վրացն թարգմանութիւնն ի հայոց լեզուէ ինքն յարգարեալ է, եւ վերստին հայերէն թարգմանեալ։» Ուստի հայագէտն իշմիածնի Քէ՛ ձեռագրին մէջ հնագոյն թարգմանութիւն մը գտած կ'ըսէ։ Այս Քէ՛ ձեռագիրն է Թ. 924, զոր յիշեցինք. եւ արդեամբք ալ մեզ նաւարած կտորներուն վրայ նշանակած է հայերէնն իւր իսկ ձեռքով սա հայերէն դիտողութիւնքը «հին Խորհրդ. նախնեաց» եւ ուրիշ կտորի մը վրայ՝ «Այս է էքրէն՝ Կարթեմէնէն հին Խորհրդապետի նախնեաց», մինչ Թ. 1859 եւն ձեռագիրներէն ընդօրինակած կտորին վրայ՝ «այս Խորհրդ. վրացերէն արարեալ է, որպէս Կարթեմէն» նշանակած է։ — Արդ «Մատենադարանին» հեղինակն այսպիսի հնագոյն թարգմանութեան մը գոյութիւն հաւանական չէր համարեր, այնու որ Սիմէոն կրօնաւոր թարգմանիչն անոր համար վրացերէնէ թարգմանած կ'ըսէ այս գիրքն, վասն զի ուրիշ թարգմանութիւն չէր տեսած։ Մենք միտ դնելով այն պարագային որ այս ապացոյցը զօրաւոր չէ միշտ, վասն զի արդեամբք

ալ կրկին թարգմանութիւնք անսովոր չեն, եւ կրտսերագոյն մը շատ գիւրութեամբ հնագոյն թարգմանութիւն մը կրնայ չգտնել, ընդունած էինք հայագիտին կարծիքն իբրեւ աւելի ապահով, եւ աւելցուցած թէ՝ «Ամէն բան կը պարզէ, եթէ այն մի միակ ձեռագիրն, զոր տեսած է գիտնականն յԷջմիածին, լոյս տեսնէ:» Այժմ որ սոյն մի միակ ձեռագրէն ունինք առջեւնիս երկու կտոր, համազուեցանք որ այն՝ զոր հայագէտն «հին թարգմանչաց գործք» կ'անուանէ, չէ արդեամբք հնագոյն թարգմանութիւն, այլ նոյն Սիմէոն կրօնաւորի 1248ին Յ. Բ. ըրած թարգմանութիւնն է, ի հարկէ այնպէս մեծ տարբերութեամբք՝ որ դիւրաւ կրնայ մէկն ուրիշ թարգմանութիւն կարծել:

Թողլով այժմ այս տարբերութեանց խնդիրն, (— որ բնական է՝ վասն զի Թ. 924 ձեռագիրն՝ ինչպէս տեսանք, հաղիւ իբր 24 տարի ետքն ընդօրինակուած է, մինչդեռ այժմու ծանօթ ձեռագիրք ԺԸ եւ առ առաւելն ԺԷ դարէն են, —) տարակոյս չկայ այժմ որ Թ. 924 ուրիշ հնագոյն թարգմանութիւն չէ: Ասոր կրնայ համազուիլ ընթերցողն միտ դնելով յաջորդ համեմատութեան, որ երկու տարբեր թարգմանութիւն կարծուածները դէմ առ դէմ դրած ենք: Բաց աստի ուրիշ հաստատուն կռուան մ'ալ ունինք: Մեր գրատան Թիւ 3 Ա ձեռագրին մէջ, — որ ճիշդ Էջմիածնի այս Թ. 924 կարեւոր ձեռագրէն ընդօրինակութիւններ կը բովանդակէ եւ այլ կարեւոր տեղեկութիւններ Տէր Պօղոս Պետրոսեանի աշխատութեամբ 1848ին յԷջմիածին, — նշանակուած է ի կարգին (էջ 133) նաեւ «Լուծմունք Պրօկղի:» Ուրիշ տեղեկութիւն չի տար Պետրոսեան բայց միայն կը գտնենք «յիշատակարան թարգմանչի» օրինակուած: Համեմատելով այս յիշատակարանը Սիմէոնի կրօնաւորի յիշատակարանին հետ, զոր մեր քննութեան մէջ յառաջ բերած ենք՝ մեր Թ. 123 Ա եւ Վ ենետկոյ

ձեռագրաց համեմատ,¹ ալ տարակոյս չի մնար որ
 բոլորովին նոյն են երկու յիշատակարանք, ուստի
 եւ թ. 924 ուրիշ հնագոյն թարգմանութիւն չի
 բովանդակեր, այլ Սիմէոնի կրօնաւորի վրացերէնէ
 բրած թարգմանութիւնը: Ահա այս թ. 924 ձե-
 ռագրի յիշատակարանն՝ ըստ ընդօրինակութեան
 Պետրոսեանի. (թ. 3 Ա էջ 133:) «Թարգմանեցաւ
 զիրքս որ շղակապ գլուխ աստուածաբանութեան
 Պրոկղէ Գիողոբոսի, պղատոնական իմաստասիրի,
 ձեռամբ Սիմէոնի անպիտան քահանայի կրօնաւորի
 ի Վրաց լեզուէ ի հայ լեզու: յերկիրս հայոց ի վանս
 Վրաց որ կոչի պղնձահանք. յաւիտենից թուակա-
 նին. 32ԾԶ. (= 1248 Յ. Բ.) Աղաչեմ զձեզ ով
 եղբարք. զի յոյժ աշխատութեամբ թարգմանեցի:
 Նախ զի ոչ էի արժանի այսպիսի սպասաւորու-
 թեան: սակս շաղխեալ գոլոյ մեղօք: երկրորդ
 զի յոյժ ծերացեալ էի եւ տկարացեալ յաչաց. եւ
 ի մտաց եւ ի զօրութենէ: զի զվաթսնամէնիւք
 էի: Այլ զի ոչ էր սա թարգմանեալ ի մերս լեզու.
 եւ սա է մայր աստուածաբանութեան առաջին:
 Մովսէս զայս ուսեալ զգպրութիւն. եւ ի սորա
 բանիցն կարգեաց զիւրն աստուածաբանութիւն:
 Եւ գիօնէսիոս արիսպագացին եւ եռոթէոս զիւ-
 րեանց գրեանքն բովանդակ ի սմանէ գրեցին:
 Նոյնպէս եւ գրիգոր աստուածաբան, զիւրն աստուա-
 ծաբանութիւն ի սմանէ խաւսեալ է: Եւ բոլորովիմբն
 որք զամենայն աստուածաբանութիւն իւրեանց ի
 սմին ոլորմանց բանիցս բխեցին: Եւ սա է հիմն եւ
 արմատ եւ մայր ամենայնի: Ի սմանէ առին սոքա
 բովանդակ: Իսկ այնք փոքր հատորք ելով. եւ ես
 յայնսակա թարգմանեցի. զի մի պակաս եղիցի սա
 յազգէս մերմէ: Արդ աղաչեմք, որք կարգայք կամ
 օրինակ առնոյք, յիշեսցիք յաղօթս. եւ զիմ փոքր
 բանքս գրեցէք զկնի. եւ մի ինչ թողուցուք ի

¹ Տես՝ էջ 29—30:

ամանէ :» — Այս յիշատակարանէն ետքն ալ չի կրնար տարակուսուիլ որ Թ. 924 Հնագոյն Թարգմանութիւն չի ներկայացրներ մեզ, այլ միայն Սիմէոնի Թարգմանութեան Հնագոյն եւ բնորեւագոյն օրինակն. եւ յայսմ մասին ամենամեծ է իւր յարգը :

Թ. 924 ունի նաեւ ուրիշ կողմանէ յարգ : Պրոկղի գրոց հետ ծանօթ ձեռագրաց մէջ կից են միշտ Լուծմունք : Սովորական օրինակք ունի Սիմէոնի Գառնեցւոյ եպիսկոպոսի անուամբ Լուծմունք մը 1651 Յ. Ք. տարին գրուած կամ Թարգմանուած : Յաջորդ կտորները կը ցուցնեն որ Թ. 924 բոլորովին ուրիշ Հնագոյն Լուծմունք ունի Պրոկղի բնագրին կից : Յայտնի ալ է որ այս Լուծմանց վրայ է Սիմէոնի Գառնեցւոյ բրածակնարկութիւնը.¹ «Բայց յառաջագոյն ունի բնաբանն (— այսինքն՝ Պրոկղի գիրքը, —) ընդ իւր Լուծմունս ի յատելութեան եպիսկոպոսի ուսման, եւ յայլմէ Խորհմանք եւ ընդ բնութանն : այլ դժուարաւ մուծանէ զմեզ ի բնաբան անգր : նաեւ ի Թարգմանութեանն ունի խանդարումն իմացուածոց. զի ի վրաց լեզուէ է Թարգմանեալ ի հայ բարբառ ի Սիմէոնէ քահանայէ յաշխատասիրէ ումեմնէ : Եւ ասացելոցս վկայ ունիմ զգիրքս զայս, զոր ոչ է անհնար գտանել ձեզ հանդերձ իւրովին հին Բիւրա-նիւսեան . . . :» Այս հին մեկնութիւնը՝ որ «Յամեւախոսի» անունը կը կրէ, նոյն կ'երեւայ Վենետիկոյ օրինակին եւ Էջմիածնի Թ. 1822 օրինակի մեկնութեանց հետ, որ նոյն անուամբ են. մնացեալք՝ որչափ ծանօթ են՝ Գառնեցւոյ մեկնութիւնը ունին : Ուրեմն նաեւ այս Հնագոյն մեկնութեան համար Թ. 924 ամէնէն հին վկայն կ'ըլլայ :

Այս թ. 924ի կտորները դեռ չգրած՝ պետք կը համարինք զնել հոս Էջմիածնի օրինակաց (թ. 1853—60) «ցանկ գրոց» բովանդակութիւնը հանդերձ համեմատութեամբ մեր թ. 123 Ա ձեռագրին ցանկին (էջ 507—510)։ Է կը նշանակէ Էջմիածնի օրինակաց ընթերցուածն ըստ ընդօրինակութեան հայագիրին։

ՅԱՆԿ ԳՐՈՅՍ։

1. «. * Ասան միակի եւ բազմութեան Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է։**
2. Ը. Ասան վերցուցողի եւ վերցուցելոյ, որ է պատճառ եւ պատճառելի, կամ ստորոգութիւն եւ ենթակայ. Ը։
3. Դ. Ասան նախկնի բարւոյ եւ անկարօտի, եւ կարօտացելոյ, եւ թէ գոյ պատճառ էիցս եւ մի է եւ թէ էիցս սկիզբն՝ եւ պատճառ նոյն ինքն է նախկին բարութիւնն, եւ թէ բարութիւն եւ միութիւն միեւնոյն է. Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ։
4. Ժ. Ասան անհակադարձականի, ինքնադարձականի, եւ այլադարձելոյ ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ։
5. ԺԹ. Ասան կարգադրութեան² էիցս թէ ի սեռիցն մինչեւ յանհատս, եւ թէ ի մարմնոց մինչեւ³ յաստուած եւ յաճախագոյն յաղագս սեռից եւ տեսակաց եւ անհատից։ ԺԹ—Խ։***
6. Խ. Ասան յայլում կայացելոյ⁴ եւ ինքնակայի. ԽԱ—ԽԹ։
7. Զ. Ասան ամանակաւորի եւ յաւիտենականի. Ծ—Շ։

* Արարական (1, 2 նւն) թուերը հայագիրին ընդօրինակութենէն են, որ չկան 123Ա ձեռագրին մէջ։ Ընդհակառակն հայկական (», Ը, Դ նւն) թուերը 123Ա ձեռագրէն առնուած են։

** Այս թուերը կը նշանակեն Պրոկղի գրոց գլուխները, որոց մէջ նոյն նիւթոյ վրայ խօսուած է։

*** 123Ա ձեռագրին մէջ այս թուերը մի առ մի նշանակուած են (ԺԹ, Ի, ԻԱ նւն նւն)։ Այսպէս նաեւ յաջորդներուն մէջ։

1 Է իիցս սկսբն։

2 Է կարգադրութեան։

3 123Ա կրկին անգամ ունի «մինչեւ»։

4 Է կայացելոց։

8. ԶԷ. Գարձեալ վասն ստորոգութեանց եւ ենթակայից ՝ ԾԶ-ԿԵ:
9. ԷԷ. Վասն բոլորի եւ մասանց. ԿԶ — ՀԴ:
10. ԸԵ. Վասն պատճառաց զանազանութեան. ՀԵ, ՀԶ:
11. ԸԵ. Վասն զօրութեանց, եւ ներգործութեանց. — ՀԵ, ՀԸ, ՀԹ:
12. Ե. Վասն մարմնոյ եւ անմարմնոյ. Զ—ԶԳ:
13. ԵԲ. Վասն միշտ էակի. ԶԴ, ԶԵ:
14. ԵԷ. Վասն զանազան անհունութեան: ¹
15. ԵԸ. Վասն էակի եւ զանազանութեան նորին. ԶԶ, ԶԸ:
16. ԵԹ. Վասն սահմանեցելոց, եւ անսահմանից. ԶԹ—ՂԶ:
17. ԶԵ. Գարձեալ վասն ստորոգութեանց ² եւ ենթակայից. ԳԵ—ՃԳ:
18. ԶԴ. Վասն յաւիտենականին եւ անմահի. Ճ—ՃԵ:
19. ԶԶ. Վասն եղանակաց հաղորդութեան, եւ ստորոգութեանց, ³ եւ ենթակայից. ՃԸ, ՃԹ, ՃԺ:
20. ԶԶ. Վասն աստուածայնոց իմացականաց եւ լոկ իմացականաց. եւ իմացական անձանց եւ լոկ անձանց, եւ բանականաց մարմնոց եւ անբանից մարմնոց. ՃԺԼ, ՃԺԲ:
21. ԶԺԺ. Վասն աստուածական թուոց, եւ հաղորդութեամբ աստուածոց, ⁴ որք են ընդհանուրքն, ⁵ ՃԺԳ—ՃԻԲ:
22. ԶԺԺ. Վասն նախկին պատճառին, որ է բարերարն աստուած. ՃԻԳ—ՃԻԸ:
23. ԶԺԸ. Վասն հրեշտակաց, եւ անձին մարդոյ, եւ ջանից, ⁶ յորում ⁷ եւ շաղկաղումն աստուծոյ, ⁸ մինչեւ ցատորինս, ⁹ ՃԻԹ—ՃԼԵ:
24. ԶԼԷ. Գարձեալ ստորոգութեանց եւ ենթակայից. ՃԼԶ—ՃԼԵ:
25. ԶԼԵ. Վասն նախախնամութեան ⁹ աստուծոյ որ ի ձեռն հրեշտակաց. ՃԼԵ—ՃԼԳ:
26. ԶԼԵ. Գարձեալ վասն ստորոգութեանց ³ եւ ենթակայից. ՃԼԵ—ՃԼԶ:

¹ Է անհունութեան:

² Է ստորոգութեանց եւ ենթակայից:

³ Է ստորոգութեանց:

⁴ Է աստուծոց:

⁵ Է ընդհանրութիւն:

⁶ Է երկնից:

⁷ Է յաստուծոյ:

⁸ Է ցոտորինս:

⁹ Է մախախնամութեան:

27. ԶԷ. Վասն իմացականաց եւ իմացմանց, եւ իմանալեաց ՃԿԻ—ՃՁԳ:
 28. ԶԴ. Վասն անձին. ՃՁԳ—ՄԶ:
 29. Վասն ազնուական անձին որ է յատուկ յաղագս հոգւոյ մարդոյ ՄԻ—ՄԺԱ:¹ եւ քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն:*

Հոս կը գնենք դէմ առ դէմ հայագիտին խաւրած կտորներն, որ են Պրոկղի Ա եւ ԽԶ կտորները հանդերձ մեկնութեամբք, մէկ կողմը Թ. 924 ձեռագրին՝ որ «հնագոյն թարգմանութիւն» կը կարծուէր, եւ դիմացն Էջմիածնի Թ. 1859 ձեռագրին ընթերցուածն, որ է Սիմէոնի վրացերէնէն բնած թարգմանութիւնը՝ Գառնեցւոյ մեկնութեամբք հանդերձ: Հայագէտը կը նշանակէ որ այս ձեռագրին հետ նոյն են Թ. 1853—1858 ձեռագրերը:² Վերջին տեսակին ընթերցուածոց ներքեւ նշանակած ենք մեր Թ. 123 Ա ձեռագրին ընթերցուածոց տարբերութիւնքը:

* Հայագէտն կը նշանակէ հոս որ նաեւ Թ. 924 նոյն գլխակարգութիւնն ունի, զոր ունին Թ. 1853—60: Բայց, կը յաւելու, կ'ենքուայ թէ ուրիշ թարգմանութիւն է. նաեւ Մեկուրթիւնք այս երկու տեսակ խմբազրութեանց մէջ իրարմէ տարբեր են:

¹ Հայագիտին ընդօրինակութեան մէջ այս սուղն նոր գլուխ նշանակուած է 30 թուահամարով:

² Այս թուերն են Էջմիածնի ձեռագիր ցուցակին թուերը. վասն զի «Մայր-Յուցակի» մէջ սոյն թուերն ուրիշ դորձքեր կը ցուցնեն: (Տես այս նկատմամբ՝ Հանդէս Ա. 1892, Թ. 12, էջ 371:) Ընչուչտ այս թուերը կը համապատասխանեն «Մայր. Յուցակի» Թ. 1811 եւն թուերուն:

Ա.*

Պրոկղէ դիաղոխոսի պլատոնական իմաստասիրի շղակապը աստուածաբանականը. հատորս. ՄԺԱ:

Մկ. Շղակապը անարանութէ յայն սակսկոչէ, վնդի բոլորգիրքն ի մաստասիրաց. ի չորից նիւթոց սկսեր եւ անդուստ ի վեջ ի ձեռն բազմազան բանից. զն սեռական էակք պատմեցին. մինչ եւ ցսեռական անձն եկելք ի վեջ: եւ ապա յանձին բան հասելք. շփոթեցաւ. եւ ոչ զաւրացել ինչ կոչել զնա. դիմադարձեցան միմենց. եւ անդ կատարեցին զբան: իսկ սա ի շուռչ եւ յոգիս կել: եւ անդի ի սեռական անձինս: եւ ի ստոյգեակն եւ ի միական. եւ յանիմանալի միակն. այսինքն է յնձ, անդ դադարեալ աւարտեաց զբանն. եւ զնա նձաբանութեամբ: իսկ զսոսանձացեալս կոչեաց: եւ մի ազգ ելով եւ ի նիւթոյ եւ ի սեռէ բանից ոչինչ ասաց, ասեն ամենեւիմբ: Սկիզբն:

Բ.**

Պրոկղէ դիաղոխոսի Պղատոնականի իմաստասիրի: շղակապը աստուածաբանականը: Հատորք: ՄԺԱ***:

* Ըստ Թ. 924 ձեռագրին, զոր հայագէտը կը նշանակէ «Old version?» եւ «հին թարգմ. նախնեաց?», տեղեկագրութեամբ ի լուսանցս ընդօրինակութեամբ:

** Ըստ ձեռագրաց Թ 1859 եւ 1853—58: Հայագէտն լուսանցքի վրայ նշանակած է Georgian Version եւ «Այս թրգմ. վրացերէն արարեալ է, որպէս կարծեմ»:

*** Դրինք մեր 123Ա ձեռագրէն:

Ա.* Ամենայն բազմութիւն յարակցի ուրեմն միոյն: Իսկ եթէ ոչ հաղորդակցի, եւ ոչ ամենայն մի եղանի: Եւ ոչ իւրաքանչիւր ի բազմաց յորոց է բազմութիւն, այլ եղանի իւրաքանչիւրննոցաճգմ: Եւ այս մինչեւ ցանսահմանութիւն, եւ** իւրաքանչիւրն սոցա անսահմանից եղիցի***: Վարձեալ բազմութիւն անսահման, եւ ոչ միոյ լինելով հաղորդակից: ոչ իւրոյն բոլորովիմբ ելոյն: եւ ոչ որ յինք են իւրաքանչիւրումն: Այլ [ապա****] ամբարանութիւն եղիցի անսահման. քանզի իւրաքանչիւրն զոր կայցես, կամ մի ելանի, կամ ոչ մի: Եւ եթէ ոչ մի. կամ բազում կամ ոչ ինչ: Իսկ եթէ եւ իւրաքանչիւրն ոչ ինչ, եւ յոչնչէ ոչ ինչ:

Ա. Ամենայն բազմութիւն հաղորդի միոյն, իսկ եթէ ոչ հաղորդի, ոչ ամբարանի եւ ոչ իւրաքանչիւրն յորոց է բազմութիւն: այլ եղանի իւրաքանչիւրն բազում եւ այս մինչեւ ցանսահմանութիւն, զի իւրաքանչիւրն սոցա անսահման է: Քանզի եթէ բազմութիւնն ոչ հաղորդի իւրում բոլորին եւ ոչ իւրաքանչիւրում. որ յինքեան ապա եղիցին սահման: (ան). † քանզի իւրաքանչիւրն զոր կայցես. կամ մի է կամ ոչ մի: Իսկ եթէ ոչ մի, կամ բազում կամ ոչ ինչ: Եւ եթէ իւրաքանչիւրն բազում, ապա եղանի անսահման,³ այլ այս անկար է վասնզի ոչ որ յէակաց⁴ կարէ գոլ անսահմանութեամբ անսահման, զի քան զանսահմանութիւնն ոչ ինչ է առաւել, այլ բոլորն առաւել քան

* Ա եւն բաժանմունք չկան ընդօրինակութեան մէջ, ուստի եւ ոչ ձեռագրին մէջ: — Ընդօրինակութեանս յաջորդ խօսքին մէջ նախ գրուած էր “Եւ իւրաքանչիւր ի բազմաց. յետոյ կապարգրչաւ ուղղուած “եւ ոչ իւրաքանչիւր . . .”

** Նախ “եւ իւրաքանչիւրն”, գրուած, յետոյ կապարգրչաւ վրան “զի”, ուղղուած:

*** Նախ գրուած՝ “անսահմանից յեղիցի”, ապա կապարգրչաւ “անսահման է:”,

**** “Ապա”, կապարգրչաւ գրուած էր վրան:

† Այսպէս սրբագրութիւն է “սահման”, սխալ գրչութեան, որ սխտի ըլլայ՝ “անսահման:”

1 Թ. 123Ն բազմութիւնն:

2 123Ն անսահման:

3 123Ն անսահմանութեամբ անսահման:

4 123Ն յէակացն:

զիւրաքանչիւրն. իսկ եթէ
իւրաքանչիւրն ոչ ինչ եւ
յոչ ինչէ¹ ոչ ինչ. զի
յոչ ընչէ¹ ոչ է կարողու-
թիւն ինչ յառաջ գալ,
ապա ուրեմն² ամենայն
բազմութիւն հաղորդի միա-
կին:

ՄԷԷ. †. որդեւսայնք.
զերկիր կիւրիկոն դրել. ան-
դի ի վերասացին լեալ զա-
գոյս, եւ ի նմա կապեալ:
Սոյնպէս եւ սա զաժ եւ
սկիզբն, եւ անդի մինչեւ յե-
տին անձն շնչոյ պատմեաց:
Ամենայն բազմութիւն սե-
ռականաց հաղորդին մի-
մենց եւ դարձեալ միոյն,
այսինքն կիրիկոնին իւր:
Եւ են մի եւ բազում, զի
սեռք հրոյ, եւ հուր՝ օդոյ,
եւ օդ՝ ջրոյ, եւ ջուր երկրի
հաղորդի, եւ են աժ մի եւ
բազում: Սոյնպէս եւ օդ
շնչոյ եւ շունչ հոգոյ. եւ
ոգի՝ անձին մարդկանոյ: Եւ
անձն մտաց եւ միտք իմա-
նալեացն մտաց, եւ իմանա-
լիքն ստոյգեակին եւ ստոյ-
գեակն միակացն, եւ միակք՝
միայնոյ միակին, հաղորդին
եւ միաւորին ընդ աժ: Եւ
են սրբա այսոքիկ. շունչ
կոչի բուսոց եւ տնկոց.
շնչոյ ոգի անբանից, եւ
զեռնոցն շնչոյ, անձն եւ
միտք՝ մարդկայնոյ անձին:

ԼԶԺ. Բացերեւութիւնս
այս որ ասէ աժ՝ բազմութիւն
հաղորդի միակին. խոստովանելի է ըստ երկուց
եղանակաց. Նախ զի բազ-
մութիւն³ ինքն է միակ իմն,
զի աժ՝ բազմութիւն ի բազ-
մաց հաւաքի ի մի տեսա-
կութիւն. օրպէս⁴ հարիւրն
է միակ զի է տեսակ իմն
թուոյ: Եւրկրորդ զի սկիզբն
բազմութեան միական⁵ է.
զի ի բազում միակաց հաւ-
աքի եւ լինի բազմութիւն
իմն այս ինքն հաւաքական
միութիւն իմն: Այսպէս աժ
բազմութիւն⁶ ի միակէն
սկսեալ ի միակն դադարի.
զի մասունքն յորոց բազ-
կանայ բազմութիւն⁷ մի-
ակք են. եւ բազմութիւն⁸
ինքն ի մասանցն բազկա-
ցեալ ի միակն դադարի. զի
լինի տեսակ իմն: այս ի վր
թուոյ. Այսպէս ի վր բնա-
զանցական գիտութեն է տե-
սանել. զի յընդհանրական
միակաց լինի միակ իմն. Խ⁸
ի զգայնոյ եւ ի շնչաւորէ եւ

1 123Ա յոչնչէ:

2 123Ա չուչէ:

3 123Ա բազմութիւնն:

4 123Ա որպէս ճն է . . .:

5 123Ա միակն է:

6 123Ա բազմութիւն:

7 123Ա բազմութիւնն:

8 123Ա որպէս:

Իմանալի անձն՝ հրեշտակաց, ստղագեակ նոցին եւս: Իսկ մի անհասանելի անձ է:

ԽԶ.* Ամենայն ինքնակայ անապական է, իսկ եւթ է ապականեցի անջատի յիւրն ինքնութենէ: Եւ եղիցի տարորիշ յինքնութենէն: Այլ այս անկար է. քանզի եւ նոյն է պատճառն եւ պատճառաւորն. քանզի անձ ապականացու հեռացմամբ յիւրոյն պատճառէն ապականի: Չի որքան ըմբռնեցի եւ պարփակեցի յիւրմէն կենդանացուցողէն իւրաքանչիւրն կայեալ լինիցի եւ կեցցէ, ոչ ուստեք հեռանայցէ ի պատճառէն իւրմէ ինքնակայ եւ ոչ թողու զիւրն ինքնութիւն: Վասն զի ինքն է բնտանի եւ պատճառ, անապական իմիք է անձ ինքնակայ:

Լ-ՅԻՆԻՒՄ. Ամենայն ինքնակայ անապական է, իսկ եթէ ապականեցի իսականեցի յիւրն ինքնութենէն: պարտական եմք նայել քաջ ընդ նրբութիւն տեսութեանս: Իսկ սա ասէ եթէ որքանեօք արգելի ի

ի բնական է¹ լինի մարդն. Նմանապէս ի վիճակն նին¹ տեսանի զի յանձնէ եւ ի մարմնոյ լինի անձաւորն:**

ԽԶ. Ամենայն ինքնակայ անապական է: Իսկ եթէ ապականիցի, անջատի յէութենէ իւրմէ: եւ եղիցի տարորոշ յէութենէ² այլ այս անկար է. քանզի նոյն է պատճառն եւ պատճառելին. զի անձ ապականացու հեռացմամբ յիւրոյն պատճառէն ապականի: զի որքան ըմբռնի եւ պարփակի իւրաքանչիւր որ ի պատճառէ իւրմէ լինի եւ գոյ: Իսկ ինքնակայն ոչ երբէք հեռանայ ի պատճառէն իւրմէն.³ եւ ոչ թողու զիւրն էութի զի ինքն է պատճառելի: անապական ուրեմն է անձ ինքնակայ:

ԼԶ. Սովորատէս որքան է ընդ անսակին իւրում որ է մարդն ոչ ապականի. իսկ յորժամ հեռանայ ի մարդգոյն՝ հեռացաւ եւ ի պատճառէն, այսինքն յէութենէ իւրմէ. վասն որոյ ապականի: Բայց մարդն

* Հայագէտն հոս ալ նշանակած է՝ «Այս է իբրեւ կատարածեմ եւ՝ հին թարգմանութիւն նախնեացն:»,

** Հայագէտը կը նշանակէ հոս որ լուծմանս այս տեղ դրուածն 1/5 մասն է այս զխումն ամբողջ լուծման: Այսպէս է նաեւ 123Ա ձեռագրին մէջ:

1 123Ա բանական է . . . բանականին:

2 123Ա յէութենէն:

3 123Ա իւրմէ:

գոյութիւն յիւրն ինքնութեանէն, այնքան եղանի անգոյ եւ անէակ, վասն զի ընդ նախկին իւրն պատճառի կապակցեալ են, անմարմինեւանապականազգք. եւ ապա ընդ իւրովն ինքնութեամբ, վասն զի անմեկնելի ունի զինքնութիւն յիւրն պատճառէն. զամբոյրորովմբ պատճառաւորի պատճառին է: Իրրեւ անմարմին յանմարմնոյ միջի է: Իսկ դու լսող տուր աստ զգայարանսդ տեսութեանս թէ որպէս անարգելի է ի պատճառէն պատճառաւորն: Զի ոչ եթէ ամանակ անկանիցի ի միջնոցա, որպէս ի մէջ առաջնոյ եւ յետնոյ: Իրր յայս որ յապականացւաց եւ ի սեռականաց վերատեսանի պատճառաց եւ պատճառաւորաց: Էւ ոչ տեղի այսորիկ սեռից պարփակէ զնոսա. իրրեւ զհեռի բացատրել զպատճառաւորն ի պատճառէն. այլ ըմբռնէ պատճառն զպատճառաւորն յինքն. սւ տեղի նորա իրրեւ զըջափակող զօրութեամբ: Էւ ոչ շուրջ ասիլել* (առեալ) իրր սեռական այս տեղի զսեռիւ: Այլ իրրեւ զզօրութիւն այնմ որ յիւրմէ ի վերագոյն զօրութենէ: Էւ դարձեալ ոչ յանկատարութենէ ի կատարելութիւն եկեալ. վասն զի ոչ տիրել

ոչ¹ նոյն ինքն է տեսակըն զոր կոչէ ինքնակայ եւ անապկն. պատճառ եւ պելի ինքեան նոյն ինքն է. վասն որոյ ոչ ապականի: Բայց տես զի նոյնն ըստ նոյնի անկար է գոլ պատճառ եւ պելի, զյառաջագոյն ինքն ասացաք թէ այլ է տրոփօղն² ի տրփելոյն. տրփօղ է պատճառելին. իսկ տրփելի պատճառն: Բայց նոյնն ինքեան տրփի. վասն նոյնն է պատճառ եւ պատճառելի. յոյսինքն ոչ գոյ ի նոյնում պատճառ եւ պատճառելի. թէպէտ ըստ իմիք լինի ասել պատճառ եւ պելի:

* Այսպէս գրուած ճշդիւ:

¹ 123Ա «նոյն . . .

² 123Ա տրփօղն ի տրփելոյն եւն:

կարէ նմա ամանակաւ որ
յառաջածումն. եւ ոչ ի
հասակէ ի հասակս փոփո-
խումն. յաղագս այսորիկ զի
զլաւելն եւ զնւազն ոչ ըն-
դունի: Վասն զի անձ
ելուծիւն եւ պակասու-
ծիւն հակադարձուծիւն է:
Իսկ անձ անմարմին ազգ
հակադարձական է տեղեալ
եւս եւ որակուծեամբ.
այսպէս կացցէ իբրեւ բան
յանձին. ի պատճառին
պատճառաւորն, եւ ոչ ումբ
այսոցիկ օրինակօք արգելցի
ի պատճառէն պատճառաւ-
որն. զի անարգելի եւ
անմեկնելի յիւրն ինքնու-
ծենէն անապական եւ
մշտնջենաւոր է եւ կայ
յիւրն պատճառի:

ՍԵԿՈՒՆԴՈՍ ԻՄԸՍՏԱՍԷՐ*

Հնութեան ամէնէն տարածուած մատեաններէն է այն փոքրիկ գիրքն՝ որ Սեկունդոսի Իմաստասիրի անունը կը կրէ: Հատ մը գիտնականք հետազօտած են արդէն զայն, անոր այլեւայլ արեւելեան եւ արեւմտեան խմբագրութիւնքը քննած եւ հրատարակած. արեւմտեաններէն ի մասնաւորի՝ յունարէն եւ շատ մը լատինականք, յետոյ միջին-գերմաներէն, իտալերէն, գաղղիերէն եւ նաեւ իսլանդերէն խմբագրութիւնքը, իսկ արեւելեաններէն՝ ասորերէնն, արաբերէնն ու եթովպացերէնն: Միայն հայերէնը բոլորովին մոռցուած է: Ապահով կ'երեւայ որ հայերէն խմբագրութեան մը գոյու-

* Յաջորդ քննութիւնը չսկսած՝ հարկ կը համարինք քանի մը դիտողութիւն քնել: Գործքս գրուած է նախնաքար գերմաներէն լեզուաւ եւ նպատակ ունի հայ մատենագրութեան այս հին նշխարն ծանօթացնել եւրոպացի գիտնոց: Ուստի քաց ի հայ քնագրէն՝ ունի նաեւ գերմ. թարգմանութիւն մը հայերէնին մանրամասն համեմատութեամբ ոչ միայն յոյն քնագրին, այլ նաեւ արեւելեան խմբագրութեանց, այսինքն Սեկունդոսի ասորերէն հատակոտորոց եւ արաբերէն եւ եթովպացերէն թարգմանութեանց: Այս ամէնը դուրս մնացած են յաջորդիս մէջ՝ իբրեւ աւելորդ հայ քննեցողաց համար, եւ միայն քանի մը կարեւոր կէտերն առնուած ծանօթութեանց մէջ: Համառօտուած են նոյնպէս քննութեանս շատ մը կէտերը, եւ այլ կարեւոր երեւցած փոփոխութիւնքն եղած: Այս կարգի մանրամասնութիւնք կրնան մեր գերմաներէն գրութեան մէջ տեսնուիլ:

Թիւնն իսկ զրեթէ ամէն քննչաց անծանօթ մնացած է, Թէեւ Հայերէն բնագիրն՝ որչափ ալ Թերի եւ ոչ ամբողջական՝ իբր քառասուն տարի յառաջ արդէն լոյս տեսած է: «Սփէր+ Հայկ-ն+» ժողովածոյից առաջին հատորիկը կը պարունակէ «Բանք Իմաստասիրաց»¹ հաւաքումն, եւ անոր իբր յաւելում՝ Սեկունդոս Իմաստասիրի վճիռները սատիողոսին ներքեւ.² «Խօս+ Սէկ-նդոսի Իմաստասիրի» Ագրէանոս Կոչեր:»

Սակայն ճիշդ Հայերէն խմբագրութիւնը պէտք չէր մոռցուիլ, եթէ կ'ուզուէր յունարէն աղաւաղեալ բնագիրքն վերականգնել: Վասն զի Հայերէնը յունարէն բնագրէն ուղղակի ծագած Թարգմանութիւններուն ամենահիններէն է, Է—Ը դարէն բլլալով, եւ այնպիսի յոյն բնագիր մը կը ներկայացընէ, որ ոչ Փարիզեան եւ ոչ Կուտինեան յոյն օրինակաց հետ բոլորովին կը համաձայնի: Եւ Թէեւ Սեկունդոսի Վարուց սկիզբն ինծի ծանօթ երեք հայ օրինակաց մէջ ալ կը պակսի, Հայերէն բնագիրը մեզի չէ հասած հատկոտորներով միայն՝ ինչպէս է ասորերէնը, եւ ոչ ալ ընդլայնեալ կերպարանօք՝ ինչպէս կը

¹ Հմմտ. Սփէր+, Հոր. Ա. (տպ. Վենետ. 1853), էջ 9—59: Ինչպէս Զառաջարանին մէջ կը ծանուցուի՝ հինգ ձեռագրաց համեմատ եղած է հրատարակութիւնս, բայց առանց տարբերութեանց ընթերցուածոց: Առաջից քննութեան համար աւելորդ չէր բլլար նոր քննադատական հրատարակութիւն մը հայ բնագրին՝ հանդերձ գերմ. Թարգմանութեամբ: Ար յուսանք ոչ շատ ժամանակէն ձեռնարկել ասոր, մանաւանդ որ քիչ ժամանակ յառաջ Հայերէնի նոր եւ շատ տարբեր խմբագրութիւն մը գտնել եւ օրինակել կարելի եղաւ Փարիզեան ձեռագրի մը մէջ: Առայժմ ընթերցողը կը խաւրենք Ուսուցչապետ Է. Տեղայի փոքրիկ բայց մեծադարգ գրութեան, ուր Առաձնեքուս Հայերէն Թարգմանութիւնը հիմնովին քննուած է. Հմմտ. Delle Sentenze morali di filosofi Greci, scelte e tradotte da Armeni. Roma 1893. 8° pp. 24 (Rendiconti della R. Accad. dei Lincei, 1893, II, 6, pp. 375—396.) եւ ասոր հայերէն Թարգմանութիւնը՝ Բագմալեպ, 1894, Թ. 2, 3 եւն:

² Անդ, էջ 61—70 (վերնագիրն ըստ C.)

գտնենք արաբականն ու եթովպականը: Եթէ ապագային Սեկունդոսի բոլոր խմբագրութեանց համագումար հրատարակութիւն մ'ըլլայ՝ ինչպէս ընել որոշած էր նախ Ռւֆիյոս գիտնականը, հայերէն բնագիրը պէտք չէ որ պակսի անոր մէջ: Այս նպատակաւ հարկաւոր համարեցանք Սեկունդոսի նուիրեալ նոր մատենագրութեան մէկ պակասը լնուլ եւ հայ խմբագրութիւնը ծանօթացնել գիտնոց: Հայերէն բնագիրն՝ որ Վենետիկ տպագրութեան մէջ անսլ թերի է որ Սեկունդոսի Վալքըր գրեթէ չկայ հոն, լրացուցած ենք երեք օրինակաց համեմատ, զայն գերմաներէնի վերածած եւ բաղմաթիւ ծանօթութիւններով ծոխացուցած, որոնց մէջ հայոյն ընթերցմունքը համեմատուած են յոյն բնագրին ընթերցմանց, եւ ասորի, արաբական եւ եթովպական բնագրաց հետ: Իսկ այս ներածութեան մէջ պիտի հետազօտենք հայերէն թարգմանութեան ժամանակը: անոր յարգն եւ բնագրին հետ ունեցած աղերսը,

Ա.

Սեկունդոսի «Լ-ւ-ւ-ւ» Խմաստասիրի ընծայուած գրութիւնն երկու մասէ կը բաղկանայ, կամ ինչպէս քննիչներէն ոմանք կ'ուզեն՝ երկու նախնաբար անկախ գործքերէ, այսինքն Խմաստասիրին մէկ Վենսագրութենէն եւ 20 (բուն 21) վճիռներէ կամ Պատասխաններէ Աղբիանոս կայսեր հարցմանց: Վենսագրութեան մէջ կը պատմուի որ Սեկունդոսի ծնողք զինքը դպրոց խաւրեցին (ըստ Արեւելեայց՝ ի Պերիւթոս, այսինքն՝ հին Պէյրութ, եւ Աթէնք) իմաստասիրութիւն սորվելու: Երբ շատ տարիներ ետքը հայրենիք դարձաւ, ուղեց փորձել իմաստասիրաց մէկ վճռին ճշմարտութիւնը՝ զոր սորված էր կանանց վըայ, այսինքն թէ Ամէն կին ի բնէ անհաւատարիմ է: Եւ որովհետեւ մէկէ

մը ճանչցուած չէր, իւր իսկ մայրն ուղեց քննութեան ենթարկել: Երկար կը պատմուի թէ ինչպէս երկար յապաղմանէ ետքը մայրը տկար դառնուեցաւ հաւանելու: Այն ատեն Սեկունդոս յայտնեց թէ ինքն անոր որդին է. ամօթահար եղած՝ ինք զինք կախեց մայրը: Իմաստակը տեսնելով որ իւր խօսքն եղաւ մահուան պատճառը, անիծեց իւր լեզուն եւ որոշեց այնուհետեւ խիստ լուրթիւն պահել: — Ինչպէս պիտի տեսնենք՝ ճիշդ այս մասը կը պակտի այժմու հայերէնին մէջ, ո՛չ թէ որովհետեւ թարգմանչին դործածած յոյն բնագրին մէջ չկար, եւ ո՛չ ալ որովհետեւ թարգմանիչը դուրս ձգած էր, այլ որովհետեւ օրինակողք այս մասին նիւթն անյարմար տեսած են:

Վենսագրութիւնը կը շարունակէ պատմել թէ Սեկունդոս լուրթիւնը շատ խիստ պահեց — ասկէ “*La-fa*” անունը, — նաեւ Ագրիանոս կայսեր առջեւ, որ երբ Աթէնք եկաւ՝ ուղեց անոր իմաստութիւնը քննել: Առեց յամառաբար՝ մինչեւ ցմահ, երբ կայսեր հրամանաւ գլխատուելու անգամ վայրկեան մը մնացած էր: Զարմանալով կայսրն անոր յարատեւութեան՝ չպնդեց այլ եւս որ խօսի, այլ գոհ եղաւ որ իւր հարցմանց *ἔτι* պատասխանէ, որ եւ եղաւ իսկ: — Հոս կը յաջորդեն արեւելեան խմբագրութեանց մէջ վճիռները, իսկ յունարէնին մէջ այստեղ կը կնքուի Վենսագրութիւնն, այնպէս որ *ἔτι* կապ չունին գրութեան հետ:

Հոս կը ծագին շատ մը խնդիրներ: Ի՞նչ էր այս պատմութեան նախնական կերպարանքը. ճշմարտութեան հիմ մ'ունի՞ այն՝ թէ պարզ վիպասանութիւն մըն է. “Սեկունդոս” անուամբ իմաստասէր մը կապ ունի՞ այս պատմութեան հետ թէ ոչ. է՞ ինքն հեղինակ վճիռներուն եւ վճիռքն կապակցութիւն ունի՞ն Վենսագրութեան հետ թէ ոչ, եւն: — Այս եւ այլ շատ մը խնդիրներ

մանրամասն քննադատած են քննիչներն, ի մասնաւորի Ռւփլէյ-ը, Պալմա եւ Քաւէլ, բայց իրարմէ շատ տարբեր պատասխան տուած: Յաջորդովս ի մէջ կը բերենք Սեկունդոսով զբաղող գրութիւնք, ինչպէս նաեւ քննչաց պէսպէս կարծիքը Սեկունդոսի վիպասանութեան նկատմամբ: Ասով պիտի կարենայ ընթերցողն ինքնին դատաստան ընել Սեկունդոսի խնդրոյն այժմու վիճակին վրայ:

Թէ՛ վարքն եւ թէ՛ «Խօսքն» (վճիռք) շատ անգամ հրատարակուած են: Յունարէն բնագիրն ըստ Փարիզեան ձեռագրին հանդերձ լատիններէն թարգմանութեամբ հրատարակած է արդէն Ղուկաս Հոլստենիոս,¹ յետոյ Գալէոս² ճիշդ նոյն բնագիրն ու լատին թարգմանութիւնը: Փարիզի ձեռագրին ընթերցմունքն ընտիր չեն միշտ: Լաւագոյն են Կուտիանեան ձեռագրին ընթերցմունքը, զոր հրատարակեց Փաբրիկիոս³ եւ մանաւանդ Ա. Շեր,⁴ որ նաեւ Կենսագրութիւնն ի լոյս հանեց: Ընտրելագոյն է Օրէլիի⁵ հրատարակութիւնն, որ ոչ միայն վարքն հրատարակեց համեմատութեամբ Շերի հրատարակած Կուտիանեան ձեռագրին (էջ 208—213 Βίος Σεχούνδου φιλοσόφου), անոր կցելով հնոց վիպութիւնքը Սեկունդոսի վրայ (էջ 213—214) եւ Հոլստենիոսի դիտողութիւնքն (էջ 214—5), այլ նաեւ «Խօսքն» Հոլստենիոսի

¹ Demophili, Democratis et Secundi veterum philosophorum Sententiae morales, ed. Lucas Holstenius. Romae 1838 (Lugd. Batav. 1639, p. 84 ff.)

² Galeus, Opuscula mytholog. ethic. et phys. Contabrig. 1670 եւ Amstelod. 1688.

³ Fabricius, Bibliotheca Graeca, Vol. XIII. p. 565 ff.

⁴ Demophili et Democratis et Secundi Sententias cum Vita Secundi antea non edita, ex apographo Gudiano cod. Medicei, ed. Adam Schier. Lips. 1754, p. 84 ff.

⁵ Opuscula Graecorum veterum sententiosa et moralia, graece et latine, collegit Joh. Conradus Orellius. I, (Lips. 1819) 8° XXXVIII, pp. 684.

լատիներէն թարգմանութեամբ հանդերձ՝ այս վերնագրով՝ Σεχούνδου τοῦ ἀθηναίου γυνωμαι (էջ 216—226), եւ այլեւայլ լատիներէն բնագիրներ, որ Սեկունդոսի հետ կապ ունին,¹ եւ ամբողջը շատ մը ծանօթութեամբ ք ճոխացուց: Կոյն կտորները՝ Փարիզեան եւ Կուտիանեան ձեռագրին մանրամասն համեմատութեամբ՝ ի լոյս բնծայեց վերջապէս Մուլլախ իրեն Յոյն Փիլիսոփայից Հատակոտորոց հաւաքման մէջ, եւ այն՝ Ա հատորին մէջ «Ιουδην», ու քանի մը լատիներէն բնագիրներ,² իսկ Բ հատորին մէջ Սեկունդոսի Կենսագրութիւնը՝ ներածութեամբ մը ճոխացեալ:³ Այս բնորեւագոյն հրատարակութիւնը գործածած ենք մեր այս աշխատութեան եւ ի մասնաւորի հայ բնագրին ծանօթութեանց մէջ, թէեւ նաեւ Օրէլիի հրատարակութիւնն առջեւնիս ունէինք: Սեկունդոսի Կենսագրութիւնը հրատարակած է վերջապէս նաեւ Թիշենտորֆ՝ կարեւոր ձեռագրի մը

¹ Անդ. էջ 227—239 Vincencius Bellovacensis, Specul. Hist. XI, 70; 71 (նաեւ ի Galeus, Opuscula, ed. Amstel. 1688, p. 640) — էջ 229—230 Secundi philosophi Sententiae (Gasp. Barthii Adversaria; XV, c. 17, p. 816 ff. նաեւ ի Fabricius, XIII, 573). — էջ 230—239 Altercatio Hadriani Aug. et Epicteti philosophi (հրատ. նախ Fr. Lindenbrogius, Francof. 1628 եւ Fabricius, XIII, 557—563). — էջ 567—572 Ծանօթութիւնը:

² Fragmenta Philosophorum Graecorum, ed. Fr. Guil. Aug. Mullachius. Vol. I (Paris. 1860, 4° XXVII pp. 575). էջ 512—515 գրուած է յունարէն բնագիրն եւ նոր լատիներէն թարգմանութիւն մը. — էջ 516 եւն Secundi philosophi Responsa ad interrogationes Adriani (այսինքն Vin. Bellov. գործքը). — էջ 518 եւն Altercatio Hadriani եւն:

³ Mullach, II (Paris. 1867. 4° LXXXV, pp. 440) ի մասնաւորի էջ՝ XXVII—XXIX:

⁴ Fr. Const. Tischendorf, Notitia editionis cod. biblorum Sinaitici եւն. Lips. 1860, p. 71 ff. — Տես Baehmann, die Philos. եւն, (էջ 64) որ կը յիշէ նաեւ հետեւեալ գործքերը՝ H. Sauppe ի Թերթին Philologus, XVII, 149 ff; Rudolf Reicke (անդ, XVIII, 523) խօսած է Քէօնիկոսպերկի լատ. ձեռագրին վրայ, ինչպէս նաեւ Georg

Համեմատ: Այնուհետեւ աշխատած են Քասէլ եւ Պախման յունարէն բնագիրն ուղղելու,¹ ինչպէս յետոյ պիտի յիշենք:

Ինչպէս Օրէլի ալ բրած էր՝ հաւաքած է Մուլլախ իրեն հերածութեան մէջ հնոց Սեկունդոսի վրայ տուած տեղեկութիւնները: Ինքը կը համարէր թէ այս Սեկունդոս նոյն ըլլալու է այն սոփեստին հետ, զոր կը յիշէ Փիլոստրատոս, որ *ἐπιδυσρός* (ըստ Սուիդասայ *ἐπίδυσρος*) յորջորջուած էր, կ'ապրէր Ագրինոսի ժամանակ եւ թաղուեցաւ յԵլեւսիս: Փիլոստրատոս իւր Սոփեստաց Վարուց մէջ գրած է հետեւեալը.² «Պէտք չենք մոռնալ զՍեկունդոս *ἱερέως*, զոր ոմանք *ἐπιδυσρός* կ'անուանէին՝ հիւսան որդի ըլլալուն համար. Սեկունդոս սոփեստ մըն էր՝ ճարտար ի խորհել, եւ անճարակ ի մեկնել: Երբ կ'ուսուցանէր զՀերովդէս, վէճի բռնուեցաւ անոր հետ՝ որ արդէն ուսուցանել սկսած էր, ուստի վերջինս կը կատակէր այս տողովս. «Տէս կը կագի բրուտ բրտի հետ. հիւսան հետ՝ հիւան:» Սակայն արտասուալից ճառ մը խօսեցաւ՝ անոր մեռելոյն, իբրեւ ծերութեան մէջ կատարելոյ վրայ: Շատ բան կայ այն մարդէն յիշատակաց արժանի, մանաւանդ այս խօսքը. Պարտական է մահու՝ որ խռովութիւն մը յարուցած է, եւ որ զայն խաղաղցուցած է՝, արժանի է գովութեան . . . : Այսպիսի մարդ էր այն (Սեկունդոս). թաղուեցաւ յԵլեւսիս՝ Մեգարայի ճամբուն վրայ:» Այսպէս Փիլոստրատոս: Մուլլախ կը հետեւեցրնէ որ Սեկունդոս անուանի մատենագիր մ'եղած ըլլալու է որ

Schepps Մայհինկերի ձեռագրին վրայ (Philologus, XXXVII, 562) եւն:

¹ P. Cassel, Mischle Sindbad եւն, էջ 348—357 (ուղղագրուած Վարքը) եւ J. Bachmann, die Philos. եւն էջ 17—22 (ուղղագրուած «խօսք» Սեկունդոսի):

² Հմմտ. Philostratus, Vitae Sophist. I, 26, հրատ. Olearius, էջ 544. Տես ընդարձակագոյն ի Cassel p. 342—3, n. 2. Հմմտ. նաեւ Revillout, p. 76 ff.

Սուրբաս զինքը շփոթեր է հռչակաւոր Կ. Պլինիոս Երկրորդին (Secundus) հետ, վասն զի Սուրբաս կ'ըսէ. ¹ «Սեկունդոս ֆլորիլեգիս սոփեսոս, որ կը կոչուէր Պլինիոս, եւ կը յորջորջուէր ἐπίουρος իբրեւ հիւսան որդի, ² ուսուցիչ եղաւ Հերոդոտոս (Մուլլա կ'ուզղէ «Հերոփղէս») սոփեսոսի, գրեց հետեւեւ լատին լեզուով «(μελέτας ῥητορικὰς): Ինչպէս Քասէլ գիտեւ կու տայ՝ այսպիսի շփոթութիւնք այլուր ալ կը գտնուին: Քրիստոնէից մէջ Պլինիոս կը շփոթուէր Սեկունդոս մարտիրոսին հետ, եւ կը կարծուէր թէ Տիտոս աշակերտած ըլլայ զՊլինիոս կրտսեր. բայց այս շփոթութիւնն անկէ ծագած էր որ Սեկունդոս վկայն ապրած էր ի Կոմյ, եւ Պլինիոս կրտսեր ծնած էր ի նոյն Կոմյ: ³ Մուլլա կը յիշէ վերջապէս առած մը Սեկունդոսի անուամբ Անանուն հեղինակի մը Բարբերինեան ձեռագիրներէն ըրած ծաղկաքաղին մէջ (Anonymi Florilegium), որ է այսպէս. Ὁ Σεκοῦνδος ἔφη. τριῶν κακῶν τέτευγμαί, γραμματικῆς, πενίης καὶ οὐλομένης γυναιχός· τῶν δύο ἐξέφυγον, οὐλομένης γυναιχὸς ἐκφυγεῖν οὐχ ἴσχυσα,

¹ S^ես Mulla ch, II, p. XXVII n. 193.

² Այս յորջորջման նկատմամբ գիտեւ կու տայ Քասէլ (էջ 343) որ ἐπίουρος ֆլորիլեգիս կը նշանակէ, ուստի ծագու անուն մըն էր Սեկունդոսի արուած՝ հիւսան որդի ըլլալուն: Այսպիսի ծագու անուններ կը արուէին ուրիշ իմաստասիրաց ալ. այսպէս Դեմոկրիտոս կը յորջորջուէր Լեոֆիլոս (ληοφοιλιτῆς, յիմարագատ) եւ Անտիգորոս՝ Սեկունդոս (իբր «Մորոսատուր») համա. Դիոգ. Լայերտ. Ժ, 4: Ուստի Սեկունդոսին ալ կրնային ἐπίουρος տիտղոսը տուած ըլլալ, ինչպէս կը վկայէ Փիլոստրատոս, իբր «Ուսուցիչ», «Յարձակող» իբրեւ հակասական Եպիկուրոսի («Խաղաղարար»):

³ S^ես Քասէլ, էջ 345, որ այն տեղ կը յիշէ նաեւ որ «Լմանաիոս — հին փիլիսոփայից այլեւայլ կարծեաց հաւաքիչը — Սեկունդոսի պատմութիւնը կը յիշէ, բայց Սեկունդոսի տեղ՝ Դիոֆիլոս Լայերտէս կ'անուանէ: Փաբրիկիոս իբր յիշէ ուրիշ գիրք մ'ալ, ուր ոմն Դիոգենիանոս ուրիշ կերպով կը պատմէ իբր: Վարեյի չէ անշուշտ ընդունիլ որ Միջին դարու մէջ զՍեկունդոս՝ որովհետեւ հիւսան որդի էր Դիոգենէս անուանած ըլլան:»

այսինքն «Սէկւնդոս» ասէ. երկոց չարաց դիպեցայ, դպրութեան, աղքատութեան եւ ժանտ կնոջ. յերկոցունց զերծեալ՝ ի ժանտ կնոջէ չկարացի պրծանել:»¹ Անցողակի յիշենք որ Սեկունդոսի առնումբ առածներ կը գտնենք «Բանք Իմաստասիրաց» գրոց հայերէնին մէջ, զոր յետոյ պիտի յիշենք:

Արդ Հնոց այս յիշած Սեկունդոսին հետ, ինչպէս ամէն քննիչք կը հաստատեն, ամենեւին գործ չունի մեր «Լուսին» Սեկունդոսը: Հազիւ յետոյ ժամանակաւ Հնոց Սեկունդոսը կապած են Լուսիեցին հետ,² եւ անոր տուած են ստութեամբ՝ ոչ միայն վճիռներ, այլ եւ ուրիշ գործքեր, ինչպէս հանրածանօթ «Գալիլակ եւ Գամմակ» գիրքը (Աղուեսագրոց հիմը): Ինչպէս Քասէլ (էջ 344, Ծ. 1) գիտել կու տայ, արդէն Օլէարիոս՝ հետեւելով այլոց՝ այսպիսի կարծիք մը յայտնած էր, եւ նաեւ Շլթարքէ (Starke) կը յիշէ նոյնն իրեն Յունական Առակագրոց հրատարակութեան մէջ (Պերլին 1697, Յոջը.): Այս ենթադրութիւնն անկէ ծագած է որ մեր Սեկունդոսի արաբերէն եւ եթովպացերէն խմբագրութեանց մէջ կը գտնուի «Եօթն Իմաստասիրաց» գրոց մէկ պատմութիւնը, իսկ Հնոց քով կը շփոթուէր «Գալիլակ եւ Գամմակ» գիրքը «Եօթն Իմաստասիրաց» վէպին հետ: Զայս կը հաստատէ նաեւ Պախման (die Phil. p. 50—51), որ կը յիշէ առ այս թէ Վիեննայի Կայս. Գրատան Չեռագրաց Յուցակին մէջ (Catal. III, p. 41) Cylile et Dimne գործքը կը յիշուի,

¹ Տես Mullah, II, p. XXVII, n. 194. Schier, p. 80 եւն. Պախման (die Phil. p. 47—48) այս առածը «Լուսիաց» Սեկունդոսին կու տայ, վասն զի մէջը տիրող հոգին է կանանց դէմ ատելութիւն, «Սէկւնդոսի անուան հետ կապելով Կանանց Բլնամայ մը գաղափարը. (տես նաեւ Cassel, էջ 344, n. 2.) իրեն վերագրած են ամէն կարելի առածներ, բաւական որ կանանց նուաստացուցիչ բան մը պարունակեն:»

² Առ այս կոչումն կ'ընէ Մուլախ Vine. Bellov. (անդ) եւ Ravisius Textor ի գիրս Officina, p. 1310.

Հրատարակած է իբրեւ նախընծայ Ներածութիւն ապագայ ամբողջական Հրատարակութեան Սեկունդոսի բոլոր բնագրաց՝ արաբերէն, եթովպացերէն, ասորերէն եւ այլ խմբագրութեանց, որոնց բառական թարգմանութիւնքն ալ պիտի հրատարակէր (էջ 40—41)։ Դժբախտաբար այս ծրագիրը չիրագործուեցաւ։ Ռըվիյու Սեկունդոսի այլեւայլ խմբագրութեանց վրայ իւր ունեցած կարծիքն արդէն քննութեան սկիզբը պարզած է (էջ 8—9)։ Փարիզու Ազգային Մատենադարանի թիւ 107 (vieux fonds) ձեռագրին մէջ ուրիշ հոգեւոր գրուածոց հետ գտած էր 1871ին Սեկունդոսի Վարուց եւ Խօսից արաբերէն թարգմանութիւնը, եւ տեսած էր որ այս խմբագրութիւնը նախնական բնագիրն աւելի կը յիշեցընէ, մինչ յունարէնն անձեւ համառօտութիւն մ'ըլլալու է նախնականին։» Այս կարծեաց մէջ հաստատուեցաւ՝ համեմատութեամբ եթովպական խմբագրութեան եւ ասորերէն հատակոտորոց, այնու որ արեւելեան այս բնագիրը գաղափարաց աւելի լաւ կապակցութիւն մը կը ցուցընեն, որմէ զուրկ է յունարէնը, եւ թէ՛ Վարուց եւ թէ՛ Խօսից մէջ տեսնուող քննարկներն Վարդապետութեանց ոգին արեւելեան բնագրաց մէջ աւելի լաւ կը յայտնուի քան յունարէնին մէջ։ Այս գաղափարները Ռըվիյու ընդարձակօրէն պարզած է իւր գրութեան մէջ։

Բ.

Ռըվիյու իւր քննութիւնը կը սկսի արաբերէն բնագիրը յունականին հետ համեմատելով, եւ մտադիր կ'ընէ որ երկուքին նկարագիրն իրարմէ բոլորովին տարբեր է. (էջ 18)։ Արաբացւոյն քով

տեւու վրայ էր, երբ կրցանք գործածել այս գիրքը, զոր Ուսուցչապետն Ա. Գաբէէր բարեհաճած էր մեր տրամագրութեան ներքեւ դնել. վասն զի Վիեննայի մատենադասանաց մէջ չկար։

դէպքը կը սկսի յԱրեւելս՝ ի Բերիտոս, եւ «Սե-
կունդոս» կը ներկայացուի իբրեւ բուն սեմական
սերնդէ՝ այնպէս գործելով ու խօսելով ինչպէս
սեմացի մը: Թարգմանելով վարուց առաջին մասն
թէ՛ ըստ արաբական եւ թէ՛ ըստ յոյն բնագրին,¹
սա դիտողութիւնը կ'ընէ վերջնոյս վրայ: Յոյն
բնագիրը, կ'ըսէ, շատ գէշ գրուած է եւ լի է այ-
լակերպեալ բառերով եւ ունի լատիններէն ասու-
թիւններ, ինչպէս *βάχλον* (= baculum) եւ *μετάτον*
(metatum): Այս վերջինը շատ ուշ կրնար գործա-
ծուիլ, վասն զի ուշ ժամանակ սկսաւ լատիններէն
hospitium բառին տեղ *metatum* գործածել, ուստի
ի հարկէ աւելի ուշ կրնար բառս յունարէնին մէջ
մտնել եւ ըսուիլ *μετάτον* (օ՛րէն—նշ) *λαμβάνειν*.
Յետոյ կ'որոշէ այս ընդհանուր խօսքն ըսելով թէ
«Ե. Դարէն յառաջ չէր կրնար *metatum*, *μετάτον*
ասութիւնը ռամկօրէն լեզուին մէջ մտնել՝ օ՛րէն—նշի
նշանակութեամբ:» (Էջ 47:) Ուրիշ գիտնականք
չեն ընդունիր զայս: Բասէլ (էջ 315, Ծան. 2)
մտադիր կ'ընէ որ բիւզանդերէնի մէջ սովորական
էին այս բառերն. իսկ Պախման *μετάτον* գրչի
սխալ մը կը համարի:՝ Բաց աստի այս կարծեաց
թէ յունարէն բնագիրը հազիւ Ե դարէն Եդ+ը
կրնար գրուած ըլլալ, դէմ կ'ելլէ կարծենք հայե-
րէն թարգմանութեան մը գոյութիւնը, որ «Օրէն-
նշ Ե—Ը դարէն է:

Վարուց Բ մասին վրայ խօսելով եւ թարգ-
մանելով արաբ. եթովպ. բնագրաց ունեցած Աթին-
աղջկան զրոյցը (էջ 28—30), որ յունարէնին մէջ
չկայ, կը պնդէ Ռըվիյու որ ասոր գոնէ հետքը մնա-
ցած է յունարէնին մէջ, ուր կ'ըսուի՝ «Ուսեալ
(Ադրիանու) զպատճառս, զոր վասն լռութեամբն

1 Անդ. էջ 19—24 եւ 25—26:

2 Տես die Phil. p. 22 ծան., ուր կ'առաջարկէ *μεσώ-
τατον λαμβάνειν* ընթեռնուլ (հմտ. *intimam aedium
partem*, Orelli, I, 565):

Հանճարեալ էր, Սեկունդոս: Եւ որովհետեւ այս զրոյցն ըստ Ռըվիյուի «բնիկ սեմական» է, — ըստ Քասէլի՝ բուդդհայական, — կը հետեւեցրնէ որ Սեկունդոսի վիպաց նախաբնագիրը չէ այժմու յունարէնը: Այս հետեւութիւնը կ'ընդունին՝ այսպէս ընդհանրապէս առեալ՝ ամէն քննիչք: Առ այս ցուցում կը բերէ Ռըվիյու տեղի մըն ալ, որուն վրայ շատ խօսուած է:

Երբ Սեկունդոս Ագրիանու առջեւ յամառաբար կը լռէ՝ կանչել կու տայ կայսրը պաշտօնեայ մը՝ Դի-բ-պոն (τὸρπων) մը, որ խօսել տայ: Հոս յունարէնը τὸρπων ὁ τινὲς կ'ընթեռնու, իսկ ասորին ܕܡܢ ܕܡܢ (դրէ-բ-ն), ուստի արդէն Սախաւ (Sachau) այն կարծիքը յայտնած էր թէ τὸρπων (Դի-բ-պոն) ըլլայ ազաւազութիւն tribunus բառին¹: Ռըվիյու կ'ընդունի այս կարծիքը (էջ 32—35) եւ զայս իբրեւ որոշիչ ապացոյց կ'առնու իւր կարծեաց, այսինքն թէ յոյնը չէ ծանչցած իրեն սեմական նախազաղափարին մէջ tribunus բառն՝ որ հոն առանց ձայնաւորի էր, ուստի տառ առ տառ փոխադրած է τὸρπων գրելով. ուստի կը հետեւեցրնէ թէ Սեկունդոսի վարքն արեւելեան բնութիւն մ'անցած է նախ քան յոյն թարգմանչին ձեռքը ծայրաքաղ ըլլալը, որ ինչպէս baclon եւ metaton ձեւերը, նոյնպէս նաեւ turbon այլայլեալ ձեւն օրինակած է: Սակայն այս արեւելեան նախաբնագիրը չի կրնար ըլլալ այժմու ասորին, որ tribunus բառն որոշ եւ ձայնաւորներով հանդերձ պահած է, եւ ոչ արաբերէնն՝ որ անուն մը դրած է ասոր տեղ եւ ոչ ալ եթովպացերէնը՝ որ «գլխաւոր պետաց» կ'ըսէ: ² Այս վերջին կէտը կ'ընդունին

¹ Sachau, Inedita Syriaca (Wien 1870), p. 85.
² Եւ ծան. 1: Օրէլլի (I, 566) կ'ուզէր τὸρπων բառը turpioէն ծագած համարիլ:

² Արաբերէնը (տես Bachm., Leben etc. p. 25, n. 4) կ'ըսէ այստեղ عم الملك صالان ابن عم (Պախման կ'ուզէ Գժ

ամէն քննիչք: Բայց Դե-բու-բառին ուրիշ մեկ-
նութիւն կու տան: Քասէլ պաշտօնէին անունը կը
համարի զայն, եւ նշան մը կը կարծէ զայն
“*մանի-է-սէ-ման աղբի-բի մը*:” Արդեամբք ալ Մանեսայ
աշակերտն եւ օգնականն է Տո-բու-բ, եւ “արդէն
յառաջ ենթադրութիւն մ’ըրած էի, կ’ըսէ
Քասէլ, թէ ասի ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ պարս-
կական *Դե-բու-բ* մը (= հայ “գոնապան”), տա-
ճարի սպասաւոր մը:”¹ Թէեւ Քասէլի այս մեկնու-
թիւնը կը տարբերի Ռըվիյուի տուած մեկնու-
թեանէն, բայց ասկէ հանած հետեւութիւնը կը
համաձայնի վերջնոյս կարծեաց հետ, այն՝ թէ
այս բառս արեւելեան աղբիւր մը մատնանիշ
կ’ընէ: Բայց Պախման՝ որ յունարէնին թարգմա-
նութիւն ըլլալը չ’ընդունիր, իւր վերջին գրու-
թեան մէջ ուրիշ մեկնութիւն մը կու տայ: ²
Պախման կ’ընդունի որ τὸ ῥῶτον աղաւաղութիւն
մ’ըլլայ τριβὼν բառին, որ “խորամանկ” կը նշա-
նակէ, եւ ասոր ցուցումն կ’առնու ասորոյն (էջ
85, 5) ըսելը՝ “ասէին զառնէն թէ կարի երկայնա-
միտ էր եւ իմաստուն եւ ուսուցիչ էր ասիւնայ արանց
յամար-է-լոյ:” Օրինակողք τριβὼν բառին իմաստը
չգիտնալով՝ աղաւաղած ըրած են τὸ ῥῶτον, նաեւ

ի عمر), իսկ եթովպականը (տես die Phil. p. 57) re’s a
ma ku a n e n t.

¹ Cassel, p. 333. Պախման իւր մէկ գործքին մէջ
(Vita etc. p. 11, n. 1) ենթադրած էր որ τὸ ῥῶτον աղաւա-
ղութիւն մ’ըլլալու է *ποτὼν*էն, ինչպէս լատիներէն *պո-
տեն* “potens” ընթերցումը (այսպէս cod. Monae, C)
կը ցուցնէ: Հանրածանօթ Նէօլտէքէ գիտնականը նամա-
կաւ յայտնած է ասոր վրայ թէ ինքը τὸ ῥῶτον բառն անուն
մ’եղած կը կարծէ եւ տարակուսանօք Τριβων անունը կը
յիշէ (տես Bachm. Leben, p. 34):

² Bachm., die Phil. p. 57—59: Արդէն Ռըվիյու
(էջ 34—35) գիտէ տուած էր որ այս բառս կրնայ հիմն
առնուիլ Սեկունդոսի խմբագրութիւնները դասաւորելու:
Պախման ի գլուխ հանած է այս դասաւորութիւնը եւ
տախտակի մը մէջ ներկայացուցած Սեկունդոսի խմբագրու-
թեանց իրարու հետ ունեցած աղերսը (էջ 58, ծան. 2):

ասորին չիմանալով բառին նշանակութիւնը՝ անով լուծած է դժուարութիւնն որ նմանահնչիւն ծանօթ tribunus բառը դրեր է անոր տեղ. իսկ արաբն եւ եթովպացին բոլորովին չեղեր են: — Այս խնդրոյ մէջ հայերէն թարգմանութիւնը լոյս մը չի կրնար սփռել, վասն զի ճիշդ այս կտորը հայոյն մէջ կը պահուի: Այնտեղ ուր յոյնը σπιχουλάτωρ կ'ըսէ. հայը «սփիւհաւոր» կը կարդայ. բայց որովհետեւ «սփիւհաւոր» չի համապատասխաներ σπιχουλάτωρին, որ յետոյ միշտ «սփառաւոր» կը թարգմանուի ուղղութեամբ, կրնանք առ առաւելն հետեւեցնել որ հայն τρέγων (ընթացող, ուստի «սփիւհաւոր») կարդացեր է փխ. τρέβων. կամ τύρων բառին: Բայց այս՝ լոկ ենթադրութիւն է:

Ասորւոյն քանի մը շեղմունքը քննելէն ետքը՝ կը խօսի Ռըվիյու Սեկունդոսի վարուց վերջերն եղած մէկ նախագասութեան վրայ, ուր կ'ըսուի թէ հրամայեց Ագրիանոս Սեկունդոսի պատասխանները դնել «ի հփփաւորաւորանի ասանայից» (cohen), ուստի նաեւ այս խօսքն արեւելեան աղբիւր մը կը ցուցնէ (էջ 39—40): Նաեւ քատէլ կ'ընդունի զայս, որուն համեմատ այս «սփաւորան հփփաւորաւորանը» — այսպէս է յունականը *ἱερατικὴ βιβλιοθήκη*, ուր արաբն եւ եթով. «մատենադարան ասանայից» կ'ըսեն, — բուդդահական *բիւրաւ* մ'եղած բլլալու է:¹ Գարձեալ միայն Պախման չ'ընդունիր զայս:² Այստեղ ալ հայը

¹ Cassel, p. 338 եւ 357: Այս կարեւոր դիտողութիւնը կրնայ տեսնուիլ Սեկունդոսի վարուց վերջին մասին մեր ծանօթութեանց մէջ:

² Bachm., die Phil. p. 56 եւն: Մտադիր ընել կու տայ *ἱερατικὴ* բառին համապատասխանող *sacre* բառը լատիններէն ամենէն ընտիր ձեռագրաց մէջ չկայ, եւ թէ Օբսֆորդի արաբերէն ձեռագիրն այստեղ *خزانة الحكماء* (մատենադարան *խէֆաւայից*) կ'ընթեռնու, ուստի կը հետեւեցնէ թէ *ἱερατικὴ* (սրբազան, նուիրական) բառն յետսամուտ է: Բայց եթէ չըլլայ ալ յետսամուտ՝ չի հետեւիր,

մեկնութիւն մը տալ չի կրնար, վասն զի այժմու ձեռագրաց մէջ Վարուց վերջին մասը կը պակսի:

Սեկունդոսի Վճիռներու մանրամասն համեմատութենէ սա հետեւութիւնը կը հանէ Ռըվիյու թէ արար. եւ եթովպ. Վճիռք աւելի սերտ կապակցութիւն կը ցուցնեն գաղափարաց, մինչդեռ յունարէն բնագիրը զուրկ է ասկէ, ուստի թէ արեւելեանք Սեկունդոսի նախնականին աւելի մերձաւոր են: (Իջ 40:) Մանրամասն կը խօսի Ժէ Վճոին վրայ (— “*Ὁ βῆς է Ὁ βῆς-ἰ-ε-γ-ῶ-ν*” եւն. —) որ միայն Կուտինեան ձեռագրին մէջ կայ եւ կը պակսի արեւելեան խմբագրութեանց մէջ, (— բայց կայ հայոյն մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք): Արդ այս Վճիռը յոյն թարգմանչին *γὰρ-ἔστι-μὲν* կը համարի Ռըվիյու, եւ ճիշդ այն ժամանակն որ *μετάτον* բառը կրնար դործածուիլ, այսինքն Ե դարուն, վերջին ճիգը կ'ընէր մեռնող հեթանոսութիւնը յաղթանակող քրիստոնէութեան դէմ, ուստի այս միջոցին աւելցուցած ըլլալու է հեթանոս յոյն թարգմանիչը *Ὁ βῆς-ἰ-ε-γ-ῶ-ν* թշնամանիչ այս Վճիռը: — Սակայն դժուարաւ ուղիղ է այս կարծիքը: Վասն զի թէեւ Կուտինեան ձեռագիրն արդեամբ կը կարգայ *Τί ἐστι μοναχός* (զիւն է *Ὁ βῆς-ἰ-ε-γ-ῶ-ν*) եւ թէեւ հայն ալ արդէն այսպէս տեսեր ու թարգմաներ է՝ “*Ὁ βῆς է Ὁ βῆς-ἰ-ε-γ-ῶ-ν*” սակայն իրաւունք ունի Պախման սխալ համարելու այս ընթերցումն եւ ուղղելու *μονό-μαχος* (*Ὁ βῆς-ἰ-ε-γ-ῶ-ν*): Եւ արդէն Վճոիս առանձինն նախագատութիւնք “մենակեցի” մը գաղա-

կ'ըսէ Պախման, թէ ասորի բնագիրը նախաւորութիւն մ'ունի այստեղ յունարէնէն, վասն զի երբ ասորի մը *ἰερατικὴ βιβλιοθήκη* գտնէր իրեն բնագրին մէջ՝ ինչպէս կրնար թարգմանել այլազգ քան յոյն (քահանայ) բառով, եւ արարն այլազգ քան *ܐܝܬܐ* (քահանայ):

փարին ամենեւին չեն յարմարիր, այլ զուտ հեթանոսական մենամարտի (gladiator) միայն:¹

Վերջապէս Ռըվիյու սա եզրակացութիւնքը կը հանէ իւր քննութենէն (էջ 74): Յունարէն բնագիրն անտարակոյս կերպարանափոխութիւն մըն է, կ'ըսէ, սեմական նախաբնագրի մը. իսկ այս նախաբնագիրը չէ այժմու արաբականն ու եթովպականը, որ արաբերէնէ թարգմանութիւն է եւ բաւական ուշ ժամանակի դործ, որուն մէջ Սեկունդոս Գրիգորիէս ալ նկատուած է,² եւ ոչ ալ Սախաւի հրատարակած ասորերէնը: — Ո՞վ էր Սեկունդոս: Այս հարցման այլեւայլ կերպով կրնայ պատասխանուիլ, կ'ըսէ Ռըվիյու: Կարելի է նախ որ հնոց Սեկունդոս իմաստասէրն՝ որուն վրայ կը խօսի Փիլոսոփատոս, կապ մ'ունենայ Վարուց դիւցազին հետ: Կրնայ ըլլալ որ այն Սեկունդոսի Վճիռներէն ոմանք արեւելեան լեզուի մ'անցած ժամանակ ծախացած, ընդարձակուած եւ կերպարանափոխ եղած եւ փիլիսոփայական դրութեան մը հիմն կազմած ըլլան, եւ հնոց ծանրախօս Սեկունդոսն փոխուած եղած ըլլայ Վարուց «Լուկացը» (էջ 77): Բայց այս կարծիքը շատ մը դժուարութիւններ ունի, եւ ասոր դէմ կ'ելլէ երկրորդ կարծիքը, այն՝ թէ «Սեկունդոսի» անունը կրող գիրքը փիլիսոփայական վէպ մըն է իւր այժմու կերպարանաց մէջ, եւ իւր ուղղութիւնն ալ Գրիգորիէսն: Վէպին հեղինակն անշուշտ ասորի-փիւնիկական ցեղէ էր, ինչպէս Բերիտոսի յիշատակութիւնը կը ցուցնէ, եւ այն ասորի-փիւնիկական դպրոցին՝ ուստի

¹ Արդէն Ռըվիյու ալ տեսած էր քանի մը դժուարութիւնք, օրինակի համար «որդիքէ ցանկութիւն» խօսքը, որ միայնակեցի ամենեւին չի յարմարիր: Տես Bachm., die Phil. p. 21 ծան. եւ վարը՝ մեր ծանօթութիւնք ժեմբին:

² Տես եթովպական Վարուց սկզբան ծանօթութիւնը (Bachm., Leben, 16, 1ff) «Եւ Սեկունդոս իմաստուն էր այր ի պատուական ազգէ.... եւ ճանաչէին գրիգորիէսն» եւն:

Հռոմէական պետութեան այնչափ նշանաւոր ան-
ձինք ելան: Յամենայն դէպս ֆրոնտինըն է
հեղինակը. եւ ճիշդ այս միջոցին անուանի էր
Վաղենտիանու աշակերտը՝ Սէլսուսը, զոր Ս.
Հարք յաճախ կը յիշեն:՝ Արդ Վաղենտիանու այս
աշակերտին հետ կապ ունի՞ մեր Սեկունդոսը: Այս
հարցման պատասխանելու համար՝ Ռըվիյու կը
վերլուծէ վաղենտինեան-գնոստիկեան աղանդին
վարդապետութիւնքն (էջ 83—104) եւ կը գտնէ
որ Լուակացի Վարուց ու Վճռոց հիմնական դա-
ղափարք կը նոյնանան նոյն գնոստիկեան աղանդի
դրութեան հետ: Բայց նաեւ այս դէպքիս մէջ
երկու բան կարելի է: Կամ՝ Վաղենտիանու աշա-
կերտը Սէլսուսը՝ որ այնպիսի աղանդի մը կը
վերաբերէր, որուն մէջ Լուակացի մեծ յարգ-
ուներ, Լուակացի Վարուց դիւցազն եղած է, եւ
կամ՝ հնոց ծանրալեզու Սեկունդոս իմաստասէրն
ձուլուած է Լուակաց գնոստիկեան Սեկունդոսի
հետ՝ եւ եղած է ասով զրուցախառն «Լուակաց
Սէլսուսը», ճշդիւ այնպէս՝ ինչպէս Սուրբաս
շփոթած է Սեկունդոս հռետորը Պլինիոս Սեկուն-
դոսի հետ (էջ 105):

Գիտմամբ այսպէս մանրամասն յառաջ բե-
րինք Ռըվիյուի կարծիքները, վասն զի ինքն ա-
ռաջինն եղաւ որ Սեկունդոսի խնդիրը գիտնակա-
նօրէն ուսումնասիրէ: Բայ աստի իրեն քննու-
թեան հետեւութեանց գլխաւորը կ'ընդունի նաեւ
Քասէլ, թէեւ բոլորովին կը մերժէ Պախման:

Սեկունդոսի ամէնէն արդիւնաւից քննիչ-
ներէն մին է Յովհ. Պախման, որ այս նիւթոյ վրայ
չորս գործք հրատարակած է եւ մեծ արդիւնք

1 Այսպէս՝ Թէոփրոս (Հերես. Ա, 11), Իրէնէոս
(Ա, 11), Եղիշէն (ԼԲ, 1, 3, 4), Ափրոդիտոս (Հերես. ԺԱ,
12, 1), Տէրտուլիանոս (de praescript. c. 49; adv. Valent.
c. 4) φιλοσοφούμενα, Գիրք. 2, 3, եւն: Տես Ռըվիյու
էջ 83:

վաստկած է եթովպական բնագրին հրատարակութեամբն ու թարգմանութեամբ: Բաց ի բնդարձակ յօդուածէ մը գերմ. “Բանասէր” թերթին մէջ,¹ ուր ի մասնաւորի Սեկունդոսի լատինական խմբագրութեանց վրայ կը խօսի, հրատարակած է նոյն տարին եթովպական խմբագրութեան լատիներէն թարգմանութիւն մը՝ ներածութեամբ եւ ծանօթութեամբ:² Ներածութեան մէջ՝ ինչպէս իւր ուրիշ մէկ գործքին մէջ յառաջ կը բերէ,³ ջանացած է ցուցնել՝ 1. ընդդէմ Ռըվիյուի՝ թէ “Սեկունդոսի նախնականը յոռաբէն պէտք է ըլլայ ծագմամբ.” (էջ 9—12). 2. արար.-եթովպ. Սեկունդոսը քրիստոնէական տեսակիտիւ աշխարհէն է յունարէն (հեթանոսական) Սեկունդոսին (էջ 12), եւ 3. “Սեկունդոսի պատմութիւնը վարդապետական մանրամասն է. (էջ 13:) — Նոյն տարին հրատարակած է երրորդ գործք մըն ալ Սեկունդոսի վրայ սա տիտղոսով.⁴ “Վարք եւ Վճիռք Սեկունդոսի Լուսկաց Իմաստասիրի ըստ եթովպական եւ արաբական բնագրաց.” եւ իբրեւ հրատարակութիւն Վարուց եթովպ. բնագրի այս եթովպական վերնագրով՝ zēuâ sek'endes tabîb wa-t'emhertâihū wa-t'ebabu (“Պատմութիւն Սեկունդոսի իմաստանոյ եւ Վարդապետութիւն իւր եւ

¹ J. Bachmann, Lateinische Secundus-Handschriften: Philologus, XLVI, Band III, p. 385—400. Göttingen 1887.

² Secundi philosophi taciturni vita ac sententiae secundum cod. Aeth. Berol., quem in linguam latinam vertit nec non introductione instruxit Johann Bachm. Berol. 1887. Դժբախտաբար այս գործքը՝ Վիեննայի գրասանց մէջ չգտնելով՝ չկրցայ գործածել:

³ Sein Leben etc. p. 2.

⁴ J. Bachmann, Das Leben und die Sentenzen des Philosophen Secundus des Schweigsamen, nach dem äth. und arab. Halle 1887. 8° pp. 34, տպագրուած Druggulinh քով, եւ է նախընծայ ճառախօսութիւն նոյն քաղաքի համալսարանին ներկայացուած՝ վարդապետութեան տիտղոսն առնելու:

իմաստութիւն իւր:») Ներածութեան մէջ (էջ 1—15) մանրամասն կը խօսի եթովպական բնագրին, անոր ուղղագրութեան, ոճին ու բառամթերքին եւ յետոյ փիլիսոփայական վճռոց վրայ, որոնց մէկ քանին հոն կը հրատարակէ, այսպէս՝ Հարցումն 1 (Աստուած), 2 եւ 3 (Աշխարհ) եւ 25 (Վին), մանրամասն համեմատութեամբ յունարէն բնագրին եւ արաբական խմբագրութեան՝ եթովպականին հետ (էջ 9—12): Ասոր կցուած է Տախտակ մ'ուր գիմնացէ գիմաց գրուած է Մահու վրայ եղած Վճիւր՝ ամէն ծանօթ բնագրօք (ասոր, արաբ, եթովպ. յոյն եւ լատին. էջ 14—15), ուր հայը միայն կը պակսի: Նոյն խնամքով հրատարակած է Վարուց եթովպական բնագիրը (էջ 16—34), որ գրքին գլխաւոր մասը կը կազմէ, բազմաթիւ ծանօթութիւններով ճոխացած, որոնց մէջ արաբերէնին տարբեր ընթերցմունքը նշանակուած են, իսկ ասորականինը՝ թարգմանուած: Պախմանի չորրորդ գրքին վրայ քիչ մ'ետքը պիտի խօսինք:

Տարի մ'ետքը լոյս տեսաւ Պաւլոս Քասէլի նշանաւոր գիրքը՝ «Միշէ Սինդբադ, Սեկունդոս-Սինտիպաս. ներածութիւն եւ մեկնաբանութիւն Եօթն Իմաստասիրաց Գրոց:»¹ Արդէն Ռըվիյու Սեկունդոսի արեւելեան ծագումն ունենալը մատնանիշ բրած էր, Քասէլ՝ Լուակացին Վարքը Եօթն Իմաստասիրաց այլակերպ մէկ խմբագրութիւնը հռչակեց: Ուստի իւր այս գործքին մէջ գլուխ մը նուիրած է Սեկունդոսի եւ անոր ծագումը քննելու, եւ հրատարակած է Վարուց յունարէն ուղղագրեալ բնագիրը եւ յարգի ծանօթութեամբ ճոխացուցած: Արդէն ի սկզբան իւր քննութեան

¹ Paulus Cassel, Mischle Sindbad, Secundus-Syntipas, edirt, emendirt und erklärt. Einleitung und Deutung des Buches der Sieben weisen Meister. Berlin 1888. VIII pp. 424 եւ 13 էջ էրր. բնագիր: Սեկունդոսի քննութիւնը կը գրաւէ՝ էջ 313—347, որմէ ետքը կու գայ

կը հաստատէ Քասէլ որ Սեկունդոս «ծաղրապատկեր», մըն է Սինդբադի զրույին. եւ որովհետեւ ոչ ոք յայնվայր համեմատած էր Լուսկացի վէպն Արքայազնի վէպին հետ, ինքը ձեռնարկած է նոյն համեմատութեան՝ գլխաւորաբար հնդկական նմանութիւններն յերեւան հանելով, եւ այս այնու եւս իրաւամբք՝ որ Սեկունդոսի վէպն Եօթն իմաստասիրաց վէպին խեղաթիւրումն է միայն եւ անոր հիմն եղող բուդդհայական վարդապետութեան այլակերպումն, զոր յոյն մը՝ հաւանականադոյնս մանկեքի մը՝ յունացուցած է, ճշդիւ ինչպէս եղած է Բարդամու եւ Յովնատիայ վէպը: Նոյն իսկ այն հիմնական վճիռը, որուն ուղղութիւնը կ'ուղէր փորձել Սեկունդոս, այսինքն թէ Ամէն կին անհամեստ է, անբմբհնելի կ'ըլլայ եթէ չնշմարենք որ բուդդհայական վարդապետութեան մը հետեւութիւնն է այն, այսինքն այն թէ մարդուս ամբողջ իմաստութիւնը կը կայանայ բնկճելու զգայարանքները, որոնց ներկայացուցիչն է կինը:՝ Նոյնն ըսելու ենք Սեկունդոսի ըրած փորձին նկատմամբ:՝

Վարուց յունարէն բնագիրն (էջ 348—353) եւ ապա ծանոթութիւնք (էջ 353—357):

1 Cassel, էջ 316 եւն: Արդէն Սեւերիանեանք եւ նման ազանդք կ'ուսուցանէին (Եփեմ, Բ. 15), որ կինը սատանայի գործքն է, ճիշդ՝ ինչպէս են Դուդի եւ Մարայ, դստերք եւն: Նոյնը կ'ուսուցանէր Մանէ (Flügel Mani, p. 95) եւ Մանիքեցիք՝ որ ամուսնութիւնը կը խտտէին, եւ Խստենացիք (Յովնատի, վասն Հրէակ. պարզմ. Բ. 8, 2): Արեւելից ազդեցութեամբ՝ նման կարծիք ունէին նաեւ Պիլութագորեանք: Տես Ռեյնհարտ, էջ 43, 80 եւն. Պախման, էջ 45 եւն:

2 Նման պատմութիւն մը կայ Յովհաննու Վկայաբանութեան մէջ՝ (Պրոխորոնի) Սոսիպատրեայ՝ Պրոկիանէի որդւոյն նկատմամբ: Ապառի (Ἀπάτη, այսինքն Զգայարանայ Պապրան) կ'ուզէ հրապուրել իւր որդին՝ զԱպառիէն (Μὴ ἀπατῶμενος), որ չի հաւանիր: Ասոր վրայ կ'ամբաստանէ կինը դատաւորին առջեւ թէ այրը զինքը հրապուրեց: Դատաւորը պիտի դատապարտէր զՍոսիպատրոս, բայց Աստուած կը միջամտէ եւ կ'ազատէ: Այս ամէնը ճշդիւ Սինդբադի բուդդհայական զրոյնն է. հոս Սոսիպատրոս կը կոչուի՝ հոն է Արքայազն եւն: — Տես նաեւ Cassel, p. 333.

Այս ամէնը կշռելով կը հետեւցնէ Քասէլ (էջ 323—4) որ Սեկունդոսի վէպը «Սինդբադի զրուցի Արքայազին վէպն է», միայն թէ ամէն բան ճիշդ հակառակին յեղաշրջուած: Նոյնը կը ցուցնէ Սեկունդոսի լեռնը. «Այստեղ Սեկունդոս կոչուողն, կ'ըսէ Քասէլ (էջ 332), նախնաբար Բուդդհա մըն էր, Արամանա մը կամ Բհիկկու, որ լուսթեամբն զգայարանաց պատրանքին (Apatet կը յաղթէ, — եւ յանձին կենջ ներկայացուցած)՝ զգայարանաց պատրանքը. — յոյն մը պիւթագորականի մ'անուն տուած է անոր՝ միայն լուսթեանը պատճառաւ, եւ յետոյ կը փոխէ կ'ընէ շնական մը մուրոյ մախաղին համար, զոր Արամանա կը կրէր:»

Նոյն իսկ Սեկունդոսի առ Ադրիանոս խօսած ճառը հետեւեալն է Արքային եւ Արքայազնին մէջ եղած հակաճառութեան, որ յունական Սինտրիպոսայ մէջ կայ եւ միայն յունական վճիռներու փոխուած է. այս վճիռներն արաբ. եւ եթովպ. բնազդաց մէջ շատ ծոխացած են, եւ վճռոյ ձեւի վերածուած փիլիսոփայական դպրոցական խնդիրներ են, որոնք Սեկունդոսի վէպին հետ գործք չունին:¹ Այսպիսի Հարցմունք եւ Պատասխանիք շատ յաճախ կը տեսնուին «Էթնոլոգի» վէպերու մէջ, օրինակի համար ի վիպին Գիհիլին արքայի եւ Շիմաս վէզիրին² կամ Տեւետուտի ստրկին՝ որ Հարուն ար-Բաշիտի իմաստունքն ամիբերան կ'ընէ.³ ուրիշ բան չէ նաեւ հիւսիսային Եգիպտի հարցուպատասխաններն, ուր Ոգին կամ Սուրպ-

ուր Սեկունդոսի եւ իւր մօր դէպքը կը համեմատէ ուրիշ նման փպաց հետ, եւ էջ 335՝ ուր Սեկունդոսի լուսթեանը կը համեմատուի Սինդբադի Արքայազնին լուսթեան հետ երկուքն ալ մահուան փառնդի մէջ իսկ լուռ կը կենան:

¹ Ska Cassel, p. 338, եւ 334 եւն:

² Հմմտ. Hammer und Zinserling, Tausend und eine Nacht. III, 225.

³ Ադ. I, 207: Ստոյն-Վալթիսթենեայ մէջ հնդկի Մերկիմաստասէրը հարցմամբ ու պատասխանով կը խօսին Աղէքսանդրի հետ եւն:

ցումած մը չ'երեւար. դոնէ հայոյն գործածած յոյն օրինակին մէջ “Հէր-հէ-” կեցած էր ստուգիւ :

Հուսկ ուրեմն նաեւ “Սէ-հէ-” անունը “Սէ-հէ-” անունէ աղաւաղած կը դնէ Քասէլ (էջ 345—346) : Մանիքեցիք յաճախ յունացում ցած են բուդդ-հայական անունները : “Մանեայ զուցին մէջ Սէ-հէ-” է Sakyamuni, եւ նոյն իսկ Մանի-հաւանականագոյնս՝ Muni. Թ-հէ- կը նոյնացընեն Gotama-ի հետ. Թ-հէ-հէ- լոկ թարգմանութիւն է սիսալ հասկցում Buddha անունը Բ-հէ- եւ Յ-հէ- (— որ վկայաբանութեանց մէջ մուտ գաած են, —) անուամբն ու իրականութեամբ պարզապէս այլակերպութիւն են բուդդ-հայական զուցաց. Յ-հէ- է Kasyapa, Բ-հէ- է Uparadja մը, Ա-հէ- Arhat կամ Archat, Թ-հէ- Dud, եւն : Այսպէս ալ ասորերէն գրուած յ-հէ- (Սէ-հէ-) անունը փոքր կերպարանափոխութեամբ կրնար յ-հէ- (Սէ-հէ-) անուն փոխուիլ, եւ որովհետեւ Մանիքեցւոյ մէջ ծանօթ էր “Սէ-հէ-” անունը, անոր կցած են յիշեալ զոյցը. եւ դարձեալ որովհետեւ Սեկունդոս Ա-զրիանու ժամանակ կ'ապրէր, Սինդբադի վէպին Վիրոս — բուն՝ Պորոս — արքային անունն տեղ գրած են “Ազրիանոս” կայսրը :¹

Սեկունդոսի խնդրոյն վրայ հետեւեալ վերջնական դատաստանը կ'ընէ Քասէլ. (էջ 346 եւն.) “Ար կարծեմ որ վիպիկս՝ առանց վճիռներու՝ հ-հէ-հէ- գործք մըն է ասորերէն լեզուաւ գրուած, որ այն քան իճե-հէ- թերեւս Սէ-հէ- անուն փոխ առած է, ... մեր ունեցած այժմու յոյն բնագիրը

¹ Տես Cassel, p. 345—346 : Ռեվիյու (էջ 41) ուրիշ մեկնութիւն կու տայ “Ազրիանոս” կայսեր վէպիս մէջ մուծուելուն : Հրէական հագագատայից կամ աւարբինական զոյցներու մէջ շատ յաճախ կը յիշուին, կ'ըսէ, Ա-հէ- եւ Ա-հէ- անուն Բարեպաշտ, ինչպէս նաեւ հռոմէական պետութեան ներքեւ եզոզ Հրէից յօրինած պատմութեան ներքեւ մէջ :

Համառօտեալ է միայն, եւ ինչ որ պահած է՝ աւելի համահման է հախճախին քան միւս արեւելեան խմբագրութիւնք. կանանց վրայ բլլալով խնդիրը՝ շատերուն ընթերցանութեան նիւթ եղած է, զոր Մանէլեշի ամէն տեղ ծանօթացուցին. փորձած են անկէ փոքրիկ վէպ մը յօրինել, նոյն իսկ — ինչպէս եթովպացին ըրած է — «իսրայէլական կերպարանաց ներքեւ»:

Ար մնայ մեզ քանի մը խօսք ըսել գրքի մը վրայ ալ, որ նոյն տարին՝ 1888ին՝ լոյս տեսած է, այսինքն Պախմանի չորրորդ եւ ընդարձակագոյն երկասիրութեան վրայ: Ասոր զլխաւոր նպատակն է վճիռներու եթովպական բնագիրը հրատարակել, բայց ճօնացուած է շատ մը յաւելումներով: Գրքին տիտղոսն է. «Փիլիսոփայութիւն Սեկունդոսի նոր-պիւթագորականի, լեզուաբանական-փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւն». ¹ եւ սա եթովպացերէն վերնագիրը կը կրէ. Tebaba Sekendes wa-zēnâ Tertâg negûš Armānejâ, այսինքն «Իմաստութիւն Սեկունդոսի եւ Պարմենիէն Տերպոսի» (= Տերպոսի) արաբին չոյոյ: Ներածութեան մէջ կը խօսի Պախման (էջ 13—16) Սեկունդոսի նախնական բնագրին վրայ, եւ վճռոց ուղղագրեալ յունարէն բնագիրը կը հրատարակէ (էջ 17—22), եւ կը թարգմանէ Սեկունդոսի անուն կրող վճռոց ուրիշ խումբ մը, որ քրիստոնէական-աստուածաբանական Հարցմունք են (էջ 23—44): Ներածութիւնը կը կնքուի Սեկունդոսի խնդրոյ վրայ այլեւայլ դիտողութեամբք եւ Յաւելումոց վրայ կարեւոր ծանօթութեամբք:² Ամէնէն վերջը ցուցակ մը դրուած է Սեկունդոսի ամէն հրատարակութեանց, քննութեանց եւ նաեւ

¹ Die Philosophie des Neophythagoreers Secundus, linguistisch-philosophische Studie, vor Dr. J. Bachmann n. Berlin 1888. 8 IX, pp. 68 + 47 2 + 12 + 8 եւ 26

² Bachm. p. 50—63.

ամէն ծանօթ լեզուներու ձեռագրաց (էջ 84—86),
ուր միայն հայերէնը կը պակսի:

ՎՃՈՅԵ ԵԹՈՎԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻՆ ՏՐԱՄԱՐԱ-
ԿՈՒԹԻՆՆ ԵԳԱԾ Է ամենայն խնամքով, եւ նշա-
նակուած են արաբերէնին տարբեր ընթերցուած-
ները. դժբախտաբար եթովպական բնագիրը տպա-
գրական տառերով չէ հրատարակուած, այլ իւր
ընդօրինակուած ինքնատպուածեամբ (auto-
graphie) բազմացուցած, որով գործածելը դժուա-
րին է: ՎՃԻՈՆՆԵՐԷՆ ԵՏՔՐ ԴՐՈՒԱԾ Է Կաթնաղջկան
զըուցին արաբերէն բնագիրն, եւ ի վերջոյ Սեկուն-
դոսի չորս նոր լատ. ձեռագիրներ հրատարակուած:
— Պէտք չենք մոռնալ յիշելու որ Կաթնաղջի-
կան զըուցէն ետքը հրատարակուած է ՏԵՐԳԻՆ
(= ՏՐԳԱՍ) արքայի հետաքրքրական զըուցախառն
պատմութիւն մը՝ եթովպացերէն լեզուաւ,¹ զոր
գտած էր Պախման Պերլինի արքունի մատենա-
դարանին ձեռագրաց մէջ (Petrin. 38, fol. 83 ff),
եւ զայն թարգմանած գերմաներէնի: Այս պատ-
մութիւնը յետոյ կրկին հրատարակեց Պախման իւր
Եթովպական Հատընտրին մէջ:² Հետաքրքրական
վիպիկս կը յուսանք քիչ ժամանակէն ծանօթա-
ցնել մեր ընթերցողաց հայ թարգմանութեամբ:

Պախմանի կարծիքներն առիթ ունեցանք
յիշելու շատ անգամ, ուստի հոս համառօտիւ կը
յիշենք իւր նոր գրութեան մէջ յայտնած տեսու-
թիւնքը: Յենլով Սեկունդոսի յունարէն թիշէն-
տորթեան ձեռագրին հնութեան վրայ՝ կը հաս-
տատէ որ Սեկունդոսի յունարէն վաղքը Բ—Գ
դարու մէջ լոյս տեսած է, եւ թէ հաւանականօրէն
նոյնն ըսելու է նաեւ ՎՃՈՅԵ վրայ: (Էջ 44 եւն:)
Բայց Ռեվիյուի կարծիքը թէ Սեկունդոս կապ ունի

¹ Bachm., բնագրաց մասը՝ էջ 1—12 եւ գերմ.
թարգմ. էջ 1—8:

² S. J. Bachmann, Aethiopische Lesestücke.
Leipzig 1893. (8° pp. 53) p. 1—8:

գնոստիկականութեան հետ՝ չ'ընդունիր, այլ նոր-պիւթագորականութեան հետ սերտ կապակցութիւն մը կը տեսնէ: Ռըվիյու Սեկունդոսի մէջ տիրող ուղղութիւնը հետեւեալ կերպով ամփոփած էր (էջ 43), «հրաժարիլ ինչքէ, ատել հարստութիւնն, գովել աղքատութիւնը, հրաժարիլ զգայարանաց հաճոյքներէ, ուստի ատել կիներ, դատապարտել գեղեցկութիւնն, ուրանալ ապրելու բաղձանքը, արհամարհել կեանքն ու գովել մահը:» Արդ ասոնք նոր-պիւթագորականութեան ալ հիմնական յատկութիւնքն էին, որ բոլորովին զրկեալ ու ճգնական կեանք մը կը պահանջէր, եւ թէեւ ամուսնութենէ խորշումն պարտաւորիչ չէր, գոնէ շատ տխուր գոյներով կը ներկայացընէր զկին. այնպէս որ նոր-պիւթագորեանի մը գրչէն կրնար ելլել Սեկունդոսի՝ կնոջ համար րսած սա խօսքերը. «*عذمتي في الدنيا. فاحذروني في الدنيا. فاحذروني في الدنيا. فاحذروني في الدنيا*» եւն: Ի մասնաւորի Աշխարհի եւ Աստուծոյ Վճռոց մէջ նոր-պիւթագորեան ոգի կը տեսնէ Պախման,¹ եւ ընդգէմ Յելլէրի կը պաշտպանէ զայս՝ համեմատելով անոր նախագասութիւնքն ուրիշ նոր-պիւթագորեանց ասացուածոց հետ, եւ կը հետեւցընէ որ Սեկունդոս «նոր-պիւթագորեան աշխարհատեսութիւնը ժողովրդական կերպարանաց մէջ կը ներկայացընէ,» ուր այնպիսի նախագասութիւնք միայն մուտ գտած են՝ «որոնք նոր-պիւթագորեանց ճաշակին եւ զազաւարաց կը համաձայնին:» Ուստի հաւանականագոյնս «Սեկունդոս» անուամբ իմաստակ մը կ'ապրէր (Ադրիանու ժամանակ), որ ծանօթ էր կանանց դէմ ունեցած ատելութեամբն, որով Վարուց նիւթն եղած է: Հաւանականօրէն յԱղէ+~

¹ Bachm. p. 46—47: Արդէն Ռըվիյու (էջ 49) մանրամասն քննած էր այս վճիռներն եւ անոնց բովանդակութիւնը «համաստուածութեան եւ աստուածականութեան խառնուրդ մը» գտած:

«անդրէ» ծագած է Սեկունդոսի այս վէպն՝ որ հայրենիքն էր նոր-պիւթագորականութեան (էջ 47—48):

Այս մասը գրելէն ետքը՝ Պախմանի ձեռքն հասած է Քասէլի յիշեալ քննութիւնն, որ Սեկունդոսի վէպը «մանիքէական կերպարանափոխութիւն» կը դնէ Սինդբադի զրուցին: Պախման որ Քասէլի այս կարծիքը յէականս կ'ընդունի, այնպէս որ Սեկունդոսի վէպը Սինդբադի չափազանցումը կ'անուանէ (էջ 51), բոլորովին կը մերժէ Քասէլի եւ Ռըվիյուի այն կարծիքը թէ այս նախնական Սեկունդոսը «անդրէ» (- մանիքէական) գրութիւն մըն էր. վասն զի այն ատեն, կ'ըսէ, յունարէնին մէջ ալ քրիստոնէական դաղափարներ գտնուելու էին, մինչ այժմու յոյն բնագիրը զուտ հեթանոսական ոգի մ'ունի. նաեւ յունարէն լեզուն ամենեւին հետք չունի սեմական լեզուէ մը թարգմանուած ըլլալու. (էջ 56. Ծան. 1:) Ուրիշ գիտնոց այս նկատմամբ բերած ցուցումներն ինքն այլազգ կը մեկնէ, ինչպէս տեսանք:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ գիտնոց կարծիքները շատ կը տարբերին Սեկունդոսի խնդրոյն նկատմամբ, բայց էական կէտին մէջ բաւական կը միաբանին: Եթէ Ռըվիյու Սեկունդոսի զրուցին ծագումն Արեւելք փնտռեց, Քասէլ հաստատեց զայն պնդութեամբ, այն զրուցին իբրեւ բուն աղբիւր Սինդբադի վէպը դնելով զոր կ'ընդունի նաեւ Պախման, ըլլայ Սեկունդոսի այս նախնական բնագիրն «անդրէ» լեզուաւ մանիքեցիէ մը գրուած, ինչպէս Ռըվիյու եւ Քասէլ կ'ուզեն, ըլլայ նոր-պիւթագորեանէ մը յոսանքն լեզուաւ, ինչպէս Պախման կը պնդէ: Ստոյգ է միայն որ այժմու ասորերէն բնագիրը չէ այն նախնական բնագիրը, որուն՝ ինչպէս նաեւ միւս խմբագրութեանց վրայ՝ կը մնայ այժմ քանի մը խօսք ըսել եւ ապա անցնիլ հայ թարգմանութեան:

Սեկունդոսի ասորերէն բնագիրը դժբախտաբար հատակոտորներով միայն պահուած է, զորոնք Բրիտանական Թանգարանի cod. Add. 14.620 ձեռագրէն¹ առնելով հրատարակած է Սախաւ:² Որչափ ալ ասորին «շատ հաւատարիմ» բնագիր մըն է, ինչպէս կը վկայեն գիտնականք. (— զոր օր. Պախման, die Phil. p. 22, Ծան. 3), չունի նաեւ այնպիսի տեղեր՝ որ նախնականին մէջ ստուգիւ կային, ինչպէս է դից պատկերաց խօսելուն նկատմամբ քսուածը եւն: Բայց ուրիշ տեղեր ասորին ամէն խմբագրութիւններէն վեր է արժէքով, մանաւանդ այն մասերուն մէջ, ուր Ագրիանոս կը համոզէ զՍեկունդոս գոնէ գրով խօսիլ իրեն հետ: Ճիշդ այս մասին մէջն է որ հայ բնագիրը ինչ ինչ տեղ կը համաձայնի ասորւոյն՝ շեղելով յունարէնէն, թէեւ հայն հոս ալ համառօտ է: Զարմանալի կերպով այն տեղն՝ ուր կայսեր կենաց եւ մահու վրայ իշխանութիւն ունենալուն նկատմամբ է խօսքը, կցած են ասորի հատակոտորքն Մահուան սահմանն, որ ուրիշ խմբագրութեանց մէջ շատ ետքը կու գայ եւ հայոյն եւ յունին մէջ Սեկունդոսի վճռոց վերջինն է: Այսպէս ալ էր անշուշտ նախնաբար նաեւ ասորւոյն մէջ, վասն զի այս կտորով կը լմնայ ասորի բնագիրը եւ սա վերջաբանով կ'աւարտի. «կարարեցաւ Սեկունդոս իմաստասէր լուսնաց:» Ուստի Մահուան սահմանէն յառաջ (Sachau 81, 1) մեծ կտոր մը պակաս քլլալու է ասորւոյն մէջ:

Ստուգիւ յարմար չէ Քասէլի սա խօսքը (էջ 346, Ծան. 1.) «Թէեւ ինչպէս կը գուշակեմ

¹ Ըստ Սախաւի (Յղջ. Ը.) ինչէրորդ գարու նօտր-դիր գրչութիւն մըն է ձեռագիրս:

² Inedita Syraea, eine Sammlung syr. Uebersetzungen gr. Profanliteratur, herausg. E. Sachau (Wien 1870 8° XIII, pp. 134) p. 84—88: Vita Secundi philosophi Taciturni, fragmentum.

խնդիրն այն ատեն կրնայ որոշուիլ, երբ հնագոյն ասորի գործոց մէջ Աեկունդոսի նկատմամբ եղած ակնարկութիւնք, կոչմունք եւ յիշատակութիւնք ի մի ամփոփուին :

Անցնինք եթովպական եւ արաբ. թարգմանութեանց : Եթովպացիներէն բնագիրը հրատարակեց՝ ինչպէս քսինք՝ Պախման Պերլինի Աքքունի Գրատան մէկ ձեռագրին համեմատ (Թիւ 64 Տիմանի ցուցակին,¹ Փեթերմանի Հաւաքման Յաւել. Թիւ 38, Թղ. ^a—82, այսինքն՝ Թղ. 4—23 Վարք, Թղ. 23^b—45^b Վճիռք եւ Թղ. 46—82 Երէւրէշ շարք քրիստոնէական Վճռոց Թուով իբր 100:) Փարիզի մէկ ձեռագրին վրայ մանրամասն խօսած է Յօթէնպէրկ իւր ցուցակին մէջ,² տալով նաեւ բնագրէն կտորներ եւ հաստատելով որ եթովպականը չէ թարգմանուած այժմու արաբերէնէն : Եթովպականին օրինակ մ'ալ կայ տ'Ապատիի հաւաքման³, եւ երկու օրինակ Բրիտանական Թանգարանի Մագդաղա հաւաքածոյից մէջ :⁴ Յանցառ չեն նաեւ արաբերէն օրինակներ, եւ կը գտնուին Օքսֆորթի Պոսլեան⁵ եւ Փարիզի Ազգային Մատենադարանին մէջ :⁶ Սակայն արաբերէն բնագիրը չէ հրատարակուած ամբողջո-

¹ Dillmann, Verzeichniss der abessinischen Handschriften. Berlin 1878, p. 53—54.

² Zotenberg, Catalogue des manuscrits éthiopiens de la Bibl. Nat. Paris 1877, p. 245, Թիւ 146, Թղ. 194 եւն Վարքն ու Վճիռք, Թղ. 205 եւն Բրիտ. Վճիռք :

³ Catalogue raisonné de mscr. éthiop. appartenant à Ant. d'Abbadie. Paris 1859, p. 81, Թիւ 67, 4.

⁴ S. W. Wright, List of the Magdala Collection: ZDMG 1870, p. 614 եւ 616, Թիւ 337 (Or. 818) Թղ. 129—137 եւ Թիւ 346 (Or. 827) Թղ. 41—72 :

⁵ Հմմտ. Catalogus Codicum Mss. Orient. Bibl. Bodl. pars secunda, ed. Nicoll. (Oxonii 1835) p. 58, Թիւ 55 :

⁶ Bibl. Nat. Supplément 93 եւ 95, Թղ. 54 եւ Mss. Arab. 69A եւ 107 (տես Ռըվիլու՝ էջ 54, Յօթէնպէրկ՝ էջ 245, եւ Պախման, էջ 67—8 եւ Leben, p. 3—6.)

վին: Պախման քանի մը Վճիռներ հրատարակած է իւր ծանօթութեանց մէջ. միւսները լոկ համեմատած եթովպականին հետ:

Յիշեցնէր որ արաբերէնին եւ եթովպականին մէջ երբեք տեսակ Վճիռներ կան: Բայ ի բուն Վճիռներէն՝ կը զանեւք հոն բաղմամբիւ *ተبرکات* *եւ-եւ-սահ-սահ-սահ-սահ-սահ* Հարցմունք Սեկունդոսի անուամբ, որոնց բնագիրը չէ հրատարակուած, բայց Պախման թարգմանած է զայն ըստ եթովպականին (die Phil. p. 23 եւն), միայն ի բաց թողուցած է թիւ 93—96, 98 եւ 101—108 թէ նիւթոյն ոչնչութեան եւ թէ բնագրին աղաւաղութեան պատճառաւ: Այս կտորը կը սկսի սապէս «Յանուն Հօր . . . Օգնականութեամբ Աստուծոյ՝ սկսանիմք սակաւիկ մի ի բանից իմաստութեան եւ գիտութեան իմաստոնոյն Սեկունդոսի» եւ առաջին Հարցումն է՝ «Զե՞նչ է իմաստութիւն եւ Գիտութիւն:» Արաբերէն աւելի ճոխ բնագիրը — որ 155 Վճիռ ունի, մինչ եթովպ. 108 միայն, — չէ կրցած գիտնականը գործածել: Թէեւ Յօթէնպէրկ (անդ) կը հաստատէ որ ամէն ձեռագրաց մէջ Սեկունդոսի տրուած են այս Վճիռքն ալ, մտադիր կ'ընէ Պախման որ Փարիզի ձեռագիրը կը ժխտէ զայս գոնէ մասամբ, վասն զի սա վերջաբանը կը կրէ. «Կատարեցաւ Պատմութիւն իմաստասիրին Սեկունդոսի եւ Հարցմունք Ագրիանոսի կայսեր եւ *այլոց բանոց*» եւն (wa-lakal'ân sab'e, տես die Phil. p. 48—49.) Այս վերջին Վճիռք կապ չունին Սեկունդոսի առաջին Վճռոց հետ եւ զուտ քրիստոնէական են: Ժամանակն ալ որոշ չէ, միայն գիտենք որ 1604էն յառաջ՝ երբ գրուած է արաբ. մէկ ձեռագիրը, ծագած ըլլալու են:

Եթովպականն ապահովապէս արաբերէն բնագրէ մը թարգմանուած է, ինչպէս շատ մը բառեր, ասութիւնք եւ նոյն իսկ արաբական կաղ-

մութեամբ նախադասութիւններ կը ցուցնեն: ¹ Սակայն թէ վարուց եւ թէ վճռոց շատ կէտերու մէջ կը տարբերի եթովպականը, որ ընդարձակ խորհրդածութիւններ հիւսած է, այնպէս որ ըստ Պախմանի՝ Սեկունդոսի վէպն եթովպ. թարգմանութեան մէջ ամէնէն աւելի ազնուացածն ու կատարեւագործուածն է: Այս երեւոյթը մեկնելու է կամ ըստ Յօթէնպէրկի (անդ, էջ 246) ընդունելով որ եթովպացին այժմու արաբականէն տարբեր արաբերէն բնագիր մ'ունէր առջեւը, եւ կամ ըսել որ եթովպացին ազատ վարուած է թարգմանելու ժամանակ: Հաւանականն է առաջին ենթադրութիւնը, վասն զի շատ տեղ՝ ուր արաբականէն կը շեղի՝ յունարէնին հետ կը համաձայնի եթովպացին: ² Այս վերջին կարծեաց կը համոզուի իւրաքանչիւր ոք որ մեր ծանօթութիւնքն աչքէ անցնէ. բազմութիւ են այն դէպքերն, ուր եթովպականը կը համաձայնի յունին եւ հայոյն հետ, ուր կը պակսի արաբականը կամ կը շեղի. հակառակն ալ կը գտնենք պատահած, բայց շատ ցանցաւ:

Սեկունդոսի զրոյցը կը յիշուի Պերլինի արքունի գրատան մէկ ձեռագրին (Mscr. Or. oet. 217,) արաբական մէկ գործքին մէջ, որ كتاب نزہة الارواح տիտղոսը կը կրէ, եւ հաւաքածոյէ 111 կենսագրութեանց յոյն եւ եգիպտացի իմաստասիրաց, սկսելով Ադամէն՝ իբրեւ առաջին իմաստասիրէն: ³ Այս գրքին մէջ կը յիշուի նաեւ (թղ. 85^{a-b}) سكندس (Սէ-

¹ Ատոնց վրայ ընդարձակ խօսած է Պախման (Leben, p. 41) Օրինակներ յառաջ բերել աւելորդ կը համարինք:

² Հմմտ. Leben, p. 8.

³ Այս մասին կը խօսի Պախման, Leben, p. 13:

⁴ Մտադրութեան արժանի է - 83 վերջաւորութիւնը՝ որուն նման է խպտերէնը՝ CKONTAC, Հմմտ. Պախման, Leben, p. 13, Ծան 1.) Նոյն գիտնականը կը յիշէ (էջ 12,

իւնիւս) ըլլալու է, ինչպէս պատմութեանը կը ցուցնէ: Վասն զի յիշեալ *Sephîdâs*ի համար կ'ըսուի թէ ուխտած էր միշտ լուռ կենալ (*سفيداس جعل على نفسه ان لا يتكلم*), թէ Ագրիանոս կայսրն ստիպեց զինքն որ խօսի եւ դահիճ մ'ալ սուրբ մերկացած կը սպառնար գլխատել, եթէ լռէ: Բայց իմաստասէրը լռեց, այնպէս որ կայսրն ազատ թողուց իրեն որ լուռ մնայ, եւ առաջարկեց անոր Հարցումներ, որոնց Գրէգորի մը մէջ պատասխանեց այսպէս *وسال عن مسائل فاجابه عنها في كتاب* իմաստասէրն: Գոթախտաբար չէ նշանակուած գրութեանս յօրինման տարին, որ կուտան մը կ'ըլլար Սեկունդոսի արաբերէն թարգմանութեան ժամանակն որոշելու:

Միայն հաւանական կ'երեւայ որ ոչ արաբ. եւ ոչ եթով. թարգմանութիւնը շատ հին է: Գոնէ եթովպականն այն ժամանակ թարգմանուած ըլլալու է, երբ եթովպացիները ժողովրդեան բերնէն վտարուած էր արդէն ամհարերէնի ձեռքը, (— ուստի թ. դարէն ետքը, —) որով ամհարական աստութիւններ կան սպրդած եթովպականին մէջ:

Թէ արաբականն եւ թէ եթովպականն Գրէգորիան գոյն մ'առած են, եւ բաց աստի շատ բնդարձակուած: Զոյնն ու հայր 20 (Հայր՝ բուն 21) վճիռ գիտեն, որ նախնական թիւն ըլլալու է, վասն զի Վարուց մէջ Ագրիանոս այսչափ թուով հարցումներ միայն կ'ուզէ առաջարկել. իսկ արաբ.

որ արաբերէն ալ կայ *اسکنداس* ձեւը, օրինակի համար սա գրութեան մէջ՝ *Athanasii Kircheri lingua Aegyptiaca restituta* (Romae 1643) p. 227: Այստեղ արաբերէն գրութեան մը մէջ աշխարհքիս նշանաւոր իմաստունները կը յիշուին՝ Գաղիանոս, Հոմերոս, Արիստոտելէս, Պտղոմէոս, Հիպոկրատէս, Սոկրատէս, Պլատոն, եւ «այս շարքը կը փակուի ամենէն արժանաւորովն. որ է *اسکنداس*»:

1 Այսպէս կը դատէ Պալման (die Phil. p. 60.)

եւ եթովպ. մինչեւ 55 ՎՃԻՈ ունին՝ ամէն կարելի նիւթոց վրայ. այսպէս՝ աստեղաց, հրեշտակաց, ամպերու, հովի, որոտման, շանթի, ջրոյ, ձայնի, կենաց, իմաստութեան, դրախտի, դժոխոց, որսի, ձկնորսութեան, երաժշտական գործեաց, թշնամութեան, հայհոյութեան, ողբոց եւ այլ նման նիւթերու վրայ: Երբեմն միեւնոյն նիւթն ունի քանի մը ՎՃԻՈներ. (— շնութեան վրայ են օրինակի համար՝ թիւ 27, 32—34:) Ինչ ինչ ՎՃԻՈներ չափազանց երկայն են. այսպէս թիւ 54 ամբողջ 50 տող կը գրաւէ:

Ուրիշ բան մ'ըսել չի մնար միւս արեւմտեան խմբագրութեանց, մանաւանդ լատինականաց վրայ, որ շատ բազմաթիւ են, եւ որոնց մանրամասն ցուցակը դրած է Պախման (die Phil. p. 64 եւն:) Յիշեցինք Vicencius Bellovacensisի խմբագրութիւնն եւն,¹ ինչպէս նաեւ Altercatio Hadriani Aug. et Epicteti (Վիճաբանութիւն Ադրիանու եւ Եպիկտէի իմաստասիրի:)² Սեկունդոսի հետ կապ ունին նաեւ Disputatio Pippini cum Albino (Վիճաբանութիւն Պիպպինեայ ընդ Ալբինոսի,³) Ապոլլոնիոս Տիւրացի⁴ եւ Ռուոզլիբ: Վայ նաեւ

¹ Հմմտ. նաեւ Hoveden. annalium pars prior et posterior in rerum Anglicarum scriptores etc. Francf. 1601, p. 815 եւ Walterus Burley, liber de vita ac moribus philosophorum fol. 92—95, հրատ. H. Knust, Tübingen 1886, p. 372—396.

² Զոր հրատարակած են նաեւ Fr. Lindenbrogius Francof. 1628; Labbé. Notitia dignitatum imperii Romani, Paris 1651; W. Willmanns, *ի թերթին* Zeitschrift für deutsches Alterthum (herausg. v. M. Haupt) N. F. II, 1869, p. 546.

³ Տես Du Chesne, Alcuins Werke, 1617, p. 1385—91; Fabricius, XIII, 579—83; Adolf Ebert, Allgemeine Geschichte der Litteratur des Mittelalters, Leipz. 1880, II, 19ff եւ Lindenbrogius եւ Willmanns.

⁴ Apollonius Tyrius տես G. Schepss, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover 1884, IX, p. 184—5.

⁵ Տես L. Laistner *ի թերթին* Zeitschr. f. deutsches Alterthum (հրատ. E. Steynmeyer) XV, N. F. p. 79, 91, 103.

գերմաններէն խմբագրութիւն մը՝ ոտանաւոր ԺԴ դարէ թիւրինգեան գաւառաբարբառով,¹ եւ ոտանաւոր մ'ալ Հանս Սաքսէ՝ սա վերնագրով «Սեկունդոս, լուսկաց փիլիսոփայ:»² Նոր ժամանակներս ի լոյս հանուեցաւ իսլանտերէն խմբագրութիւն մ'ալ.³ Կը յիշուին վերջապէս նաեւ իտալերէն եւ զաղղիերէն խմբագրութիւնք:⁴

Գ.

Այժմ անցնինք Սեկունդոսի հայերէն խմբագրութիւնը մերձուստ դիտելու, որ ամէնէն հին թարգմանութիւնն է, թերեւս հնագոյն քան ասորականն, եթէ նոր քննութիւնք վերջնոյս աւելի խոր հնութիւն մը չտան: Յիշուեցաւ որ Սեկունդոսի հայերէն բնագիրը — Վարքը թերի — հրատարակուած էր ի Վէնետիկ 1853ին: Այս ժամանակէն ի վեր՝ որչափ ինձ ծանօթ է՝ անյիշատակ մնացած է հայերէն այս բնագիրը: Միայն Հ. Գարեգին Արք. Նախնեաց թարգմանութեանց ցուցակին մէջ ծանօթութիւն մը տուած է Սեկունդոսի վրայ:⁵ Մօտ օրերս ալ հայագէտն Է. Թեզա «Բանք Իմաստասիրաց» հայ թարգմանութեան իւր գեղեցիկ քննութեան մէջ չէ մոռցած նաեւ զՍեկունդոս, որուն երկու էջ նուիրած է.⁶ Արեւու եւ Անոջ սահմանները թարգմանած եւ համեմատած յոյն բնագրին հետ եւ քանի մ'այլ ծանօթութիւններ կցած: Հայագիտիս

¹ Հմմտ. Ph. Strauch յիշեալ թերթին մէջ՝ Berlin 1878 N. F. X, 389—98 եւ Bachm., die Phil. p. 61—63.

² Hans Sachs, herausg. v. A. v. Keller, VII (1873), p. 397—400.

³ Հրատ. H. Gering, Islendsk Aeventyri. Halle 1882, I, 7—11, II, 3—5.

⁴ Երկուքին մասին տես Bachm., die Phil. 67.

⁵ «Մատենագարան Հայկական թարգմանութեանց Նախնեաց» (Վէնետիկ 1889) էջ 689—90.

⁶ E. Teza, Delle Sentenze եւն., p. 17—19. Հմմտ. նաեւ 21, Ծան. 2:

յայտնած կարծիքները թէ՛ յընթացս քննութեանս եւ թէ՛ մեր ծանօթութեանց մէջ անտես չեն թողուած :

Վ. Հ. Գարեգին Վրդ. սա ծանօթութիւնը դրած է Սեկունդոսի նկատմամբ. «Ազրիանոս կայսեր ժամանակակից հելլէն իմաստասէր, որուն անուամբ համառօտ հաւաքում մը իմաստասիրական բանից աւանդած է մեզ հայ մատենագրութիւն՝ հաւանական կարծեօք Բարսեմոս-Բէն-Պէլէ-դէն Դարոս: Յոյն բնագիրն ալ կը գտնուի, ինչպէս նաեւ լատին հին փոխադրութիւնք, ընդհանրապէս նման հայկականիս: Միայն չենք հանդիպած նաեւ Բեն-Գէլէոս-Բէն-Պէլէ-դէն զոր ունի հայերէնն, եւ յորում կ'աւանդի թէ՛ երբ եւ ինչ առթով արտասանած է զայնոսիկ իմաստասէրն: . . . Ի յոյնն՝ ինն եւ տասն են հարցմունք Ազրիանոսի եւ իմաստասիրի. մեր թարգմանութեան մէջ քանի մի զլուրջ աւելի:» — Որչափ կ'երեւայ հեղինակը չէ գտած Սեկունդոսի յունարէն Վարքը. վասն զի եթէ անոր հետ համեմատուէր հայոյն նախաբան տեղեկութիւնն, որ տպագրուած է 1853ի հրատարակութեան մէջ, կը տեսնուէր որ համառօտ Զարդարում մըն է այն Վարքէն: Բայց այս ծայրաքաղը լաւ յղկուած է եւ ամբողջութիւն մը կը կազմէ, այնպէս որ կրնար դիւրաւ մտածել տալ թէ՛ այսչափ միայն եւ այս ձեւին մէջ գտած ու թարգմանած է հայն: Սակայն իրն այսպէս չէ, ինչպէս այժմ դիտենք. վասն զի այն տեղեկութիւնը հայերէն Վարքէն եղած համառօտութիւն մըն է պարզապէս՝ այն մասին, որ Ազրիանոս կը փորձէ խօսել տալ իմաստասիրին: Նաեւ այս համառօտութեան մէջ պահուած են յոյն բնագրին շատ մը մասերն ամբողջ կամ քիչ մ'այլալեւալ: Թէեւ մեր հրատարակութեան մէջ՝ որուն սկզբան կտորն է այն, համեմատած ենք զայն բնագրին հետ, աւելորդ չէ հոս դէմ առ դէմ դնել անոր մէկ մասը:

ՀԱՅՆ

(Ս-դեր, Ա. էջ 63)

Ընդ ժամանակսն ընդ
այնոսիկ յորում Ադրիա-
նոս ի Պարսս երթայր, եւ
իրեւելէն յԱթէնս, լու-
աւ զԱեկոնդէ, եթէ կորովի
իմաստասէր է, եւ անխո-
սութեամբ զինքն հանձա-
րեալ է, որով եւ կոչե-
ցեալ առ ինքն՝ բազում
աշխատանք մաքառեալ ի
հարցմունք առականց. եւ
նա ոչինչ ետ պատասխանի:
Էւ թագաւորն զայրացեալ
ընդ անմեծարանսն առա-
ջի սինկղիտոսի, կոչեաց
զսուրհանգակն զի սպանցէ
զնա. եւ պատուէր տուեալ
ասէ. երթանսրսն աղատեա
խօսել. եթէ խօսի՝ սպան,
եթէ ոչ՝ կենդանոյն պար
ածջիր եւն:

ՅՈՅՆ

(Mullach, p. XXVIII, 27.
Cassel, p. 349, l. 41.)

Κατὰ δὲ τὸν καιρὸν
ἐκεῖνον Ἀδριανὸς ὁ
Καῖσαρ παραγενόμε-
νος ἐπὶ τὰς Ἀθήνας
ἤκουσε περὶ αὐτοῦ...
καὶ τοῦτον μετεπέμ-
ψατο [ἐλθεῖν.] Ἐλθόντα
δὲ τὸν Σεκοῦνδον ὁ Ἀδρι-
ανὸς δοκιμάσαι θέλων, εἰ
ἀληθῶς ἄρα τὴν σιωπὴν
ἀσκεῖ, ἀναστὰς πρῶτος
ἠσπάσατο αὐτόν· καὶ ὁ μὲν
Σεκοῦνδος τὸ σύννηθες
τηρεῖ τῆς σιωπῆς...
Ἀγανακτήσας δὲ ὁ Ἀ-
δριανὸς... λάτρα τὸν
σπεκουλάτωρα καλέ-
σας, ἔφη αὐτῷ· ἡνίκα τὸν
φιλόσοφον μέλλεις ἀπά-
γειν, κατὰ τὴν ὁδὸν λά-
λησον αὐτῷ καὶ παραμύ-
θῃσαι τοῦ λαλῆσαι, καὶ
εἰ μὲν ἀποκριθῆναι
αὐτόν· πείσης, ἀποκε-
φάλισον αὐτόν· εἰ δὲ
οὐκ ἀποκριθῇ, σῶον
πάλιν αὐτόν· ἐνταῦθα
ἄγαγε κτλ.

Արդէն այս կտորը կը ցուցնէ որ Վարուց
ամբողջ թարգմանութիւն մը պէտք է որ եղած
բլլայ հայերէն լեզուաւ, որմէ համառօտուած է
յիշեալ կտորը: Խնդիրն էր ուրեմն Վարուց ամ-
բողջական հայ բնագիր մը գտնել: Այս ալ այժմ
մեծաւ մասամբ յաջողած է: Մեծ հատակոտոր մը
գտանք մեր Մատենադարանի թիւ 320 (հին
թիւ 101 Բ) ձեռագրին մէջ (թղ, 1^ա): Թղթի
վրայ գրուած բոլորգիր օրինակ մըն է ձեռագիրս,
որ կը բաղկանայ 257 թղթէ՝ 16, 5×12 հարիւ-

որդամեղր մեծութեամբ, եւ այլեւայլ գրչաց
 գործք է, ուստի տողերու թիւն ալ տարբեր
 (23—27:) Թէեւ անթուական՝ գոնէ Ժէ դարէն
 ըլլալու է, եւ երբեմն Սեւանայ վանաց կը վերա-
 բերի եղեր, ինչպէս թղ. 257^b դրոշմուած կնիքը
 կը վկայէ, որուն մէջ կը կարդացուին սա բառերը.
 “Կնիք սրբոյ անապատին Սէւանայ, Բայց առանց
 տարեթուի՝ ինչպէս ունին յաճախ կնքոց արձա-
 նագրութիւնք: Դարուս սկիզբն սեպհականութիւն
 եղած է ձեռագիրս Դաւիթ կաթուղիկոսին, ինչպէս
 կը ցուցնէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը (թղ.
 2^b) “Յիշատակ է Դաւիթ կաթուղիկոսին եւ իւր
 ծնողացն ի սուրբ անապատին Սէվանայ. որ վայե-
 րէք ՌՄԾԵ... (= 1806) թւին:” Ձեռագրին մէջ
 կան ուրիշ յիշատակագրութիւնք ալ: Յետոյ ան-
 ցած է ձեռագիրս ի Վ. Պոլիս, եւ անկէ եկած ի
 Վիեննա. (հմմտ. կողի ներքին երեսին ծանօթու-
 թիւնը. “Առաքեաց ի Կոստանդնուպոլսոյ Վ. Հ.
 Պօղոս Յովնանեան, 1858:”) Ձեռագիրս հաւա-
 քածոյ է Գրիգորի Աստուածաբանի ճառից, Ան-
 յաղթի գործոց եւն, եւ կ’աւարտի “ողոմպիական”
 Առակներով: Ամենէն վերջն ըլլալու էր նաեւ
 Սեկունդոսի գործքն, ինչպէս նիւթոց ցանկը
 (թղ. 3^a) կը վկայէ, որ այսպէս կ’աւարտի. “Է. Եւ
 սակաւ ինչ առակք օլօմբիական. Դ. Եւ
 Կնիքն Սէվանայի իմաստանի:” Բայց այժմ
 չենք գտներ այս կտորը: Միայն առաջին թղթին
 վրայ 29 տող կայ գրուած Սեկունդոսի Վարքէն:
 Կարելի է որ առաջին թղթէն յառաջ ուրիշ թուղթ
 մ’ինկած ըլլայ, որ պարունակէր Վարուց սկիզբն:
 Այժմ կը սկսի հատակոտորն բոլորովին անկապ
 “փիլիսոփայն զկեանս” բառերով, եւ կ’աւարտի
 նոյնպէս անկապ: Հատակոտորս Վարուց այն մասն է՝
 ուր կը պատմուի Սեկունդոսի չանսալն դահճա-
 պետին յորդորանաց եւն (տես վարք՝ մեր հրա-
 տարակութիւնն:) Եւ որ նշանաւորն է՝ հատակո-

տորս չէ համառօտութիւն յոյն բնագրին, այլ հաւատարիմ թարգմանութիւն:

Հնորհակալութեամբ յիշելու ենք որ Հ. Յովհ. Վրդ. Թորոսեան պատասխանել հաճելով մեր հարցման թէ 1853էն ետքը Սեկունդոսի նոր ձեռագիր մը հասած է ի վենետիկ, ծանոյց որ թէեւ նոր ձեռագիր չէ գտնուած, բայց թիւ 739 ձեռագրին մէջ կտոր մը կայ, որ տպագրութեան մէջ կը պակսի, եւ որմէ օրինակութիւն մ'առաքել հաճած էր: Բարեբախտութեամբ ճիշդ այս կտորն էր վարուց տակաւին պակսած մասն: Ասով լրացաւ մեծաւ մասամբ հայ բնագիրն. կը պակսի միայն սկիզբն, այն մասն վարուց, որ Սեկունդոսի մանկութեան եւ մօր դիպաց վրայ է, ամբողջին իբր հինգերորդ մասը: Ստոյգ է միայն որ թարգմանիչը գուրս չէր թողուցած այս մասն ալ, այլ ընդօրինակողք՝ որ անոր նիւթը չեն պատշաճ տեսած ընդօրինակութեամբ աւանդելու յետնոյ: Բայց թէ կար նախնական հայոյն մէջ, յայտնի է անկէ որ Ուխտանէս կարդացած է զայն:

Ձեռագիրս տպագրութեան պատրաստ էր՝ երբ առիթ ունենալով 1893 տարւոյ Սեպտեմբերի այցելել Ս. Ղազար՝ կրցայ կրկին համեմատել թիւ 739 ձեռագրին ընթերցմունքն, եւ հիմն առնուլ զայն յաջորդ հրատարակութեան, որուն համար պարտք կը համարիմ նաեւ հրապարակաւ շնորհակալութիւնս յայտնել: Սեկունդոսի վարքն ու վճիռք յիշեալ ձեռագրին (Ճառքնտիր՝ ԺԹ) 830 — 834 էջերը կը զբաւեն: Միածալ այս թանկագին ձեռագիրն ժողովածոյ մըն է նոր ընդօրինակութեանց այլեւայլ հին ձեռագիրներէ, ինչպէս հետեւեալ ծանօթութիւնը կը հաստատէ, ուր կը կարդանք թէ “Վ. Հ. Եփրեմ ի ճանապարհորդել իւրում ի Հայս զմատենանս զայս գաղափարեալ ընդ Վ. Հ. Եսայեայ Մզրաքեան յայլե-յայլ հին թղթերոց, զորս եզիտ առ Վարապետ

Վարդապետի առաջնորդին կարնեցւոյ, յղեաց ի վանս, որ եհաս 1836 Օգ. 8:» Ուրիշ տեղեկութիւն չգտայ նշանակուած այն հին գրչագրաց վրայօք՝ որոնցմէ եղած են ընդօրինակութիւնք, բայց կայ տեղ մը (էջ 607) սա ծանօթութիւնը. «Ի հին մանր երկաթագիր մատենէ, գրեւոր է ՆԼ Բնագիրն. ծանու աշխատութեան պէտք եղեւ ընթեռնուլ եւ գրել զանրնթերցանելի տեղիսն առ փոփոյ ի տամկութենէ եւ ծակոտեւոյ ի հնութենէ»,» Ուստի գաղափար-ձեռագիրը հայ ձեռագրաց ամենահիներէն էր, եթէ նաեւ ՆԼ (= 981) թուականին գրուած ըլլար: Բայց կ'երեւայ թէ աւելի հին ըլլալու էր այն, վասն զի յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի թէ 981ին «նորոգեցաւ» մատենան: Ահա այդ յիշատակարանը (էջ 543.) «Ես Գաւիթ քահանայ ցանկացայ լուսաւոր եւ աստուածազան վարդապետութեան սրբոց սրբոյն Աթանասի . . . ի մի վայր բովանդակեցի, առեալ սուղ ինչ ի սրբոյն Անդրէասի վարդապետութենէն եւ յայդոց նմանեաց զշարագրութիւն տոմարաց հաւաքեցի ի գիրս յայս ի յիշատակ ինձ եւ իմոց կենդանեաց եւ ննջեցելոց եւ ի ժառանգութիւն որդւոյ իմոյ Ղուկասու որ գծագրեացս իսկ զսա . . . Եւ է նորոգեմն սար է ՆԼ Բնագիրն-Բեան շայոյ:» Կ'ենթադրեմ որ այս վերջին տողն գաղափարին մէջ ուրիշ ձեռքէ ըլլալու է՝ այն անձին, որ թերեւս նոր կազմել տուաւ կամ թերի մասերը նորոգեց եւն: Այս մասին ստուգութիւն կրնար տալ բուն գաղափար ձեռագիրն, եթէ բախտ ունենար մէկը տեսնելու զայն: Շատ թանկագին կտորներ կան ամփոփուած ձեռագրիս մէջ: Ասկէ առնուած են՝ եթէ չենք սխալիր՝ Արիստիդէայ հատակոտորքն (տպ. Վենետ. 1878), որ մի միակն էին մինչեւ մօտ օրերս, երբ ամբողջական ասորերէն բնագիր մը գտնուեցաւ (հրատ. Harris, London 1892)

Այս թիւ 739 ձեռագիրն եղած է հիմն 1853ի հրատարակութեան, ինչպէս հաղորդուեցաւ մեզ: Սակայն այժմ կը գտնենք հոս մտադրութեան կէտ մը: Սովերաց հրատարակութեան համար անհրաժեշտ է որ «բէշ օրինակ մ'ալ գործածուած ըլլայ, եթէ ոչ ամբողջական՝ գոնէ հատակոտոր: Վասն զի այն տպագրութիւնն (— զոր Օ կը նշանակենք —) բաւական կը տարբերի 739 ձեռագրէն. (— զոր A կը նշանակենք:) Ընդունելով ալ որ Վարուց վերջին մասն՝ որ կայ JA եւ կը պակսի Օի մէջ, կամաւ թողուած ըլլայ, վասն զի արդեամբք այն վիճակին մէջ անկապ բան մըն է, էական տարբերութիւն մը կայ Վճռոց նոյն իսկ սկիզբը: Թիւ 739 առաջին վճռէն («Աշխարհ») ետքը թերի է եւ կը սկսի երբեք վճռով («Ծով») ուստի Aի մէջ կը պակսի երբեք վճիռը («Զֆնչ է Աստուած»): Արդ այս վճիռը կը գործէ 1853ի տպագրութեան մէջ, թէեւ թերակատար վիճակի մէջ. (տես վարը՝ Բ.) ուստի «բէշ Գեղէ մ'առնուած ըլլալու է: — Նոյն բանը կը հաստատուի այն կոչմունքներէն, որ կը գտնուին վենետիկոյ Մեծ Բառագրոց մէջ (Հայկազն. Բառ. Վենետ. 1836—7): Սեկունդոսի շատ մը նախադասութիւնք կը գտնենք հոն ի վկայութիւն բերուած (տես Զովան, զուհի, ճաղճաման, չարայաղբնիւն, սոսիկ, Գեղեթոյ եւն բառերը. —) եւ այն՝ Պիտառ. (= Պիտառնիւն) տիտղոսին ներքեւ: ¹ Այս կոչմանց մեծ մասը

¹ Տարակոյս չկայ որ թիւ 739 ձեռագիրն ալ «Պիտառութիւն» անուամբ նշանակուածներէն ըլլալու է: Բառագրոց յօրինիչք (Յոջք. 18a) կը հաստատեն զայս, երբ կը գրեն. «Պիտառ. Պիտառութիւնք ազգի ազգի՝ որպէս ճառք կամ հաստուածք բանից ի վերայ զանազան իրաց ի հին դարս . . . Այսպէս ի գրածս առեւտրական ի մեր յիշատակս Գեղեթոյն ինչպէս յիշուեցաւ թիւ 739 ձեռագիրն 1836ին հասած է ի վենետիկ, ճշդիւ այն տարին՝ որ բառագրոց Ա հատորին տպագրութեան տարեթիւն է, մինչ Բ հատորը 1837 տարեթիւը կը կրէ:

կը համաձայնի թ. 739 ձեռագրին եւ տպագրութեան հետ. բայց կան նաեւ այնպիսիք՝ որ բոլորովին ուրիշ, երբեմն նաեւ հնարքն է՝ «դպրոց» բնագիր մը մեր առջեւ կը դնեն: Այսպէս պարսաւոր բառին մէջ յիշուած է՝ Սեկունդոսի այն խօսքը թէ կինն ըլլայ «պիտանի չար. պարսաւոր անբերայի»: Արդ «պիտանի չար» չկայ 1853ի տպագրութեան, եւ ոչ ալ 739 ձեռագրին մէջ, եթէ կրնամ վրստահիլ ըրած համեմատութեանս (տես վարր՝ ժԲ, 17.) բայց նախնական հայ թարգմանութեան մէջ պէտք է որ ըլլար, ինչպէս կը վկայէ յոյնն ալ, վասն զի թէ Փարիզեան եւ թէ Կլուսինեան ձեռագիրք կ'ընթերցուն ἀναρχαῖον καχόν = պիտանի (հարկաւոր) չար, որ ուստի ուրիշ ձեռագրէ մ'ըլլալու է:

Եթէ չենք սխալիր, մեկնութիւնը հետեւեալն ըլլալու է: Յիշեալ կոչումն բառագրաց ոչ Սեկունդոսի անուամբ է եւ ոչ ալ միւս կոչմանց նման «պիտանի. վերնագրով, այլ «Մի. արախի» տիտղոսով: Սակայն Միթարայ Գօշի Առակաց, գոնէ վենետկոյ տպագրութեան մէջ (տպ. վենետ. 1842) չենք գտներ այս կոչումն, թէեւ Գօշի սա խօսքը — «կինն սատանայ է բաղմածնունդ չարեօք» (տպ. վենետ. 1842, էջ 151, ՃԶԸ.) — կը ցուցնէ որ Գօշ կարգացած է Սեկունդոսի վճիռները: Ուստի կ'երեւայ թէ վենետկոյ Գօշի առակաց ձեռագրին մէջ կան նաեւ Սեկունդոսի վճռոց գոնէ ոմանք, այնպէս որ Բառագրոց հեղինակք Սեկունդոսի խօսքը Գօշի անուամբ կոչումն ընել կրնային: Թէ արդեօք ուղիղ է այս ենթագրութիւնը թէ ոչ՝ այժմ չենք կրնար որոշել:

Յամենայն դէպս Սեկունդոսի նոր, լիակատար օրինակ մ'ունենալ անհրաժեշտ է, ոչ միայն թերի մասերը լրացնելու, այլ նաեւ հայ բնագրին ոչ սակաւ աղաւաղմունքն ուղղելու համար: Վասն զի այժմու հայոյն մէջ կը մնան տակաւին շատ մը

տարակուսական ընթերցմունք, երկբայական տեղեր են, ¹ [Թէեւ շատ աղաւաղութիւններ ճանշնալ եւ ուղղել գիւրաւ կարելի եղաւ պարզապէս հայր յոյն բնագրին հետ համեմատելով, որով՝ ինչպէս կը վկայեն մեր հրատարակութեան ծանօթութիւնք՝ բաղմամբիւ սխալ ընթերցմունք, (որ թէ 1853ի տպագրութեան եւ թէ 739 ձեռագրին մէջ կը գտնուին), ջնջել կարելի եղաւ: Այսպէս Ե 3 “սկիզբն ամենայն ցառոց” ուղղելի է՝ “առոց” = ἀρχὴ καὶ θημεριότης: — Ի, 3 “անդոց ճանապարհորդ” (ըստ C) ուղղելու է՝ “առոց” = οὐρανίου ὁδοιπορία (այսպէս նաեւ A): — Թ. 10 անկարելի է պահել “¹իւնական յաշխարհէ,” այլ՝ “¹իւնական յաշխարհէ” = φυχὰς βίου (ըստ G, այսինքն՝ կուտինեան ձեռագրի): — ԺԲ, 3 “¹ոց պատճառք” բլալու է՝ “¹նոց,” ինչպէս յունին μέριμνα կը պահանջէ: — ԺԲ, 5 անիմատ է “ինքնայաւժար ի ¹նի,” զոր ուղղելու է՝ “¹նի” = αὐθαίρετος μάχη: — ԺԶ, 6 անիմատ է “¹ն թուցեալ,” ուղիղն է՝ “¹ն թուցեալ” որ նաեւ համար կ’ըսուի = ἀνιπταμένη φυχὰς: — ԻԱ, 9 “հայր բնոց” մահուան համար, որ բլալու է՝ “հայր ¹նոց” = ὅπανοι

¹ Տարակուսական են օրինակի համար՝ Ե, 5 “¹երբ-
 ժեշտ գործոյ,” — ԺԳ, 9 “¹նոց իմաստք” հարստութեան
 համար ըսուած. հոս ¹նոց թերեւս ուղղելի բլալ
 “առնալն” = ἀρχαίον, բայց տակաւին անստոյգ կը
 մնայ. յաջող չ’երեւնար նաեւ Վ են. Բառագրոց տեղւոյս
 սա մեկնութիւնը՝ (¹նոց իմաստք) “տնկեալ ինչ, եւ եղ-
 եալն ի միտ” անհաստատ եւ գիւրանցուկ՝ որպէս զգոյսս:
 — Ի, 2 “¹նոց (սկիսմամբն նշանակութեամբ) ուրիշ
 տեղ չենք գտներ, եւ արդեօք ուղիղ ընթերցուած մըն է:
 — Ուղիղ է արդեօք նոյնպէս ԺԷ. 3 “¹նոց լաւի” խօսքը,
 կամ Բ. 3 “¹նոց խնդրելի” որ կրնայ ըստ ինքեան լաւ
 բլալ. բայց լաւագոյն է ուղղել՝ “¹նոց խնդրելի”
 = δυστροπόμενον ζήτημα: — Անհնար է Ե, 2 “¹նոց
 երբ-
 ժեշտ գործոյ,” ուղղեցի՝ ըստ յունին δωδεκάωρον,
 բայց արդեօք նախնական հայոյն մէջ չէր “¹երբ-
 ժեշտ գործոյ,” եւն:

πατρί: Համեմատելու է նաեւ ԺԶ, 13 “նիւթոյ
գործ” փխ. “նիւթեւ քործի” Ի, 5 եւն եւն: —
Ի հարկէ ամէն տեղ չի դօրեր այս միջոցը: Ի՞նչպէս
ուղղելու է օրինակի համար նաւորդին համար
ըսուածը (ԺԵ, 7) “շոշոր մեռելոյ” որ չկայ
յունին եւ արեւելեանց մէջ: “Ղոշոր” Հատ
գիւրաւ կրնայ “շոշոր” բառէն աղաւաղած
ըլլալ եւ “շոշոր մեռելոյ” նաւորդի համար
յարմար խօսք մըն է. բայց նաեւ այս կը պակսի
յունին եւ արաբ.-եթովպ. բնագրաց մէջ: Նոյնպէս
յոյն բնագրէն դատելով (Ի. 4) խօսքը “նաւորդաց
միսիթարութիւն” բաղադրութիւն մըն է երկու
նախադասութեանց, այսինքն՝ “նաւորդաց քառ-
նիւն, ճանադարնորդաց միսիթարութիւն:” Ի՞նչ էր
հոս նախնական հայր. այս երկու բառերը դուրս
ինկած էին թէ այնպէս համառօտեալ էր արդէն
նախնականը: Այսպէս նաեւ Թ, 13—14 խօսքը՝
“տեսիլ յաւիտենական” ըլլալու է ըստ յունին՝
“տեսիլ ժամանակի. մեռեալ յաւիտենական:” Ի՞նչ
էր հոս ալ նախնական հայր:

Որչափ ալ Հատ տեղ աղաւաղած ըլլայ հայ
բնագիրն, յընդհանուրն Հատ առողջ եւ հին լեզու
մ’ունի: Բաղմութիւն մը բառերու եւ բացատրու-
թեանց կը գտնենք հոս, որ միայն հնագոյն մա-
տենից, գլխաւորաբար մետրոպեան շրջանին կը
վերաբերին, բառերուն իմաստներ՝ որ յետոց քով
գրեթէ բոլորովին մոռցուած են: Օրինակի համար՝
Ժ, 1 “նկար բնութեան” այսինքն “բնական”
(= φυσική). ԺԲ, 8 “տան յիւն” (մըրիկ =
χειμών). ԺԲ, 16 “պարսպանք աներեւոյթ”.
ԺԳ, 5 “անխաբ ստացուած” (անկողողպտելի. հմմտ.
եղիշէ, Մատենագր. տպ. վէնետ. 1859, էջ 36,
29 “ոչ կարէք աւերել շանխաբ ամուրս իմ”).
ԺԶ, 13 “նիւթեւ գործի” (թակարդ լարեալ).
Ի, 3 “պարսպ մահու.” Ի, 6 “պարսպ ցայ” —
այսպէս նաեւ ԺԳ, 3 “... անխաբ բնութեան.”

ԺԳ, 4, 10 “կասկած աշխուժ . . . քննութեամբ” . ԺԵ, 5 “յօբայնայն հաւատք” . (մրրկի հակառակորդ.) ԺԵ, 8 “ինչոք կորստեան” . ԺԹ, 2 “բժշկաց աստուծոյ” եւն եւն: Չեն պակսիր նաեւ գեղեցիկ բառակազմութիւններ եւ բացատրութիւններ ըստ հնագոյն ոգւոյն լեզուին, որոնք թարգմանութեանս յատուկ կ’երեւան, ինչպէս՝ ԺԷ, 8 “վաղվադո-ւի-ն” . ԺԸ, 6 “աղքատութեան հոյհաւ” (= հոյհաւ, իբր՝ աղատ, գերիվերոյ) եւն: Ինչպէս վժիռները, նոյնպէս նաեւ վարքնոյն ընտիր եւ կորովի լեզուն կը ցուցնէ. այսպէս՝ “զմահաբեր վաղակաւորն ի վերայ խաղացուցեալ” . — “Բռն հար է Բերանոյ” (Հմմտ. Մարութաս ի Սոփեր, Ի, էջ 148, 16 “հարաւ յայն օրհնութեանց է Բերանոյ”, որ հոս ուրիշ իմաստ ունի, ինչպէս յաճախ են “հարանել” բային նման կազմութիւնք) . — “ոչ դարձաւ ի բանս իւր”, որ ճշգիւ նման է յունին . — “ձգեա զպարանոցդ” . — “իբրեւ ի վերայ օրինաց պնդեցար ի լուութեան” . — “Երաշտացեալ բեկտիս . . . եւ կասես. ծաղը կրես” եւն . — “Վիկզովի էր այր աճառնի եւ յաղթ” եւն (Հմմտ. Վիւրղ. էջ 84 “աճառնի զիշխանսն ասէ կամ զարս պատերազմողս” . Եզնիկ, էջ 130 վիշապ “աճառնի”) եւն:

Այս ամէնը նկատելով՝ հայ թարգմանութեան մեծ հնութիւն մը կը ստիպուինք տալ: Վ. Հ. Գարեգին Վրդ., ինչպէս տեսանք, մինչեւ “ոսկեղէն դար” կ’ուզէ հանել թարգմանութեանս ժամանակը: Եւ պետք է ըսել որ կը համաձայնէինք, եւ նաեւ մեսրոպեան ջըջանին կը վերագրէինք թարգմանութիւնս, եթէ չգտնուէին աստանդ բառեր եւ բացատրութիւններ, որ այն կարգի թարգմանութեանց օտար են: Թերեւս ասոնք ալ յետսամուտ կամ յետոյ փոփոխուած ըլլան, ինչպէս շատ կը գտնենք այսպիսի փոփոխութիւններ հայ մատենից մէջ. սակայն առ այժմ՝ ձեռագրաց

վկայութեամբ չենք կրնար հաստատել այսպիսի փոփոխութեանց արդեամբք մուտ գտած ըլլալը: Զինչ եւ իցէ՝ Սեկունդոսի միայն լեզուէն դատելով, պէտք ենք անոր թարգմանութիւնն իբր Զ, առ առաւելն է—Ը դարուն դնել: Նոյնը կը հաստատուի նաեւ հայ մատենից վկայութեամբ, որուն նկատմամբ յաջորդովս կը խօսինք:

Ե.

Թէ Մխիթար Գօշ տեսած է հայ Սեկունդոսը՝ վերը յիշեցինք: Այս մասին յիշատակութիւն կը գտնենք նաեւ Միքայէլի Ասորոյ Պատմութեան հայ թարգմանութեան մէջ, ուր կը կարդանք. «Յայսմ ժամանակի երէ-էցաւ Սեկունդոս ի մահաւոր լաւիցն», ըստ համառօտ խմբագրութեաննոյն պատմութեան (տպ. Երուսաղէմ, 1871, էջ 116, 6), մինչ ընդարձակ խմբագրութիւնն այս խօսքն հետեւեալ կերպով ունի. «Զայսմ ժամանակօ էր Սեկունդոս լաւիցն» (տպ. Երուսաղէմ, 1870, էջ 140, 24): Զարմանալի եղանակաւ Միքայէլ Ասորի, եթէ կրնանք այստեղ հայ թարգմանութեան վստահիլ, զՍեկունդոս ոչ թէ Ադրիանոսի՝ այլ Տրայանու ժամանակ կը դնէ: Սեկունդոսի յիշատակութեանն ետքը կը սկսի Ադրիանու պատմութիւնը՝ սկսելով այսպէս. «Յետ Տրայանու թագաւորեաց Ադրիանոս ամն քսան եւ մի» (ըստ տպ. 1870, էջ 141, 4, իսկ տպ. 1871, էջ 116. 8 «Զկնի Տրայիանոսի թագաւորեաց Ադրիանոս» եւն):¹ Եւ որովհետեւ ապահով կ'երեւայ որ այս խօսքն ասորի բնագրին մէջ կար, ուստի ասկէ չի հետեւիր թէ պատմութեան հայ թարգմանիչը տեսած ըլլայ Սեկունդոսի հայերէնը,

¹ Langlois (Chronique de Michel le Grand Venise 1868, p. 105, n. 3) կը յիշէ թէ նաեւ Աբուլֆարաճ (Բար-Հերբէոս) կը յիշատակէ զՍեկունդոս իւր «Ասորական ժամանակագրութեան» մէջ (էջ 54):

թէ եւ այս շատ կարելի էր: Զհայ Սեկունդոսը կը յիշէ Մխիթար Այրիվանեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ, որ Աեապասիանու թագաւորութեան ժամանակը յիշատակելէն ետքը, սա ծանօթութիւնը կը գրէ (ցամն Տեառն 132) «Արտաշէս շինէ զԱրտաշատ: Սեկունդոս լատինաց իմաստէր:»¹ Ամենէն յարգին է հոս Ուխտանէս պատմըչին յիշատակածը, զոր մանրամասն յիշելու ենք:

Ուխտանէս եկեղեցական պատմիչ մին է անձուկ նշանակութեամբ: Իւր գրութեան մանաւանդ Բ Մասն կը խօսի գրեթէ միմիայն Յունաց, Հայոց եւ Արաց մէջ եղած կրօնական վէճերուն վրայ: Առաջին մասին մէջ ուրիշ նիւթոց վրայ ալ գրած է այլեւայլ գլուխներ՝ մեծաւ մասամբ հին գրութիւններէն օրինակելով: Աղբիւրնու կայսեր վրայ հետեւեալը կը գտնենք գրուած.² «Թագաւորէ Ատրիանոս ամս քսան եւ մին, որ երկոտասաներորդի թուոյ թագաւորացն Յունաց: Սա եկն ի գաւառն Աթենացւոց, եւ հարցանէր վասն Սեկունդոսի փիլիսոփայի աթենացւոյ, որ զինքն նուաճեալ էր ի վարս ժուժկալութեան՝ զՊիթագորէ նախանձն առեալ. եւ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց ի լուութեան զինքն նուաճեաց. եւ բազում բան խօսեցեալ ընդ նմա պէսպէս հնարիւք՝ ոչ կարաց բանս լսել ի նմանէ, բայց միայն ի ձեռն գրոց բանս ինչ առակաց:» Այս կտորը նշանակալից է ոչ միայն անոր համար որ կը ցուցընէ թէ հայ Սեկունդոսն Ժ գարէն շատ յառաջ ծանօթ էր, այլեւ անոր համար՝ որ կը վկայէ թէ Ուխտանէս հայերէնին ամբողջական օրինակ մ'առջեւն ունէր: Վասն զի այնպիսի մանրամասնութիւններ կու տայ

1 Միւլերոյ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն, հրատ. Բ. Պատկանեան, Պետրբ. 1867, էջ 59. Իսկ հրատ. Էմին, Մոսկ. 1860, էջ 45 (ցամն Տեառն 89):

2 Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց. Վաղարշապատ, 1871, էջ 58—59:

Ուխտանէս, որ այժմու հայերէնին մէջ կը պահսին: Ըստ Ուխտանիսի՝ Սեկունդոս ժուժկալ կեանք մը կը վարէր՝ Պիւթագորեան բլլայով եւ «դՊիւթա-գորէ նախանձն առեալ:» Այժմու հայերէնին մէջ չկայ այս տեղեկութիւնն՝ Վարուց սկիզբն պակ-սելովն. բայց կար հոն Ուխտանիսի օրինակին մէջ, եւ այն Վարուց առաջին տողերուն մէջ, ինչպէս յոյնը կը վկայէ, որ այսպէս կը սկսի. Σεχοῦνδος ἐγένετο φιλόσοφος· οὗτος ἐφιλοσόφησε τὸν ἄπαν-τα χρόνον, σιωπὴν ἀσχήσας, Πυθαγόρειον ἐζηλωχὼς βίον. («Սեկունդոս եղեւ իմաստա-սէր. սա իմաստասիրեաց զամենայն ժամանակս լուութեամբ կրթեալ, նախնայաւոր եղեալ Պի-թա-գորայի նման:») Տարակոյս չկայ ուրեմն որ Վարուց սկիզբն՝ որ այժմ կը պահսի, կար Ուխտանիսի օրի-նակին մէջ, մանաւանդ որ Ուխտանէս ուրիշ լե-զուի մը հմուտ եղած չ'երեւար: Բաց աստի իւր բրած կոչումն Վարուց հայերէնին քանի մ'ասու-թիւնք պահած է. այսպէս է՝ Սեկունդոսի Վճռոյ «...» կոչումն:

Հայերէն թարգմանութիւնն ուստի Ուխ-տանէսէն, որ իբր ժ դարուն կը գրէր, շատ յառաջ ծանօթ էր: Թարգմանիչն ալ կրնար թերեւս կար-ծուիլ Ստեփանոս Սիւնեցի (Ը դար), որ նման գործքեր փոխած է հայերէնի. (տես Առաջնիւ-րդ, Պատմ. Գ, 19, տպ. Մոսկ. էջ 260—61:) Սակայն այս կարծիքը դեռ եւս չէ ապացուցեալ. մանաւանդ թէ ըստ մեզ Սեկունդոսի թարգմա-նութիւնն շատ աւելի հին է, այնպէս որ «Բանք Իմաստասիրաց» գործոյն հայ թարգմանիչը տեսած կ'երեւայ զայն: Այս «Բանք Իմաստասիրաց» ժո-ղովածոյն շատ այլակերպութիւններ կրած է դժբախտաբար, բայց էական մասն շատ հին է եւ արդէն է դարուն առհասարակ ծանօթ եղած կ'երեւայ: Սեկունդոսի անուամբ քանի մ'ասա-ցուածներ կան այս հաւաքման մէջ. ոմանք գործ

չունին մեր Լուսկացին հետ, այլք անկէ առնուած են: Լուսկացին հետ կապ չունի օրինակի համար հետեւեալ ասացուածն (Թ, 10). “Սէկ-նդոսի տեսեալ զմն զի առ վտանգի մահ կոչէր անձին, ասէ. Ո՛վ դու. ընդէր կոչես զայն, որ թէպէտ ոչ կոչես՝ ինքնակոչ գայ:”¹ Սեկունդոսի վճիռներէն են ընդհակառակն ուրիշ ասացուածներ: Հատ մը կայ առնուած ԻԱ վճռէն (Մահ), եւ է այսպէս (Թ, 19).² “Սէկ-նդոս զմահն Կոն ասաց (ձեռ. Փարիզի լաւ եւս՝ “ասէ”)³ Եւ երկէ-դ Ռեթարանց Եւ իդիտ աղտարաց:” Համեմատելու է ասոր հետ ԻԱ, 6, 7, 9, ուր կ’ըսուի թէ Մահն ըլլայ “Ռեթարանց երկէ-դ. աղտարաց պանծալի (տես ԻԱ, 4 լաւ եւս՝ “իդիտ”)⁴ Կայր Կոն:” Միտ գրուի որ այստեղ “Բանք Իմաստասիրաց” Կայերէն Սեկունդոսի հետ աւելի կը համաձայնի քան յունին. վասն զի վերջինս թէեւ ունի “մեծատանց երկիւղ (πλουσίων φόβος), բայց չունի “աղքատաց իղձք”, այլ՝ “աղտարաց Ռեթարանց” կամ “ցանկութիւն” (πενήτων παραμυθία կամ ἐπιθυμία բայտ G, եւ παραλαλία, “բաջաղանք, բայտ P.) երկուքն ալ չէին կրնար “իղձք” թարգմանուիլ, որ ԻԱ, 4 տեղէն առնուած է, ուր յոյնը նոյնպէս “ցանկութիւն” կ’ըսէ. (“պանծալի” բառին վրայ տես վարը ԻԱ, 7 տեղւոյ ծանօթութիւնը):

Ուրիշ կոչումն ալ կայ, որ Սեկունդոսի ԺԲ (ԿԷ) վճռին հետ կապ ունի եւ կը պահուի Վենետ-

¹ Ս-Գերտ, Ա, էջ 32: Այս վճռին վրայ կը խօսի Թեզա (էջ 12) եւ կ’ըսէ թէ ասացուածիս յոյն բնագիրը Բիւնայ է. (Mullach, I 230, թ. 29:)

² Ս-Գերտ, Ա, էջ 32: Ասոր վրայ կը խօսի Թեզա (էջ 22) եւ կ’ըսէ թէ Մարսէյի տպագրութեան մէջ կը պահուի:

³ Փարիզի Չեռագիրը (106, թղ. 247b) զայս եւ նախընթացը միացուցած է այսպէս. “Սեկունդոս զմահն քուն ասէ, եւ երկիւղ մեծատանց եւ իղձք աղքատաց: Սա տեսեալ զմն զի առ վտանգի մահ կոչէր անձին, ասէ. Ո՛վ դու ընդէր կոչես զայն որ թէպէտ ոչ կոչես՝ ինքն անկոչ գայ:”

կոյ տպագրութեան մէջ, եւ է այսպէս (Է՝ 3.)՝
 “Սէյն-Նիքոս է հարցանելն ինչ ղիշն է կիշ, աւել.
 ընդհանի գաղան. հարգոյ ինքն-ինն. արան մերի.
 ընդարդիս արագան. ինչաց իշն-մի. ախո-ալից վիշտ:”
 Այս կոչումն նշանաւոր է այնու որ այնպիսի կտոր-
 ներ ունի որ ոչ յունարէնին եւ ոչ հայոյն մէջ
 կան: “Ընտանի գաղան” բառ առ բառ ԺԲ, 2 խօսքն
 է, ինչպէս նաեւ տան մորիկ” ԺԲ, 8 տեղէն
 (— որուն “ձմեռն” հնագոյն ասացուածն =
 χειμῶν, հոս սովորական բառով մը բացատրուեր
 է:) “Սէն-Նիքոս” խօսքը չկայ այժմ— հայ Սե-
 կունդոսի մէջ, բայց բլլալու էր նախնականին՝
 ինչպէս կը վկայէ յոյնը՝ βίον ἄλωσις բաւելով: Ար-
 մնան երեք նախագասութիւնք, որ թէ հայոյն եւ
 թէ յունին մէջ կը պակսին: Ինչպէս մեկնելու է
 զասոնք. կային ասոնք նախնական հայոյն մէջ թէ
 ուրիշ, տարբեր յոյն բնագրէ մը թարգմանուած
 են: Նոյն խնդիրն ընել կրնանք բուն այն ընդարձակ
 հայ կտորին համար, որմէ ասոնք քաղուած են, եւ
 զորքիչ մ’ետքը պիտի յիշենք: Այս խնդիրն որոշել
 դժուար է. մանաւանդ որ ինչ ինչ բան անշուշտ
 յետսամուտ յաւելուած է. տարակուսական է
 այսպէս “հարգոյ ինքն-ինն” խօսքն. իսկ “ախո-
 ալից վիշտ” պէտք է ուղղել “ախոալից վիշտ.”
 (տես քիչ մը վարը):

Մեր Մատենադարանի Թ. 29 ձեռագրին
 մէջ (Թղ. 221 b) կայ նաեւ հետեւեալ ասացուածք.
 “Սէյն-Նիքոս (ձեռ. “Սեկունդ”) աւել. կիշ մի գլխի-
 ցաւ է անիւս. մինչդեռ մեռնէր՝ աւել ցնա ընկեր
 իւր. Յոյժ արարեցայ՝ ղիշն ինչ ինչ էր ապա մեռար,
 ղիշ ղիշ ապա նոյն մեռանի:” Լուսկացի Վճռոց մէջ
 չկայ այս, որ գոնէ “կանանց թշնամի” Սեկուն-
 դոսի շատ լաւ կը յարմարի:

Ծանօթ է որ այս կարգի գրութիւնք, ուստի թէ վճիռք եւ թէ մանաւանդ «Բանք Իմաստասիրաց» միշտ ենթակայ են փոփոխութեան, եւ նաեւ անոնց լեզուն՝ ռամկանալու։ Օրինակի համար Սեկունդոսի «Կէն» վճիռք «Բանք Իմաստասիրաց» գրութեան ուշ ժամանակի մէկ հաւաքման մէջ բոլորովին կերպարանափոխեալ դիմօք կը ներկայանայ մեզ, այսինքն Մարտէյլ 1675ին տպագրուած գրքի մը մէջ, որուն տիտղոսն է՝ «Գիրք վայելուչ եւ հարկաւոր հանուրց Հայկազունեաց բարեսիրաց», եւն։¹ Հայագէտն Թէզա² քննած է տպագրութեանս բովանդակութիւնն եւ քանի մ'օրինակներ յառաջ բերած, ի մասնաւորի այն գրքին մէջ գտնուած (էջ 122) Սեկունդոսի վճիռք («Ջէնչ է կէն չար») թարգմանած եւ համեմատած։ Թէպէտ Մարտէյլի այս տպագրութիւնը չունինք այժմ առ ձեռն, եւ թէեւ Թէզա ալ չէ հաղորդած հայ բնագիրը, սակայն յաջորդ կոչումն չի տարբերիր տպագրեալէն։ Մեր Մատենադարանի Թ. 29 ձեռագիրն ունի այսպէս (թղ. 219a) «Սեկունդոսի հարցեալ ինչ Զէնչ է կէն չար, աւէ. Լւն ընչիւն. (= ԺԲ, 9 առանց «անժոյժ» բառի.) Տան հրէի (ուստի ոչ ճիշդ ԺԲ, 8, այլ «Բանք Իմ.» ԺԶ, 9 ըստ ձեռ. փար.) Անհոգութեան արգելում. (= Յոյն՝ ἀμερογυνίας ἐμπόδιον, որ ուստի Սեկունդոսի հայ թարգմանութեան նախնականին մէջ ըլլալու էր.) Կենաց Կողմարիւն (հմտ. βίου ἀλωσις եւ «Բանք Իմ.» ԺԶ, 9 ըստ ձեռ. փար. «Կենաց թշնամի.» ուստի այսպիսի բան մը գտնուելու էր նախնականին մէջ.) Հանապաղարիտեան Բանաւ (ԺԲ, 7 «վնաս» ունի = ζημία. Թէպէտ կ'ենթադրէ որ հոս հայն Հηλεια տեսած ըլլայ եւ Հηλόςի հաւասար կարծած.) Բաշխարիտի դարձում. (ԺԲ,

¹ Հմտ. Հայկական Մատենադարան, վեհա. 1883: էջ 133:

² Թէզա, էջ 19 եւն, մանաւանդ էջ 21—22, Ծան. 2:

Քննութեանս այս մասը չկնքած, պէտք կը
 համարինք յիշել խնդիր մը, զոր նախ Ա. Պատմ-
 կարթնէր յուզեց “Պիտոյից Գրոց”, իւր ընտիր
 հետազոտութեան մէջ:¹ Իրաւամբք միտ գնել
 տուած է որ (իբր 660ի գրուած) Սերէոսի քով կայ
 մանրավէպ մ’որ նման է Մ. Խորենացւոյ ընծայու-
 ած ճարտարախօսութեան մէկ տեղւոյն (— որ
 է—Չ դարէն յառաջ դժուարաւ գրուած է:)
 Սերէոսի այն կտորը Պատմկարթնէր օրինակուած
 կը համարի Պիտոյից գրքէն, իսկ Պիտոյից գրոց
 խօսքն ալ ոչ թէ Մուլլախի (Fragm. Phil. Gr. II,
 115 b N. 4) հաւաքած տեղերէն, այլ Թէոնի
 նախակրթանքէն (Theon, progymn. c. 5, հրատ.
 Watz, Ret. Gr. I, 204, 3.) Պատմկարթնէր կը
 կնքէ իւր քննութիւնն այսպէս. “Այս փոխառու-
 թեանց մէջ կրնանք որոշ կերպով տեսնել որ
 յունարէն *θεσμοφορεῖον* բառն նախ Մ. Խորե-
 նացի երկգիմի “*ἡττι-ῆς*” բառով թարգմանած է,
 որ թէ *ἡττι-ῆς* եւ թէ *ἡττι-ῆς* ուլապ կրնայ նշա-
 նակել, (— “*ἡττι-ῆς*” բառին վերջին նշանա-
 կութիւնը գտնէ տարակուսական է. —) եւ յետոյ
 Սերէոս Խորենացւոյ “*ἡττι-ῆς*” բառին երկգի-
 մութիւնն սխալ կերպով որոշած է “*ἡττι-ῆς*”
 գնելով անոր տեղ. Սերէոսի այս *ἡττι-ῆς* մանրա-
 վէպն է Պիտոսի *ἡττι-ῆς*:” Անշուշտ պէտք
 ենք ընդունիլ որ Սերէոսի այն տեղը կը համա-
 ձայնի Պիտոյից գրոց Ա, 5 տեղւոյն, մանաւանդ որ
 Սերէոսի անիմատ “*ἡττι-ῆς*” բառն աղաւա-
 զութիւն մ’ըլլալու է “*ἡττι-ῆς*” բառին: Բայց
 ինչ կը հասկընայ Պատմկարթնէր ըսելով թէ
 մանրավէպս անցած է Սերէոսէն նաեւ Պատառու-
 թեանց: Անշուշտ կ’ակնարկէ գիտնականը Վե-
 նետ. Բառագրոց (Բ, 873b) կոչումն, ուր ի մեկ-
 նութիւն *ἡττι-ῆς* = *χορηγία* բառին յառաջ կը

¹ ZDMG, 1886, III. p. 465—6.

բերուի սա կտորը. “Արժան է մտանել ի տէրու-
նիս . . . ի տէրունեանն տաճարս. Պէտք է:” Բայց հոս
Պէտք է չի կրնար “Պէտք է-նէ” նշանակել, այլ
միայն “Պէտք է Գիրք” վասն զի Բառգիրքն հոս
ուրիշ տեղէ կոչումն չ’ըներ, բայց եթէ նոյն իսկ
Պիտոյից Գրոց Ա, 5 կտորէն, ինչպէս “ի տէրու-
նեանն տաճարս” բառերն ալ կը վկայեն. (տես
Մ. Խոր. տպ. Վենետ. 1842, էջ 353, 26:) Այս
անցած է մանրավէպս նաեւ Պէտք է-նէ, ու
րոնցմէ կոչումն չ’ըներ Բառգիրքն: Միեւնոյն
մանրավէպը կը գտնենք “Բանք Իմաստասիրաց”
գրոց մէջ. Բայց այս տեղը կը պակսի Սէփէ-
տպագրութեան մէջ, եւ այնպիսի ձեւով է, որ չի
կրնար Սեփէտէն օրինակուած ըլլալ, նաեւ ոչ
Պիտոյից Գրոց Ա, 5 տեղէն, եթէ պէտք չենք
ասոր ճիշդ հակառակը պնդել. վասն զի ճարտա-
սանութեան հեղինակը կ’երեւայ թէ կարգացած է
“Բանք Իմ.” գրութիւնն: Յաջորդօվս գէմ առ
գէմ կը գնենք երեք բնագիրքն, որմէ կը տեսնուի
որ “Բանք Իմ.” գրութեան կտորն ամենէն հինը
կ’երեւայ եւ անոր հետ կապ մ’ունին Սեփէտի
խօսքը:

1. Բանք Իմաստասիրաց

(ԺԸ, 18. ձեռ. Փար.)

“Չթէամնաս ոմն կին պիթագորական
հարցեալ թէ յետ քանի՞ աւուր մտցէ ի
տուն կռոց այր որ լինի ընդ կնոջ, ասէ.
յիւրն՝ նոյն աւրին, եւ յաւտարին՝ ոչ
ընաւ:”

2. Պէտք է Գիրք

(Ա, 5. տպ. Վենետ. էջ (Գ, 33. հրտ. Պատկ. էջ
352:)

3. Սէփէտ

122, 15.)

“Չթէանով ոմն պիւ-
թագորական եհարց, եթէ
յետ քանի՞ աւուր կնոջ
առ այր մերձաւորութեան

“Չթէանով (ձեռ. “Ա-
թէանով”) ոմն կին (ձեռ.
“գկին”) մարդ՝ զաշակերտ
Պիւթագորայ՝ հարցեալ

արժան է մտանել ի տէ-
րունիսն: Եւ նա ասէ.
յիւրմէն՝ նոյն օրին, յօտա-
րէն՝ եւ ոչ բնաւ երբէք:

եղեւ, թէ յետ քանի՞ աւ-
ուր մերձաւորութեանն ի
կին մարդ, արժան է յար-
քունիս մտանել: Եւ նա
ասէ. յիւրմէն աւրէն է,
յաւտարէն՝ եւ ոչ բնաւ:

Երեք բնագիրքս ապահովապէս կապ ունին
իրարու հետ: Մովսէս քանի մը տեղ կը միաբանի
“Բանք Իմ.” գրութեան հետ, այսպէս՝ “յիւրմէն՝
նոյն օրին” (= Բանք Իմ. “յիւրն՝ նոյն աւրին.”)
“եւ յօտարէն ոչ բնաւ երբէք” (= Բանք. “եւ
յաւտարին՝ ոչ բնաւ:”) Մնացեալն ալ ունի նմա-
նութիւններ, նոյն բառերն՝ բայց ուրիշ կերպով
բացատրուած: Իսկ Սերէոս երկուքին հետ ալ
կը համաձայնի, վասն զի մէկ կողմանէ “ԶԹէանով
ոմն,” “մերձաւորութիւն,” “սէրունիք” եւն կը
կարգւայ. (= Պիտ.) միւս կողմանէ կը միաբանի
“Բանք Իմ.” գրութեան հետ, “ոմն կին” կա-
րեւոր ընթերցմամբ: Թէոնի այն տեղն, որմէ
առնուած կ’ըսէ Պառլամիարթնէր Պիտոյից Գրոց
յիշեալ խօսքն, հետեւեալն է. Θεανὼ ἡ Πυθα-
γορικὴ φιλόσοφος, ἐρωτηθεῖσα ὑπὸ τινος,
ποσταία γυνή ἀπ’ ἀνδρὸς καθαρὰ εἰς τὸ θεσμο-
φορεῖον χάττεισιν, εἶπεν. ἀπὸ μὲν τοῦ ἰδίου
παραχρῆμα, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλλοτρίου οὐδέποτε.
Արդ Թէոնի այս խօսքին թարգմանութիւնն են
վերը համեմատուածները: Կարծենք պէտք է
ժխտել: Գոնէ Թէոնի խօսքն եւ ոչ մէկուն
ճշդիւ կը համաձայնի. բայց կայ Թէոնի այս
խօսքն ալ թարգմանուած ճշդիւ, եւ է այս-
պէս. (Չեռ. մեր Մատ. Թ. 29, Թղ. 217 a)
“Թէանով պիւթադորեան (ձեռ. “պիթադորոն”)
հարցեալ՝ քանօրեայ կին յաւնէ հոգութիւն
ճիշդ = γυνή ἀπ’ ἀνδρὸς καθαρὰ) ի Թէ-
ստի բառ առ բառ εἰς τὸ θεσμοφοροῖον)
էջնէ (= χάττεισιν), ասաց. յիւրմէն (ձեռ.
“յիւրէն”) նոյն ժամայն, յօտարէն՝ եւ ոչ երբէք:

Այս է Թէոնի խօսքին թարգմանութիւնն եւ ոչ վերինք, որ ուրիշ յոյն բնագրէ մը թարգմանուած ըլլալու են: Արդ խտաիւ խօսեցով՝ թէ “Բանք Իմ.” եւ թէ Պիտոյից Գիրքն կրնան յիշեալ կտորն՝ իրարմէ անկախ՝ միեւնոյն յոյն բնագրէն թարգմանած ըլլալ: Բայց աւելի հաւանական կ’երեւայ ընդունիլ որ Պիտոյից Գրոց հեղինակը “Բանք. Իմ.” գրութեան խօսքն գործածած ըլլայ, բայց ոչ միշտ բառ առ բառ օրինակած անկէ: Սեբէոս ստուգիւ կարգացած է Պիտոյից Գրոց խօսքը, բայց նաեւ “Բանք Իմ.” որով մերթմոյն մերթ միւսին հետ կը միաբանի: Բաց աստի “Բանք Իմաստասիրաց” գրոց նախնականը կ’ակնարկէ անշուշտ Սեբէոսի քիչ մը յառաջ ըսածը. (հրատ. Պատկ. էջ 132, 8 եւն) “Այլ տեսանեմք՝ զի եւ կարի իսկ ի հինսն եւ յառաջին փիլիսոփայն պիղծ եւ գարշելի համարեալ էր պոռնկութիւն: Զի Սողոնի Աթենացոյ աւրէնս եղեալ Աթենացոյն ի բաց կալ ի պոռնկութենէն եւ ոչ ընդունել զպոռնկորդին ի ժառանգութիւն: Ղիկուրգոս Ղակիդեմոնացի աւրէնս եղ Ղակեդովմացեոյ՝ ի բաց կալ ի պոռնկութենէն, եւ ոչ թաղել իսկ զպոռնկորդին:” Եթէ ուղիղ է մեր կարծիքը, ցուցուած կ’ըլլայ ասով որ “Բանք Իմ.” 660էն շատ յառաջ թարգմանուած էին, իսկ Սեկունդոս աւելի կանուխ:

Այս շեղմունքէն ետքը դառնանք վերստին Սեկունդոսի հայերէն թարգմանութեան, եւ քիչ մ’աւելի մերձուստ նկատենք զայն:

Զ.

Յոյն բնագրաց որոնն հետ կը համաձայնի հայն: Ստուգիւ եւ ոչ մէկուն հետ բոլորովին: Այն բազմութիւ գիպաց դէմ՝ որոնց մէջ հայն Փարիզեան (P) ձեռագրին կը համաձայնի, կան նոյնչափ բազմութիւ դէպքեր, որոնց մէջ Վուսինեան ձե-

ապարին (G) կը համընթանայ. յատկապէս Օքսֆորտեան ձեռագրին (Ox.) հետ շատ քիչ կապ ունի հայն:

Աւելորդ չէ քանի մ'օրինակ յիշել հոս: Հ (= Հայ բնագիրը) կը միաբանի Pի հետ ի միջի ալը՝ (Գ, 2) “պսակ ծովեղէն” = θαλάσσιον στεφάνωμα. (Զ, 1) “ղգեստ պողոց” = χαρπῶν περιβόλαιον (նոյնը նաեւ Ox.), ? “անանց ճառագայթ” = ἄσβεστος ἀκτίς. — այսպէս նաեւ (Ը, 6) “մայր պողոց” (Թ, 5) “գործի աճառակին” (ԺԲ, 15) “սատար ի ճնունդս մարդկան” = ἀνθρωποποιὸν ὑποόρχημα. (ԺԵ, 3) “ուղեկից հողմոց” (անդ, 9) “ծովակաց մենամարտիկ” (ԺԶ. 11) “ձի ծովեղէն” (ԺԸ, 4) “առանց ծովու փաճառական” եւն եւն: — Բնդհակառակն Հ կը համաձայնի Առաքինեանին հետ, ի միջի ալը՝ (Ե, 8) “յուշարար անդադար” = παλίνδρομος ἀνάμνησις (Թ, 8) “բարի հարեւանցիկ” = ἀπαράμονον ἀγαθόν, 9 “կենաց մաշիչ” = ζῶης διαπύημα (ԺԲ, 8) “տան ձմեռն” (անդ, 9) “անժոյժ առն բնկղմիչ” (ԺԳ, 8) “ստացուած որիչ ի զբարտե” (անդ, 11) “բախտ անհոգ” (ԺԶ, 7) “բախտ կապեալ” (անդ, 8) “խաղալիկ հողմոց” եւն եւն: Բայ աստի Հ նշանաւոր կէտի մը մէջ կը համաձայնի Gի հետ. փասն զի Հ ունի ԺԷ վճիռը մենամարտութեան նկատմամբ. զոր միայն G ունի. մինչեւ անդամ անոր սխալ ընթերցումն Τί ἐστὶ μοναχός (փխ. μονόμαχος) պահած ըլլալով՝ “ԶԽՆՀ Է ԳԵՅՆԿԵՅՆԻՆ:”

Յայտնի է ուրեմն որ հայն բոլորովին աւելի յոյն բնագիր մը կը ներկայացընէ, որ թէ P եւ թէ G ձեռագրէն կը շեղի, մերթ մին եւ մերթ միւսը կը հաստատէ: Ար գտնուին նաեւ տեղեր, որոնց կէտը միոյն եւ կէտը միւսին միաբան է: Օրինակի համար ԺԶ, 10, 11 խօսքը, ուր նաեւ համար կ'ըսուի թէ ըլլայ “Եւն-ն Գայրեղէն. ի ծովեղէն:” G ունի ասոր

առաջին մասը՝ ὅρνεον ξύλινον, իսկ P երկրորդը՝
 πελάγιος ἱππος, եւ նմաններ:

Ինքնին կը հասկըցուի որ հայն շատ մը
 յատուկ բնութեցումներ ունենալու է, որոնք ոչ
 Pի եւ ոչ Gի մէջ կը գտնուին կամ գտնէ ոչ նոյն
 ձեւով: Որչափ ալ ասոնց մէկ մասն աղաւաղ բլլայ
 եւ մաս մ'ալ անապահոյ, կը մնայ տակաւին մեծ
 մաս մը հաստատուն: Ընդհակառակն քիչ չեն
 այն տեղերն, ուր հայն յոյն ձեռագրաց ոչ միոյն
 բնութեցումն ունի, որոնց եթէ մէկ մասն գրչագրաց
 ձեռք գուրս մնացած է, մաս մ'ալ արդէն նախ-
 նականին՝ ուստի հայոյն յոյն բնագրին մէջ չկար:
 Օրինակներ բերել աւելորդ կը համարինք, վասն
 զի մեր Ծանօթութեանց մէջ իւրաքանչիւր ՎՃԻ
 վերջը դրած ենք այսպիսիները, [Թէ զանոնք՝ որ ա-
 մէն յոյն օրինակաց մէջ կան եւ [Թէ զանոնք որ անոնց
 միոյն կամ միւսին մէջ կը գտնուին, եւ զորոնք չ
 չունի: ԳԺբախտաբար հայոյն մէջ քանի մը ՎՃԻ ո-
 ներ [Թերի աւանդուած են. այսպէս առաջինն
 (Աշխարհ), ուր ձեռագիրը [Թերի է, երկրորդ
 ՎՃԻ ուն (Աստուած), զոր C միայն ունի եւ ուրիշներ:
 Քանի մը բան ալ յաջորդացս մէջ յիշուած է:

Որովհետեւ հայն «—ղա—նի» յունարէնէ
 [Թարգմանուած է, ըստ ինքեան կապ մը չունի միւս
 խմբագրութեանց՝ լատինականաց, ասորականին,
 արաբ. եւ եթովպ. [Թարգմանութեանց հետ: Քիչ
 են անոր համար այն տեղերն, ուր հայն շեղելով
 յունարէնէն ասոնց միոյն հետ համաձայնի, որով
 ցուցուած կ'ըլլայ ի հարկէ՝ [Թէ հայոյն տեսած
 յունարէնն այն տեղեր աւելի մերձաւոր էր վերջնոցս
 քան այժմու յունարէն օրինակներուն: Օրինակի
 համար (Գ, Ե) հայը կ'ըսէ [Թէ «—ղա—նի» աշխարհն

¹ Հմմտ. Գ, 4, 5, 7. Ե, 4. Է, 5. Թ, 2, 3,
 11, 12. Ժ, 5, 6, ԺԲ, 11, 12. ԺԳ, 5, 11, 12. ԺԵ, 9.
 ԺԶ, 2, 6, 7. ԺԸ, 14. ԺԹ, 4, 8. ԺԺ, 6. Ի, 6 եւն: —
 Ինչ ինչ տեղեր ստուգել յետսամուտ են, այսպէս՝ Թ, 1:

ունին այսպիսի կտոր մը. (Հարցումն 15, տես Bachm. բնագիր, էջ 8. ուր եթովպ. «այեր», բառը կը գործածէ:) Թէեւ ասոնք ալ բոլորովին չեն միաբանիր հայոյն հետ. բայց այս՝ արեւելեան յիշեալ խմբագրութեանց սովորութիւնն է առ հասարակ, որոնք զոնէ ունին շատ խօսքեր, որ գէթ նման են հայոյն նախադասութեանց. (տես վարը Ծանօթութիւնք ի Գ:) Ուրեմն հայոյն այս կտորն ստուգիւ հարադատ է, այսինքն կը գտնուէր թարգմանչին գործածած յոյն բնագրին մէջ: Այս յայտնի է նաեւ անկէ, որ հայոյն յիշեալ կտորին մէջ ամենեւին քրիստոնէական գաղափարներ չկան, ինչպիսիք կան արաբ. եւ եթովպ. բնագրաց մէջ, օրինակի համար սա խօսքը. مثل النور كما قال الله لیکن دور ասէ Աստուած եղիցի լոյս», — նման է նաեւ եթովպականը, զոր աւելորդ կը համարինք յառաջ բերել. (հմմտ. Ծնունդք Ա, 3:)

Սակայն չկարծուի թէ ինչ որ այժմու հայոյն մէջ կայ՝ ազահօվ այնպէս էր թարգմանչին տեւած յոյն օրինակին մէջ: Շատ դիպաց մէջ պէտք ենք նախ քննել թէ անաղարտ հասած են մեղի: Համոզուած ենք որ նոր եւ լաւագոյն ձեռագիր մը շատ մը խնդրական եւ յունականէն շեղող մասեր քննել պիտի տայ: Որչափ հնութիւն ունի օրինակի համար այն պարագան որ յունին երկու վճիռքն մէկի ամփոփուած են հայոյն մէջ: Վենետկոյ 1855ի տպագրութեան մէջ զուր տեղ պիտի փնտռէքննիչ մը յունին սա վճիռը՝ «Ջէնչ է երկէր» (տես Mullach, XV.) Սակայն թարգմանչին օրինակին եւ նաեւ նախնական հայ թարգմանութեան մէջ չէր պակսեր այն: Եթէ լաւ զննենք Լուսնոյ վճիռը՝ պիտի տեսնենք որ շատ նախադասութիւններ կան հոն, որ այն վճռին չեն վերաբերիր, այլ ձուլուած ուրիշ վճռէ մը (երկէր:) Այս վիճակն ան-

չուշտ յետոյ յերեւան ելած է՝ երբ զըջագիրք խառնած են երկուքին խօսքերը: Մեր հրատարակութեան մէջ փորձեցինք որոշել իրարմէ այս մասերն, երկրէ վճռոյն վերաբերող խօսքերը փակագծի մէջ առնելով եւ ուրոյն թուակարգ մը տալով անոնց:

Մէկ՝ եւ այն կարեւոր կէտի մը մէջ՝ հայոցն դործածած յոյն օրինակը կը տարբերէր այժմու օրինակներէն: Հայերէնին մէջ Վարքն ու Վճիռքն սերտիւ հապտած են իրարու, մինչ յոյն օրինակաց մէջ կապ չունին իրարու: Պախմանն¹ երկար կը խօսի այս կէտիս վրայ եւ կը ցուցնէ որ Վճիռք նախնաբար առնալ են, եւ այս՝ ընդդէմ Ռըվիլլուի,² որ հակառակը կը հաստատէ, վասն զի նաեւ յունական Վարուց մէջ Վճռոց տեղը նշանակուած է, ուր կ'ըսուի թէ Սեկունդոսի Աշխարհի վրայ խօսածն «*γὰρ ὁ νόμος*» է միայն, եւ թէ Ագրիանոս 20 հարցումն կ'առաջարկէ, եւ այս թուով են արդեամբք Վճիռները: Պախման Ռըվիլլուի դէմ կը բերէ սա պատճառներ. նախ ծանօթ յունարէն օրինակի մը մէջ ալ կապուած չեն Վարքն ու Վճիռքն. եւ լատինականք որ կապած են զանոնք, այնպէս անյարիր կերպով բրած են, որ օրինակի համար Աշխարհի վրայ կրկին Վճիռ ունին, որ նշան է թէ երբեմն անկախ էին անոնք: Երկրորդ Վճռոց մէջ կ'ըսվի վրայ չ'ըսուիր այն էական վճիռն, որ Վարուց հիմնական սկզբունքը կը կազմէ, այսինքն *πᾶσα γυνή πόρνη* («ամէն կին պոռնիկ է»): Այս հակասութիւնը կը ցուցնէ որ Վճիռք օտար գրչէ են,³ եւ երկուքն ալ նախնաբար առնալ յօրինուած են:⁴ Մենք ընդդիմութիւն չունինք այն կարծեաց

¹ Bachm., die Phil. p. 13—16.

² Revillout, Vie et sentences, p. 39.

³ Նաեւ Քասէլ այս կարծիքն ունի. (էջ 344—345):

⁴ Սակայն Պախման (էջ 15, Ծան. 2) կ'ընդունի որ Սեկունդոսի բանախօսութիւնն առ Ագրիանոս Աշխարհի վրայկար նախնական Վարուց մէջ. վասն զի իմաստասէր մ'առանց իւր իմաստասիրական կարծեաց կարելի չէ ենթադրել:

Թէ Սեկունդոսի վէպին *Συλβή* մէջ չկային այժմու վճիռները: Բայց այն խնդիրը թէ կային երբեմն յոյն օրինակներ ալ՝ որ լատինականաց պէս կից ունէին Վարքն ու Վճիռքը, պէտք է հաստատել. եւ հայր կը ցուցնէ որ կ'որ այսպիսի յունարէն օրինակ մը: Ասով հաւանական կ'ըլլայ նաեւ այն՝ թէ Թիշէնտորֆեան ձեռագիրն ալ հայոյն պէս էր. վասն զի թէեւ Վարուց Թիշէնտորֆեան յոյն ձեռագիրը Աշխարհի վճռէն յառաջ կը սպառի, բայց Թիշէնտորֆ իրաւամբ կը յաւելու թէ անշուշտ *այնպէշ* կը յաջորդէին վճիռները, որ այժմ կը պակսին:՝ Նաեւ Պախման, որ ի սկզբան կը վարանէր, յետոյ հաւանական կը դանէ Թիշէնտորֆի կարծիքը. (էջ 44—45:)

Ար մնայ այժմ հայերէնին ինչ ինչ տեղեաց վրայ խօսիլ, որոնք մեծաւ մասամբ մեկնութեան կարօտ են: Շատ բան առաջին հայեցումին ազաւաղութիւն կ'երեւայ. եւ սակայն բնագրի այս ազաւաղութիւնը շատ հին ըլլալու է, մասամբ արդէն թարգմանչին գործածած յոյն օրինակին մէջ: Այսպէս է՝ ինչպէս յիշեցինք՝ *Մենամարդիկ վճռին վերնագիրը*՝ “*Ջիւն է Միայնակեցութիւն*,” (ինչպէս ունի նաեւ *Γμοναχός* փիւ. *μονόμαχος*, ինչպէս իրաւամբ կը սրբագրէ Պախման): — ԺԱ վճիռն է ըստ հայոյն՝ “*Ջիւն է Սէր*,” *Լատինականք ալ ունին Վճիռ մը* *Quid est Amor?* բայց անոնց խօսքերն ամենեւին կապ չունին հայոյն հետ. ուստի այս Վճիռն հայոյն յատուկ կարծուեցաւ: Սակայն եթէ քննենք այս Վճռին խօսքերը, կը տեսնենք որ հայոյն “*Սէր*,” վճիռն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ յունարէնին “*Բարեկամ*,” վճիռը. (Mullach, XI.) Մեկնութիւնն այս է: Հայր իւր յոյն օրինակին մէջ *φίλος* (բարեկամ) բառի տեղ *φίλια* գտեր է

5 Tischendorf, Notitia editionis cod. bibl. Sinaitici *եւն*, p. 73, Ծան. 24: *Steubach* m., die Phil. p. 13, Ծան. 5:

(Բարեկամութիւն, միտութիւն եւն), որ «էր», ալ կրնայ առնուիլ: Նաեւ արարք փռւա տեսեր է, ուստի կը թարգմանէ ٱقلاص (տես այս բառիս վրայ՝ ՌԷԿԵՆ, էջ 46.) եթովպ. «բարեկամ» կ'ըսէ: — Ծովը կը սահմանուի (Գ, 8) «աշխարհի առջնակին», ուր յոյնն է οἰχοῦμεν ἡς χάτοχος (ստացող, բռնող, նուաճող.) յայտնի է ուրեմն որ χάτοχοςի տեղ հայը ξενόδοχος (հիւրընկալ, առնակին) կամ ξενόδοξον (հիւրանոց, իջեւան եւն.) կարգացեր է: — Այսպէս նաեւ «Լռութիւն» վճռին մէջ կը կարդանք (Է, 6) «յաւերեւից նշանակ», մինչ քսո յունին բլլալու էր՝ «առնակին նշանակ» (σήμερον ἑωρτωῶν). Հոս ալ հայը յոյն բնագրին մէջ αἰώνιον (յաւատեան, յաւերեւից) գտեր է փիւ. ἑωρτωῶν. «Կնոջ» վճռին մէջ (ԺԲ, 1) կը գտնենք «առն Գիթարութիւն», ուր յոյնն է ἀνδρὸς ἐπιθυμία, որ եթէ հայոյն տեսած բնագրին մէջ բլլար՝ թարգմանուած պիտի բլլար՝ «առն Գառնութիւն»: Կ'երեւայ թէ հոս հայն ἀνδρὸς παρὰ μυσθία (մսիթարութիւն) գտեր է. եւ այս բանս կը հաստատուի անով, որ ճիշդ այս խօսքն ունի P ուրիշ տեղ մը՝ «Գիթարութիւն» վճռին մէջ, ուր հայոյն մէջ չկայ:

Ասոնք դիւրինն է մեկնել: Բայց ինչպէս մեկնելու է ԺԳ, 6 խօսքը, ուր այժմու հայերէն բնագիրը կ'ըսէ թէ Աղբատութիւնն բլլայ «Վարդարութիւն» հնարեալ: Այստեղ կամ աղաւաղ յոյն բնագիր մը կար հայոյն առջեւ եւ կամ թարգմանութիւնը շատ յաջող չէ: Յոյն օրինակք հոս ἐπινοῶν διδασκαλὸς կ'ըսեն («հնարագիւր ստեղծող») կամ «Վարդար» որ յարմար է: Կ'երեւայ թէ հայը διδασκαλία գտեր է («Վարդապետութիւն») եւ նաեւ ἐπινοῶν, բայց այս վերջինս «հնարեալ» իմաստով առեր է, որով խօսքը միտութիւն մ'առած է: — «Նաւորդն» է քսո հայոյն (ԺԵ, 2) «Տէնի ծովու»: Այս բանս կրնար քսո

ինքեան հայոյն գործածած յոյն բնագրին մէջն
 ալ բլլալ. բայց այժմու օրինակը կը կարգան
 θαλάσσης βερεδάρης (սուրհանդակ ծովու,
 veredarius). Արդեօք այսպէս ալ չէր հայոյն օրի-
 նակին մէջ, որուն նշանակութիւնը գուցէ մութ
 բլլալով թարգմանչին՝ վերոյիշեալ թարգմանու-
 թիւնը դրած բլլայ անոր տեղ: Ասոր նկատմամբ
 որոշ բան մ'ըսել ի հարկէ չենք կրնար: — Աւելի
 դիւրին է մեկնել Ժ.Ձ, 3 խօսքն, ուր նաւու հա-
 մար ըսուած է թէ բլլայ «հմայեալ» գերեզման:»
 Ասոր տեղ յոյնը կ'ըսէ ἡ ρομοσμένης τάφος
 (սարսափեալ, յարդարեալ): Արդեօք հայը οἰω-
 νισμένος (հաւատարմ) կամ նման բան մը չէ
 տեսած: — Մենամարտիկն վճռին մէջ կ'ըսուի
 թէ բլլայ (Ժ.Է, 2) «նահապէի զէն-», որ կրնայ
 ալ յարմարիլ դաղափարին: Բայց Գ, որ հոս միայն
 կրնայ համեմատութեան առնուիլ, այստեղ ունի.
 ἀγωνοθέτου θυμός (մարտայարգարի խախտի,
 անհարգութիւն): Տարակոյս չկայ որ հայն հոս կար-
 դացեր է ἀγωνιστοῦ θυμός (նահատակի զէն):
 Ընդհակառակն դժուար է մեկնել նոյն վճռին սա
 խօսքը (Ժ.Է, 5) «բախտի բեկոր-», Ի՞նչ կար-
 դացեր է հայը. արդեօք σύντριμμα բառը: Չենք
 կարծեր. վասն զի հոս ալ Գ կը կարգայ τῶς
 παράπτωμα, (որո հայերէն պէտք էր «արիւթ» կամ
 լաւ եւս «դիպար-» բախտի, թարգմանել.) վասնզի
 παράπτωμα կը նշանակէ բուն «խնալը, պարտու-
 թիւն, սխալումն, վրիպակ» եւն, եւ հայն բախտի
 «բեկնել» ըսելով այս բառը փոխադրել ուղած է:
 Աւելի եւս դժուարին է նոյն տեղւոյ յաջորդ
 (Ժ.Է, 6) խօսքը մեկնել, որ է «վարդապետեալ
 իշխան-» իշխան:» Յոյնն հոս ուրիշ բան մը կ'ըսէ.
 περισαλπίζομένη μοῖρα, այսինքն՝ «փողանշա-
 նեալ ճակատագիր (մահու),» (տուներամարտկաց
 յարմար, տես վարը Պախմանի տուած տեղեկու-
 թիւնը): Հոս հայոյն «իշխան-» ըսելը կամ

ուրիշ բնագիր մը չ'ենթադրեր, բայց եթէ *μοῖρα* (բախտ, ճակատագիր), զոր այսպէս բնդհանուր իմաստով մը փոխադրած ըլլայ հայն. կամ ճշդագոյն եւս՝ *μοῖρα* (ճակատագիր) բառին տեղ *μóρoς* (դժբախտութիւն, արկած եւն) տեսեր է հայն: Իսկ ինչ է «*ἄρτυρ-ἔρ-ῥε-ῥε-ῥε*» միթէ թարգմանութիւն *περισσᾶλπιζομένη* (փողահարեալ) բառին: Հաւանական այս կ'երեւայ ինձ. հայր հոս «*ἄρτυρ-ἔρ-ῥε-ῥε-ῥε*» բնդհանուր իմաստով մը դործածած կ'երեւայ, այն իմաստով՝ զոր յետինք «*ἄρ-ῥε-ῥε-ῥε*» բառով կը բացատրեն: «*ἄρ-ῥε-ῥε-ῥε*» կրնար ալ թերեւս նման իմաստով դործածուիլ (իբր մունետիկ ծանուցեալ եւն):

Աերջապէս պէտք ենք քանի մը կէտեր ալ յիշել: «*Մշակը*» կ'անուանուի (ԺԸ, 1) «*ἄρ-ῥε-ῥε-ῥε*» արբանեակ. որ չի յարմարիր ստուգիլ: Արդ քրովհետեւ հոս յունարէն բնագիրը *χαροπῶν* (պարտք արբանեակ) կ'ըսէ, տարակոյս չի մնար որ հայն *χαροπῶν* (պտղոյ) բնթերցման տեղ *χαίρω* (խաճախեալ) տեսեր է կամ գտեր իւր օրինակին մէջ: Քիչ մ'ետքն ալ կ'ըսուի թէ նոյն *Մշակն* ըլլայ (ԺԸ, 8) «*ἄρ-ῥε-ῥε-ῥε*» դաստիարակ, որ բոլորովին անյարմար է: Արդ յունարէնին մէջ այստեղ կեցած է *ὁροῦν* *παίδαγγοῦ* (Բ-Ն-Ն-Ն-Ն դաստիարակ): Այստեղն ապահովապէս հայոյն դործածած օրինակին մէջ աղաւաղեալ էր, նոյն իսկ այժմու *Գ ձեռագիրը* աղաւաղ է հոս եւ ունի *ὁροῦν*: Ուստի տարակոյս չկայ որ հայր հոս ոչ թէ *ὁροῦν* (թռչուն), այլ պարզապէս *ὦρα* (խաճ) գտած էր: — Թերեւս այնչափ յաջող բացատրութիւն մ'ընտրած չէ թարգմանիչը, երբ «*Քուն*» վճռոյն մէջ (ԺԹ, 7) գրած է՝ «*α-ῥε-ῥε*» հանապազորդեան, թէ եւ յունարէն *μελέτη* բառն «ուսումն» ալ կը նշանակէ, (յոյնն է՝ *κατημερινή μελέτη*) բայց կը նշանակէ բուն հոգ. մտածութիւն, փոյթ, ուսումն» եւն: Մուլախ այս խօսքը կը

Թարգմանէ՝ quotidiana meditatio. Ուրիշ քանի մը տեղերն աւելորդ կը համարիմ հոս յիշատակել: Շատ բան նշանակուած է արդէն մեր հրատարակութեան կից համեմատութեանց մէջ:

Ար կ'ըբենք հոս մեր քննութիւնն այն յուսով, որ ամբողջական եւ այժմու օրինակներէն անկախ օրինակ մը գտնել կարելի պիտի ըլլայ: Անով միայն պիտի լեցուին հայ բնագրին քանի մը թերի մասերը, շատ մը աղաւաղմունք պիտի ուղղուին, եւ անով աւելի վստահելի բնագիր մը պիտի ունենանք ձեռքերնիս: Առ այժմ կարելի չէր այս. վասն զի նոյն իսկ թիւ 739, որ 981 տարւոյ գրչագրէ մ'օրինակուած է (— թէ արդեօք Սեկունդոսի մասն ալ՝ այժմ խնդրոյ նիւթ ընել չենք կրնար, —) թերակատար է, եւ ոչ ոք չէր քան միւս օրինակները:

260.
739, էջ
830:
Ս-Ժ-Ա.
էջ 63:

ԽԱՆՍԻՔ ՍԵԿՈՆԴՈՍԻ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ ԱՌ ԱԴՐԻԱՆՈՍ ԿԱՅՍՐ

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ յորում
Անդրիանոս ի Պարսս երթայր, եւ իբրեւ եկն
յԱթէնս, լուաւ զՍեկոնդէ՝ եթէ կորովի ի-

* Յաջորդ հրատարակութիւնս գործածելու հա-
մար միտ դնելու է երկու կէտի: Ամբողջ քնագիրը թու-
արկեալ է անընդհատ տողերու կարգաւ, որոնց թուին
համեմատ եղած են կոչմունք ծանօթութիւնց մէջ: Բնա-
գրին ներքեւ իւրաքանչիւր տողին թուին համեմատ
դրուած են նոյն տողին ընթերցուածոց տարբերութիւնք
միւս ձեռագրաց մէջ: Ասոնք ուրեմն միայն քնագրական
ծանօթութիւնք են: Ուրիշ ծանօթութիւնք, ի մասնաւորի
քաղղատութիւնք հայոյն ընթերցուածոց յոյն, ասորի
եւն քնագրաց հետ՝ դրուած են ամէնէն ետքն առան-
ջին զլիտով. (տես էջ 241 եւն:) Այստեղ ալ կոչմունք
եղած են ըստ տողից մեր հրատարակութեան:

|| Հրատարակութեանս հիմն առնուած է Վենետիկ
թիւ 739 (Ճառքնտ. ԺԹ, էջ 830—834) ձեռագիրն, որուն
ընթերցմունք A նշանագրով կը նշանակենք՝ ուր որ ուրիշ
ընթերցում մը նախամեծար ընտրած ենք: Վարուց մէկ փոքր
մասն եւ ՎՃԻՔը կը գտնուին հրատարակուած ի Ս-Ժ-Է, Է,
Ա, տպ. Վենետ. 1853, էջ 63—70), որուն Աէն ունեցած
սակաւ տարբերութիւնք C կը նշանակենք: Վարքն կամ-
բողջացընէ մասամբ մեր Մատ. Թիւ 320 ձեռագրին հա-
տակոտոր մը, (հին թիւ 101 Բ, [Ժդ. 1a) զոր B տառով
կը նշանակենք:

|| ՎԷԷ-ԺԷ: A “Խաւար Սոկոնդի”, C “Խօսք . . .
առ . . . կայսեր”, B ձեռագրին մէջ բուն, վերնագիրն
կը պակսի եւ միայն նիւթոց ցանկին մէջ ([Ժդ. 3a)
այսպէս կը գրուի. “Եւ պատասխանիքն Սեկունդոսի իմաս-
տասիրի”,

|| 3 A զՍոկոնդէ:

- մատասէր է, եւ անխաւսութեամբ զինքն՝
- 5 Հանճարեալ է. որով եւ կոչեցեալ առ ինքն՝
բազում աշխատանաւք մաքառեալ ի հարց-
մունք առակաց: Եւ նա ոչինչ ետ պատաս-
խանի: Եւ թագաւորն զայրացեալ ընդ ան-
մեծարանսն առաջի սիւնկղիտոսին, կոչեաց
- 10 զսուրհանդակն զի սպանցէ զնա, եւ պատուէր
տուեալ ասէ. Երթ նախ բռնադատեա. թէ
խաւսի՝ սպան, եթէ ոչ՝ կենդանւոյն այսր
ածջիր: Եւ դահճապետին վաղվաղակի զհրա-
մանն կատարեալ, տանէր ի նպատակն սպա-
- 15 նանել, եւ ասէր. Հասեալ է աւր մահու եւ
կենաց. եւ զմահաբեր վաղակաւորն ի վերայ
խաղացուցեալ փայլակնածեւ յեղյեղէր ա-
սելով. Բան հատ ի բերանոյդ եւ ոչ բարձցի
զլուխդ ի պարանոցէդ. խաւսքդ յաւդս տա-
- 20 րածեսցի, եւ ոչ հեղցի արիւնդ յերկիր:
- 2^{էն}. [Եւ արհամարհեալ] փիլիսոփայն
320. զկեանսն՝ [հնազանդ ե] զեւ սպանողին. եւ ոչ
թղ 1a դարձաւ ի բանս նորա. եւ նորա մատուցեալ

- || 4 C անխաւսութեամբ:
- || 5 A կոչեալ:
- || 6 C աշխատանաւք:
- || 12 A թէ խօսի. C եթէ խօսի:
- || 13 A դահճապետին:
- || 14—15 A տանէր . . . ասէր. — C օր մահու:
- || 18—19 A ի բերանոյտ . . . զլուխս ի պարանո-
ցեալ: — C խօսքդ յօդս:
- || 20 A արիւնտ:
- || 21 Հոս կը սկսի B: Այս մասը (տող. 20—62)
չունին AC, որ բուն համառօտեալ բնագիր մը կը ներ-
կայացընեն, եւ քանի մը խօսքով կը պատմեն այսպէս. «Նա
ոչ գերկիւղ մահու զմտաւ ածեալ, եւ ոչ զչոզիւն սուսե-
րին, լուութեամբ արիանայր. եւ զինուորին վաղվաղակի
ածեալ առաջի թագաւորին կացուցանէր: Ապա նորա այ-
նուհետեւ սկիզբն արարեալ պատասխանոյ: Ասէ Անդրիա-
նոս. Ձիւն է աշխարհ, եւն: Վարքն ասով կը ընենայ ի
C եւ կը յաջորդեն Վճիռք. միայն A ալ ունի Վարուց
վերջի մասը, ինչպէս պիտի տեսնենք: — B կը սկսի «փիլի-
սոփայն զկեանս», առանց բայի: Փակագծի մէջ գրինք են-
թադրելով՝ «— արհամարհեալ» — καταφρονήσας, բայց

- զնա ի սովորութեան տեղին՝ ասէ ցնա. Սե-
 25 կունդէ, ձգեա զպարանոցդ եւ ընկալ զսուրս-
 եւ նորա մատուցեալ զպարանոցն լռութեամբ
 կամէր հրաժարել յերկրէս: Եւ ահ արկա-
 նելով շողացուցանէր զսուսերն: Եւ ասէր.
 Գնեա դու քեզ խաւսիւքդ զկեանս: Եւ նա
 30 բնաւ ոչ ինչ խաւսեցաւ: Իսկ նորա առեալ
 զնայ՝ էած առ Ադրիանոս կայսրն, եւ ասէ.
 Տէր կայսր, զՍեկունդոս որպէս ետուր ցիս՝
 ածի առ քեզ. զի մինչեւ ի մահ մարտեաւ,
 եւ ի լռութեանն որպէս ի վերայ աւրինաց
 35 մարտեաւ պնդութեամբ: Եւ Ադրիանոս զար-
 մացեալ ընդ ժուժկալութիւն փիլիսոփային՝
 յոսն եկաց, եւ պնակիտս ի ձեռն առեալ՝
 ասէ. Որովհետեւ իբրեւ ի վերայ աւրինաց
 պնդեցար ի լռութեան, գոնեա ի ձեռն ձե-
 40 ուինդ խաւսեաց ընդ իս՝ զինչ [եւ] կամիս:
 Եւ նորա ընկալեալ զպնակիտսն՝ դրեաց այս-
 պէս. Ադրիանէ կայսր, կենաց եւ մահու
 իշխես: [Եւ] Ադրիանոսի ընթերցեալ՝ ասէ.
 Ազնուազոյն արարեր զպատասխանիդ. այլ

լաւ եւս էր «Է-անարգել», կարգալ՝ յաջորդ «զիւն» հայ-
 ցականին պատճառաւ: Բառ մը պակաս է նաեւ «զիւն»
 բառէն ետքը. գուշակութեամբ գրինք «[Հնաշախտ է] զեւ»,
 ինչպէս իմաստը կը պահանջէ, հմմտ. յոյն՝ σιωπῶν τὸν
 θάνατον ἐξεδέχετο.

|| 29 Ձեռ. «Է-ան Խոսիւքդ»,

|| 30 Ձեռ. «խոսեցաւ»

|| 32 Ձեռ. «Սեկունդոս որպէս ետուր ցիս» եւն:

|| 34—35 Ձեռ. «ի վերա . . . Ադրիանոս»,

|| 36 Ձեռ. «փիլիսոփին»

|| 38—39 Ձեռ. «իբրեւ ի վերա օրինաց . . . գոնա . . .»

|| 40—41 Այս «Է-» չունի Ձեռ. բայց պէտք է: Նոյն-
 պէս «այսպէս», բառին միայն «այ», տառերը որոշ կը կարգա-
 ցուին, մնացեալք ջնջուած են. բայց որովհետեւ «Է», մ'ալ
 բաւական որոշ կը կարգացուի՝ կ'երեւայ թէ «այսպէս»,
 գրուած էր հոս:

|| 43 «Է-», լրացուցինք. ձեռագրին մէջ ջնջուած էր
 որ թէ հոս եւ թէ յաջորդաց մէջ շատ աեղ անընթեռնի
 եղած է, բառեր ու վանկեր արուած են եւն:

|| 44 Ձեռ. «ազնուազոյն . . . արեր զպատասխանիդ»

- 45 ^{260.} ³²⁰ ^{էւ} ⁷³⁹ ^սչ լուսթեամբդ փորձեմ գրեզ, [այլ] այ-
լաք բազմաւք. ահա առակս Ի եդից առաջի
քո, յորոց նախ այս է. ԶԽնչ է աշ-
խարհ. պատասխանի արա ինձ: Ասէ Սեկուն-
գոս ի ձեռն զրոյ. Աշխարհ մեք զհաստա-
տութիւնն եւ զժողովն երկնի եւ երկրի ա-
սեմք, եւ ամենայն որ ի նոսա է: Եթէ որ ի
մարդկանէ ասէ քեզ եթէ ընդ ամենայն աշ-
խարհ գնացի, մի ընդունիր: Քանզի միայն
արեգակն եւ լուսին վճարեն զայս. բայց մար-
գիկ մարմնաւոր կամ ընդ ծով կամ ընդ
ցամաք զիւրեանց կեանս վճարեն: Բայց դու
մարդ ես իբրեւ զմեզ զամենեւեան կրիչ ա-
մենայն չարչարանաց եւ աշխատութեանց:
Բայց է պէպոս ի թռչնոց [եթէ] սրբոց. այլ
ի նորա թեւոցն որ ալ... առնի. եւ է որ
նորաբոյն է, եւ է որ խիտ է. եւ զարդա-
րեալ է ազգի ազգի փետրաւք, ինքնաբոյս.

|| 45 Այս «այլ», մենք աւելցուցինք. տես վարը՝ Ծան.
այս անդույ: — 260. «այլօք բազմք եդից առաջի քո յոց
նախ», եւն:

|| 47 Հոս («ԶԽնչ է աշխարհ», եւն) կը սկսին AC,
որոնք այսպէս կը կարդան յաջորդ մասը. «Պատասխանի:
Աշխարհ մեք եմք որ զհաստատութիւն եւ ժողովս երկրի
ունիմք, եւ զամենայն որ ի նոսա է:», Հոս կը լինայ C
որուն մէջ այս կտորն է Սեկունգոսի Ա. ՎՃԻՐԸ, եւ կը
յաջորդէ Բ (ԶԽնչ է Ատուածւ,) :

|| 49 260. (B) «մեք... ասեմ. եւ ամենայն որնսէւ:»,

|| 51 «Եթէ +», որ քնքնաւ է ի B, լրացուցինք A
ձեռագրէն, որ ունի այս խօսքն այսպէս. «Եթէ որ ասէ
քեզ ի մարդկանէ եթէ անցի ընդ ամենայն աշխարհ հասի,
մի հաւատար», — B չունի նոյնպէս «+»,

|| 53—55 B կ'երեւայ «դէ, կ'ընթեռնու փխ. +»,
Յաջորդ «Քայն աբէ +», բառերը քնքնաւ են ի B: — A
վճարէ: — «Մարմնաւոր», բառէն միայն «մաք», կը կարդա-
ցուի այժմ ի B:

|| 56 A «զիւրանց գնացսն վճարեն... որպէս մեք
ամենեքեան», (փխ. իբրեւ զմեզ զամենեւեան),

|| 58 Bի մէջ «չարչարանաց», բառէն միայն «չաբ»
որոշ կը կարդացուի:

|| 59—63 Այս կտորը («բայց պէպոս» եւն) երկու ձե-
ռագրաց մէջ ալ թերի եւ անիմաստ է. հմտ. վարը՝ Ծան.
այս անդույ: A ունի այսպէս. «Բայց պիպոս է ի թռչնոց...

- եւ ասեն եթէ անմեռ է:] Բայց դու մարդ
ես՝ լի երկիւղիւ, լի խռովութեամբ, ծանր
65 գիջութեամբ, պղտոր մտաւք, թունալից
մաղձաւ. աշնանի՝ քնասէր լինիս. ամարանի՝
անաւսրանաս եւ տարածիս. ձմերանի՝ թան-
ծրանաս եւ պնդիս, նմանես ծովուց եւ ծո-
վականաց. քանզի ի նոսա զեռունք խաղան,
70 եւ ի քեզ ճծիք եւ երամակք ոջլաց, ծնունդ
ախտից, կերակուր որդանց, ծանրութիւն
ջերման, երկաթահար լինել, հնարակիր ա-
տամանց ⁽⁹⁾ կարելով եւ բաժանելով, սա-
կաւժամանակեայ կենդանութիւն, որ լի է
75 ախտիւք բաղմաւք. տաւթաւ երաշտացեալ
բեկտիս, հիւսիսով ցրտանաս եւ կասիս.
ծաղը կրես որ յառաջաբան է ողբոց: Երե-
կեան աւրն էանց, եւ որ այս աւրս է՝ ան-
յանէ. եւ որ զպոցն է՝ չեմք տեղեակ,
80 [բայց] եթէ վնասու մերում: Բայց դու քն-

սրբոց. այդ ի նորա թեւոցն...նի. եւ է որո՞ եւն: Բի մէջ
“ի թռչնոց” բառէն ետքը “էբէ” կ’երեւայ թէ գրուած է,
բայց հոս անիմաստ է. նոյնպէս “ի նորա թեւոցն” բառե-
րէն յառաջ “էբէ” կամ “էբէ” տառերը կրնան կարդացուիլ:
“թեւոցն” բառէն ետքը B կը կարդայ “որաւնաւնէ” —
“էբ” շատ ապահով չէ եւ կրնայ “էբ” կարդացուիլ, ուստի
“որաւնաւնէ” սակայն այս ալ անիմաստ է: — Թիւ 320
հատակոտորը կը լինայ սա տողով “եւ է որ նորաբոյս է”
(— վերջին 4 տառերն անընթեանի.) որով յաջորդ մասին
(տող 61—107) համար կը մնայ միայն A:

|| 66 Ձեռ. (A) “ամարի՝ անաւսրանաս”

|| 67 Ձեռ. “ձմերի”

|| 68—69 “Ծռւաւնաց” պէտք է անշուշտ ուղղել՝
“Ծռւաւնաց”։ Տես վարը՝ Ծան. այս տեղւոյ:

|| 72 Ձեռ. “լինիլ, որուն էլ վանկի վրայ գծիկ մը
կայ, զոր եթէ պատիւ համարինք եւ “լեւ” կարդանք,
աւելի յարմար կ’ըլլայ: — Յաջորդ “ատամանց” խնդրական
է. տես վարը՝ Ծան.:

|| 74 Ձեռ. “սակաւժամանակեայ”

|| 76 Ձեռ. “հիւսիսով”

|| 77 Ձեռ. “առաջաբան”

|| 78 Ձեռ. “եանց”

|| 80 Այս “բայց” պէտք է կարծենք յաւելուլ, թէ եւ
ձեռագրի մէջ չկայ: Տես վարը՝ Ծան.: — Ձեռ. “ընդեր”

- դէր զասացեալ բանսն արհամարհեցեր . այդ
ասես եթէ զեղեցիկ եմ, եւ մեծ, եւ մեծա-
տուն, յոսկեկուռ ականակապս եմ պատկեալ :
Արդեւք չգիտիցեն զքեզ եթէ մարդ ես .
85 խաղալիկ ես բախտից . փակեալ ես ընդ եր-
թեւեկաւք . խոնարհեալ ես ընդ հօղով : Եւ
չկարեն զայս իմանալ, Անդրիանէ . ի բազում
առակաց ցուցից քեզ : Ո՛րպէս մեծատուն էր
Արոտոս, եւ զաւրաւոր էր Ոգաւինոս . որպէս
90 սքանչելի էր Աղեքսանդր մակեդոնացին,
կամ որպէս զազան էր Հերակղէս, կամ որ-
պէս վայրազ էր Աիկղոփս : [Աիկղոփ էր այր
անձոռնի եւ յաղթ . եւ միակն էր ի ճակա-
տին, լինէր յանապատս ի յայրս . եւ ծառայք
95 էին նորա սաստիկք եւ մեծամեծք . եւ զաշ-
խարհ աւար առնայր, եւ սպան զնա Ագաւ-
սիս, որպէս Հոմերոսն ցուցանէ :] Եւ էր եր-
բեմն այնպէս՝ մինչ բախտին շնորհեալ էր .
արդ փառքն բարձան ի նմանէ . եւ որք էին
100 լաւ քան զքեզ : Արդ չես ինչ լաւ քան
զԱքեղիս, եւ ոչ վայրենի եւ վայրազ քան
զԱիկղոփս, եւ ոչ իմաստուն որպէս զՈգիսիս,
եւ ոչ զաւրաւոր որպէս զԱգաւինոս եւ զՀե-
րակղէս . եւ ոչ թագաւոր սաստիկ որպէս
105 զմակեդոնացին : Այս քեզ ի մէջ որպէս
յառաջաբան մի լիցի : Բայց վասն զի հար-
ցեր՝ թէ

|| 83 Ձեռ. « յոսկեկուռ », զոր կրնանք « յոսկեկուռ », ալ ուղղել :

|| 85 Ձեռ. « չգիտեցես »,

|| 87 Ձեռ. « չկարես »,

|| 89—92 Այս եւ յաջորդ կտորին մէջ անուանք շատ աղաւաղեալ են. տես վարը՝ Ծան. :

|| 89 Ձեռ. « Արոտոս »,

|| 92—97 Արծեւս լուսանցազրու թիւն մըն է այս փագածեալը, տես վարը՝ Ծան. :

|| 93 Ձեռ. « անձոռն »,

- [Ա.] Զեհն է աշխարհ. Աշխարհ է 1 ան-
 Հաս մեծութիւն որ զամենայն փակէ. 2 աւ-
 110 դով վերարկեալ. 3 աղիւսումն որ ընդ միմեանց
 կապեալ է. 4 մնացումն որ յաւիտենական [.]
 5 յաւդոց հաստատեալ է. 6 զեռումն որ ընդ
 միմեանս . . . 7 խնդիր որում ոչ հասանեմք.
 8 ածումն որ սահմանաւք փակեալ է:
- 115
 Ս. Զեհն է Աստուած:
- 64—65 — 1 Ինքնածին տեսիլ. 2 որ փակէ զամենայն
 եւ ինքն յումեքէ ոչ փակի. 3 իմաստ խըն-
 2 եռ. դրելի. 4 իմաստուն անմահ:
- 739 եւ
 Ս. Գ. Զեհն է Ծով:
- 120 — 1 Գող աշխարհի. 2 պսակ ծովեղէն. 3 ըն-
 դերկարութիւն ջրեղէն. 4 անբաւ հաստա-
 տութիւն. 5 մայր աղի. 6 հաւաքիչ ամենայն
 ջրոց. 7 որպէս զաւտի զտիեղերաւք. 8 աշ-
 խարհի ասպնջական:
- 125 Գ. Զեհն է Եթեր:
- 1 Աղք տարածք եւ թաթաւունք. 2 տե-
 սիլ են սուրբ, յստակ. 3 լի հողմաւք բազ-

Ա. || 108ff Հոս կը սկսին Վճիռքն, որոնց շատ մասերուն սխալ ընթերցմունքն, շատ բառերու իմաստն եւն քննուած են վերը մեր Ներածութեան մէջ, եւ վարը՝ ի Ծանօթու-
 թիւնս: — Ա, 6 աեղւոյ մէջ «*շնդ փեռնց*», բառերէն ետքը
 թիւ 739 թերի է, եւ այս թերի մասը բաւական մեծ ըւ-
 լալու է: Ոչ միայն Ա վճռոյն վերջին այդ մասն, այլ նաեւ
 Բ վճիռն (Աստուած) չկայ յԱ, այլ մէկ տողէ մ'ետքը
 («*խնդիր որում ոչ հասանեմք*», եւն) կու գայ Գ վճիռը
 (Ծով):

Բ. || 115ff Միայն C ունի այս Վճիռը: Թերեւս ասոր
 մասն ըլլայ նաեւ Ա, 7 «*խնդիր որում ոչ հասանեմք*»,
 բայց Ա, 8 շի յարմարիւր «*Աստուած*», գաղափարին: — Բա-
 ժանմունք վճռոց (Ա, Բ, Գ եւն) ձեռագրին մէջ չկան,
 ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր Վճռոյ մասանց թուարկու-
 թիւներ մեզմէ է:

Գ. || 119 Այս վճռէն սկսեալ կը միաբանին A եւ C,
 միայն շնչին տարբերութիւններ ունենալով ընթերցուածոց:

|| 121 Գ, 3. A ընդերկայրութիւն:

|| 123 Գ, 7. C որպէս գօտի զտիեղերօք:

Գ. || 126 Գ, 1. C օղք:

մութեան. ⁴ զաւրութիւն որ յամենայնն հա-
սանէ. ⁵ բնութիւն տարած. ⁶ արեգական
130 յորդորիչ. ⁷ ծնիչ հրոյ եւ ջրոյ :

Ե. ԶԲՆՆ Է ՏԻԼ :

— ¹ Հանդէս որ լի է աշխատութեամբ. ² շըր-
ջանակ երկոտասան ժամեան. ³ սկիզբն ամե-
նայն ցաւոյ. ⁴ յորդորումն աշխարհի. ⁵ եր-
135 կրած եւ շտ գործոյ. ⁶ հոգիք ծփալիցք. ⁷ կեն-
դանեաց համբոյրք առ ի զմիմանս տեսա-
նելոյ. ⁸ յուշարար անդադար. ⁹ բնութեան
հայելի. ¹⁰ թիւ որով յաւիտենականք հա-
մարին :

140 Զ. ԶԲՆՆ Է ԱՐԵԳԱԿԱՆ :

— ¹ Ահն լուսաւոր. ² նահատակ գիշերոյ.
³ շըջանակ երկնաւոր. ⁴ աշխարհի յանդիմա-
նիչ. ⁵ անմաշ բոյ. ⁶ զգեստ պտղոյ. ⁷ անանց
ճառագայթ. ⁸ անպակաս պայծառութիւն.
145 ⁹ զտեալ զամբար. ¹⁰ երկնային ճանապարհ-
հորդ :

Ի.— Ը. ԶԲՆՆ Է ԼՍԱԻՆ. [Ը. ԶԲՆՆ Է
ԵՐԿԻՐ] :

— ¹ Կարմրութիւն երկնաւոր. ² մխիթարիչ
150 գիշերոյ. ³ աւդոյ ճանապարհորդ. ⁴ նաւոր-
դաց մխիթարիչ. [Ը. ¹ հաստատեալ ի յաւ-
դոյ. ² բոլորակ որում չհասանի դք. ³ անծագ

|| 127 Գ. 2. A յիստակ : — Գ. 3. A հոդմաւ. C
հոդմօք :

|| 128 Գ. 4. C զօրութիւն :

Ե. || 132 Ե. 2. AC երկոտասան ժամանակական
[A ժամանակական] :

|| 136 Ե. 7. C առ ի միմանս տեսանելոյ :

|| 138 Ե. 9. A բնութիւն հայելի :

|| 147—155 Ի.— Ը. Այս երկու հարցմունք ձուլուած
են այժմու բնագրին մէջ. համտ. վարը՝ Ծրան. : Փակագծի
մէջ առնուած են «Երկրի» որոշմունք, որուն վերնագիրն
(«ԶԲՆՆ Է ԵՐԿԻՐ») մենք աւելցուցինք :

|| 149 Ի. 2. A գիշերոյ :

|| 150 Ի. 3. C (նաեւ A^o) անդոյ ճանապարհորդ :

|| 151 Ը. 1. C ի յօդոյ :

տեսիլ. ⁴ կենդանեաց հանդէս.] ⁵ պահպա-
նորդ գիշերւոյ. [Ը. ⁵ դայեակ անձրեւոյ.
155 ⁶ մայր պտղոց.] ⁶ յաւիտենից նշանակ:

Թ. ԶԽՆՀ Է Մարդ:

— ¹ Նման Աստուծոյ. ² մարմին հոգեկիր եւ
մտաւոր. ³ տաճար հոգւոյ. ⁴ դոյզնժամանա-
կեայ տեսիլ. ⁵ դործի աճառապինդ՝ ոսկերբ
160 եւ ջղաւք եւ այլովքն հանդերձ. ⁶ դէտ աշ-
խարհի. ⁷ բախտի խաղալիկ. ⁸ բարի հարեւ-
անցիկ. ⁹ կենաց մաշիչ. ¹⁰ փոխանակի յաշ-
խարհէ. ¹¹ ինքնայաւժար յամենայն. ¹² ար-
համարհիչ ամենայն. ¹³ — ¹⁴ տեսիլ յաւի-
165 տենական:

Ժ. ԶԽՆՀ Է Գեղեցկութիւն:

— ¹ Նկար բնութեան. ² եւ բարի [որ] յան-
ձնէ ունի. ³ ստացուած որ անցանէ. ⁴ ծաղիկ
որ թարշամի. ⁵ դրոշմած շնչաւոր. ⁶ տեսիլ
170 ցանկալի:

ԺԱ. ԶԽՆՀ Է Սէր:

— ¹ խնդիր բարեաց. ² մարդ աներեւոյթ.
³ վարանելոց մխիթարութիւն. ⁴ թիկունք
թշուառականաց. ⁵ ինչ մի որ ամենեցուն
175 պիտոյ է եւ ոչ է ի միջի:

ԺԲ. ԶԽՆՀ Է Կին:

— ¹ Առն մխիթարութիւն. ² բնտանի գա-
ղան. ³ հոգոց պատճառք. ⁴ իժ զգեստիւ պա-
տեալ. ⁵ ինքնայաւժար ի կոիւ. ⁶ զաւղեալ

|| 153 Ը. 4. A հանդէս:

Թ. || 159 Թ. 5. A ուճառապինդ՝ ոսկերբ:

|| 160 Թ. 5. C ջղօք եւ այլովքն:

|| 161 Թ. 7. C բաղդի:

|| 162 Թ. 10. «փոխանակի» անշուշտ գրչի սխալ՝ փխ.
«փախստական» տես վարը՝ Ծանն.:

|| 163 Թ. 11. C ինքնայոժար:

Ժ. || 167 Ժ. 1. իA նկար բնարութեան: — Ժ. 2.
մենք աւելցուցինք «բ» տես վարը՝ Ծանն.:

ԺԱ. || 172 ԺԱ. 2. C մարտ աներեւոյթ:

ԺԲ. || 178 ԺԲ. 3. AC ոգւոց պատճառք:

- 180 անծոյժ գիջութիւն. ⁷ Հանապազորդեան
 վնաս. ⁸ տան ձմեռն. ⁹ անծոյժ առն ընկղմիչ.
¹⁰ Հնալոյ պատճառք. ¹¹ աշխարհի կործա-
 նումն. ¹² սուր որ ոչ տայ զդալ. ¹³ կռիւ
 բազմադիմի. ¹⁴ կենդանի չար. ¹⁵ սատար ի
 185 ծնունդս մարդկան. ¹⁶ պարաւանդ անե-
 րեւոյթ. ¹⁷ պիտանի չար:

ԺԳ. ԶԽՆՆ է ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ:

- ¹ Բեռինք ոսկեղէնք. ² ցանկութեանց
 արբանեակ. ³ անխրատ վայելչութիւն, կա-
 190 պեալ ընդ երկիւղիւ. ⁴ կասկած անդուլ.
⁵ ազահաց թշուառութիւն. ⁶ երկն հանա-
 պազորդեան. ⁷ իբք գիւրափոխ. ⁸ բազմաց բզ-
 ձալի. ⁹ տնդածոյ իմաստք. ¹⁰ ծփումն ան-
 դուլ. ¹¹ փոփոխումն անդադար. ¹² իբք են
 195 ամենեցուն նենգի եւ վնասի. ¹³ հողք վերա-
 դրեալք ի մարդկան կամակարութենէ:

ԺԳ. ԶԽՆՆ է ԱՂԲԱՄՈՒԹԻՒՆ:

- ¹ Բարի ատեցեալ. ² մայր առողջութեան.
³ խափանիչ ամենայն ցանկութեանց. ⁴ վարք
 200 անհողք. ⁵ անխաբ ստացուած. ⁶ վարդապե-
 տութիւն հնարեալ. ⁷ գտակ իմաստութեան.
⁸ ստացուած որիչ ի զըպարտէ. ⁹ աջողուած

|| 179 ԺԲ, 5. AC ինքնայաւժար [C ինքնայոժար] ի
 կոխ: — (ԺԲ, 6) C չունի «ղաւղեալ անծոյժ գիջութիւն»:

|| 181—182 AC չունին (ԺԲ, 8) «*բան*», բառն «*միւրն*»,
 բառէն յառաջ, վասն զի այսպէս կը կարդան. (ԺԲ, 7, 8,
 9) «Հանապազորդեան վնաս է *բան*». ձմեռն անծոյժ. առն
 ընկղմիչ, եւն. ուր ուղիղ չէ բաժանումն ալ. տես վարը՝
 Ծան.: — (ԺԲ, 9) C ընկղմումն: — C չունի (ԺԲ, 10)
 շնալոյ պատճառք:

|| 185 ԺԲ, 16. A պարուանդ:

|| 187 (ԺԲ, 17) AC չունին «պիտանի չար», զոր Հայ-
 կաղն. Բառագրքէն առինք. տես վարը՝ Ծան.:

ԺԳ. || 189 ԺԳ, 3. C անխրաւ վայելչութիւն. —
 AC ընդ երկիւղի:

ԺԳ. || 199 ԺԳ, 3. C ցանգութեանց:

որ զկնի դք ոչ ընթանայ. ¹⁰ զանձ հաստա-
տուն. ¹¹ բախտ անհոգ:

205 ԺԵ. ԶԽՆՀ Է ՆԱԼԱՎԱՐ:

— ¹ Ալեաց ճանապարհորդ. ² ծովու մշակ.
³ հողմոց ուղեկից. ⁴ աշխարհի աւտար. ⁵ ձմե-
րայնւոյ նահատակ. ⁶ նաւահանդիստ սրան-
չելի. ⁷ զուղորդ մեռելոյ. ⁸ կցորդ կորստեան.
210 ⁸ ծովականաց մենամարտիկ. ¹⁰ ինքնայաւժար
ի մահ:

ԺԶ. ԶԽՆՀ Է ՆԱԼ:

— ¹ Գործի երեբուն. ² տուն առանց հիման.
³ հմայեալ գերեզման. ⁴ խաբեբայ տախտակ.
215 ⁵ հողմոց ուղեկից. ⁶ բանտ թռուցեալ. ⁷ բախտ
կապեալ. ⁸ խաղալիկ հողմոց. ⁹ զուղակ գե-
րեզման. ¹⁰ թռչուն փայտեղէն. ¹¹ ձի ծովե-
ղէն. ¹² աներեւոյթ փրկութիւն. ¹³ նիւթեալ
գործի. ¹⁴ կորստեան ակնկալութիւն:

220 ԺԷ. ԶԽՆՀ Է ՄԻԱՅՆԱՍԿԵՅՈՒԹԻՒՆ:

— ¹ Մահ ի վաճառումն. ² նահատակի գե-
նումն. ³ որկորէի ցանկութիւն. ⁴ ինքն[ա-
յաւժար] զիմեալ ի մահ. ⁵ բախտի բեկումն.
⁶ վարդապետեալ թշուառութիւն. ⁷ ապա-
225 կանութեան հնարք. ⁸ վաղժադութեան
հնարք. ⁹ չարայաղթութեան հնարք:

|| 203 (ԺԴ. 9) «որ, պէտք է անշուշտ սրտ», ընեւ-
սակայն նաեւ ասով խօսքն քերականօրէն յաջող չ'երեւ-
ար. նոր ձեռագիր մը պէտք է լուսաւորելու զայս:

|| 204 ԺԴ. 11. AC կը գրեն՝ «բաղդ»:

ԺԵ. || 207 ԺԵ. 3. A ուղղեկից: — ԺԷ. 4. C օտար:

|| 210 ԺԷ. 10. C ինքնայոժար:

ԺԶ. || 214 ԺԶ. 3. A խմայեալ:

|| 215 ԺԶ. 6. AC բռն թռուցեալ:

|| 219 ԺԶ. 13. AC նիւթոյ գործ:

ԺԷ. (ՄԷՆՈՐԱՐԴՆԵՆ) || 222 ԺԷ. 3 միայն A
ունի՝ այսպէս. «որ կորէ ի ցանկութիւն», — ԺԷ. 4. AC
ունին «նշն գիմեալ» եւն:

|| 225—226 Միայն A ունի՝ ԺԷ. 7, 8, 9 («ապակա-
նութեան հնարք», եւն.) որոնց տեղ C միայն սա խօսքն
ունի՝ «պարայաղթնեան հնարք», որ անշուշտ սխալ ըն-
թերցում մըն է գրչագրին փխ. «չարայաղթնեան», եւն:

ԺԸ. ԶԽՆՆ Է Մշակ:

- ¹ Ժամանակաց արբանեակ. ² անձրեւաց
մատակարար. ³ սնունդ վարի. ⁴ առանց ծովու
230 վաճառական. ⁵ ծառոց տնդիչ. ⁶ աղքատութեան հոյկապ. ⁷ բժիշկ հողմոց. ⁸ ժամուց
դաստիարակ:

ԺԹ. ԶԽՆՆ Է Քուն:

- ¹ Աշխատութեանց հանգիստ. ² բժշկաց
սատար. ³ կապելոց լուծումն. ⁴ տքնելոց ի-
235 մաստք. ⁵ հիւանդաց իղձք. ⁶ մահու պատկեր.
⁷ ուսումն հանապազորդեան:

Ի. ԶԽՆՆ Է Ծերութիւն:

- ¹ Դիւրագիւտ չար. ² կենդանի ճաղճա-
240 մահ. ³ սպասիկ մահու. ⁴ քնալից ծաղը.
⁵ ապշութիւն առ իմաստութիւն. ⁶ պահակ
ցպոյ. ⁷ ցանկութեանց աւտար. ⁸ մեռել
ղեռուն:

ԻԱ. ԶԽՆՆ Է Մահ:

- ¹ Քուն յաւիտենական. ² քակտումն մար-
245 մնոյն. ³ հիւանդաց խնդրուածք. ⁴ թշուա-
ռականաց իղձք. ⁵ հողւոյ հեռացումն. ⁶ մե-
ծատանց երկիւղ. ⁷ աղքատաց պանծալի.
⁸ քակտումն անդամոց. ⁹ հայր քնոյ. ¹⁰ հրա-
250 ժեշտ յամենայնէ:

ԺԹ. || 235 ԺԹ. 4. A տքնեցելոց. C տքնեցելոց:

Ի. || 241 (Ի, 5) կը կարդան AC. «ապշութիւն առ ի-
մաստութեանց սատար [C օտար], որ կրկութիւն է ըն-
թերցուածոյ, անշուշտ անկէ ծագած որ գրիչ մը յաջորդ
խօսքին վերջաւորութիւնը (տես Ի, 7) կրկին անգամ օրի-
նակած է շփոթ մամբ:

|| 242 (Ի, 7) C օտար:

ԻԱ. || 245 ԻԱ, 2. C մարմնոյ:

|| 249 (ԻԱ, 9) Թէ A եւ Թէ C կը կարդան սխալ-
մամբ «հայր բնոյ», տես Ծան. : — (ԻԱ, 10) A հրաժեշտ յա-
մենայնի:

Ծ Ա Ն Յ Ո Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

(Սկիզբն:) — վերնագիր: Մտադրութեան արժանի է որ Փիլիսոփային անունը A երկու անգամ Սեկունդոս ձեռով կը ներկայացընէ. BC լատեւս ունին՝ Սեկունդոս = Σεχουνδος, ասոր. ܣܚܝܢܘܬܐ, արաբ. سکندس եւ եթովպացերէն S'k'nd's. Հայերէն վերնագիրն ամբողջովին չի յարմարիր՝ ինչպէս կը տեսնուի, յունարէնին վերնագրոյն (Mullach, I, 216) Σεχούνδου τοῦ Ἀθηναίου Σοφοῦ Γνωμαὶ («Սեկունդոսի աթենացւոյ իմաստնոյ Առածք.» — «առածք» իմաստով է հոս անշուշտ «խաւսք.») ուստի «առ Ագրիանոս կայսր» չկայ յունարէնին մէջ: Բայ աստի հայերէնին այժմու վիճակին մէջ՝ վերնագիրս Սեկունդոսի վարուցն ալ վերնագիրն է, մինչ յունարէնին մէջ՝ վասն զի անկախ գրուած կը գտնուին՝ վերջինս ալ ունի վերնագիր, որ է Βίος Σεχούνδου φιλοσόφου («Վարք Սեկունդոսի իմաստասիրի.» տես Mullach, II; p. XXVII², l. 32; Orelli, I, 208:) Կարելի է որ այս վերնագիրը հայերէնին մէջ կորսուած ըլլայ՝ սկզբան մասին հետ. սակայն երկու վերնագիրքն ալ ի միասին դժուարաւ կրնային կեցած ըլլալ հայոյն մէջ, քանի որ Վարքն ու Վճիռքն հայոյն մէջ մէկտեղ կապուած են եւ ամբողջութիւն մը կը կազմեն. ուստի այս ամբողջութիւնն անշուշտ մէկ վերնագիր ունէր: Արաբ. եւ եթովպ. անով այլազգ են որ երկու վերնագիրները ձուլուած են հոն ի մի. այսինքն (Bachm. Leben, p. 16) سيرة سکندس الحکيم وحکمته ومسأله «Վարք Սեկունդոսի իմաստ-
 ԳԵՏԵՆԵԳՐԵԿԵՆ

նոյ եւ իմաստութիւն իւր եւ հարցմունք ի վերայ լրման եւ կատարելութեան նորա,» եւն) = Եթովպ. (տես նաեւ Dillmann, p. 53 եւ Zotenberg, p. 245 եւ վերը՝ Ներածութիւն) «Պատմութիւն Սեկունդոսի իմաստնոյ առ Ադրիանոս կայսր, եւ վարդապետութիւնք իւր եւ իմաստութիւն իւր եւ հարցափորձք իւր:» Ասորին կը պակսի:

2. Յող. 4—8: Հոս կը պակսի հայոյն մէջ Վարուց սկիզբն՝ իմաստասիրին մանկութեան, կրթութեան եւ իւր մօր փորձին նկատմամբ: Այս մասն, ինչպէս վերը ցուցուեցաւ, նախնական հայ թարգմանութեան մէջ չէր պակսեր: Այժմու հայերէն բնագիրք կը սկսին՝ Ադրիանոսի Աթէնք դալէն, այսինքն՝ Mullach, II, p. XXVIII, l. 27 խօսքէն (Cassel, p. 349 տող 41) եւ Եթովպ. բնագրին Թ. զլխէն (Bachm., Leben, p. 24, 2), որ կը սկսի այսպէս. «Եւ էր Ադրիանոս թագաւոր յաւուրսն յայնոսիկ» եւն, մինչ Ասորին դեռ կը պակսի: — Հայոյն «ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ» կը համապատասխանէ յունին $\chi\alpha\tau\alpha\ \delta\epsilon\ \tau\acute{o}\nu\ \chi\alpha\iota\rho\acute{o}\nu\ \epsilon\chi\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\nu$ (յայնմ ժամանակի) խօսքին. բայց այս կտորն ընդհանրապէս համառօտութիւն մըն է միայն նախնական հայ բնագրին, ինչպէս յայտնի է քանի մը տեղերէ, որով յունարէն շատ մը խօսքեր կը պակսին: Այն խօսքը թէ «յորում Ադրիանոս ի Պարոս երթայր» չկայ յոյն բնագրին եւ արաբ. — Եթովպ. թարգմանութեանց մէջ, ինչպէս նաեւ այն խօսքը թէ Սեկունդոս «կորովի իմաստասէր», էր: Մտադրութեան արժանի է յաջորդ խօսքը. «Եւ զինքն ~~անխառն~~ ^{անխառն} ~~բեամբ~~ ^{հանճարեալ} է», որ «Հանճարեալ» բայն (սովորաբար = $\epsilon\pi\iota\nu\theta\acute{\epsilon}\omega$) ուրոյն նշանակութեամբ գործածուած կ'երեւայ: Այս խօսքը պիտի համապատասխանէր յունարէն սա խօսքին $\tau\eta\gamma\ \sigma\iota\omega\pi\eta\gamma\ \acute{\alpha}\sigma\chi\epsilon\acute{\iota}$ («ի լռութեան կրթի») սակայն կ'երեւայ թէ քիչ մը տարբեր բնագիր առջեւն ունէր հայն, նման անոր՝ զոր Վարուց

տող. 34—42, Cassel, էջ 349—50, տող. 48—58. Եթովպ., էջ 24, տող 11 — էջ 25, 1:)
— Այս մասին մէջ՝ զոր այժմու հայը չունի, կը սկսի ասորի հատակոտորը (Sachau, Inedita Syr. p. 84) այսպէս. «Ընդ աջմէ եւ ընդ ահեկէ. եւ ոչ կամիս յայտնի առնել զիմաստութիւն քո, այլ ի լռութեան կաս», եւն, որ Ադրիանու յորդորին մէկ մասն է:

3. Յող. 8—13: Սէ-նէղէ-րոս = σούχλητος: Հոս ալ հայը համառօտ ծայրաքաղ է միայն, ինչպէս յաջորդ համեմատութենէն կը տեսնուի: Յոյնը (Cassel, տղ. 58 եւն) «Զայրացեալ Ադրիանոս» [= Եթովպ. 25, 1, մինչ ասորին «զարմանք մեծ կալան զկայսր», կ'ըսէ. հոս կը պակսի հայոյն մէջ Տիւրքոնի յիշատակութիւնն եւն մինչեւ Cassel, տող 63] Ինչեցեալ զոմն դահճապետ հեղենացի [վերջինս չունի Հ, ինչպէս նաեւ յունին մէջ հոս յաջորդող 5 տողը, որ կ'աւարտի այսպէս «Իսկ Ադրիանոս գաղտ Ինչեցեալ զդահճապետն ասէ ցնա», եւն, տես վարը. — ասոր. 85, 14 «եւ առաքեաց կոչեաց զոմն դահճապետ», ուր ܠܕܝܢܝܐ Բառական տառադարձութիւն է յունարէն σπιχοϋλάτωρ բառին, մինչ արաբ.-եթովպ. Թարգմանած են զայն հայոյն նման՝ سيات, զոր կը գործածէ նաեւ եթովպացին.] ասէ ցնա. Զայս Փիլիսոփայ ասեալ դարցիս եւ զճանապարհայն խօսեցիս ընդ նմա եւ յորդորեցես [հայը «Բռնադատեա» կ'ըսէ] խօսել. Է-էթէ հաւանեցողացես խօսել՝ հապաքել-ի նորա. ապա թէ ոչ դարցի դարասխանի՝ Էնդրանոյն այսր ավժիբ: Այս մասին յոյն բնագիրը վերը դրինք հայոյն հանդէպ: Ասորին ճիշդ այս տեղ Թերի է՝ էջ 85, 18 եւն: Վերը խօսեցանք σπιχοϋλάτωρ բառին հայոյն մէջ նախ «սորահանդակ» Թարգմանուելուն վրայ, եւ Թէ՛ կարելի է որ τύρπωνի տեղ τρέχων ըլլար հայոյն գործածած բնագրին մէջ. (տես էջ 175):

4. Յոդ. 13—20: Յ (= յոյն բնագիրը) չունի սա խօսքը «վաղվաղակի զհրամանն կատարեալ:» Մտադրութեան արժանի է՝ «տանէր ի նպաստին սպանանել:» որուն տեղ յոյն ունի εἰς τὴν πεῖραν (փորձ, փորձութիւն. πεῖραζ եւ πείραζ, ավին, եզր, վախճան:): Ասորին չունի զայս (տես՝ էջ 85, 19—86, 18) եթէ ասք հետ չհամեմատենք այն խօսքը՝ թէ լռեց իմաստասէրն «մինչեւ ցգեթեղման» (այսինքն՝ ցմահ, հմամ. 86, 3 למֹת לְחַיָּה), արաբացին «فَتَمُوتُ ցգեթեղման» կ'ըսէ (Bachm. Leben, p. 26 n. 8 باب القصر) ուր կը հաւաքուէին դատաւորք եւ աւագք: Լատինական ձեռագիր մը կը կարդայ՝ յունին ընթերցումը պահելով՝ ire ad piram (տես Philos. Յաւելուած, էջ 11) եւ ուրիշ մը՝ venire ad pium, զոր Պախման կասկածելով Piraeum կ'առաջարկէ կարդալ. (անդ, էջ 4:) — Նաեւ այս մասն՝ որով կը լմնայ AC ձեռագրաց ծայրաքաղեալ մասը, շատ չի միաբանիր յունին հետ, որ կը կարդայ. (Cassel, էջ 350, տող. 70—77) «Եւ դառնապէս չորս՝ աւել զնա ընդ իւր՝ ի նպաստին [ըստ Հ. յոյնը՝ տես քիչ մը վեր], որ տեղին էր պատժելեաց [չիք Հ, որ կ'ըսէ հոս «զի սպանցէ զնա»] Եւ աւել ցնա. Ո՛վ Սեկունդէ, ընդէր լռելովդ մեռանիս. [Հ «հասեալ է աւր մահու եւ կենաց.»] Խօսեաց Եւ յեցցէ. [Հ հոս կը յաւելու նախ «եւ զմահաբեր վաղակաւորն ի վերայ խաղացուցեալ փայլակնածեւ յեղյեղէր ասելով. Բան հար ի բերանոցդ Եւ ոչ բերցի իւրիւր ի պարանոցդ», որուն նման է Ասոր. 86, 7 «այլ բաց դբերան Խ եւ խօսեաց ընդ իս եւ կեցցես», ուր Եթովպ. 27, 3 է «խօսեաց բան մի, զի մի մեռցիս.»] Շնորհեա Խեղ Խօսեաց զինան [χάρισται εαυτῷ ζῶντι αὐτοῦ λόγου, այսպէս նաեւ Ասոր. 86, 7 «տուր կեանս անձին քում բանի» եւ Եթովպ. 27, 3, մինչ Հ վերջինս այլազգ ունի՝ «խաւսքդ յաւդս տարածեսցի եւ ոչ

Տեղի արիւնդ յերկիր:»] — Հոս կը յաջորդէ Յունին եւ Ասորւոյն մէջ խօսք մ'ուր օրինակ կը բերուի թէ Վարապն անգամ իւր վերջին վայրկենին կ'երգէ. այս մասը չկայ այժմու հայոյն մէջ (Cassel, տող. 77—83):

5. Ծող. 20—30: Հոս կը սկսի B, որուն ընթերցմունք շատ աւելի կը համաձայնին յոյն բնագրին հետ, որ է այսպէս (Mullach, XXVIII,² տող 22 եւն, Cassel, տող 83—92.) “Իւն Սէ-
 փոնդոս է— զիւննն արհամարհեալ, Լոն-Ֆեաթ զմահ
 ընդոնէր [վերջնոյս տեղն է Հ “Հնազանդ եղեւ
 սպանողին”], է— ոչ դարձաւ է քան նորս [ճիշդ
 այսպէս նաեւ Հ, որ այսպէս բառ առ բառ պահած է
 յունին ընթերցումն τολος λογοις μη επι-
 στροφεις. Աս. 86, 18, իսկ Եթովպ. աւելի հա-
 մառօտ է.] Ե— դահճադէտին մարտցեալ զնա է սո-
 փորոն-Ֆեան տեղին [ուստի Հ բոլորովին կը համա-
 ձայնի յունին հետ “է սոփորոն-Ֆեան տեղին” ճշգիւ
 = επι τον συνηθη τον, ուր Ասոր. 86, 2 կը
 շեղի “եկին է տեղին, ուր ընկալան զնա հմուտք
 մահու” այսինքն՝ գլխատութեան, իսկ Եթովպ.
 27, 6 չունի այս բանս, այլ հոս նման խօսք մ'ունի
 հայոյն վերն ըսածին՝ “եւ զմահաբեր վաղակաւորն
 ի վերայ խաղացուցեալ փայլակնաձեւ.”] Եւ. Սէ-
 փոնդէ, յֆեա [Հ “յֆեա” = προτεινον] դարաւորոց
 է— ընկալ զսորս [այսպէս նաեւ Հ բառ առ բառ =
 και δεξαι... το ξιφος, ուր Ասոր. 82, 22 չունի,
 Եթովպ. 21, 8 “զի գլխատեսցիս սրով.”] Ե— Սէ-
 փոնդոսի յֆեալ [Հ “մարտցեալ”] դարաւորոց՝ Լոն-
 Ֆեաթն հրաշարէր է քննաց [Հ “յերիբե” Ասոր. չիւր.
 Եթովպ. 27, 9 պարզապէս՝ “եւ Սեկունդոսի
 ձգեալ զպարանոցն”]. Ե— դահճադէտին փերհացեալ
 զսորսին ցոյցանելով [Հ ճոխ “եւ ահ արկանելով
 շողացուցանէր զսուսերն”] Եւր. Սէփոնդէ, քնեա
 դոն Կեղ խօսի— զմահ [αγορασον φωνη σου τον
 θάνατον. այս անսովոր բացատրութիւնը պահած

Յ եւ Հ ունի միաբան, ասորին կ'ըսէ “դէր է՞հ հայ-
կեցցէ՛ յա-ի-դեան” = Արաբն يعيش الملك الى الابد ,
նոյնպէս նաեւ Եթովպ. 27, 3. “կեցցէ արքայ ամս
բազումս:” Հոս կը յաջորդէ արաբ.-Եթովպ. բնա-
գրաց մէջ գից-պատկերաց խօսեցումն կտորը. (տես
վերը՝ էջ 84:)

7. Տոդ. 35—43: Այս տեղ ալ Հ կը հա-
մաձայնի յունին հետ, միայն վերջն աւելի կար-
ճառօտ է: Հմմտ. Յ (Cassel, տող. 96—106)
“Ե- Ադրիանոս դարձեալ ընդ ժուժկալութիւն
[= ἐγχοράτεια] գլխաւորէն, յորն եկաց Ե- ասէ.
Սեկունդէն, իրեցար է լոռ-իւնն՝ իբրեւ- արեւն ինչ
անչին եդեալ [Հ “որովհետեւ որպէս ի վերայ արի-
նաց դիտեցար է լոռ-իւնն.” Ասոր. 87, 12—19
Հոս շատ ընդարձակ է, ուր Ադրիանոս կը յայտա-
րարէ որ իշխանութիւն ունի մեռցընելու եւ ապրե-
ցընելու, օրէնքներ դնելու եւ բառնալու եւն.] որդ
աւել զայս դեմիւր [յոյնը δέλιτον տախտակ, Հ
“պնակիտ” = πινακίδιον, զոր ոչ թէ հոս՝ այլ
տող մը վերն ունի Հ գրելով “Ադրիանոս . . . յոտն
եկաց, Ե- դեմիւրսի յեւն աւել՝ ասէ” եւն. . “պնա-
կիտ” ունի նաեւ Ասոր. 87, 19 ܐܢܬܐ, մինչ
Եթովպականն է “եղեգն եւ տախտակ” վերջինս
յունարէն բառով՝ σελίς] գրեացեւ Ե- խօսեցին ընդ
էս է յեւն յեւեդ. [Հ կը յաւելու “դինչ Ե- իսիւ” ,
զոր կը հաստատէ Ասոր. 87, 19 “Եւ գրեալ ի նմա
դինչ Ե- իսիւ” , նոյնպիսի է նաեւ Եթովպ. 28,
11 եւն.] Ե- ընկալեալ Սեկունդոսի [Հ յաւ. “զպնա-
կիտսն” = Ասոր. 87, 22 եւն, Եթովպ. 28, 13]
Ե- գրեաց այսպէս. Ես, ո՛վ Ադրիանոս, ոչ երկնչիմ
ի քէն մեռանել, զի իշխան ի ժամանակիս գտա-
նիս. անին ինչանոքին գլխաւորէլ դեմ, բայց չիք
քեզ իշխանութիւն եւ ոչ մի ի վերայ բանի իմոյ
եւ խօսելոյ իմոյ բանս:” Աւերջին մասին տեղ Հ
ունի պարզապէս. “դինաց Ե- հաւան ինչեւն” , որուն

հետ կը համաձայնի Ասորին 87, 23 եւն. “Ո՛վ Ադրիանոս, ճշմարտիւ ունիս իշխանութիւն ի վերայ կենաց եւ մահու իմոյ:” Ասկէ ետքը Ասորին միայն սա խօսքն ունի. “քանզի այս կամք քո են՝ եթէ զի մեռայց եւ եթէ զի կեցից,” եւ կը լմննայ Վարուց ասորի հատակոտորն: Կը մնայ միայն Մահուան Վճիռը, որ հոս կցուած է, եւ զոր յետոյ իւր տեղւոյն կը համեմատենք: Եթովպ. 8, 14—29 շատ ընդարձակ է այստեղ:

8. Ժող 43—48: Հայն հոս նախադասութիւն մ'աւելի ունի, ինչպէս կը ցուցնէ յաջորդ համեմատութիւնն, ուր Յ կ'ըսէ (Cassel, տող 106—110.) “Ե- Ադրիանոս ընթերցեալ՝ աւ. Աշխատոյն արարել զպարտեալիդ, [այսպէս Հ լաւ, Յ՝ χαλῶς ἀπελογήσω, որմէ ետքը Հ կը յաւելու լաւ եւս՝ “այլ ո՛ւ լաւ-լեւօր խորնէ՛ շէշ-”] այլ այլ-է քաջօք. [ինչպէս վերը յիշեցենք՝ այժմու Հ շունի “այլ,” բայց պէտք է՝ ինչպէս իմաստը կը պահանջէ եւ յոյնը՝ ἀλλὰ. Եթովպ. 29, 2 “Ասէ արքայն ցՍեկունդոս. Բարուք խօսեցար. գրեա՛ զինչ եւ ցանկաս.”] ահա ինքիքս քան ինչից առաջի ք [ուստի Յ προβλήματα խնդիրս = problème, զոր Հ կը թարգմանէ “առակ.”] յորոց առաջինն այս է՝ Զինչ է Աշխարհ. պարտեալի արա ինչ առ այսուսիկ:” Եթովպ. 29, 3 վերջինս միայն ունի եւ այն ուրիշ ձեւով. “Եւ գրեաց Սեկունդոս իբրեւ ասէ. Այսպէս է Աշխարհ:”

9. Ժող 48—51: Հոս կը սկսին, ինչպէս տեսանք AC, եւ C միայն քանի մը տող ունի իբրեւ վճիռ Ա: Նաեւ AC ձեռագրաց ընթուցումն (“Աշխարհ մեք եմք,” եւն., տես վերը հայ բնագիր) ազաւաղ է, մինչ Բի ընթերցումն լաւ եւս է, ինչպէս յոյնը կը վկայէ (Mullach, II, p. XXVIII² տող 44 եւն. Cassel, էջ 351 տող 110—114.) “Դարնէալ քրեոց Սեկունդոս պարտեալի. Աշխարհ է, ո՛վ Ադրիանոս, յօրինո՞ւք երկնի եւ երկրի [“Յօ-

րինուած» դրինք, ուր յունարէն *σύστημα*, *système* կ'ըսէ, զոր Հ «~~զհասարակ-իւն է- շնորհ~~» կը [Թարգմանէ.] է- ~~ախրծն~~ որ ի նոսա, զորոց ասացից յետ սակաւու [*μικρὸν ὄσπερον*], եթէ ունին դիր լիցիս ասացելոցն:» Աերջին տողս չունի Հ: Եթովպ. 29, 3 եւն ունի Աշխարհի սահմանն այսպէս. «Ո՛վ Ադրիանոս, Աշխարհ է զարգարումն (կամ «գեղեցիկ կազմութիւն» = *σύστημα*, Հ «Հաստատութիւն») երկնի եւ երկրի եւ ամենայնի որ ի նոսա է» եւն: Պախման (*Leben*, p. 29, n. 1) կը ծանուցանէ որ արաբն չունի Աշխարհի այս սահմանն:

10. Ծոյ 51—58: Հայոյն առաջի խօսքը («Եթէ որ ի մարդկանէ — զիւրեանց կեանս վճարեն») հոս չենք գտներ ոչ յունին եւ ոչ եթովպացւոյն մէջ, որոնք շատ ետքը նման խօսք մ'ունին (տես Cassel, p. 352, տող 132—139) այսպէս. «Մի ~~ախրծն~~ իւն ~~փայն~~ շնորհաբ ընդ ~~ախրծն~~, ~~ախրծն~~ ~~ախրծն~~ է- ~~ախրծն~~ հանդերձ աստեղքք են, որ շնորհաշնորհա-:» Ուստի յունին մէջ չկայ յաջորդ խօսքը՝ «բայց մարդիկ մարմնաւոր» եւն: Եթովպ. 30, 1—2 ալ յունարէնին նման է. «Եւ մի ասիցես թէ ո՞վ հետազօտեաց զայս աշխարհ. զի արեգակն եւ լուսին են՝ որ հետազօտեցին զայս աշխարհ:» — Այս տեղէն ետքը, որ Հայոյն մէջ տեղափոխուած է, կու գայ մնացեալը, որ յունարէնին մէջ ալ (Cassel, տող 114—116) այսպէս է. «Բանդի է- որ- մարդ է», ո՞վ Ադրիանէ, որդիս փո ախրծնէ, իցորդ ~~ախրծն~~ փորից, փոշի փտութեան:» Աերջինս չունի Հ, առաջինն ալ (*παντὸς πάθους μέτοχος*) այսպէս ունի՝ «կրիչ ամենայն չարչարանաց եւ աշխատութեանց:» Եթովպ. 29, 6—7 ասոր տեղ բոլորովին ուրիշ բան ունի՝ «Եւ կապեալ ես դու ընդ ցանկութեամբք որպէս զանխօս անասունս:»

11. Ծոյ 59—63: Փակագծի մէջ առնուած այս կտորն թէ B եւ թէ A ձեռագրին մէջ աղաւաղ

է, որով ամբողջին իմաստն այլայլած: Ամենայն սիրով այս կտորը յետսամուտ ընդմիջարկութիւն համարելով՝ դուրս կը թողունք, եթէ քանի մը մասեր նման չըլլային յունարէնին ճիշդ այստեղ անբան անասնոց նկատմամբ ըսածներուն: Հայոյն մէջ թռչնոյ մ'անուն կը յիշուի, զոր B “պէպոս” կը կարդայ, A անշուշտ լաւագոյն եւս՝ “պէպոս” = *πίπος*, *pipus*, զոր Բառագրոց ոմանք տեսակ մը ծառադնաց թռչուն կը մեկնեն, իսկ այլք “ծովային թռչուն” կը կարծեն. (Հմտ. նաեւ *πίπος*, թռչնիկ. աղանեակ:) Յունարէնն այստեղ այսպէս է. (տես Cassel, տող 116—120.) “Եւ անբանիցն կեանք այսպիսի ինչ են, ոմանք ի նոցանէ Բէփոսք են [τὰ δὲ πεφοβήθηται, որուն կը համապատասխանէ անշուշտ Հ “Ե-է որ Խիսք է, անշուշտ թեփոտ անասնոց համար ըլլալով “Խիսք” բառը.] Ե-էն որ հերս ունին [τὰ δὲ τερρίχῳται = արդեօք Հ “Ե-է որ նորաբոյս է.” “նորաբոյս” է բուն = *νεοφύης*.] եւ են որ մերկք են [այսպիսի բան մ'ըլլալու է հոս ի ԅ, որ կ'ընթեռնուի τὰ δὲ πεπύρωται, հաշմաւք.] Ե-որ են զարդարեալ են [τὰ δὲ κεχόσμηται = Հ “Ե- զարդարեալ ագիլ ագիլ փեփրով.”] յաննէ գիւնեալ [αὐτένδουτα, հոս Հ ունի՝ “Ենանաբոյս”]. Ե- յաննանց փրեալ զօրն-Բիւն [αὐτοβοήθητα, ասոր տեղ Հ կ'ըսէ՝ “Ե- ասէն ելիւ անփե-է,”] ի բնութենէն տուելոյ նոցա: Վերջինս չկայ ի Հ: Եթովպ. 29, 7 եւն ուրիշ կերպարանօք ունի այս կտորը:

12. Ծոյ 63—77: Այս կտորը շատ դժուարին մասերէն է, վասն զի մանաւանդ վերջերը յոյն բնագիրը բոլորովին աղաւաղած ու անիմաստ է (տես Mullach, II, p. XXIX, տող 4 եւն. Cassel, էջ 351, տող 120—134.) Քասէլ ջանացած է (էջ 355—6) ուղղել յոյն բնագիրն, եւ այժմ կը տեսնենք որ հայը կը հաստատէ իւր

սրբագրութիւններուն շատերը: Բայց նաեւ հայն ամէն տեղ ուղիղ աւանդուած չէ մեզի ապահովապէս: Համեմատելու է հայ բնագրին հետ յոյնն ըստ սրբագրութեան Քասէլի. «Բայց դո՛ւ, «Վ Ա-
 րքնէն հարդ եւ, լի երկի-դի-, սաստկաշունչ հոգ-
 ւով [πνεύματι βαρηχῶ, զոր կ'ուղղէ Քասէլ π.
 βαρυήχῳ, Հ «լի եւ-ով-լի-ե-մք, ծանր գիջութեամբ,
 պղտոր մտաւք.»] երկարայի՜ք դի-միւն հաղիւ- [χόλῃ
 δαίμονος ἐνοχῇ, Հ «լի-միւ-լի-ց հաղիւ-.»] կարի
 յոյժ միւ-միւն ի քեզ՝ որպէս ի դաւոյ մարան օդ
 ջերին եւ ծախճախո-դ ջրոյ, որոյ նմանէս. [այսպէս
 Յ՝ ըստ Քասէլի. Հ աւելի լաւ եւ ընդարձակ «աշ-
 նանի՛. քնասէր լինիս. ամարանի՛ անաւորանաս եւ
 տարածիս. ձմերանի՛ լեռնջրանաս եւ պի-դիս. նմանէս
 ծովո-ց եւ ծովաւոց.» հայ բնագրին մէջ «ծովակա-
 նաց» է, որ գրչի սխալ մըն է անշուշտ. նաեւ Ե-
 թովպ. 29, 11 եւն քիչ մ'աւելի նման է հայոյն՝
 «... որպէս յամարան ամփոփիս ի տապոյ արեգա-
 կան մինչեւ խնդրել զովութիւն եւ ի ձմերան՝
 տեղի ջերին.»] քանզի եւ դու ունիս անասունս,
 կեղս՝ յորս երամի՜ք ոջլաց եւ, ի թշ զեռան որդո-նէ,
 որոց հոտոյ չկարես ժուժել, եւ կեաս ի ջերմն
 (կրակի) կիզելեաց:» Այսպէս Յ՝ ըստ Քասէլի,
 որուն հետ համեմատելու է Հ «քանզի ի նոսա
 զեռունք խաղան, եւ ի թշ ճճիք եւ երամի՜ք ոջլաց,
 ծնունդ ախտից, կերակուր որդոնց, ծանրո-լի-ն
 ջերմն՝ երկ-լեռնաբ լեռ.» — այսպէս ուղղելու է ան-
 շուշտ հայոյն ընթերցումն «ծանրութիւն ջերման.
 երկաթահար լինել,» վասն զի իմաստն ըլլալու է
 այն՝ թէ երկաթահար եղածի պէս՝ ծանրաջերմ
 տապով կը տանջուիս. եւ այսպէս ուղղելու կը յոր-
 դորէ նաեւ յոյնր καὶ ἐν πυρί τῶν ἐγχαυτήρων
 πέλει. Մինչեւ հոս Հ եւ Յ քիչ շատ կը միաբա-
 նին. յաջորդն աւելի տարբեր է, վասն զի Հ ունի
 քանի մ'ընթերցումներ, զոր չունի Յ, ընդհակա-
 ռակն յունին մէջ շատ աւելի ուրիշ նախադասու-

Թիւնք ալ կան, որ չկան այժմու հայոյն մէջ: Նախ խնդրական է հայոյն առաջին խօսքը՝ «Հնարակէր ապամանց հարեւել է քաշանել:» «Հնարակէր» (արդեօք «Հնարակէր»») հոս բոլորովին նորանշան իմաստով գործածուած է. վասն կը համապատասխանէ *προνοια* μὲν *խօսքին*, ուստի «կանխագիտութեամբ, կանուխ խորհրդով» կը նշանակէ, որ հոս ալ կը յարմարի. բայց «ապամանց» սխալ գրւածութիւն մըն է յամենայն դէպս, եւ թերեւս ուղղելու է «արարած», զոր ունի յոյնն, այնպէս որ հայոյն այս խօսքին իմաստն ըլլայ՝ Դուն կանուխ խորհրդով կտրուած եւ բաժնուած արարած մըն ես՝ սակաւժամանակեայ, եւն: Եւ այնպէս է յունարէնն ըստ սրբագրութեան Քառէլի, որ է. «Ես գոյ արարած հարեւել է քաշանել հանդիսէս հրեղով, ահա՛ ժամանակեայ, այլ բաղմագէտ. [*προνοια* μὲν *τεμνόμενον*, καὶ *διαιρούμενον*, *ὀλιγοχρόνιον* καὶ *πολυμαθές* *ζῶον*. Է ունի զայս՝ եթէ ուղղուի ըստ վերնոյն, վասն զի Է կը կարգայ՝ «Հնարակէր՝ արարած» (ձեռ. «ատամանց») հարեւել է քաշանել, ահա՛ ժամանակեայ հենդանդիսէս, որ լի է արեւ-քաշմա:» Վերջին խօսքս կը համապատասխանէ յունին *πολυμαθές* = քաշմաբեր ըսելուն, ուստի հայը թերեւս *πολυπαθής*, քաշմաբեր, կարգացեր է.]: Գրաւոր երաշխայեալ [= Է. *ἡλίφ* *φρουρόμενον*, «տապացեալ յարեգականէ.»] հիւսիսով ցրտանաս եւ կասիս.» ունիս զառաւելութիւն լեզուի, եւ արարասուն ողբոց ի փոփոխմանէ. [ասոնց տեղ Է կ'ըսէ «Զարի հիւս որ յառաջան է ողբոց.»] զի՞նչ ինչ է մեր. բռնագատումն ծակատագրի եւ աստուածութեան:» Այս վերջինը չկայ այժմու հայոյն մէջ՝ գուցէ գրչաց անհաճոյ երեւնալովն:— Քառէլ այստեղ կը մեկնէ Սեկունդոսի առ Ադրիանոս խօսած ճառինն «մանիքեականբուդհայական» ուղղութիւնը: Յիշենք որ Մուլ-

լախ (p. XXIX) ինչ ինչ բան այլազգ կ'ուզէ յոյն բնագրին մէջ քան Քասէլ:

13. Ծոդ 77—80: Համեմատելու է յոյն բնագիրը. (Cassel, էջ 352, տող. 134—136.)

“Քանզի ոչ գիտեմք ուստի իցէ [ասոր տեղ չ “ե-
րեկեան արն էանց.] եւ որ այս բն է՝ անցանէ է
մէջ [= չ “եւ որ այս բն է՝ անցանէ .”] եւ դի-
տոյն ոչ գիտեմք. ” [= չ “եւ որ գիտոյն է՝ զեմք Կե-
ղեմէ, եթէ մնասու մերում:”] Աւերջինս ուզէլու
է՝ “Բայց եթէ մնասու մերում.” ըստ որում իմաստն
այն է թէ ապագան ծանօթ չէ, բայց միայն մահը:
Եւ այս իմաստն ունի նաեւ Եթովպ. 29, 18—21.
“... եւ ոչ գիտեմք ուստի եմք մեք, եւ յոր ինչ
տարեալ լինիմք. քանզի հարկիւ փոխիմք ի վաղիւն
ցորչափ կեամք, եւ յեթ այնորեկ դառնամք է մահ:”

14. Ծոդ 81—92: Այս կտորը քիչ մը հա-
մառօտուած է այժմու հայ բնագրին մէջ, եւ բաւ-
ական աղաւաղուած՝ մանաւանդ անուանքն: Յոյնը
կը սկսի այսպէս. (Cassel, տող 136—150.)

“Մի՛ աբդ շառացելովս արհամարհէր, ո՛վ Աբդեանէ.
[Չ հարցման ձեւով՝ “Ընդէ՞ր զասացեալ բանսն
արհամարհեցեր:”] Հոս կը յաջորդէ յունին եւ
եթովպականին մէջ այն կտորը, զոր Հայն վերն
ունէր, ուր համեմատեցինք հայոյն հետ միւս բնա-
գրաց այս տեղը՝ “Մի ասեր թէ միայն շրջեցար
ընդ աշխարհն եւն. (տես վերը՝ Ծան. 10:) Ապա
կը յաջորդէ յունին եւ եթովպացոյն՝ ինչպէս
նաեւ հայոյն մէջ մնացեալ մասը, որ է ըստ յունին
այսպէս. “Մի խոտացի բեղ ին զեղեցիկն եւ ե-
մէք եւ-
մէք որոն եւ ինչան Կեղեցիկաց [ասոր տեղ չ “այլ
ասես գեղեցիկ եմ ... յոսկիւնս անանկայս եմ
դառնալ.”] ոչ գիտեմք եթէ մարդ եւ՝ խաղալիկ ինչաց,
գրեալ ընդ քաղաքն եւ ճակարագրեալ [ἀνθρώπου
βίου πέφουχας παίγνιον, ὅπὸ τῷ χηρῶ καὶ
μοίρῳ χρατοῦ μὲν, ուր մտադրութեան
արժանի է հայոյն ընթերցումն. “խաղալիկն եւ քաղա-
քն”]

րից, Ժամանակ էս ընդ երկե-եկաւ. և ի՞նչ է հոս
 “երկե-եկ.” եթէ ուղիղ է ընթերցումն՝ յայտնի է
 որ ճակատագրի, բախտի արկաշից նշանակութեամբ
 գործածուած է, որ սակայն հայ մատենագրու-
 թեան մէջ այլուր չի տեսնուիր. Եթովպ. ուրիշ
 նմանութիւն կը բերէ հոս, այսինքն՝ այն թէ
 գեղեցկութիւն, հարստութիւն նման է խոտոյ
 դաշտաց. Երբեմն բարձրացեալ եւ երբեմն խռար-
 ակալ միշտ-ցանդոնք [չ պարզապէս. “խոնար-
 հեալ ես ընդ հողով” առանց առաջնոյն.] շէտեմ
 իմանալ զկեանս, Արքեմէն է Բաղամ զբնակաց. [ἐχ
 πολλῶν ὑποδοξίματων, զոր չ կը թարգմանէ “ի
 բազում առաջից ցուցից քեզ.”] Բայէս Մեթաքսան
 էր ոսկւովք Պիւզէս թագաւոր Լիւգացոց [չ
 “որպէս մեծատուն էր Սրայանոս” ուղղելի՝ “Սրայանոս
 նաեւ Եթովպ. 30, 7 եւն կը շեղի բոլորովին
 յունէն, եւ Տրայանոս համար կ’ըսէ թէ “մեծատուն էր
 ոսկւով,” բայց այս “Տրայանոս” չունի արաբացին.]
 Եւ զԵրմիայի Մեթ՝ թագաւորն Պանայացոց Ա-
 գամեմնոն, [հոս ալ չ ուրիշ է՝ “Եւ զԵրմիայի
 էր Որմեմնոն.” նախ “ԶԵրմիայի” ուղղելու է “ԶԵ-
 րմիայի” = στρατηλάτης. երկրորդ՝ “Որմեմնոն”
 թերատ ընթերցումն ըլլայ թերեւս “Որմեմնոն,”
 թէեւ պէտք էր հոս բուն “Ագամեմնոն” ըլլալ =
 Ἀγαμέμνων. Եթովպ. չունի.] Իսկ Երմիայի Մեթ
 արի էր Աղեթանդրոս Քաթան Մակեդոնացոց, [չ
 “որպէս Երմիայի էր Աղեթանդր Մակեդոնացին”
 Եթովպ. 30, 9 հոս ալ “կարի մեծատուն” էր՝
 կ’ըսէ եւ Աղեթանդր անունն արաբական ձեւով
 կը գործածէ, այսինքն՝ Eskëndër = اسکندر]
 Եւ Երմիայի չէրմիայի [θρασὺς Ժպիրհ, համար-
 ձակ, յանդուգն եւն. չ “որպէս Բաղամ էր չե-
 րակղէս.”] եւ Քաթան Սիմեոն [չ, իմաստուն՝
 Ոգիսեւս, եւ գեղեցիկ՝ Արիղղէս:] Վերջիններս
 չունի այժմու հայն. Եթովպացին 30, 9 եւն ունի
 վերջիններս՝ Ոգիսեւս եւ Արիղղէս, բայց նախըն-

Թացները՝ Հերակղէս եւ Կիկղոփս՝ չունի: «Ոգիսեւս» ալ աղաւաղ ձեւով աւանդուած է Awdis, ուր արաբ. لاسوس, բայց «Աքիլեւս» աւուան տեղ արաբն ունի սա անունը ارشلاوس, զոր հանրածանօթ գիտնականը Fleischer կ'ուզէր = Ἀρχέλαος մեկնել. (տես Bachm. Leben, p. 30, n, 5): Բայց Քասէլ (էջ 339) ուղիղ չի համարիր այս մեկնութիւնը, այլ կ'ընդունի Պախմանի (Vita, p. 10b) յառաջագոյն յայտնած կարծիքը թէ անունս է = Ἀρσαλος աղաւաղեալ անունն յոյն ձեռագրին՝ փխ. «Հերակղէս» մանաւանդ որ Օքսոնեան ձեռագիրը ارشلاوس կը կարգայ: Այս «Աբսլուս» անունէն Քասէլի հանած հետեւութիւնը վերը յիշեցինք. (էջ 184):

15. Ծոդ. 92—97: Այս փակագծեալ կտորը Կիկղոփսի նկատմամբ, որ ոչ յունին եւ ոչ այլոց մէջ կայ, անտարակոյս լուսանցագրութիւն մըն է, թէեւ շատ հին՝ ինչպէս լեզուն կը վկայէ, որ յետոյ մտած է բնագրին մէջ: Կրնայ նաեւ թարգմանչին յաւելուածն ըլլալ, որ իւր աղգայնոց Կիկղոփսի վրայ տեղեկութիւն մը տալ կ'ուզէր: Որոշ բան մ'ըսել ի հարկէ դժուար է: Անշուշտ գրչի սխալ մըն է «Աբսլուս» անունը, զոր անշուշտ ուղղելու ենք «Ոգսլուս» եւ լաւ եւս՝ «Ոգէսլուս»: Ոգիսեւսի յիշատակութիւնը, որ յունին մէջ տող մը յառաջ կը գտնուէր, այնտեղ չկար հայոյն մէջ, ինչպէս տեսանք:

16. Ծոդ. 97—105: Բաւական տարբերութիւն ունի այս կտորը, որ յունին եւ այլոց մէջ աւելի բնդարձակ ալ է. (յոյնը՝ Cassel, տող 151—157:) Նախ առաջին խօսքը այժմու հայոյն մէջ այնպէս է որ Կիկղոփսի վրայ առնելու է, բայց քիչ մ'ուղղելով կրնայ յունին հետ համաձայն ըլլալ: Յոյնը կ'ըսէ, «Եթէ յիւրաքանչիւր ի նոցանէ՝ զոր ունէին, եբարձ բախտն, որչափ ես ա-

աւելի ի քէն» (տես Քասէլի ուղղածը՝ էջ 357:) Հայն այսպէս ունի այս մասը՝ «Եւ էր [էի^ն] երբեմն այնպէս՝ մինչ բախտին շնորհեալ էր. արդ փառքն բարձան ի նմանէ [«ի նոցանէ» թերեւս], եւ որք էին լաւ քան զքեզ.» Եթովպ. 30, 11—11 այլազգէ. «Ամենեքին նոքա էին տեարք (կամ «ստացիւք») յայն աւուրս եւ այսօր ոչ են. այսօր քեզ եւ վաղիւ՝ այլում:» Ասկէ ետքն եկող մասին մէջ ալ անուանք բաւական աղաւաղած են այժմու հայերէնին մէջ: Յոյն է. «Քանզի չեւ ինչ այնպէս ֆեղեցիկ որպէս Ափղոն» [չ «արդ չես ինչ լաւ քան զԱփղոն.»] եւ ոչ ի մասսան որպէս Որբեւեւ» [չ քիչ մ'ետքն ունի զայս.] եւ ոչ ժայրա՜ որպէս Վիկիւն. եւ ոչ համարչիկ որպէս Հերմիւն» [չ «եւ ոչ ժայրեմն եւ ժայրա՜ն զՎիկիւն.» իսկ Հերակղէս յետոյ կը յիշուի իբրեւ «զաւրաւոր»] եւ ոչ արի եւ յանդոնֆն որպէս Աղէսանդրոս, եւ ոչ զօրաժօր որպէս Ագամեմնոն, եւ ոչ մեծատուն որպէս Գիւգէս թագաւոր Լիւդացւոց: Վերջնոցս տեղ չայսպէս ունի. «Եւ ոչ ի մասսան որպէս Ղորբեւեւ», եւ ոչ զաւրաւոր որպէս ՂԱՔԱՆԻՆ եւ զՀերմիւն» [հոս ալ ուրեմն «զաւրաւոր» = στρατηλάτης եղած է «զաւրաւոր.» իսկ վերն յիշուած աղաւաղ անունը «Որբեւեւ» հոս եղած է «ԱՔԱՆԻՆ», ուստի Ա, եւ Ո եւ Գ եւ Գ փոխանակուած, ճիշդ ինչպէս վերը յիշուած «ԱՔԱՆԻՆ» = «Որբեւեւ» անունն մէջ.] եւ ոչ Լեւոնոր սաստիկ որպէս ՂՄԻԼԻԿՈՎՆԻՆ: Մնացեալները չկան այժմու հայ բնագրին մէջ. իսկ Եթովպ. ամբողջ այս մասը չունի:

17. Տող. 105: Նշանաւոր է այս խօսքը. «Այս քեզ ի Ռեմլ որպէս յառաջաբան Ռ՝ լիցի.» (Ռ = մը:) Հոս այնչափ յարմար չէ «ի Ռեմլ», թէեւ այսպէս ալ կրնար թարգմանուիլ յունին հոս տեղ իմփν (բուն «Ռեմլ») ըսելը. Ταῦτα μὲν, ὧ Ἀδριανέ, ἐν μέρει προοιμίου ἡμῖν ἀνεγγράφη χτλ. այսինքն՝ «Արդ այս, ո՛վ Ագրիանէ, իբրեւ յառաջաբան ինչ

գրեցաւ մեզ (կամ «ի մէջ».) *ἡ ἑξήκοντα ἑξήκοντα*, որպէս *սուրբ* :» Այս վերջինը չկայ հայոյն մէջ, որ ասոր տեղ կ'ըսէ՝ «բայց վասն զի հարցեր՝ թէ Զինչ է աշխարհ» եւն, եւ կը սկսին վճիռները: Քասէլ (էջ 357) յունարէնին վերոյիշեալ խօսքին նկատմամբ կ'ըսէ թէ այստեղ պէտք էին կցուած ըլլալ վճիռները: Ճիշդ այսպէս է արդ հայերէնը, որ նշանակութիւն ունի նաեւ այնու որ կը ցուցնէ թէ յոյն օրինակներ ալ կային այնպէս: Արեւելեան խմբագրութիւնք այստեղ կը շեղին բոլորովին, վասն զի քանի մը գլուխ ունին աւելի: Եթովպացիներ վերոյիշեալ *Τὰ ὅτι αὐτὸν* եւն խօսքէն ետքը, զոր աւելի ընդարձակ կերպաբանօք կը ներկայացընէ (էջ 30, 12—15) կը փակէ ԺԲ գլուխը: Ասոր կը յաջորդեն երկու գլուխներ ալ: ԺԳ գլուխը կը սկսի (էջ 30, 16—32, 6) անով թէ Ադրիանոս զարմացած էր Փիլիսոփային իմաստութեան վրայ. այն ատեն ուղեց իմաստասէրը դեռ եւս զուարճացընել զկայսրն եւ սկսաւ պատմութիւն մը պատմել: Հոս կը յաջորդէ «Եթն իմաստասիրացի գրքէն առնուած կաթնաղջկան զրոյցը՝ արաբ. - եթովպ. բնագրաց մէջ. (տես F. Baethgen, Sindban oder Die sieben weisen Meister, Leipzig 1879, p. 34. Cassel, Sindbad, p. 337 եւ մանաւանդ 391, ուր թարգմանուած է այս զրոյցը Սինտիպասէն. տես նաեւ վերը՝ Պախմանի գրութեանց մէջ): Զրուցէս ետքը կը յաջորդէ ԺԴ գլուխը (եթովպ. էջ 32, 7—33, 12), որուն մէջ Սեկունդոս մանրամասն կը խօսի իւր լուութեան պատճառին վրայ, եւ կը լմնայ սա խօսքով. «Եւ այս են Հարցմունք, որ հարցան Սեկունդոսի, եւ այսօրիկ Առակք եւ իմաստութիւնք:» Ասոր վրայ կը յաջորդեն 55 վճիռք կամ Սահմանք, եւ անկէ ետքը ամբողջ Վարուց վերջաբանը: Թէեւ հայն յունին պէս չունի այս վերջին գլուխները, բայց այն կարեւոր կէտին մէջ միաբան է արեւելեանց,

որ կից ունին վարքն ու վճիռքը: Բայց կէտ մը կայ
հոս զոր պէտք չենք մոռնալ յիշելու:

Արաբն ու Եթովպացին վարուց վերջաւորու-
թիւնը վճիռներէն ետքն ունի, եւ մէկ ամբողջ մը
կը կազմեն վարքն ու վճիռք: Յունարէնին մէջ
զատուած ըլլալով այս երկուքը, այն վերջաբանա-
կան մասը հոս տեղն է: Հայոյն մէջ այժմ՝ չկայ այս
վերջաւորութիւնը. վասն զի այստեղ՝ ուր ունի Յ,
չէր կրնար ըլլալ. իսկ վճիռներէն վերջը չկայ:
Արդեօք զրշազրաց անխնամութեամբ դուրս մնա-
ցած է թէ հայոյն տեսած բնագրին մէջ չկար.
որոշելը դժուար է, բայց կ'ենթադրենք որ նախ-
նաբար ըլլալու էր այն վճիռներէն վերջը: Այս
վերջաբաններստ յունին (Mullach, II, p. XXIX¹,
տող 41 եւն. Cassel, տող. 160—164.) “Յայն-
ժամ ընթերցեալ Ագրիանու եւ ուսեալ զգատ-
ճառս ոյր վասն լռութեամբն հանճարեալ էր [τὴν
σιωπὴν ἐφιλοσόφησεν, տես վերը՝ Ծան. 1.
Եթովպ. 33, 15 եւն բնագրիւն է, եւ կը յաւելու-
բանի մը գովութիւններ իմաստասիրին՝ էջ 34,
1 եւն.] Կրօնացիք ի մարեան իւր ի նորալուծ մա-
րեանարանի դնել զիմաստասիրին Սեկունդոսի
բանս:” Այսպէս ըստ ուղղագրութեան Քասէլի
(էջ 357.) յոյն բնագիրն է այսպէս ἐκέλευσεν
αὐτοῦ τὰς βιβλους ἐν τῇ ἱερατικῇ βιβλιοθήκῃ
[Mullach, տարբեր ընթ. βιβλῳ] ἐντεθῆναι Σε-
χοῦνδου τοῦ φιλοσόφου, որուն նկատմամբ կը զրէ-
Քասէլ այսպէս. “Կարելի չէ անշուշտ Սեկունդոսի
Պատասխանները βιβλῶς (գիրք) կոչել. բաց աստի՛
եթէ Սեկունդոսի նկատմամբ է այն՝ կրկին անգամ
կեցած կ'ըլլայ αὐτοῦ (նորա) եւ վերջը դեռ անգամ
մ'ալ Σεχοῦνδου (Սեկունդոսի): Պէտք է յու-
նարէնն այսպէս կարգաւ ἐκέλευσεν εἰς τὰς
αὐτοῦ βιβλους ἐν τῇ ἱερατικῇ βιβλιοθήκῃ ἐντε-
θῆναι τὰ τοῦ Σεχοῦνδου τοῦ φιλοσόφου.
(Թարգմ. տես վերը): Ագրիանու այս “նուիրական

մատենագարանն» շատ քիչ պիտի հասկընայինք, եթէ բուդդհայական հիմն մը չընդունէինք. այսպիսի «նուիրական մատենագարան» մը վիճարմո՛ւեղած ըլլալու է, որուն մէջ բարեպաշտք կը կարգային եւ կ'ուսանէին: Ա՛յն է յարմար տեղը հարցընելու եւ պատասխանելու: Պոռնուֆ (Bournouf, Lotus de la bonne loi, p. 317) կոչումն կ'ընէ բուդդհայական գրքէ մը հետեւեալը. Հինաւուրց հռչակաւոր կրօնաւորք, որ քաջաւարժ են յոնթերցման սրբոց գրոց . . . կը բնակին այս վանքը. այս կրօնաւորք իրենց ժամանակը կ'անցընեն հարցաւորելով եւ անդադար չոր ինքիքներ առաջարկելով:» — Այս «նուիրական մատենագարանին» վրայ վերը յառաջ բերինք գիտնոց այլեւայլ կարծիքները. (էջ 176): Փարիզի արաբական ձեռագիրը خزانة الكهنة (մատենագարան քահանայից) կը կարգայ, իսկ Օքսֆորդեանը՝ جزاة الحكماء (մատենագարան Փիլիսոփայից): Եթովպ. կ'ըսէ. «Եւ հրամայեաց զի ընթերցցին գիրք նորա ի տան մատենից քահանայից» եւն («տուն մատենից» խօսքին տեղ եթովպարէն բառը բուն «մայր» փայտ կը նշանակը): — Ասկէ վերջը կուգայ սա վերջաւորութիւնը Τέλος τοῦ βίου Σεχοῦδου (վերջ վարուց Սեկունդոսի), Ասոր. 88, 14 Խահուան սահմանէն ետքը՝ ܡܕܢܗܐ ܡܕܢܗܐ (կատարեցաւ Սեկունդոս իմաստասէր լուսկաց), Արաբ. هذہ الاقوال كملت (կատարեցան այս Բանք.) Եթովպ. t'afazama z'entû («կատարեցաւ այս.») եւ կը յաւելու «Եւ տուողին իմաստութեան վայելեն փառք եւ պատիւ եւ եղիցի յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն:»

18. Ծոդ. 107—114: Առաջին վճիռս, որ հայոյն մէջ թերակատար է, ունի միայն Ա. վերը տեսանք որ Օասոր տեղ Սեկունդոսի Աշխարհի վրայ ըրած բանախօսութեան առաջին տողերն

առած է: Վճիռներուս համեմատութեան համար
գործածած ենք յոյն բնագիրն ըստ հրատարա-
կութեան Մուլլախի (Mullach, Fragmenta եւն.
I, Paris. 1860, p. 512 եւն.) եւ ուր որ արեւելեան
խմբագրութիւններէն կոչումն եղած է՝ ըստ հրա-
տարակութեան եթովպական բնագրին Պալսմանի
(die Philos. բնագրի մասն՝ էջ 1—4):

Վիճիւն Ա: Յունարէն՝ I. *Ti' êsti: Kóσμος*; (Ա.
Ջիւնէ է Աշխարհ): Արաբ.-եթովպ. կրկին Վճիռ
ունին Աշխարհի վրայ. (Հարցումն 2 եւ 3, հրատ.
Bachm., Leben, p. 10—11): եթովպական
Վճիռք սովորաբար այս կամ ասոր նման բանա-
ձեւով կը սկսին՝ “Հարցին յիմաստունն է—ասէն —
հոս կը յաջորդէ հարցումը, — է— գրեւց իբրե-
սէ:” — Հայերէն բնագիրն այժմու վիճակին մէջ 6
սահման ունի այս վճռին վերաբերող, եւ երկու հատ
ալ՝ որոնց գոնէ մէկը խնդրական է. իսկ ամբողջը
շատ լաւ վիճակի մէջ չէ աւանդուած մեզի, ինչ-
պէս յաջորդ համեմատութիւնը կը ցուցնէ:
— 1 “Անհաս մեծութիւն որ զամենայն փակէ.”
անտարակոյս հայն կարդացեր է *P áχα-
τὸ ἄληπτος περὶ οὐχ ἡ* (անհաս շրջապատ), թէեւ
“մեծութիւն” բառացի թարգմանութիւն չէ *περὶ ο-
χῆ* բառին: Մուլլախ կ’առաջարկէ *ἀνέχφορστος* կամ
ἀδιήγητος περὶ ὁδός (շրջան) կարդալ՝ հետեւե-
լով լատինականաց, Եպիկտ. *ineffabilis circuitus*
եւ Վինկ. Բեյլով. *incessabilis circuitus*. Արաբ.
ليس له حد (չիք նորա սահման), եւ եթովպ.
“սահման որ ոչ բովանդակի.” — 2 “Աւելով վե-
րարկեալ” չկայ՝ ոչ ի 3 եւ ոչ արեւելեանց մէջ.
“Վերաբերել”, որ հոս “պատել, ծածկել չորս
կողմանէ” կը նշանակէ, յետմետրոպեան ասու-
թիւն մըն է: — 3 Թերի եւ աղաւաղ է ապահո-
վապէս այս խօսքը՝ “աղեւումն որ ընդ միմեանց կա-
պեալ է.” եթէ չհամեմատուի այս *P*ի սա

րն[թերցման հետ *θεωρητικὸν κατασκευάσμα*
 [G: *θ. κατασκευασμένον*], այսինքն՝ «տեսանելի
 հաշված», չկայ յունին եւ արեւելեանց մէջ. (հմտ.
 Արաբ. «եւ ոչ է կատարած զարգու նորա որ
 երեւի ի պէսպէս ազգս.» Ե[թովպ. մ[թին]) :
 — 4—5 Այսպէս պէտք է բաժնել հայն եւ ըն-
 թեռնուլ. «մնացումն յաւիտենական. որ յաւ-
 դոց հաստատեալ է:» Հայ բնագրաց ընթերցումն
 («մնացումն որ յաւիտենական յաւդոց հաստատեալ
 է») կրնար ընդունուիլ, եթէ «յաւիտենական»
 ածականի տեղ «յաւիտեանս» կամ նման մակբայ
 մ'ըլար: Ջինչ եւ իցէ Հ կը համապատասխանէ
 յոյնին սա խօսքին՝ αἰώνιον διαχρόστημα
 («յաւիտենական պահպանումն» կամ «մնացումն»
 վասն զի διαχρόστημα կը նշանակէ բան մ'իւր
 վիճակին մէջ բռնելը, պահելը = Արաբ. *استطاع*
دائماً, Ե[թովպ. «նոր լինիցի մինչեւ ցյաւի-
 տեան»): — 6 «Ջէրոնիմոս որ ընդ միմեանս . . .»
 հոս կը յաջորդէ Ըի թերի մնացած մասը: Որչափ
 ալ թերի է խօսքս, եւ «Ջէրոնիմոս» բառին գոր-
 ծածուցութիւնն այլազգ, կ'երեւայ թէ հոս «չըջան,
 չըջագնաց շարժո՞ւն» իմաստով գործածուած է,
 վասն զի յունարէն այս տեղ կ'ըսէ ἀπλανές χύ-
 κλωμα (անմղար շրջան, ըստ G, մինչ P ἐπτα-
 πλανές χύκλωμα, եւթնամղորակ շրջան.) Գի հետ
 կը համաձայնի Եպիկտ. circuitus sine errore,
 ընդհակառակն Pի աւելի նման է Արաբ. «տասն
 տարերք շրջին ի վերայ նորա» = Ե[թովպ. :
 — 7—8 Ըի այս թերի մասէն ետքն երկու նա-
 խագասութիւնք կան, որոնք՝ զիրքէն նկատելով՝
 Աստուծոյ սահմանին պէտք էին վերաբերիլ: Մին
 արդեամբք կը յարմարի անոր (տես Բ, 3) բայց
 վերջինը՝ ոչ: Այս վերջինը («աճումն որ սահմա-
 նաւք փակեալ է») կրնար ծովու սահմանին վե-
 րաբերիլ. սակայն ասոր դէմ կ'երևէ այն պարագայն
 որ A ձեռագրին մէջ ասկէ ետքը կը սկսի ծովու

ժամը՝ «*Զե՛նչ է ծով*» եւն: — Հայը թերի ըլլալով՝ շատ մը նախադասութիւնք կը պահսին, զոր ունին յոյնը եւ արեւելեանք: Այսպէս ունի յոյնը՝ «*Անտեսանելի (G գեղեցկատեսիլ)* բարձրութիւն, [որ ըստ Պախմանի զարմանալի եղանակաւ կը պահսի բոլոր լատինականաց մէջ, բայց կայ յԱրաբ. وهو علواء لا يدرك] «բարձրութիւն որում ոչ հասանի» = եթովպ. «բարձր. որ ոչ կատարի»] ինքնածին տեսիլ, [տես վարը՝ Բ., 1.] բաղմանկարագիր կերպարանք. եթեր սնուցիչ. (P կը յաւելու πολυ-διοίχητον πνεύμα, «չունչ բաղմաբաշխ», որ այս տեղւոյ չի վերաբերիր.) արեգակն. լոյս (G լոյս արեգական.) տիւ. լուսին [չէք ի G.) աստեղք խաւար. գիշեր. երկիր. հուր [չէք ի G.) ջուր. օդ [G օդ. ջուր:]» Արեւելեանց այս մասին ընթերցմունք տես Bachm., Leben, p. 10—11:

19. Թող. 115—118 Բ: Յոյնը՝ III. Τί ἐστὶ Θεός; (Զե՛նչ է Աստուած): Արաբ.-եթովպ. Հարցումն 1 (հրտ. Bachm., Leben, p. 9): Հայ բնագիրը կը պահսի A ձեռագրին մէջ, եւ պահուած է միայն ի C եւ այն՝ շատ թերահատար ձեւով. քանի մը սահմանք ալ Աշխարհի վճռին կը վերաբերին:

— 1 «*Ինչպէ՛ն Գե՛ւիլ*» այստեղ պէտք էր համապատասխանել յունին՝ ἰδιόπλαστον ἄγαθόν (ինքնակազմ բարի) ըսածին, զոր P եւ OX. ունին, իսկ G պարզապէս ἄγαθόν (բարի) կ'ըսէ. կը շեղի նոյնպէս Արաբ. وحده والدايم, բայց եթովպ. աւելի կը համապատասխանէ ἰδιόπλαστον աստութեան: Սակայն ճշդիւ քննելով՝ կը տեսնուի որ հայոյն ընթերցումն յիշեալ խօսքին թարգմանութիւն չէ. նախ «ինքնածին» չէ ճշգրտուի = ἰδιόπλαστον, իսկ «տեսիլ» բոլորովին ուրիշ բան է: Արդ հայոյն ըսածին ճիշդ նոյնը տեսանք վերը՝ Աշխարհի վճռին մէջ, որ է αὐτογέννητον

$\theta \varepsilon \omega \rho \eta \mu \alpha =$ “*Ինչպէս որ այնտեղ կը պահուի ի Հ: — 2 “Որ փակէ զամենայն եւ ինքն յուսմէքէ ոչ փակի.*” այս ալ՝ որ չկայ հոս յունին եւ արեւելեանց մէջ, շատ նման է Աշխարհի վճռին առաջին սահմանին՝ “որ զամենայն փակէ.” (տես Ա. 1): Այս ընթերցումը կը հաստատէ Վինկ. Բելլ. *omnia continens*. յոյն բնագրին մէջ կան նման բաներ, որոնք հայոյն մէջ չկան, հմմտ. *ἰδιὰ πάντων οὐσία* (“սեպհական էութիւն ամենայնի,” չունի G, Եթովպ. տես Bachm, p. 9, n. 7.) կայ նաեւ *πολυδιοίχτητον πνεῦμα* (“բազմաբաշխ շունչ.” = Արաբ. “որ առաջնորդէ ամենայն արարածոց եւ ստեղծուածոց բանիւ իւրով եւ հոգւով.” Եթովպ. “որ դատի զամենայն հոգւով իւրով.”) — 3 Հայն ունի հոս “իմաստ խնդրելի” բոստ այժմու Օ բնագրին, ուր “իմաստ” ի հարկէ “իմաստութիւն” նշանակութեամբ է: Եթէ համեմատենք բնագրին հետ *δυσνοοῦμενον ζήτημα* (դժուարիմաց խնդիր) կը տեսնենք որ “Խնդրելի” հոս է = *ζήτημα* (խնդիր) եւ գոյականաբար գործածուած, ուստի “Իմաստ” պէտք կ’ըլլայ ուղղել զոնէ “*Խնդրելի*” (արաբ., Եթովպ. բնագիրք չունին զայս): Համեմատելու ենք արդ Ա. 7 խօսքը՝ “Խնդիր որո՞ւ ոչ հասնեմք,” եւ կը տեսնենք որ երկուքն ալ նոյն իմաստն ունին եւ թերեւս միեւնոյն խօսքին երկու տարբեր խմբագրութիւնք են: — 4 Օ կ’ընթեռնու “Իմաստն անմահ,” որ կրնայ շատ լաւ ըլլալ. սակայն որովհետեւ յոյնը *ἀθάνατος νοῦς* (անմահ միտք = Արաբ. *عقل غير مائت*) կը կարծենք թէ հայը պէտք է գրչի սխալ մը համարիլ եւ ուղղել՝ “Իմաստն-Ինչն անմահ,” յունին *νοῦς* (միտք եւն) կրնար նաեւ “Իմաստն-Ինչն” թարգմանուած ըլլալ, հմմտ. Եթովպ. “Իմաստն-Ինչն” (*lëbûnâ*, իմացականութիւն) որ ոչ մեռանի: — Այսչափ միայն ունի Օ, որով շատ թերի է Հ: Զոյն բնագիրք

ունին նաեւ հետեւեալքը. “Բազմակերպարան
պատկեր. անտեսանելի բարձրութիւն. (— այս
խօսքն Աշխարհի վճռին մէջ կար եւ հոս կրկնուած
է, զոր նոյնպէս կրկներ են արեւելեանք՝ քիչ
մ’այլազգ թարգմանելով, հմտ. Արաբ. “բար-
ձրութիւն, որոյ չիք սկիզբն եւ վախճան.” Եթովպ.
տես Bachm. p. 9 n. 3.) բազմանկարագիր կեր-
պարանք, (այս ալ կար վերը, եւ չունին հոս ա-
րեւելեանք.) շունչ բազմաբաշխ. (տես Բ, 2.)
անքուն ակն. բազմանուն զօրութիւն. (= Արաբ.
“որ ունի զամենայն զօրութեամբ իւրով.” իսկ
Եթովպ. աւելի նման է հայոյն Բ, 2 խօսքին՝ “որ
ունի զամենայն արարածս ի ձեռն իւրում.”) ձեռն
ամենակալ. լոյս. [G ամենակալ լոյս. բայց Քի հետ
նոյն է Եթովպ. “սա է ձեռն.” իսկ Արաբ. կը
շեղի قوه جوهرة لا يدرك, այսինքն “զօրութիւն,
որոյ էութիւն անհասանելի է.” բայց աստի Արաբ.-
Եթովպ. “լոյս” ուրոյն ալ ունին.] միտք, զօրու-
թիւն. [Արաբ. حياة կեանք. Եթովպ. “զօրու-
թիւն որ իշխէ ամենայնի”]:

20. Ծոյ. 119—124 Գ: Յոյն՝ II. Τί ἐστι
Ῥαχανός; (Ջիւնչ է Ուլիէ-ն), Արաբ.-Եթովպ.
Հարցումն 18 (հրտ. Bachm. die Phil., բնագիր,
էջ 11—12,) ուր արեւելեանք յունարէնին նման
“Ուլիէ-ն” կ’ընթեռնուն՝ Եթովպ. “Չով ուլիէ-
ն,” իսկ Արաբ. البحر المحيط

— 1 “Գոգ աշխարհի” = Β χόσμου ἐναγχα-
λισμα (գրկախառնումն աշխարհի, Արաբ. حنّ
الدنيا, “ամբութիւն” կամ “ամբոց” աշխարհի
= Եթովպ. “պարիսպ աշխարհի”) — 2 “Պսակ
ծովեղէն” կը հաստատէ Քի ընթերցումն θαλάσ-
σιον στεφάνωμα, մինչ G կը կարգայ στεφα-
νωμένον ὄριον “սահման պսակեալ” = Եպիկտ.
եւ Վինկ. Բեւլ. terminus coronatus, զոր կ’ընտրէ

Պախման: Սակայն նաեւ արեւելեանք կը հաստատեն հայոյն եւ Քի ընթերցուածը. Արաբ.

هو اكليل الحجة, “նա է պսակ ծովու,” նոյնպէս

Եթովպ.: — 3 “Ընդերկարութիւն ջրեղէն” անշուշտ կը համապատասխանէ յունին սա խօսքին՝ G δεσμός ἀτλαντικός (“կապանք ատլանտեան” կամ “ծովային”), ուր P ἀλμυρός δεσμός “աղային կապանք” եւ յետոյ ἀτλαντικός ζωστήρ, “գօտի ատլանտեան” կ’ընթեռնու: Հայն թէ “աղային” եւ թէ “գօտի” բառերն ունի՝ բայց ուրիշ դրից մէջ. (տես Գ, 5 եւ 7): Արեւելեանք չունին բառացի նոյն կտորը, բայց ունին նման խօսք մը, հմմտ. “որ ընու զլըումն տիեզերաց” ըստ Արաբ., իսկ Եթովպ. “լցեալ եւ կատարեալ” — 4 “Անբաւ հաստատութիւն:” Հոս “հաստատութիւն” պէտք է անշուշտ “գոյացութիւն” իմաստով առնուլ: Յոյնը չունի այս խօսքը, վասն զի անոր խօսքը πάσης φύσεως περίδρομος այս տեղւոյ չի վերաբերիր. (տես Գ, 7.) Լատինականներէն ոմանք, ինչպէս Եպիկտ. կ’ընթեռնուն orbis sustentaculum (“աշխարհի պահպանութիւն,” բուն՝ “անունդ”): Արեւելեանք ունին հայոյն ըսածն, այնու որ ծովը “անբաւ” կը սահմանեն. հմմտ. Արաբ. ليس له قياس او لا حد — “չիք նորա չափ եւ սահման” =

Եթովպ. “չիք նորա չափ:” — 5 “Մայր աղի” չկայ այսպէս բառ առ բառ ո՛չ P եւ ո՛չ G բնագրաց մէջ, բայց P ունի “աղի” (տես վերը՝ Գ, 2.) նաեւ G ունի ուրիշ ընթերցուած մը περίαμμα ἀλμυραῖον, այսինքն “աղային յուռութիւնք:” — 6 “Հաւաքիչ ամենայն ջրոց” չկայ ի Յ, բայց ունին լատինականք, Եպիկտ. եւ Վինկ. hospitium fluviorum: Ասոր տեղ ունի Արաբ. “որ տիրէ ի վերայ ամենայնի որ գտանի ի նմա, եւ աշխարհ եւ ամենայն տիեզերք ի զիրիս նորա է (արաբ, հոս ալ حصن կ’ըսէ),

Եթովպ. “որ գտանի յամենայն աշխարհի” եւ “որ ունի զամենեւին՝ որ ժողովին ի նմա եւ որ եւնէ:” — 7 “Որպէս գաւտի զտիեզերաւք” այսպէս չկայ յունին մէջ, բայց մասունքը կան. հմմտ. Ρ ἀτλαν-
τικός ζωστήρ († ԳԳԷ առլանտեան) եւ ΡG
πάσης φύσεως περὶ ὄρουμο (շրջապատու-
թիւն ամենայն բնութեան), ուստի հայն այնպիսի
բնագիր մ’ ունէր, ուր ասոնք մէկ նախագասութեան
ամփոփուած էին: Պախման (էջ 17 Ծան 10)
կ’ըսէ թէ Ρ ձեռագրին “գօտի” ընթերցումը չի
վերաբերիր այս տեղւոյ. ըստ հայոյն՝ շատ լաւ
կրնայ տեղը մնալ՝ կցուելով միւս խօսքին հետ:
Արեւելեանք չունին զայս ճշդիւ, Եթովպ. “ի գոգս
նորա է ամենայն աշխարհ:” — 8 “Աշխարհի
սփռման” նորանշան ընթերցումն, ուր Յոյնը
οἰχοῦµένης χάτοχος կը կարգայ, մեկնեցինք
վերը (էջ 225) այնու որ թարգմանիչը ξενό-
δός (օտարասէր, հիւրընկալ, ասպնջական) գտեր
է բնագրին մէջ: Արաբացին չունի այս խօսքը.
Եթովպ. “որ գտանի զաշխարհաւ:” — Յոյն G
ձեռագիրը ունի λιαχός λαμπτήρ, որ ծովու
գաղափարին չի յարմարիր. (տես Bachm. էջ 17,
Ծան. 10):

21. Յոդ. 125—130 Դ: Յոյն՝ Լ-ՆԷ: Արաբ.—
Եթովպ. Հարցումն 15 (հրտ. Պախման, էջ 8):
Լատինականք ալ ունին նոյն նիւթոյ վրայ վճիռ
մը, բայց բոլորովին աննման հայոյն: Այսպէս
կ’ընթեռնու Վինկ. Բեւլ. Aer, custodia vitarum
(Եպիկտ. vitae), animarum fundus: Ուստի միայն
Հայն ու Արեւելեանք ունին զայս. բայց նաեւ վեր-
ջինք ըստ իրենց սովորութեան շատ կը խոտորին.
(տես վերը՝ էջ 221): — 1 “Առգ տարածք եւ
թաթաւունք.” թերեւս համեմատելու է Արաբ.
الجهوى في الجواء, “օդ ի ձորի” (կամ ի “խորս
երկրի”): Եթովպ. բոլորովին քրիստոնէական
գունով՝ “շունչ ի Տեառնէ Աստուծոյ:” — 2 “Տե-

սիլ են սուրբ, յստակ. անշուշտ բոլորովին անաշարտ հասած չէ այս տողս: «Յարի» բառին հետ համեմատելու է եթով. «որ թափանցանց է տեսութեան» — 3 «Լի հողմուք բազմութեան» եթով. կ'ըսէ «եւ է նա հողի» (= «հողմ» իմաստով հասկընալով.) — 4 «Զաւրութիւն որ յամենայն հասանէ» ասոր նման է քիչ մը եթով. պացւոյն մէկ խօսքը «Հողմ» վճռի մէջ (Հարցում 12, հրա. Պախման, էջ 6) «որ ընուն զամենայն արարածս»: Տես նաեւ Բ վճռին ծանօթութեանց ամենէն վերջը: — 5 «Բնութիւն տարած» հմա. եթով. «եւ վաստակի նա բնութեամբ իւրով առաւել քան զայլ ամենայն արարածս» — 6—7 Այս նախադասութեանց շատ նման է Արաբացւոյն խօսքը. «Ի ի նմա եւ հողմ, եւ է ի նմա հայծաֆն, եւ է ի նմա աշիբ-եւ է ի նմա արեւ-ի» = «արեւի-ի» յորդորիչ. ծնիչ հրոյ եւ ջրոյ»:

22. Զոդ. 131—139 Ի: Յոյն. IV. *Ti ἐστὶ Ἡμέρα*; (Զինչ է Տիւ): Արաբ.-եթով. Հարցումն 4. (Պախման, էջ 1):

— 1 «Հանդէս որ լի է աշխատութեամբ» = PG: *στάδιον χαχοπαθείας* (սպարէշ շարակրութեան.) եպիկա. *stadium laboris*. Արաբ. չիք. եթով. «տեղի լի աշխատութեամբ»: — 2 «Շրջանակ երկոտասանժամեան» (տես վերը՝ էջ 205) = Յ *δωδεκάωρος διαδρομή* (ըստ P ուղղութեամբ, մինչ G *δωδεκάωρος* կը կարգայ:) Նոյնպէս եթով.: — 3 «Սկիզբն ամենայն ցոյց» ուղղելու է «սոց» (տես վերը՝ էջ 205) = Յ *ἀρχὴ καὶ ἡμερινή* (սկիզբն հանապազերեայ.) եպիկա. *principium quotidianum*. եթով. «նա է սկիզբն աւուրց»: — 4 «Յորդորումն աշխարհի» չկայ ի Յ եւ Արեւ., եթէ չուզենք համեմատել սա խօսքին հետ՝ *ὑπόμνησις βιωτικῇ* (յիշատակ կենսական = եթով.) զոր չունի Հ: — 5 «Երկրաշէշ» զործոյ խնդրական ընթերցումն մըն է, որուն «Երկրաշէշ»

բառն անսովոր է. տեղւոյս իմաստն ըլլալու է
 “յորդորումն ի գործ:” Յոյնն եւ Արեւելեանք
 չունին: — 6 “Հոգք ծփալիցք” մասամբ կայ ի P
 ἀερίζουσα μέριμνα (“հոգի օղայինք”): —
 7 “Կենդանեաց համբոյրք առ ի զմիմեանս տեսա-
 նելոյ” դժուարաւ բոլորովին ուղիղ հասած է մեզի.
 “համբոյր” հոս բոլորովին ուրիշ նշանակութեամբ
 գործածուած ըլլալու է՝ իբր “այցելութիւն =
 ἔντευξις, վասն զի տեղւոյս կը համապատասխանէ
 յունարէնին սա խօսքը ζῶστικὴ ἔντευξις. (“կեն-
 սական այցելութիւն” կամ Այցելութիւն կենսա-
 կանաց): — 8 “Յուշարար անդադար” ունի միայն
 ὁ παλίνδρομος ἀνάμνησις (ունի նաեւ 0x.)
 եթովպ. “յուշարար յաւիտենական:” — 9 “Բնու-
 թեան հայելի.” Յ φυσιχὸν ἐσόπτρισμα, նման
 եթովպ. — 10 “Թիւ որով յաւիտենականք հա-
 մարին” = Յոյն՝ αἰώνιον ἀρίθμημα (յաւիտենա-
 կան թուարկութիւն = եպիկոս. aeterna compu-
 tatio): Արաբ. حساب الى الابد (թիւ ի յաւիտենան.)
 եթովպ. աղաւաղեալ է: — Հայոյն մէջ կը պակսի
 δεξιὴν ἀπότασις (G եւ 0x. ἀπόταξις.)

23. Տղոյ. 140—146 ,2: Յոյն՝ V. Τί ἐστὶ
 Ὁ ἥλιος; (2ԲՆԷ է Արեգակն): Արաբ. եթովպ.
 Հարցումն 5 (Պախման, էջ 1—2):

— 1 “Աին լուսաւոր” = Յ οὐράνιος ὁφθαλ-
 μός = եթովպ. “ակն երկնից.” մինչ Արաբ. عين
 نور السما (ակն լոյս երկնից): — 2 “Կահատակ
 գիշերոյ” = Յ νυχτὸς ἀνταγωνιστής (հակառա-
 կորդ, բնագիմամարտ): Արեւելեանք կը շեղին.
 Արաբ. “լոյս որ ոչ հատանի եւ ոչ շրջանի” (ուստի
 = է, 5, 7, 8.) եթովպ. “պահապան աւուր”
 (= է, 5:) — 3 “Շրջանակ երկնաւոր” = Յ
 αἰθέριος κύκλωμα, հմմտ. եթովպ. “եւ շրջան
 զամենեքումբ:” — 4 “Աշխարհի յանդիմանիչ”
 = Յ κοσμικὸς ἔλεγχος, զոր ունի եթովպ., մինչ

Արաբ. կը պահսի: — 5 «Անճաշ բոց» ունի միայն
 G ἀκήρατος φλόξ (բոց պարզ.) Հայոյն Հետ
 բոլորովին կը միաբանի Եթովպ. «Ἔσθ' ὅρ' ἡλ' ἄνθε:»
 — 6 «Զգեստ պողոց» ունին այսպէս Ρ եւ ΘΧ.
 χαρπὼν περιβόλαιον: — 7 «Անանց ճառագայթ»
 Հայոյն ընթերցումը կը հաստատէ Ρի ըսածը
 ἄσβεστος ἀχτίς (ճառագայթ անշիջանելի), զոր
 Պախման կ'ուզէ ջնջել. Եթովպ. «Հուր որ ոչ ջնջի:»
 — 8 «Անպակաս պայծառութիւն» = Β ἀδιά-
 λειπτος φέγγος. Եթովպ. «Լոյս՝ որ ոչ վախճանի
 եւ ոչ ջնջի:» — 9 «Զրէալ զամպար» Հոս յոյն
 օրինակք ունին χεχορηγημένη λαμπάς (Հան-
 դերձեալ, պատրաստեալ, կազմեալ լապտեր) =
 Եթով. «Լապտեր ուշիւ» բայց Եթովպ. ունի
 նաեւ «Լապտեր աշխարհի» = Արաբ. سراج العالم
 Հայոյն «շրէալ» չի համապատասխաներ լիովին
 χεχορηγημένη բառին, որուն իմաստն այն է թէ
 Արեգակն լապտեր մըն է միշտ պատրաստուած,
 հանդերձուած կարեւոր իւզով: Տէգա (էջ 18
 Ծան. 1) խօսելով ասոր վրայ կ'ըսէ թէ արդեօք
 հայն վերը յիշուած ἀδιάλειπτος բառն անգամ մը
 ճիշդ թարգմանելէն ետքը՝ շփոթե՞ր է λείπω եւ
 λαμπάω բայերն իրարու հետ: Սակայն կ'երեւայ թէ
 հայն χεχορηγημένη կարգացեր եւ ընդհանուր
 կերպով «շրէալ» թարգմաներ է՝ իբրեւ լապտեր
 մ'որ զորոշ մաքրուած, ուստի պատրաստուած է:
 — 10 «Երկնային ճանապարհորդ» = Β οὐράνιος
 ὁδοιπόρος. Եթովպ. «գլուխ լուսաւորաց (Ծան.
 14), որ շրջի յերկինս:» Արաբ. առաջինն ունի՝
 «որ լուսաւորէ յերկինս:» — Հ չունի սա խօսքը՝
 «զարդ տուրնջեան», զոր ունին նաեւ Արեւելեանք:
 24. Յոդ. 147—155 Ի—Բ: Ինչպէս վերը տե-
 սանք (էջ 222) այժմու բնագրին մէջ երկու Վճիռք
 միացած են: Մենք ջանացինք որոշել իրարմէ, եւ
 «Երկրի» վերաբերող մասերն փակագծի մէջ գրինք
 եւ ուրոյն թուարկեցինք: Հոս ալ զատ զատ պիտի

Համեմատենք նախ Լուսնոյ եւ յետոյ երկրի սահմանները: Ձեռագրաց այս վիճակին մէջ ինքնին յայտնի է որ շատ թերի են երկու վճիռներն ալ:

Վիճիռ ի: Յոյն՝ VI. *Ti è στί Σελήνη;* (Զեփն է Լուսին): Արաբ. *Եթովպ. Հարցումն. 6* (Պախման, էջ 2):

— 1 “Արմրութիւն երկնաւոր” = 3 οὐρανὸν πορφύρεα. Արաբ. կը պակսի. *Եթովպ. ալ կը շեղի*: — 2 “Միթարիչ գիշերոյ:” = 3 νυκτερινή παραμυθία, զոր ունի *Եթովպ. քիչ մ’աւելի* ընդարձակուած: — 3 “Ա-դոյ (ձեռ. “անդոյ”) ճանապարհորդ” = οὐράνιος ὁδοιπορία, զոր Քունի, բայց չունի *Գ եւ ոչ Արաբ.*, իսկ *Եթովպ. “Եւ է նա որ շրջի յերկինս:”* Տէզա Հայագէտն այս խօսքին համար կ’ըսէր (էջ 18 Ծան. 2) թէ կը շեղի յունարէնէն, վասն զի առջեւն ունէր միայն *Օ ձեռագրին “անդոյ”* ընթերցուածը: — 4 “Նաւորդաց միթարիչ.” ինչպէս վերը տեսանք (էջ 206) հոս պէտք էր՝ ըստ յունին երկու նախադասութիւն ըլլալ, այսինքն՝ *πλεόντων πονυύχισμα, ὁδεύόντων παρηγορία* (“նաւորդաց տքնութիւն, ճանապարհորդաց միթարիչ-իւն”): Հաւանականօրէն այն երկու բառերը (“*դոն-իւն*” եւ “*նաւարդորդաց*”) դուրս ինկած են: Արաբ. անսվ միայն կը շեղի՝ որ յիշեալ երկու նախադասութիւնքն մէկի ամփոփած է՝ այսպէս. “ուրախութիւն եւ առաջնորդ ճանապարհորդաց.” *Եթովպ. “ուրախութիւն որոց են ի նաւի. առաջնորդ որոց են ի ճանապարհի:”* — 5 “Պահպանորդ գիշերոյ” չկայ ճշգիւ այսպէս յունին եւ արեւելեանց մէջ. բայց թերեւս հայոյն իմաստն այն ըլլայ, զոր կը բացատրէ յոյնն, երբ կ’ըսէ թէ Լուսինն ըլլայ “*թշնամի շարագործաց*” (χακούργων ἑχθρα), զոր ունի նաեւ *Եթովպ. “թշնամի քողոց.”* Արաբ. կը պակսի: — 6 “Յաւիտենից նշանակ:” Վերը (էջ 225) խօսեցանք ասոր վրայ, եւ տեսանք որ յոյնն ունի

σημεῖον ἑωρτῶν (դժնից նշանակ) եւ թէ հայն
αἰώνιον (յաւիտենական) կարգացեր է. Արաբ.
“նշանակ դժնից եւ — — — րց.” Եթովպ. “նշանակ
դժնից:” — Հայոյն մէջ կը պակսին սա խօսքերը.
“փոխանորդ արեգական. (= Եթովպ.) շրջանակ
ամսային. [Արաբ. یشرق وايضا يغرب “ծագէ եւ
դառնայ ի մայր” = Եթովպ.). P ունի ասկէ զատ
“Յուշարար անդադար” որ կրկնութիւն է (տես Ե,
8), բայց այստեղ նոյնպէս կրկնուած ունին Ար-
եւելեանք:

Վճիռ Բ: Յոյն XV. Τί ἐστὶ Γῆ; (Ջհնշ է
Երկիր): Արաբ.-Եթովպ. Հարցումն 17 (Պախման,
էջ 10): Շատ թերի են ի հարկէ այս վճռին
մնացորդք:

— 1 “Հաստատեալ ի յաւդոյ” չկայ այսպէս
բառ առ բառ յունին եւ արեւելեանց մէջ. նման
են՝ οὐρανὸς βᾶσις (հիմն երկնից), զոր ունի նաեւ
Եթովպ. եւ ἀεροφύεος ῥιζωμα (իբր “օդաբոյս
արմատ”), զոր միայն P ունի: — 2 “Բոլորակ որում
հասանի ոք” կը համապատասխանէ Գի ընթեր-
ցուածոյն՝ ἀκατάληπτος περιοχὴ (շրջապատ ան-
հասանելի) = Եթովպ. “որոյ ոչ գտանի չափ
իւր:” (Տես Ա, 1:) — 3 “Անծագ տեսիլ” անշուշտ
= Գ ἀσύννοπτον θεώρημα (անտեսանելի տեսիլ)
= Եթովպ. “որ ոչ չափի տեսութեամբ.” (P
ἀπύθμενον θεώρημα.) — 4 “Անդանեաց հան-
դէս:” Վերը (Ե, 1) տեսանք “հանդէս” = στα-
θιον (ասպարէզ) դործածուած, իսկ հոս է “մար-
գարան,” հմմտ. Յ γυμνάσιον ζωῆς: —
5 “Դայեակ անձրեւոյ” = ὄμβρων τιθήνη, զոր
ունին նաեւ Արեւելեանք: — 6 “Մայր պողոց” =
P καρπὼν μήτηρ, իսկ Գ κ. φύλαγμα καὶ μήτηρ:
Արաբ. կը համաձայնի հայոյն եւ Pի հետ՝ ولد و
الثمار. Եթովպ. կը շեղի: — Այժմ հայոյն մէջ
կը պակսին շատ մը նախադասութիւններ, այսպէս՝
“Տքնութիւն լուսնոյ. (Եթովպ. “մխիթարիչ”

կ'ըսէ. Արաբ. չունի): ծածկոյթ անգնդոց. (= Եթովպ., բայց Արաբ. չունի.) յաւիտենական պահպանութիւն. [= Արաբ. حافظة الى الابد. (هو.) ընդունարան բաղմամատակարար (πολυυδίοιχητον, Արեւելեանք չունին.) ծնունդ եւ ընդունելութիւն ամենեցուն. [Արաբ. «մայր ամենայն իրիք եւ դարձեալ կրիչ երկնից», حاملة السماء «որ բառնայ զերկինս.» Եթովպ. «բնակութիւն (հայրենիք) ամենայն արարածոց եւ դարձեալ կրիչ նոցա», Միայն Գ ունի տակաւին սա խօսքերը. «միջնավայր աշխարհի.» զոր՝ ունի Եթովպ. եւ «աստուածաստեղծ յօրինուած» (σὺςστημα), զոր ունի Արաբացին, եթէ Զնջենք վերջնոյս قبل (նախ քան) բառը:

25. Թող. 156—165 թ: Յոյն VII. Τι ἐστὶν Ἀνθρῶπος; (ԶԽՆ է Մարդ): Արաբ.-Եթովպ. Հարցումն 25. (Պախման, էջ 16—17): Պախման հրատարակած է այս վճռին արաբերէնը, բայց շատ աղաւաղ է եւ կը շեղի շատ, մինչ Եթովպացին աւելի նման է յունին: Հայն ալ տեղ տեղ յայտնապէս աղաւաղ է:

—1 «Նման Աստուծոյ» յետսամուտ է անտարակոյս, զուտ քրիստոնէական գաղափար մ'ըլլալով, զոր չունին ուրիշ բնագիրք: —2 «Մարմին հոգեկիր եւ մտաւոր.» այսպէս հայն որ լաւագոյն կ'երեւայ. յոյն բնագիրք կրկին նախագասութիւն ունին՝ νοῦς σεσαρχομένος (միտք մարմնացեալ = Եթովպ.) եւ πνευματικὸν ἀγγεῖον (աման հոգեւոր = Եթովպ. տես նաեւ Թ, 3.) Արաբն աւելի նման է հայոյն՝ մէկ խօսքի մէջ ամփոփելով. վերջապէս հայն այնպիսի ընթերցուած մը գտած կ'երեւայ, զոր Օքսֆորթեան ձեռագիրը մերձաւորապէս թէեւ աղաւաղեալ կրներկայացընէ՝ գրելով ζῶον λόγισμον, νοῦ καὶ ἐπιστήμης θεωτιμὸν (այսպէս. տես Bachm. էջ 19, Ծան. 3): —3 «Տաճար հոգւոյ», Հայը կամ վերոյիշեալ (տես Թ, 2)

“անօթ հոգեւոր” առջեւն ունեցած է, եւ կամ
 πνευματικὸν οἶχημα (բնական հոգեւոր) կար-
 դացած, մինչ այժմու յոյն բնագիրք αἰσθητικὸν
 οἶχημα (չէ՞ք բնական) կը կարդան: Ճիշդ հա-
 յոյն ընթերցուածը կը հաստատէ հոս Եթովպա-
 ցին ալ՝ ընթեռնելով “բն-ի-ն-ի-ն” կամ “տաճար
 ան-ի-ն”): — 4 “Գոյզն ժամանակեայ տեսիլ” ասոր
 հետ համեմատելու է անշուշտ οἰχητήριον ὀλι-
 γοχρόνιον (սակաւ ժամանակեայ բնական), միայն
 “բնականի” տեղ թե՛ օրդր (տեսիլ) կարդացած
 է հայն, որ լաւ եւս կ’երեւայ: Արաբացին ասոր
 տեղ “կենսք” կ’ըսէ. Եթովպացին համեմատ է
 յոյնին: “Տեսիլ” անգամ մ’ալ կը գտնենք վճռիս
 մէջ. (Թ., 13): — 5 “Գործի աճառապինդ՝ ոսկերք
 ջղաւք եւ այղովքն հանդերձ” ունի միայն P
 ὠστειωμένον ὄργανον (= “գործի ոսկրուտ”) զոր
 ունի նաեւ Եթովպացին: — 6 “Գէտ աշխարհի”.
 յոյնը՝ “կենաց” կ’ըսէ՝ κατὰσχοπος βίου. Եթովպ.
 “Մշակ երկրի” ունի, մինչ Արաբացին յունին նման
 է՝ منظر هذا العمر عالم. — 7 “Բախտի խաղալիկ” =
 Β τύχης παίγνιον: — 8 “Բարի հարեւանցիկ” ունի
 միայն G: ἀπαράμονον ἀγαθόν: — 9 “Կենաց մա-
 շիչ” ունի նոյնպէս միայն G: ζωῆς διαπάνημα
 (մաշումն, վատնիլը): — 10 “Փոխանակի յաշխարհէ”
 ուղղելու է “փոխարինի յաշխարհէ”, ինչպէս
 աս բառերն ուրիշ ձեռագրաց մէջ ալ կը գտնենք
 շփոթուած: Այս ուղղագրութիւնը կը հաստատէ
 G: φσγὰς βίου (փոխարինի կենաց), Եթովպա-
 ցին շունի զայս՝ ինչպէս նաեւ Թ., 8, Ն խօսքերը:
 Արաբը պահած է եւ այն ճշդիւ հայերէնին պէս,
 يترك هذا العالم ويخرج منه (“որ լքանէ զայս աշխարհը,
 եւ ելանէ ի նմանէ”): P ասոր տեղ ունի φωτός
 ἀποστάτης (ապստամբ ի լուսոյ), զոր շունի Հ.
 Եթովպ. ալ կը շեղի (տես Bachm. էջ 16 n. 11.)
 — 11—12 Այս երկու խօսքերն ալ չկան ո՛չ յոյնին
 եւ ո՛չ արեւելեանց քով. ասոնց փոխարէն յոյնն

ունի՝ ἐπίπονος ψυχὴ եւ γῆς ἀπαίτημα (վերջինս
 չունի նաեւ $G = \text{Հ}$, բայց կայ եթովպացւոյն քով):
 — 13—14 “Տեսիլ յաւիտենական” բաղադրութիւն
 կ’երեւայ (տես վերը՝ էջ 206) երկու նախադասու-
 թեանց՝ փնտաժա չրօնոս ԽԵԼԻ Ժամանակի) եւ
 օւնոսոս նեքրօս (մեռեալ յաւիտենական), G ի
 փնտաժա (= Հ “տեսիլ”) բառին տեղ P փրօն-
 տիսա (հոգ, մտմտութեամբ) կ’ըսէ բայց G ի կողմն կ’ելլէ
 նաեւ եթովպացին եւ լատինական ձեռագիրն
 Միւնխէնի (տես Bachm. p. 16, n. 6):

26. Տղ. 166—170 Ժ: Յոյնք՝ XIV. Τί
 ἐστι Κάλλος; (ՋԻՆԷ Է Գեղեցկութիւն). Արաբ. —
 եթովպ. Հարցումն 41 (Պախման, էջ 33):

— 1 “Նկար բնութեան” այսինքն՝ բնական
 = փոսիչ չօղբագրութեամբ, զոր ունի նաեւ Փարիզեան
 արաբական ձեռագիրը՝ գրեւով صورة طبيعية, մինչ
 Օքսֆորդեան ձեռագիրը (“զարդ Ժամանակաւ-
 որ”) կը միաբանի եթովպացւոյն հետ (“դոյզն-
 Ժամանակեայ զարդ”): — 2 “Եւ բարի յանձնէ
 ունի,” ուր գտնէ “Եւ յանձնէ ունի,” գրեւով է՝ կար-
 ծենք. յամենայն դէպս հայոցն ընթերցումն է =
 ἰδιόπλαστον ἀγαθόν (տես Գ, 1 ուր նոյնը կը
 գտնենք դարձեալ): Արեւելեանք չունին: — 3 “Ստա-
 ցուած որ անցանէ” = G ἀπαράμουνον χτῆμα
 (ստացուած որ անցաւոր.) P εὐπαραλλακτον
 (գիւրափոփոխ.) Արեւելեանք չունին զայս: Յ ունի
 դարձեալ ὀλιγοχρόνιον εὐτόχημα (դոյզն Ժամա-
 նակեան յաջողուած), զոր Հ չունի. Արաբ. Ե-
 թովպ. տես Ժ, 1: — 4 “Ծաղիկ որ թարշամի”
 = B ἄνθος μαραινόμενον, լատ. flos marcidus:
 Արաբ. زهرة تذبل بسرعة (“ծաղիկ որ վաղվազակի
 թարշամի” = եթովպ.) — 5 “Գրոշմած շնչաւոր”
 կրնայ լաւ ըլլալ, բայց մի գուցէ “գրոշմած” ըլլայ
 գրչի սխալ փխ. “գրոշուած”՝ իբր կենդանի ար-
 ձան: Որոշելը գոյաւոր է, մանաւանդ որ յոյն
 բնագիրը չունի զայս եւ ոչ ալ Արեւելեանք:

Միայն «*չնչաւոր*» ապահով է. *Հմտ. P: ἔμπνοος*
πόρνευσσις (*չնչաւոր պոռնիկութիւն*): — 6 «*Տեսիլ*
ցանկալի» չկայ յունին եւ արեւելեանց մէջ: —
 Ասոր փոխարէն չկայ հայոյն մէջ՝ «անժոյժ առն
 բնկմամբ». [որ կրկնութիւն, է թԲ 19 տեղւոյ,
 թէեւ եթովպ. հոս ալ ունի.] յաջողութիւն
 մարմնացեալ. [Արեւելեանք չունին.] արբանեկու-
 թիւն ցանկութեանց. («*հեշտութեանց*» = Ա-
 րաբ.-եթովպ.) իր մի որ ոչ յօրինի. (այսպէս G
 = եթովպ. եւ Օքսֆ. արաբական ձեռագիրը,
 իսկ Փարիզեանը «առանց շահու վաճառականու-
 թիւն» կ'ըսէ. P «*իր մի որ ոչ ստացեալ լինի ի*
միասին», *ἀσύγχητον*, ուր G *ἀσύνθετος* է.)
 մարդկան ցանկութիւն [G, իսկ P «*մխիթարու-*
թիւն», կրկնութիւն թԲ, 1 տեղւոյ. Արեւելեանք
 համաձայն են հոս Gի, ինչպէս նաեւ լատ. hu-
 mana concupiscentia:] — Արեւելեանք ունին
 ուրիշ նախադասութիւններ ալ:

28. *Տող. 171—175. ԺԱ: Յոյնն եւ Ար-*
եւելեանք չունին ըստ ինքեան այսպիսի վճիռ մը
«Սիրոյ» վրայ. եւ թէեւ եպիկտ. ունի այս նիւթոյ
վրայ կտոր մը, բայց բոլորովին ուրիշ բան կը դնէ
մեր առջեւ. (տես Mullaeh, p. 521a) այսպէս՝
Quid est Amor? — Otiosi pictoris molestia; in
puero pudor եւն: Անոր համար հայադէտն Տէզա
(էջ 17) այս վճիռը հայոյն յատուկ համարած է:
Սակայն մանրամասն քննելով վճռիս սահմանները,
կը տեսնենք որ «Սէր» վճիռն ուրիշ բան չէ, բայց
եթէ յունին «Բարեկամ» վճիռը: Տես վերը՝ էջ 224:

ԺԱ. = Յոյն՝ XI. *Τί ἐστὶ Φίλος;* (*Չե՞նչ է*
Բարեկամ): Արաբ.-եթովպ. *Հարցումն 42.*
(Պահման, էջ 34—35):

— 1 «*Խնդիր բարեաց*» յոյնն է *ζητούμενον*
ὄνομα (անուն խնդրեալ): որով կ'երեւայ թէ հայն
ἀγαθόν (բարի) կարգացեր է իւր բնագրին մէջ
ὄνομα (անուն) բառին տեղ: Յոյնին հետ կը միա-

բանին ամեն խմբագրութիւնք: —2 “*Մարտ անե-
րեւոյթ*,” այսպէս ուղղելու է ձեռագրաց “*Տարտ*”
ընթերցումածը: Հմտ. Յ *ἀνθρωπος ἀφανής*. այս-
պէս եւ այլք: —3 “*Վարանելոց միութարութիւն*”
= P: *ἀπορίας παραμύθιον* (վարանաց միութա-
րիշ), ուր G հակառակը կ’ըսէ *ἀπορία τῶν παρα-
μυθίων*. Եթովպ. ուրիշ կերպարանք: —4 “*Թի-
կունք թշուառականաց*” = *καταφυγή δυστυχίας*
(ապաւինութիւն դժբախտութեան. Եթովպ.
“պաշտպան յերեսաց նեղութեան եւ դժբախտու-
թեան”): Սակայն յոյնն ունի նաեւ *ἄχος* [G *κα-
τάσχοπος*] *ταλαιπωρίας* (դարման *ῥυτίτις*),
ῥυτίτις), զոր չունին այլք: —5 “*Ինչ մի որ ամենե-
ցուն պիտոյ է եւ ոչ է ի միջի*,” Այս խօսքը չկայ
ուրիշներուն քով, եթէ չուզենք համեմատել ասոր
հետ՝ *δυσεύρετον χτήμα* (դժուարեւոր հասանալի.)
= Արար. Փարիզի ձեռագր. *قنيتة عسيرة والوجود*
“դժուարին ի ստանալ եւ գտանել,” այլք կը
չեղին: — Հայոյն մէջ չկան՝ “*Դէտ կենաց*. [զոր
չունի G լաւ եւս = Հ, եւ կրկնութիւն է Թ, 6
տեղւոյ.] մարդ անհասանելի [այսպէս P *ἀνθρω-
πος ἀκατάληπτος*, որուն տեղ Եթովպ. լաւ եւս
կ’ըսէ “մարդ որ ոչ գտանի.” տես ասոր համար
ԺԱ, 5. G եւ Արար. չունին = Հ.] գանձ ան-
գիւտ. (*ἀνυπόστατον χειμῆλιον*, G *ἀνυπόχτατον*.]
յաջողութիւն անվախճան. [P *ἀκατάληχτος* *εὐτυ-
χία*, G *ἀκατάληπτος* *ἐπιτυχία*. Եթովպ. եւ Օբս-
ֆորթի արաբականը կը միաբանին Pի հետ, իսկ
Փարիզեանը Gի *ἀκατάληπτος* ընթերցումը կը
հաստատէ՝ *قيل لا يدرك*, “միտք ոչ հաս-
նեն այնմ:” — Արեւելեանք ունին ուրիշ սահ-
մաններ ալ:

29. Յոդ. 176—186. ԺԲ: Յոյն VIII, *Τί
ἐστι Γουλή*; (Ջեֆնէ է Կին): Մուլաւ Կնոջ վրայ
երէն — Վճիռ կը հրատարակէ, վերջինը՝ *Ἀλλως*

տիտղոսով, եւ կը սկսի այսպէս. «Սեկունդոս իմաստասէր հարցեալ թէ Զե՛նչ է կին, ասէ եւն. Քասէլ (էջ 344—5) երկուքին վրայ ալ խօսած է եւ թարգմանած գերմաներէնի: Հայերէնին մէջ երկուքն ալ կը գտնենք մէկ վճռի մէջ միացած: Մէկ Վճիռ ունին նաեւ Արաբ.-Եթովպ. Հարցումն 25 (հրատ. Պախման, Leben, p. 11—12): Այս վճռին վրայ խօսք եղաւ վերը՝ էջ 212 եւն, որուն ընթերցմունք համեմատելու ենք յաջորդացս հետ:

—1 «Առն միսիթարութիւն» ուստի ἀνδρὸς παραμυθία կարգացեր է, ինչպէս կայ այս խօսքը ժ վճռին մէջ յունական P ձեռագրին քով, ուր Հայը չունէր. (տես ժ, վերջը. եւ վերը՝ էջ 225): Այստեղ Յոյնն է «առն ցանկութիւն», որուն կը համաձայնին Արեւելեանք, որոնք այս գաղափարը շատ կրկնած են: —2 «Ընտանի գաղան» = ὁ συνεστισµένον θηρίον, նման խօսք մ'ունին Արեւելեանք ալ: —3 «Հ-ի-ի պատճառք» այսպէս ուղղելու է ձեռագրաց «-ի-ի» ընթերցուածը, ինչպէս կը ցուցնէ G: συνειροµένη μέριμνα. P չունի: —4 «Իժ գգեստիւ պատեալ» = ἱματισµένη ἔχιδνα (= Եթովպ., մինչ Արաբ. այլազգ է՝ «մատակ առիւծ (ἔχιδνα) զգեցեալ զկորուստ», ասոր նման խօսք մ'ունին յետոյ ուրիշ խմբագրութիւնք: —5 «Ինքնայաւժար ի ի-ի» պէտք է ուղղել ձեռագրաց «ի ի-ի» ընթերցումն. թերեւս լուսագոյն էր «ինքնայոժար ի-ի-» գրել, որով լիովին կը համաձայնէր յոյն բնագրին՝ αὐθαίρετος μάχη. Եթովպ. տես ժԲ՝ 13: —6 «Ղաւղեալ անժոյժ գիշութիւն» ունի լոկ G συμπλεχοµένη ἀσέλγεια եւ συγχοιµωµένη ἀχρασία, եւ Հ բովրովին նման կ'ըլլար, եթէ «ղաւղեալ» բառն ուղղէինք «ղ-ի-ի-լ» կամ «զուգաւորեալ»: —7 «Հանապազորդեան վնաս» Ձեռագիրք այս եւ յաջորդ խօսքերն ուղիղ կերպով չեն տրոհեր. (տես բնագրին այս մասը) = ὁ κατηµερινὴ ζήμια

զոր ունին նաեւ Եթովպ. եւ Արաբ. : — 8 “Տան
 ձմեռն” = G: οἰκίας χειμῶν (մորիկ տան.) յոյն
 ունի նաեւ οἴχου ζάλη, զոր G պայպէս կը կարգայ
 ἐννεοπνεύμονος ζάλη. — 9 “Անժոյժ առնընկղմիչ”
 C “ընկղմումն” աւելի նման յունին. հմմտ. G:
 ἀνδρὸς ἀκρατοῦς ναυάγιον (նաւաբեկութիւն).
 Եթովպ. “կորուստ ամենայն առն” : — 10 “Հնալոյ
 պատճառք” չկայ բառ առ բառ յունարէնին մէջ,
 բայց հմմտ. μοιχῶν κατασχευή (չնացողաց կաղամած.)
 — 11 “Աշխարհի կործանումն” չկայ յունին մէջ :
 — 12 “Սուր որ ոչ տալ զգալ” չկայ նմանապէս :
 — 13 “Կռիւ բաղմագիւմի” = B πολυτελὴς πόλεμος
 (Դժ-ժ-ի պատերազմ.) կ’երեւայ թէ հայն քոլո-
 μορφος (բաղմակերպարան) դտեր է. ունի նաեւ
 Եթովպ. : — 14 “Կենդանի չար.” = Ζῶον πονη-
 ρόν. Եթով. “կենդանի” որում ցանկայ ամենայն :
 — 15 “Սատար ի ծնունդս մարդկան” ունի միայն
 P: ἀνθρωποποιὸν ὑπούργημα եւ Միւնխէնի ձե-
 ագիրը մը humanum mancipium. (տես Bachm.
 12 n. 11) : — 16 “Պարաւանդ աներեւոյթ” չկայ
 յունարէնին մէջ. միայն G ունի նման խօսք մը՝
 ἰχανὸν φόρτιον (բեռն բաւական) : — 17 “Պիտանի
 չար” չունին ոչ A եւ ոչ C, այլ կը յիշեն յօրի-
 նողքշայկազն. Բառագրոց. (տես ասոր վրայ՝ էջ 204)
 = ἀναρχαῖον καχόν. — Այժմ— հայոյն մէջ կը
 պակսին՝ “անկողնակից առիւծ մատակ. [սυγχουι-
 μένη λέαινα, G συμπλεχομένη “զուգեալ.” տես
 ԺԲ, 6. կայ նաեւ Եթովպ.] : P ունի ասկէ զատ
 սυντηρουμένη δράκαινα, զոր ունէր նախնական
 հայն “աթռակից վիշապ” ձեւով, ինչպէս թիւ 29
 ձեռագիրը վկայեց՝ նման խօսք մ’ունին նաեւ Ա-
 րեւելեանք, օրինակի համար Արաբ. “վիշապ
 (ثعبان) թունաւոր” : Ասոր փոխարէն G ունի ἰοβό-
 λος ἄσπις, զոր չունի P: Վերջապէս յունական
 երկրորդ Վճռին մէջ կան նաեւ սա խօսքերը՝ “խա-
 փանարար անհոգութեան. կենաց կողոպտումն.

(տես վերը՝ էջ 213) Սկիզբն զարդարեալ.», (χρῆσ-
σμένη Σχύλλα):

Այս վճռոց վրայ խօսած է հայագէտն Տեղա
(էջ 18), թարգմանած իտալերէնի եւ համեմատած
բնագրին հետ: «Ինքնայաւժար ի կոխ» ընթեր-
ցումն կ'ուզէ մեկնել անով որ բաղադրուած իւն կը
համարի նախնականին երկու նախադասութեանց՝
«Ինչպէս-ժար [պատերազմ.] [խաղաղութեան]
էն» վերջինս յօռի թարգմանութիւն համարե-
լով յունարէնին սա խօսքին ἀμεριμνίας ἐμπόδιον
(անհոգութեան խափանարար): Սակայն դժուարաւ
ուղիղ է այս կարծիքը. նախ էն գոյականօրէն ան-
սովոր գործածութիւն մը կ'ըլլար, եւ երկրորդ՝ չի
համապատասխաներ այն բառին. բաց աստի նախ-
նականին մէջ կար յիշեալ յունարէն խօսքն ուրիշ
ձեւով, այսինքն՝ «խաղաղութեան արգել-»,
ինչպէս կը վկայէ թիւ 29 (տես վերը՝ էջ 213)
Ուստի ապահով կ'երեւայ որ հոս «է էն» ուղղելու
ենք՝ «է էն» կամ «էն»։ — Վերը՝ էջ 212 եւն
յառաջ բերինք այս վճռոյն ուրիշ մէկ ձեւն ըստ
Թ. 29 ձեռագրի, եւ տեսանք որ շատ մը սահ-
մանք, որ այժմ կը պակսին, կային նախնական
հայերէնին մէջ: Աւելորդ կրկնութիւն չըլլալու
համար՝ յիշեալ կտորները հոս կրկին յառաջ
չբերինք:

30. Թող. 187—196. ԺԳ: Յոյն՝ IX. Τί
ἐστὶ Πλοῦτος; (Զեւչ է Մեծութիւն): Արաբ.-
Եթովպ. Հարցումն 29 (Պախման, էջ 29—30):

—1 «Բեռինք ոսկեղէնք» = χρυσοῦν [G
χρυσοῦ] φορτίον, զոր ունին նաեւ Արեւելեանք:
—2 «Ցանկութեանց արբանեակ» = ἡδονῶν
ὀπηροέτης, որուն հետ կը միաբանին Արեւելեանք,
մինչ լատիններ curarum minister կ'ըսէ:
—3 «Անխրատ վայելչութիւն, կապեալ ընդ եր-
կիւղիւ» C «անիրաւ» կը կարգայ «անխրատ»
բառին տեղ: «Վայելչութիւն» հոս սովորական

իմաստով չէ գործածուած, այլ = «վայելք»,
ինչպէս կը գտնենք մետրոպեան գրոց մէջ ալ
(Հմմտ. Յոր. ԼԶ, 11 եւն): Ըստ այսմ համեմա-
տելու է յունարէնին հետ՝ ἀπόλαυσις ἀνεύ-
φραγτος (անտրտում վայելք. Գ ἀνέφραστος,
անպատում: Այսպէսով չունի Յ հայոյն «կա-
պեալ ընդ երկիւղի» խօսքը (Հմմտ. սակայն
ԺԳ, 3 φόβος, երկիւղ.) սակայն հայոյն նման
են արեւելեանք. այսպէս կը կարդայ Արաբ. حلاوة
مرارة (քաղցրութիւն լի դժբաղ-
բութեամբ): — 4 «Աստուած անդուլ» չկայ ճշդիւ
յունարէնին մէջ. Հմմտ. Յ φόβος ἐλπίζομενος
(երկիւղ յուսացեալ, Գ φόβος φιλότης. φόβος.)
Արաբ. այս եւ յաջորդ խօսքերուն տեղ կ'ըսէ՝
«Սիրտ իւր լի տրտմութեամբ» եւ «կեանքնորա չեն
կեանք հանգստութեան սրտի»: Եթովպ. աւելի
համառօտ է. — 5 «Ազահաց թշուառութիւն»
չկայ ճշդիւ ի Յ, որ ունի φόβος συνεστιώμενος
(«նախանձ բնակակից» նման խօսք մ'ալ ունի
Եթովպ.) եւ ἀπλήρωτος ἐπιθυμία (ցանկութիւն
առանց յազելոյ), ἀόρατος ἐπιθυμία (անտեսանելի
ցանկութիւն), զորոնք չունի Հ: — 6 «Երկն հա-
նապազորդեան» ունի միայն Ρ: χαττημερινή μελέτη
(հանապազորդեան հոգ, ճիգ եւն): — 7 «Իրք
դիւրափոխ» ունի նոյնպէս միայն Ρ: εὐμετάπτωτον
πρᾶγμα. — 8 «Բաղմաց ըղձալի» թերի է ապահո-
վապէս եւ կը պակսի «դժբաղ-
բութեամբ» բառը, ինչպէս կը պահանջէ յոյն բնագիրը, Ρ: φιλοῦμε-
νον ἀτύχημα (դժբախտութիւն սիրեցեալ):
— 9 «Տնգածոյ իմաստք» խնդրական ընթերցում
մըն է. (տես վերը՝ էջ 205): Արնայինք «տնգածոյ»
բառն ուղղել ընել «տնգածոյ»: բայց նաեւ այն
ատեն դժուարաւ կրնայինք համեմատել Ρի սա
խօսքին հետ ἀργυροχόνησθαι (նշանակաւ
«տնգածոյ»), վասն զի «իմաստ» չի համապատասխա-
նէր σόνημα բառին: Յ ունի դարձեալ՝ ὕψιλον

χτῆμα (բարձր ստացուած): — 10 “Ծփումն անդուլ” չկայ ճշդիւ յունին մէջ, որ կ’ըսէ ἐπιβουλεύομενον πρᾶγμα (իրք, որոց դաւ գործեալ է.) սակայն այս խօսքն համեմատելու է աւելի թ. Գ., 12 տեղւոյն հետ: — 11 “Փոփոխումն անդադար” չկայ ի Յ. (Հմմտ. սակայն թ. Գ., 7): — 12 “Իրք են ամենեցուն նենդի եւ վնասի:” Ասոր հետ համեմատելու է թ. Գ., 10 յիշուած յունարէն բնագիրը: — 13 “Հոգք վերադարեալք ի մարդկան կամակարութենէ” ունի P: περιπόθητον ταλαιπώρημα (տառապանք սիրելի. եթովպ. “արբանեկութիւն որլի է տառապանք”):

31. Յոդ. 197—204. ԺԴ: Յոյն. X. Τί ἐστὶ Πενία; (Զեւն է Աղքատութիւն): Արաբ.— եթովպ. Հարցումն 40. (Պախման, էջ 31—32):

— 1 “Բարի ատեցեալ” = Յ. μισούμενον ἀγαθόν, զոր ունին նաեւ Արեւելեանք: — 2 “Մայր առողջութեան” = Յ. ὑγείας μήτηρ, զոր ունին եթովպ. եւ Արաբ. (բայց ձեռ. Փարիզ. “գուռն առողջութեան” կ’ընթեանու:) — 3 “Խափանիչ ամենայն ցանկութեանց” = Յ. ῥόδων ἐμποδισμός (Ἐμπόδιον), մինչ Արեւելեանք “սպանումն” ցանկութեանց կ’ըսեն: — 4 “Վարք անհոգք.” = Յ. ἀμέριμνος διατριβή. Արեւելեանք այլազգ: — 5 “Անխաբ ստացուած.” (անկողողպտելի. տես վերը՝ էջ 206) = Յ. δυσαπόσπαστον χτῆμα. Արաբ. ձեռագր. Փարիզի ունի այսպէս لا حديد يسرق (պարգեւ որ ոչ կողողպտի:) — 6 “Վարդապետութիւն հնարեալ” նորանշան խօսքին վրայ՝ տես վերը էջ 2. 5: — 7 “Գտակ իմաստութեան” = G σοφίας εὐρετής [P ἀνεύρησις, Մուլախ կ’ուղղէ εὐρέτις], զոր ունի Արաբ. ձեռ. Փարիզի, ուր Օքսֆորթեան “պատճառ կրթութեան” կ’ըսէ: եթովպ. կը շեղի՝ “իմաստութիւն որ ոչ ծածկի” (մերժի): — 8 “Ստացուած որիչ ի զրպարտէ” = G: ἀσυχόφαντον χτῆμα (անզրպարտելի ստացուած,)

ուր P ἄφθονον πρᾶγμα (աննախանձ իրք) կ'ըսէ, որուն հետ կը միաբանի Արաբ. — 9 “Աջողուած որ զկնի ոք ոչ ընթանայ” չկայ ճշդիւ յունարէնին մէջ. նման խօսքեր կան՝ G ἄδηλος τύχη (անստոյգ բախտ. ձեռ. ἀτυχία անյաջողութիւն), զոր կը հաստատէ լատինական ձեռագիր մը incerta fortuna ընթեռնելով. (տես Bachm. p. 19 n. 4.) P ասոր տեղ ունի ἀσχύπευτος οὐσία (անզնին ինչք), ἀφήφιστος οὐσία (ինչ որ անհրաժեշտ է) վերջինս բաւական նմանութիւն ունի հայոյն: Հայոյն հետ աւելի նման է նաեւ Արաբ. ձեռ. Փարիզի. “բարի որ դժուարին է ի կրել” (هو خير ولكن عسر الاحتمال) — 10 “Գանձ հաստատուն” ճշդիւ չկայ ի Յ, որ կ'ըսէ ἀξημίωτος ἐμπορία (անփեաս տուրեւառ) ըստ Մուլլախի ուղղագրութեան. (G “նախանձու տուրեւառ” կ'ըսէ. P ἀξήμιος ππραγμοτία անփեաս տուրեւառ) զոր ունի նաեւ Եթովպ.: Քիչ մ'աւելի նման է Արաբ. ձեռ. Փարիզի՝ “շահ (خيز) առանց փնտռու” կամ “անկարուստ:” — 11 “Բախտ անհոգ” ունի միայն G ἀμέριμνος εὐτυχία (անհոգ երջանկութիւն, բարեբախտութիւն.) որուն տեղ Արաբ. ձեռ. Փարիզի՝ “իմաստութիւն անգիւտ:”

32. Տող. 205—211. ԺԵ: Յոյն՝ XVIII. Τί ἐστι Ναύτης; (Ձեռն է Նաւաւար): Արաբ. Եթովպ. Հարցումն 38 (Պախման էջ 28): Այս մասն պակսելով Փարիզեան արաբ. ձեռագրին մէջ՝ Պախման չէ կրցած հաղորդել մեզ արաբերէնին ընթերցմունքը. — 1 “Աւեաց ծանապահորդ” = Յ χυμάτων ὁδοιπόρος, Եթովպ. “որ գնայ ընդ ալիս:” — 2 “Մշակ ծովու” սեպհական թարգմանութեան վրայ՝ տես վերը էջ 226 Յունին (θαλάσσης βερεδάριος, որ հանդէս է ծովու) հետ կը միաբանի նաեւ Եթովպ.: — 3 “Հողմոց ուղեկից” ունի միայն P: ἀνέμων σύνοδος = Եթովպ.:

—4 “Աշխարհի աւտար” = Θ οἰχοῦμένῃς ξένος, զոր ունի նաեւ Եթովպ.։ —5 “Զմերայնոյ նահատակ” = այսինքն՝ ախոյեան մերկի, ինչպէս է նաեւ Θ χειμῶνος ἀνταγωνιστής, զոր ունի նաեւ Եթովպ.։ —6 “Նաւահանգիստ սքանչելի” չկայ ի Θ եւ յԵթովպ.։ —7 “Ղուղորդ մեռելոյ” խրնդրական խօսքին վրայ՝ տես վերը էջ 206։ Θ եւ Եթովպ. չունին նման բան մը։ —8 “Այորդ կորստեան” կրնար ըստ ինքեան բառական թարգմանութիւն համարուիլ յունարէնին սա խօսքին՝ θανάτου γείτων (մերձ ի մահ, հմմտ. ԺԴ. 10) սակայն անշուշտ ոչ թէ այս նախադասութեան, այլ յաջորդիս կը համապատասխանէ՝ ἄδηλος ἐπισωτηρίῃ (անստոյգ, երկրայ ի փրկութենէ), որ կը գտնուի նաեւ յԵթովպ.։ —9 “Ծովախառն մենամարտիկ” ուղղելու է “Ծովախառն” հմմտ. Θ διαπόντιος μονόμαχος (անդրծովեան մենամարտիկ. Γ ἀπόντιος) ինչպէս ունի նաեւ Եթովպ. “նահատակ (պաշտպան) ընդդէմ ալեաց”։ —10 “Ինքնաշաւտար ի մահ” այսպէս ի Հ, որ անշուշտ կը համապատասխանէ յունին սա խօսքին θανάτου γείτων (մերձ ի մահ.) Եթովպ. չունի։ “Ինքնաշաւտար” բառն թարգմանութիւն գտանք վերը (տես Թ, 11. ԺԲ, 5) յունարէն αὐθαίρετος բառին։ — Հայոյն մէջ կը պակսին՝ ἀνέμων ἰχθυεῦτης (հետամուտ հողմոց, որ գնայ զինի շաղկապ հողմոց. Γ ἄμμων, աւազոց, կը կարգայ.) եւ θαλάσσης ἐραστής (տիրող ծովու)։ Նման խօսքեր ունի նաեւ Եթովպ.։

33. 809. 212—219. ԺԳ. 3։ Յոյն՝ XVII. Τί ἐστι Πλοῖον; (Զեւն է նաւ)։ Արաբ. Եթովպ. Հարցումն 36 (Պախման, էջ 26—27)։ Առաքելէն բնագիրը չէ հաղորդած նոյն գիտնականը։

—1 “Գործի երեբուն” = Θ ἐπισάλον προᾶγμα (երեբուն իրք. Γ ἐπίσαλος πράξις. Եթովպ. կը միաբանի յունարէնին հետ։ —2 “Տուն

առանց հիման, = 3 ἀθεμελίωτος οἰκία, զոր ունի
 Եթովպ. երկու անգամ կրկնուած: — 3 “Հմայ-
 եալ գերեզման” (տես վերը՝ էջ 226) = 3
 ἡρμοσμένος (G εἰρμοσμένος) τύφος (գերեզման
 պատրաստեալ) զոր ունի նաեւ Եթովպ. “գերեզ-
 ման պատրաստեալ որ գնայ ընդ հողմոց.” վերջինս
 անշուշտ ԺԶ, 5 խօսքն է: — 4 “Խաբեբայ տախ-
 տակ” շատ աւելի լաւ ընթերցուած է քան յու-
 նարէնին ըսելը՝ χυβιχῆ σανίς (խորանարդ տախ-
 տակ), զոր ունի միայն P. հայր ἀπατῆλῃ կարգա-
 ցած կ’երեւայ: — 5 “Հողմոց ուղեկից” ունի միայն
 P: ἀνέμων ὁδοιπορία (ճանապարհորդութիւն
 հողմոց.) Եթովպ. բոլորովին նման է հայոյն. տես
 ԺԶ, 3: — 6 “Բան թռուցեալ” այսպէս ուղղելու
 է ձեռագրաց “բան թռուցեալ” ընթերցուածը,
 ինչպէս կը վկայէ 3 ἀνιπταμένη (G περιπταμένη)
 φυλαχή. Եթովպացւոյն քով այս խօսքս յաջորդին
 հետ կցուած է: “Բանտ հալեալ” որ ընթանայ ա-
 ռանց իմաստութեան” կամ “մտաց”, վերջինս
 ծիշդ Oբսֆորթեան արաբերէնին համեմատ՝ راسخ
 Եւ անշուշտ կը համապատասխանէ “խա-
 ղալիկ հողմոց” խօսքին: — 7 “Բախտ կապեալ”
 ունի միայն G: συνδεομένη μοῖρα. Եթովպ. տես
 ԺԶ, 6 ուր (բանտ) “հալեալ” բառը այս տեղւոյն
 հետ կը համեմատի, — 8 “Խաղալիկ հողմոց” ունի
 միայն G ἀνέμων παίγνιον = Հ, իսկ P ἀνέμων
 ὁδοιπορία զոր տեսանք ԺԶ, 5 խօսքին մէջ: Ե-
 թովպ. տես ԺԶ, 6: — 9 “Ղուղակ գերեզման”
 խօսքին տեղ՝ 3 ունի ἐπιπλέων [ἐπιπλέοντων]
 μόρος, (ուստի “արհաճ որոց նաւենն”): Թէեւ
 “գերեզման” = τάφος է (տես ԺԶ, 3), չենք
 կարծեր որ հայն հոս այս բառն գտած ըլլայ իւր
 բնագրին մէջ, այլ անշուշտ μόρος (արկած, դժ-
 բախտութիւն, մահ) բառն ընդհանուր կերպով
 բացատրած “գերեզման” գրելով: Նոյնպէս “ղու-
 ղակ” գրուած է ἐπιπλέων (նաւող) բառին տեղ:

Μοναχός, ճիշդ ինչպէս դտած է Հայր՝
 “ԶԽԵՆ Է ՄԻՅՆԱԿԵՅՆ-ԻՒՆ.” զոր ուղղելու ենք
 Μονόμαχος (Մենամարտիկ): P եւ Արեւելեանք
 չունին:

—1 “Մահ ի վաճառումն.” G կ'ըսէ θάνατος
 πολούμενος (մահ գնեալ): Պախման որ լուսաբա-
 նած է այս խօսքերը, կը համեմատէ այս սահմանը
 Սուեա. Կղաւղ. 12 տեղւոյն հետ: —2 “Նահա-
 տակի զենումն.” կրնայ շատ լաւ բլլալ. բայց յու-
 նարէն է ἀγωνοθέτου θυμός (քաջասրտութիւն
 մարտայարդարի): Աւերը մեկնեցինք այս խօսքը
 (էջ 226) եւ տեսանք որ հայն θύμα (զոհ, զենումն)
 կարգացեր է իւր բնագրին մէջ: —3 “Որկորէի
 ցանկութիւն” ունի միայն A ձեռագիրը = G
 γαστριμαργίας ἐπιθυμία (ցանկութիւն որկորէու-
 թեան), որ ինչպէս Պախման կը ցուցնէ ընդդէմ
 Ռըվիլուի, կը յարմարի սուսերամարտիկ՝ յաղթու-
 թենէ ետքն ըրած շուայտ խրախճանաց, եւ թէ
 սուսերամարտկութիւնը վերջին ապաւէնն էր աղ-
 քատացած շուայտասիրաց: Նաեւ Ռըվիլու տեսած
 էր այս խօսքին անյարմարութիւնը “միայնակեցու-
 թեան” համար եւ ջանացած ուրիշ մեկնութիւն
 տալ, զոր յառաջ բերել աւելորդ կը համարինք:
 —4 “Ինչն դիմեալ ի մահ.” գրեւոր է անշուշտ
 “Ինչնայաւժար:” Այս խօսքը չունի G, որ ասոր
 տեղ կ'ըսէ ὁξὺς θάνατος (մահ յանկարծագէպ),
 զոր չունի Հ ուրիշ ձեւով: —5 “Բախտի քէկոմն”
 նորանշան ընթերցուածին վրայ տես վերը՝ էջ 246
 G կ'ըսէ τύχης παράπτωμα, որուն իմաստն է
 “բախտի խաղալիկ:” —6 “Աարգապետեալ թշուա-
 ութիւն” նորանշան թարգմանութիւնը ջանա-
 ցինք վերը մեկնել (էջ 221), ուր ըսինքն թէ հաւ-
 անօրէն ուրիշ բնագիր չունի հայր՝ բայց միայն Gի
 ընթերցուածը քիչ մ'այլալլած: G է περισαλπι-
 ζομένη μοῖρα (ճակատագիր փողահարեալ): Ասոր
 մեկնութեան համար մտադիր կ'ընէ Պախման, որ

սուսերամարտկաց պայքարին սկսելու նշան փողով
կը տրուէր, ինչպէս ըրաւ նաեւ Կղաւղիոս՝ երբ
Հռոդացւոյ եւ Սիկիլիացւոյ մէջ ծովամարտիկ
կռիւ մը ներկայացընել տուաւ, ինչպէս կը պատմէ
Տակիտոս (Տարեգ. ԺԲ, 56), Դիոն, Կ, 33, Սուետ.
Կղաւղ. եւն: —7 «Ապականութեան հարք» չկայ
յունին մէջ, որ ասոր տեղ ունի παρατένων μύρος
(մշտատեւ մահ): —8 «Վաղվաղութեան հնարք»
նոյնպէս չկայ Գի մէջ: Վենետիկ. Բառագրոց մէջ
(Բ, էջ 774a) այս խօսքն ի վկայութիւն բերուած
է այսպէս՝ «վաղվաղութեան ընթացք»: «Վաղվա-
ղ-թի-ն» = վաղվաղումն շատ ցանցառ գործա-
ծուած բառ մըն է: —9 «Չարայաղթութեան
հնարք», որուն տեղ C սխալ գրչութեամբ կը
կարդայ «Կարայաղթ-թեան հնարք»: Յոյնն է՝
καχη νίχη (չար յաղթութիւն), վասն զի, ինչպէս
մտադիր կ'ընէ Պախման, սուսերամարտկութեան
արուեստն անուանարկիչ կը նկատուէր:

35. Ծոյ. 227—232. ԺԲ: Յոյն. XVI. Τι
ἐστὶ Γεωργός; (Զեւչ է երկրագործ): Արաբ.
Եթովպ. Հարցումն 33. (Պախման, էջ 24—5):
Արաբերէնը չէ հաղորդած Պախման: —1 «Ժամա-
նակաց արբանեակ», որոնց վրայ տես վերը՝ էջ 227
Γ χόπων ὑπηρέτης (պաշտօնեայ աշխատու-
թեանց. = Միւնիսէնի լատ. ձեռագիրը laborum
minister. Ասոր տեղ P կը կարդայ χαρπῶν
ὑπηρέτης (Կարդոյ պաշտօնեայ), ինչպէս ունի նաեւ
Եթովպ.: —2 «Անձրեւաց մատակարար» = Β
ὕμβρων διατεττής (միջնորդ), Եթով. «որ սպասէ
անձրեւոյ եւ մնայ ջրոյ տալոյ ի մէջ անդոց»: —3
«Սնունդ վարի» խօսքին վրայ տես վերը՝ էջ
205: Յոյնն է τροφῆς ὑπουργός, Γ τροφῆς եւն.
ուստի «Կաշարօնեայ անդ-թեան», Գ «Վաճիկութեան»:
Եթովպ. կ'երեւայ թէ կը հաստատէ հայոյն «վար»
(= վարուցան) ասութիւնը՝ կարդալով. «որ գործէ
զննունդ (կերակուր) եւ զարդարէ զանդ»: —4 «Ա-

աանց ծովու վաճառականն ունի միայն P: ἀθά-
 λασσος ἔμπορος ըստ ուղղագրութեան Մուլախի,
 ձեռ. ἀθαλασσίας (անծովութեան) կը կարգայ:
 Եթովպ. ալ ունի զայս, բայց բնագիրը թերի է՝
 “ծով” բառին դուրս մնալով: —5 “Ծառոց
 անդի” = Β δένδρων φυτοουργός, զոր Եթովպ.
 չունի: —6 “Աղքատութեան հոյկապ” (= “հոյա-
 կապ” իբր՝ գերի վերոյ, ազատ.) կը պակսի յունա-
 րէնին մէջ, որուն տեղ P կ’ըսէ χακοπαθίας συνή-
 θεια (“չարակրութեան սովորութիւն” կամ սովո-
 րեալ ըլլալ): —7 “Բժիշկ հողմ” ուր Β կ’ըսէ
 γῆς ἱατρός (երկրի բժիշկ) որ լաւ է ըստ իմաստին:
 Արդեօք հայն ἀνέμων կարգացեր է (“հողմոց”)
 թէ լաւ եւս՝ ուղղելու ենք “հողմ” բառն գրելով
 “հող”։ Եթովպ. ալ կը միաբանի յունարէնին
 հետ: —8 “Ժամոց դաստիարակ” անյարմար կեր-
 պով, ուր ըլլալու է ըստ յունին “Երկոց”, ὀρνέων
 παιδαγωγός, զոր կը հաստատէ նաեւ Եթովպ.:
 Հայոյն ընթերցման մեկնութիւնը տուին վերը՝
 էջ 227: — Հայոյն մէջ կը պակսին “Սովորեալ
 առանձնութեան. (Եթովպ. չունի = Հ), հակա-
 ռակորդ անտառոյ. (βλῆς ἀνταγωνιστής, զոր չունի
 Եթովպ.) դաշտաց յաղթող.” [πεδίων ἀριστευτής,
 զոր չունի G = Հ, թէեւ Եթովպացին ունի նման
 խօսք մը]: Վերջապէս G ունի սա խօսքը՝ “բնակա-
 կից անապատին (կամ “առանձնութեան” էրդմիւս
 σύνοιχος), զոր չունի այսպէս P, բայց իւր քիչ
 տարբեր մէկ խօսքն քիչ մը վերը յիշեցինք:

36. Ժող. 233—237. Թ/Թ: Յոյն՝ XIII. Τι
 ἐστι Ὑπνος; (Զինչ է քուն): Արաբ.-Եթովպ.
 Հարցումն 51, (ՊախՏ. էջ 41—42):

—1 “Աշխատութեանց հանգիստ” = Β
 χαμάτων ἀνάπαυσις. Արեւելեանք չունին:
 —2 “Բժշկաց սատար”. ճիշդ չկայ յունին մէջ, որ
 կ’ըսէ ἱατρῶν κατόρθωμα (“բժշկաց յաջողութեան”
 քաջագործութիւն), նշանաւոր գործք.) եւ որուն

նման է Եթովպ. : — 3 “Կապելոց լուծումն” =
 δεδεμένων λύσις. Արեւելեանք չունին : — 4 “Տըք-
 նելոց իմաստք” : Հոս “իմաստք” յայտնապէս =
 “իմաստութիւն” գործածուած է, ինչպէս կը
 ցուցնէ Յ. ἀγρουπνούντων σοφία, զոր չունին
 Արեւելեանք : — 5 “Հիւանդաց իղձք” . Յ. “աղա-
 շանք, աղօթք” . νοσοούντων εὐχῆ, զոր չունին Ա-
 րեւելեանք : — 6 “Մահու պատկեր” = θανάτου
 εἰχών. Արաբ. է “մահու նշան” الموت ==
 Եթովպ. : — 7 “Ուսման հանապազորդեան”, որուն
 վրայ տես վերը՝ էջ 221 : Յ. χαθήμερινή μελέτη. զոր
 ունի Արաբ. այսպէս كل يوم (“որ կրկնի օր
 րոտ օրէ.”) բայց Եթովպացին μελέτη բառը հայոյն
 նման հասկերցեր է՝ գրելով “որ յէշտակի զօրհանա-
 պազ” եթէ չենք սխալիր : — Հայոյն մէջ կը
 պակսին՝ “մխիթարութիւն թշուառականաց.”
 [Հոս ալ G “ցանկութիւն” կը կարգայ = Արաբ.
 Եթովպ.] հանգիստ ամենայն շնչոյ. [զոր ունին
 նաեւ Արեւելեանք.] օրինակ վարուց մեծատանց.
 [կամ “մեծատանց ընթացք” πλουσίων ἐπιτή-
 δεύμα, զոր չունին Արեւելեանք.] աղքատաց ցան-
 կութիւն.” [ըստ ուղղադրութեան Մուլախի, ուր
 ձեռ. ἀδολεσχεία է եւ զոր կը պահէ Պախման] :

37. Գնդ. 238—243. Ի : Յոյն XII. Τί ἐστὶ
 Γῆρας; (Զեւնչ է Ծերութիւն) : Արաբ.-Եթովպ.
 52. (Պախման, էջ 42—43) : Արաբերէնին ըն-
 թերցմունքն հաղորդած չէ Պախման :

— 1 “Պիւրագիւտ շար”, ունի միայն G :
 εὐεχτὲς χαχόν (+ Լուսնի շար). թերեւս հայն
 հոս εὐχτητον (դիւրաստաց) կարգացեր է : P πλῆ-
 ρωσις ἡμέρων (լրումն աւուրց) կ’ըսէ = Եթովպ.
 “նուազեալ աւուրբբ.” : — 2 “Կենդանի ճաշմահ” :
 Տես այս բառին համար՝ էջ 205, վէն. Բառ.
 (Բ, 167c) կը գուշակէ՝ կոչումն ընելով այս խօսքը,
 թէ այս բառն իբր “կենդանի կամ ցանկացող մահու”
 կը նշանակէ : Վերջինը դժուարաւ ուղիղ է, ինչպէս

կը ցուցընէ յունարէնը՝ ζῶν θάνατος (կենդանի
 Բեռեալ) = Եթովպ. «մեռեալ իբրեւ կեայ:»
 — 3 «Սպասելի մահու» մետրոպեան շրջանի գեղեցիկ
 բացատրութիւն մըն է՝ շատ ցանցաւ գործածուած
 = «սպասելի» ամէն նշանակութեամբ, համո.
 Եփրեմ (Մատենադր. տպ. Վենետ. 1837, Ա, 451)
 «ընդ վահանաւոր սպասիօքն:» Հոս «սպասել»
 իմաստով = Յ θάνατος προσδοχιμένος [G
 προσδοχόμενος «մահ սպասեալ»], ուստի = «որ
 սպասէ մահու» Եթովպ. ճշդիւ: — 4 «Քնալից
 ծաղը.» ճշդիւ շէ յունականին նման, որ կ'ըսէ
 πολυχρόνιον γέλασμα (Երկարժամանակեայ ծաղը.)
 Եթովպ. շունի: — 5 «Ապշութիւն առ իմաստու-
 թիւն:» Ձեռագրաց «ապշութիւն առ իմաստու-
 թեանց աւտար» գրելուն վրայ տես բնագրին այս
 մասին ծանօթութիւնը: Հայոյն հետ համեմատե-
 լու ենք Յ ἄθονος φρόνησις (հանճար տկարա-
 ցեալ), զոր ունի նաեւ Եթովպ.: — 6 «Պաշտի
 ցալ» գեղեցիկ ասութիւն մըն է, զոր չենք գտներ
 յունին մէջ ճշդիւ այսպէս: Ասոր տեղ կը կարգայ
 Յ ὑγαινουσα νόσος (հիւանդութիւն որ առողջ է)
 = Եթովպ. «հիւանդ եւ առողջ:» — 7 «Յանկու-
 թեանց աւտար» Հայերէնը համեմատելու ենք
 յունարէնին սա [սօսքին] Ἀφροδίτης ἀλλότριον
 («աւտար յԱփրոտիդեայ»), զոր հայը «ցանկու-
 թեանց» թարգմանել ուզած է. Եթովպ. շունի:
 — 8 «Մեռեալ զեռուն» = Յ νεκρὸς χινοῦμενος
 («մեռեալ շարժուն» = «զեռուն») զոր ունի նաեւ
 Եթովպ.: — Հայոյն մէջ կը պակսին, «հոգք ակըն-
 կալեալք. [շունի Եթովպ.] երկիւղ յուսացեալ.
 (զոր շունի G, եւ կրկնութիւն է, տես ԺԳ, 4)
 շնչաւոր մեռեալ» [տես Ի, 8]:

38. 8րդ. 244—250. ԻԱ: Յոյն՝ XIX. Τι
 ἐστι θάνατος; (Ձիւն է Մահ): Ասորի հատակո-
 տորը պահած է մի միակ այս վճիռը, որ շատ աւելի
 ընդարձակ է քան յոյնն ու հայը. (հրտ. Sachau,

Inedita Syr. p. 88, 1—13): Արաբ.-Եթովպ. Հարցումն 53, զորոնք հրատարակած է Պախման (Leben, p. 14—15) տախտակի մը մէջ դէմ առ դէմ դնելով բոլոր խմբագրութիւնքը:

—1 “Քուն յաւիտենական” = B αἰώνιος ὕπνος. Ասոր. 88, 1 “մահ է քուն որ ի յաւիտեանս” այսինքն՝ յաւիտենական. նոյնպէս Արաբ.-Եթովպ.: —2 “Քաղտումն մարմնոյ” = P ἀνάλυσις σώματος եւ G διαλύσεις σωμάτων. Ասոր. 88, 1 “լուծումն մարմնոյ.” = Եթովպ. “քաղտումն”, մինչ Արաբ. “կորուստ” կ’ընթեռնուէ. الضلال —3 “Հիւանդաց ինդրոսաթ” չկայ յունարէնին մէջ. բայց կը հաստատուի Ասորեոյն (88, 2) սա կրկին նախադասութեամբ. ܠܡܕܢ ܠܥܕܐ (երկիւղ հիւանդաց) եւ ܠܡܕܢ ܡܕܢܐ ܠܥܕܐ (ինդրոսաթ երկարակեցից): Հայոյն մէջ մէկ խօսքի ամփոփուած են ասոնք: Եթովպ. տես յաջորդը: —4 “Թշուառականաց իշխ” “Իշխ” հայոյն սեպհական է, ուր B է “ցանկութիւն” ταραχασμός των ἐπιθυμίας. Ասոր. 88, 3 “ակնկալութիւն” (= Հ “իղձք”) չարաբախտից. Արաբ. կը շեղի, իսկ Եթովպ. յունին հետ “ցանկութիւն հիւանդաց” կ’ըսէ, ուր “հիւանդաց” նախընթաց խօսքին համեմատ է. (ԻԱ, 3): —5 Հոգւոյ հեռացումն” = B πνεύματος ἀπόστασις (“հեռացումն հոգւոյ” ըստ P, վասն զի G ἀποστάτης «ապստամբ» կ’ընթեռնուէ.) Ասոր. 88, 3 “անջատումն հոգւոյ.” ունի զայս նաեւ Արաբ. Եթովպ.: —6 “Խեծատանց երկիւղ” = B πλουσίων φόβος. Ասոր. 88, 7 ունի նախ “սուքաթեցոնիւ մարդկան” եւ ապա “ատելի մեծագանց” ուստի երկու խօսքի բաժնուած: Արաբ.-Եթովպ. ունին յունին եւ հայոյն ըսածը, բայց աւելի մաս մ’ալ ունին: —7 “Աղքատաց պանծալի” ապահովապէս ուղիղ ընթերցուած մը չէ. թերեւս գրուած էր հոս “բաշխի”. թէեւ ոչ միայն լեզուի ընտրութեան

կողմանէ այլ նաեւ «Բանք Իմաստասիրաց» կողման
 Համեմատ կը բաղձայինք գրել «աղքատաց խնայ» :
 Յոյնն է πενήτων ποραμυθία («աղքատաց մի-
 թարութիւն» ըստ ուղղագրութեան Մուլլախի.
 վասն զի G ἐπιθυμία «ցանկութիւն» կը կարգայ,
 P παραλαλία «զառանցանք, բաջաղանք») Ասոր.
 88, 5 «կամք (կամ «հաճոյք») հիւանդաց»
 Եթովպ. կը համաձայնի Մուլլախի ուղղագրութեան
 հետ՝ «միթարիչ» ընթեռնուլ. նոյնպէս Ասոր. :
 — 8 «Քաղաւովն անդամոց» = B ἀνάλησις [G
 λύσις] μελῶν. Եթովպ. չունի: Մտադրութեան
 արժանին հոս անիւն է որ հայն ու յոյնը միեւնոյն
 ընթերցումն ունին, իսկ Ասոր. 88, 5 «անդամ-
 անդամոց» (ܐܢܕܡܐܢܐܝܐ), որուն մերձաւոր է Արա-
 բացոյն ընթերցումը ܐܢܕܡܐܢܐܝܐ (անդա-
 մոց): — 9 «Հայր Բնայ» ուղղելու է ձեռագրաց
 «Հայ Բնայ» ընթերցումը: B ὕπνου πατήρ.
 Ասորին չունի ճշտիւ այս խօսքը, բայց Արաբ,-
 Եթովպ. ունին: — 10 «Հրաժեշտ յամենայնէ»
 B է ἀπόλυσις πάντων (արձակումն, լուծումն
 ամենայնի), զորնաեւ Ասորին 88, 13 իբրեւ վերջին
 սահման այս վճռին պահած է ܡܠܝܬܐ ܕܡܝܬܐ,
 Արաբ. مَبْلَ ڪُ شَي (որ Զնջէ, ոչնչացուցանէ
 զամենայն ինչ) = Եթովպ. «սկիզբն ամենայն ա-
 րարածոյ եւ կատարած նոցա» (եղծումն, ոչնչա-
 ցումն): — Հայոյն մէջ կը պակսին յունարէն սա
 խօսքերը. «Փախուստ եւ կորուստ կենաց. [= Ա-
 սոր. 88, 7 «որ արգելու զկենսո.» Արաբ. «որ
 ելանէ ի կենաց»]. Ժամանակակէտ ճշմարիտ.
 [= Ասոր. 88, 5 «կատարումն աշխարհի» եւ
 Արաբ. «լուծիւն թուոյ աւուրց.» = Եթովպ.]:
 Առեւելեանք՝ ըստ իրենց սովորութեան՝
 ունին տակաւին քանի մը նախագասութիւններ:
 Բայց մտադրութեան արժանին է Ասորին՝ որ սովո-
 րաբար հաւատարիմ բնագիր մը կը համարուի:
 Ուստի այն պարագայէն որ Ասորին հոս շատ մը

նախագասութիւններ ունի, որոնք չեն գտնուիր
 ոչ յունին եւ ոչ հայոյն մէջ, կրնանք հետեւցընել
 որ այս վճռին նախնականը շատ ընդարձակ բլլալու
 էր: Անոր համար Պախման (էջ 22, Ծան. 3) փոր-
 ձած է ասորւոյն տուած գաղափարներուն յունա-
 կանը վերականգնել: Այս մասերէն մէկ քանի
 քիչ շատ նմանութիւն ունին անոնց հետ, զորոնք
 Արաբն եւ Եթովպացին կը ներկայացընեն մնացեալ
 մասանց մէջ: Բայց մեծ մաս մ'ալ բոլորովին սեպ-
 հական է ասորւոյն: Աւելորդ կը համարինք այս
 մասերը, որ հայոյն հետ ուղղակի կապ չունին, մի
 առ մի յառաջ բերել հաս:

Վերջին վայրկենիս մեղի հասած Յարգ. Մի-
աբանի (Գալ. Տէր-Մկրտչեան) մէկ նամակը կ'իմա-
ցընէ որ ՆԼ (=981) թուականին գրուած կարեւոր
ձեռագիրն այժմ Էջմիածին է: Ասոր յիշատակա-
րանին այն կարեւոր խօսքը թէ «Եւ է նորոգոյն սորա
ի ՆԼ թուականութեան Հայոց» ուրիշ ձեռքէ չէ
ինչպէս ենթադրած էինք: Յարգ. նամակագիրը սա
գիտողութիւնը կ'ընէ. «Ըստ իս նորոգոյն չպէտք է
հասկանալ այն մտքով որ ձեռագիրն ընդհատուած
ներով է գրուած երկար տարիների ընթացքում:
Մի ուրիշ յիշատակարանից կարելի է մակարեւել
ձեռագրի բուն թուականը այն է ձեռագրի աւագին
համար գրութեան թուականը, որ լինելու է ՆԻ
(=971): Ահա այդ յիշատակարանը. Տէր Յիսուս
Քրիստոս միածին որդի Աստուծոյ, ողորմեա Գիշին
եւ Աղիզմամին եւ եւ զաւակաց նոցա՝ Տէր Սարգսի,
Կարապետին եւ Մեղքիսեղեկա. ես մեղաւոր աւա-
գերէց Յովաննէսի որդի Քէչի որ զգրկունքս գնեցի,
եւ յետ ՄԾԳ՝ ամի զյանկս յաւրինեցի ի ՈՀԳ
(=1225) թուականիս:» Արդ «Հանելով. ՈՀԳ ից
ՄԾԳ՝ կը ստանանք ՆԻ (=971) հայ թուականը,
որ լինելու է ձեռագրի սկզբի մասի բուն թուականը:
Չեռագիրը մինչեւ վերջն էլ գրուած է նոյն Ղու-
կաս գրչի ձեռքով՝ հաւանականաբար ընդհատուած
ներով: Միայն թէ վերջին ստացողները տեղ տեղ
աւելացրել են իրենց յիշատակարանները: Այս
ձեռագիրը շատ կողմերով նշանաւոր է: Ըստ իմ
գիտութեան սա համար նախ հայ ձեռագիրն է Բիւլի
վրայ գրուած. Էջմիածնի մատենադարանի հնագոյն
ձեռագիրն է: Չհաշուելով մի քանի աւետարաններ,
սա հնագոյն հայ ձեռագիրն է պատմական եւ այլ
բովանդակութեամբ:»

Նամակագիրը յօժարակամ հաճած է խաւ-
րել Սեկունդոսի նկատմամբ մէկ երկու կտոր,
որ նշանակութիւն ունին: Այս թիւ 2048, 15
ձեռագիրն (-նչ ըստ Կարինեանցի թուարկութեան,) եւ
որ 1892ին թ. 2005 թուականը կը կրէր “ունի
“Բանք Իմաստասիրաց” անուն գործը: Ասոր Յա-
ղագս շարութեան եւ անգգամութեան կանանց,,
գլխուն մէջ (ԹՂ. 252բ-253ա) կայ Սեկունդոսի այն
ընդարձակեալ վճիռը, զոր վերը գրինք (տես էջ
213-4), եւ որ կը սկսի “Սեկունդոսի հարցին թէ
զինչ է կին շար, ասէ. Անն ընկղմիչ տան մրրիկ”
եւն որ ընդհանրապէս նոյն է մեր դրածին հետ՝
բայց նաեւ տարբերութիւններ ունի¹: — Ասկէ
քիչ մ'ետքը կտոր մը կայ, որ Սեկունդոսի Վարուց
սկիզբէն հայ թարգմանութեան պահած մասէն
առնուած է, եւ է այսպէս. “Սեկունդոս փիլիսոփայ”
յասելն ցմայր իւր, եթէ Ամենայն կին բող է, եւ
նա յուրաստ կացեալ: Եւ յորժամ ամբ անցին ի
վերայ՝ եկն (Սեկունդոս) այլակերպեալ առ մայրն
փորձիւ. եւ յանկողինսն ասէ. Ո՞չ ասացի թէ ամե-
նայն կին բող է: Եւ մայրն ի յամօթոյն մեռաւ:
Եւ նա եհատ զլեզուն, զի ոչ խօսեցաւ ի կեանս իւր,
այլ գրով հարցանէր ընդ թագաւորն Անդրիանոս:”
— Այս կտորը պակսած մասէն քաղուած մինէ:

1. Տարբերութիւնքն հետեւեալներ են: Իջմիածնի
ձեռագիրը կ'ընթեռնու. “Հանապազորդ (մերը “Հանապա-
զորդեան”) մախանք.” — Շնալոյ պատճառ” չկայ. — “Կա-
րաւ խփընկեց. նախաքին + մարդիւն: անասուն անյառք. մէջ
հոգ. պարբերաւ անհամարողութիւն. օր ըստ օրէ վնաս. արաքան +
մարդոյ. (ձեռ. “մէյ” պատուով.) արգել + բարեւոյ. ընկղմիչ
ամբարշտաց. անօք իշխմամբիւն. մեքենայ + պարբերաւ. իշխանի
չոր (— վերն ալ կար Իջմիածնի ձեռագրին մէջ այս խօսքն՝
ինչպէս դրած ենք յէջն 214 —) Բեռն քանքը. աղուէս պոս-
պոսող. գայլ արարացի. հանապազ կաթիլ ի տան. Բարաւն
իշխմի. եւ անպարտիստուպանք:”, Վերջիններս կան մեր ձե-
ռագրին մէջ ալ բայց բոլոր նօտրագիր խօսքերը նոր են,
որոց ոմանք յունարէնին հետ կը նոյնանան: Լուսանցքի
վրայ ալ կայ գրուած պատուով հետեւեալը: “Իսկ մզն
սպուոր,” անշուշտ՝ “Իսկ մարդկան սպասաւոր:”

